



7ο Colloquium Διδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών (06.06.2025)

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΘΕΩΡΗΣΗ ΔΟΚΙΜΙΩΝ: ANNA ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ



**7^o COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
(06.06.2025)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**7^ο COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
(06.06.2025)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΘΕΩΡΗΣΗ ΔΟΚΙΜΙΩΝ: ANNA ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
2025

Χαιρετισμός του Κοσμήτορα της ΣΑΕΠΣ και Επιμελητή της έκδοσης

Το φετινό 7^ο Colloquium Διδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών, καθώς και Διδακτόρων του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, στέφθηκε, πραγματικά, από εξαιρετική επιτυχία – τόσο ως προς τον αριθμό των συμμετοχών που συγκέντρωσε, όσο και ως προς την ποιότητα των εισηγήσεων. Έτσι, αποκτά ιδιαίτερη σημασία η έκδοση του συναφούς υλικού σε ψηφιακή μορφή, ούτως ώστε, από τη μια, να παρακινήθούν να συνεχίσουν την ερευνητική τους διαδρομή όσοι και όσες έλαβαν μέρος στις εργασίες του και, από την άλλη, να δοθεί η δυνατότητα σε ένα ευρύτερο κοινό να έλθει σε επαφή με γόνιμους προβληματισμούς και ενδιαφέρουσες τοποθετήσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης συνάντησης.

Οι κκ. Άννα Κυριακοπούλου και Αθανασία Μάλαμα, οι οποίες εκπονούν τη διδακτορική τους διατριβή στο ως άνω Τμήμα, ανέλαβαν, με προθυμία και ευσυνειδησία, να θεωρήσουν τις υποβληθείσες ανακοινώσεις, ενώ η δεύτερη από αυτές συνέταξε, για μιαν ακόμη φορά, το συναφές ευρετήριο. Ο υπογραφόμενος προχώρησε στην τελική θεώρηση και τυπογραφική διόρθωση των δοκιμίων και σελιδοποίησε τον τόμο. Ο μάστορας-τυπογράφος κ. Φίλιππος Λένης σχεδίασε τη μακέτα του εξωφύλλου, και αυτού του τόμου, παράγοντας, και πάλι, ένα άρτιο αισθητικό αποτέλεσμα.

Πέρα από όσες και όσους αναφέρθηκαν, στις / στους οποίες / ους απευθύνονται οι θερμότερες ευχαριστίες, ο επιμελητής της έκδοσης αισθάνεται την ανάγκη να ευχαριστήσει αυτές και αυτούς που συμμετείχαν στο 7^ο Colloquium, σε εκείνες και εκείνους που βοήθησαν στη διεξαγωγή του και το παρακολούθησαν, καθώς και στις συναδέλφους κκ. Δήμητρα Δελλή, Σοφία Καπετανάκη, Τίτλια Καραβία και Μαρίνα Γρηγοροπούλου, οι οποίες –κατά σειρά– προήδρευσαν στις πρωινές και απογευματινές συνεδρίες του. Με το καλό, και τον επόμενο χρόνο, να συνεχιστεί αυτή η ενδιαφέρουσα επιστημονική εκδήλωση.

Γιώργος Ανδρειωμένος
Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας
Κοσμήτορας της ΣΑΕΠΣ
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Το γλωσσικό ζήτημα ως πεδίο αντεγκλήσεων στις πρώιμες δημοσιεύσεις του Ριζοσπάστη

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιστημονική επιτροπή του Colloquium για την αποδοχή της παρούσας εισήγησης, η οποία αποτελεί τμήμα της υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με θέμα: *Η πολιτιστική στήλη του Ριζοσπάστη την περίοδο 1917-1936*, με επιβλέποντα τον καθηγητή κ. Γιώργο Ανδρειωμένο και μέλη της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής την καθηγήτρια κ. Ελένη Κουτριάνου και την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Παναγιώτα Καραβία.

Στόχο της εισήγησης αποτελεί η μελέτη του τρόπου με τον οποίο η διεύθυνση και οι συνεργάτες της εφημερίδας του *Ριζοσπάστη* αντιμετώπισαν το γλωσσικό ζήτημα κατά τα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του, και των αντεγκλήσεων, οι οποίες προέκυψαν μέσα από τις στήλες του κυρίως με τον ένθερμο δημοτικιστική, λογοτέχνη και χρονικογράφο της εφημερίδας, Κώστα Παρορίτη.

Μία σύντομη εισαγωγή όσον αφορά τον *Ριζοσπάστη*. Το πρώτο φύλλο του κυκλοφόρησε στις 23 Ιουλίου του 1917 με λογότυπο «Εφημερίς Δημοκρατικών Αρχών». Κυκλοφορεί καθημερινά, αρχικά ως δισέλιδος και στη συνέχεια τετρασέλιδος. Ιδιοκτήτης και διευθυντής υπήρξε ο Γεώργιος Πετσόπουλος, ο οποίος έλαβε το δικαίωμα επανακυκλοφορίας της εφημερίδας που κυκλοφορούσε την περίοδο 1908-1911 ο νομικός, πρώην βουλευτής και υπουργός, Γεώργιος Φιλάρετος. Πρώτος αρχισυντάκτης υπήρξε ο Νικόλαος Γιαννιός. Ο τίτλος της εφημερίδας φαίνεται να αντλεί την έμπνευσή του, όπως έχει ήδη επισημανθεί από την κριτική,¹ από τη μαχητική παράδοση του Ριζοσπαστικού κόμματος της Επτανήσου, οι εκπρόσωποι του οποίου επεδίωκαν αφ' ενός μεν την άμεση ένωση των Ιόνιων Νησιών με το τότε βασίλειο της Ελλάδας, αφ' ετέρου δε την αποκατάσταση της εθνικής ανεξαρτησίας ολόκληρου τους ελληνικού έθνους μέσω της εγκαθίδρυσης δημοκρατικού πολιτεύματος και κοινωνικής δικαιοσύνης.²

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1918 αποχωρεί από την αρχισυνταξία ο σοσιαλιστής, αλλά και φιλοβενιζελικός, Νικόλαος Γιαννιός.³ Στο εξής ο *Ριζοσπάστης* τίθεται στο πλευρό του νεοσύστατου ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ και έναν χρόνο αργότερα χρησιμοποιεί ως λογότυπο: «σοσιαλιστική εφημερίς». Στις 20 Ιουνίου του 1920 η Κεντρική Επιτροπή του ΣΕΚΕ αναλαμβάνει τον πολιτικό έλεγχο του εντύπου, ορίζοντας ως υπεύθυνο τον Γιάννη Κορδάτο, ενώ την 1^η Αυγούστου του 1921 ο *Ριζοσπάστης* γίνεται επίσημο όργανο του ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ το οποίο μετονομάστηκε σε ΚΚΕ τον Νοέμβριο του 1924.

Η διεύθυνση και οι συνεργάτες του *Ριζοσπάστη* ασχολήθηκαν συστηματικά με ζητήματα που ανέκυπταν γύρω από το γλωσσικό ζήτημα. Ήδη από τα πρώτα φύλλα κυκλοφορίας του διαφαίνεται η θετική στάση της διεύθυνσης προς τη δημοτική γλώσσα. Συγκεκριμένα, στις 22 Αυγούστου χαιρετίζεται ο διορισμός των δημοτικιστών δασκάλων Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη ως Ανώτερων Εποπτών του Υπουργείου Παιδείας,⁴ ενώ λίγες ημέρες

¹ Βλ. Μάνος Χαριτάτος, «Ο προκομμουνιστικός “Ριζοσπάστης” (1908-1911 και 1916)», *Διαβάζω*, τχ. 21, Ιούνιος 1979, σ. 28.

² Βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος» [στο:] *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1933 ως 1881*, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 209.

³ Βλ. Ν. Γιαννιός, «Προς τους αναγνώστας του “Ριζοσπάστη”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23 Σεπτεμβρίου 1918, σ. 1.

⁴ Βλ. Αωνόμως, «Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 22 Αυγούστου 1917, σ. 1.

αργότερα, στις 28 Αυγούστου, δημοσιεύεται στην στήλη «Εκπαιδευτικά» το ανώνυμο άρθρο «Καθαρεβουσιάνου», το οποίο σημειώνει την ανάγκη εισαγωγής της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία, επικρίνοντας όσους εκπαιδευτικούς τίθενται κατά της μεταρρύθμισης.⁵ Ακολουθούν στα επόμενα φύλλα αναγγελίες κυκλοφορίας του δημοτικιστικού περιοδικού *Νουμάς*, καθώς και απόσπασμα μελέτης του διευθυντή του, Δημήτρη Ταγκόπουλου, για τον Ψυχάρη.⁶

Αντιθέτως, σφοδρή είναι η κριτική που ασκείται στους εκπροσώπους της καθαρεύουσας. Στις 2 Απριλίου του 1918 δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* σκιαστικό σχόλιο με αποδέκτη τον γλωσσολόγο Γεώργιο Χατζηδάκι, ο οποίος με δήλωσή του τασσόταν κατά της εισαγωγής της δημοτικής στα δημοτικά σχολεία,⁷ ενώ μία μέρα αργότερα, στις 3 Απριλίου, δημοσιεύεται ως κεντρικό άρθρο το «Ανακίνησης του γλωσσικού», το οποίο επιρρίπτει ευθύνες στον Χατζηδάκι ότι με τη δήλωσή του για τη δημοτική γλώσσα είχε ως σκοπό την πρόκληση αντιδράσεων στην κοινή γνώμη. Ταυτοχρόνως, το άρθρο χαρακτηρίζει τεχνητή οποιαδήποτε προσπάθεια επίτευξης της «ομογλωσσίας» με χρήση της καθαρεύουσας, ενώ παράλληλα τίθεται υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Κόμματος των Φιλελευθέρων,⁸ όπως φαίνεται και στο φύλλο της επομένης ημέρας, στο οποίο δημοσιεύεται αφ' ενός μεν η ομιλία του Βενιζέλου στη Βουλή για το γλωσσικό ζήτημα,⁹ αφ' ετέρου δε αναδημοσιεύεται σημείωμα του Ζαχαρία Παπαντωνίου στην εφημερίδα *Βαλκανικός Ταχυδρόμος*, στο οποίο χαιρετίζει τη συγκεκριμένη μεταρρύθμιση, στρεφόμενος και αυτός κατά του Χατζηδάκι.¹⁰

Δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση η ένθερμη υποστήριξη από πλευράς του *Ριζοσπάστη* της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου, η οποία φαίνεται να πηγάζει από τον δημοτικιστή αρχισυντάκτη της εφημερίδας Νικόλαο Γιαννιό, ο οποίος χρημάτισε διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών της Κυβέρνησης Εθνικής Άμυνας του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη το 1916-1917. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Παναγιώτης Νούτσος στο βιβλίο του για τον Νίκο Γιαννιό: «από το 1915 η κοινοβουλευτική οδός προς το σοσιαλισμό θα συνεπάγεται την υιοθέτηση μιας “εξελικτικής μεθόδου” που θα νομιμοποιεί, σε διαδοχικές ευκαιρίες, την κριτική υποστήριξη προς την πολιτική του Κόμματος Φιλελευθέρων και των παραφυάδων του».¹¹ Άλλωστε, εκείνη την περίοδο δεν είχε ιδρυθεί ακόμη το ΣΕΚΕ, με τις παραχωρήσεις του *Ριζοσπάστη* προς τον βενιζελισμό να είναι υπαρκτές κατά τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας του.

Η αλλαγή πλεύσης του εντύπου όσον αφορά το γλωσσικό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση γίνεται εμφανής ήδη από τα μέσα του 1919, όταν δημοσιεύεται άρθρο του βουλευτή Αριστοτέλη Σιδέρη, ο οποίος με αφορμή μία εκδήλωση οπαδών της καθαρεύουσας ασκεί κριτική στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, για το γεγονός ότι δεν τολμά να προχωρήσει στην πλήρη αναμόρφωση της εκπαίδευσης εισάγοντας τη «ζωντανή γλώσσα», γεγονός για το οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο, παλεύει το ΣΕΚΕ.¹² Μάλιστα η εφημερίδα επιστρατεύει και τον γελοιογράφο της Φωκίωνα Δημητριάδη, ο οποίος στις 9 Ιουνίου 1919 δημοσιεύει σκίτσο του με τίτλο «Ο καθαγιασμός των γλωσσοαμυντόρων». Είχε προηγηθεί στις 27 Ιανουαρίου του ίδιου έτους θετικό άρθρο του Παναγή Δημητράτου με τα αρχικά Π.Δ. για την εισαγωγή του μυθιστορήματος *Τα Ψηλά Βουνά* ως αναγνωστικό της Τρίτης Δημοτικού, χαρακτηρίζοντάς τη ως «παιδαγωγική επανάσταση».¹³

⁵ Βλ. Ειδικός, «Καθαρεβουσιάνου», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28 Αυγούστου 1917, σ. 1.

⁶ Βλ. Δ. Π. Ταγκόπουλος, «Οι Γερμανοέλληνες και ο Ψυχάρης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Φεβρουαρίου 1917, σ. 1.

⁷ Βλ. Ανώνυμος, «Η ανάστασις του “Χατζηδάκιως”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 2 Απριλίου 1918, σ. 1.

⁸ Βλ. Ανώνυμος, «Ανακίνησης του γλωσσικού», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 3 Απριλίου 1918, σ. 1.

⁹ Βλ. Πρακτικά Βουλής, «Ο κ. Βενιζέλος περί του γλωσσικού», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 4 Απριλίου 1918, σ. 1.

¹⁰ Βλ. Ζ. Παπαντωνίου, «Το γλωσσικόν ζήτημα (Από τον χθεσινόν «Βαλκανικόν Ταχυδρόμον»», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 4 Απριλίου 1918, σ. 2.

¹¹ Παναγιώτης Νούτσος, *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 1997, σ. 41.

¹² Βλ. Α. Δ. Σιδέρης, «Η τελευταία των απόπειρα», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Ιουνίου 1919, σ. 3.

¹³ Π. Δ., «Τα Ψηλά Βουνά», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 27 Ιανουαρίου 1919, σ. 1.

Δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1921, με αφορμή την απόσυρση των νέων αναγνωστικών από το δημοτικό από την αντιβενιζελική κυβέρνηση του Δημητρίου Γούναρη, η διεύθυνση του *Ριζοσπάστη* δημοσιεύει το άρθρο «Το γλωσσικό αίσχος», το οποίο υποστηρίζει ότι οι σοσιαλιστές αντιμετώπισαν πάντοτε με επιφύλαξη την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Κόμματος των Φιλελευθέρων, καθώς αυτή θα πραγματοποιηθεί μόνον όταν ο λαός πάρει στα χέρια του την πολιτική εξουσία.¹⁴ Ανάλογο τόνο έχει και το άρθρο του βουλευτή Αριστοτέλη Σιδέρη στις 7 Μαΐου 1921 με τίτλο «Και πάλιν για το γλωσσικόν», ο οποίος θεωρεί χρεωκοπημένη την καθαρεύουσα και τους θιασώτες της, προβάλλοντας την αναγκαιότητα επικράτησης της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους.¹⁵

Τον Ιούνιο του 1921 ο Κώστας Παρορίτης, σοσιαλιστής και ένθερμος δημοτικιστής, αρχίζει να δημοσιεύει χρονογραφήματα στον *Ριζοσπάστη* με το ψευδώνυμο «Ο Σύντροφος». Ο ίδιος φαίνεται να είναι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον *Ριζοσπάστη* και το δημοτικιστικό περιοδικό του *Νουμά*, στο οποίο ήταν μόνιμος συνεργάτης από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του το 1903. Ωστόσο, οι σχέσεις των δύο εντύπων είναι υπαρκτές, πριν ακόμη ο Παρορίτης γίνει μόνιμος χρονογράφος του *Ριζοσπάστη*. Τους συνδέει ήδη από τον Νοέμβριο του 1920 και την ήττα των Φιλελευθέρων, ο αγώνας για τη διάσωση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.¹⁶ Ενδεικτικά, στις 6 Δεκεμβρίου του 1920 αναδημοσιεύεται μέρος του άρθρου «Σοσιαλισμός και Δημοτικισμός» του Γρηγορίου Ξενόπουλου στον *Νουμά*.¹⁷ Στις 11 Ιουνίου του 1922 η διεύθυνση του *Ριζοσπάστη* καλεί τα μέλη του κόμματος να παρακολουθήσουν το θεατρικό έργο του διευθυντή του *Νουμά* Δημήτρη Ταγκόπουλου με τίτλο «Μητέρα»,¹⁸ ενώ ο Παρορίτης στις 20 Ιουνίου δημοσιεύει χρονογράφημα με θετική κριτική για το έργο.¹⁹

Η αγαστή συνεργασία των δύο εντύπων φαίνεται να διακόπτεται στα τέλη του 1922 με αφορμή δύο περιστατικά. Στις 27 και 29 Δεκεμβρίου του 1922 η διεύθυνση του *Ριζοσπάστη* δημοσιεύει κείμενο διαμαρτυρίας για την εκτεταμένη λογοκρισία που παρατηρείται στα φύλλα της, κατηγορώντας τον Δημήτρη Ταγκόπουλο,²⁰ ο οποίος εκείνη την περίοδο υπήρξε ένας από τους υπευθύνους λογοκρισίας της Κυβέρνησης του Στυλιανού Γονατά.

Λίγες ημέρες νωρίτερα, την 19^η Δεκεμβρίου του 1922, δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* σύντομο κείμενο της διεύθυνσης, στο οποίο ασκείται αρνητική κριτική στο περιοδικό του *Νουμά*, διότι στα πλαίσια εκδήλωσης στην αίθουσα του Ωδείου Αθηνών με αφορμή τη συμπλήρωση 20 χρόνων από την ίδρυσή του, οι συντελεστές έβαλαν εισοδο 12,5 δραχμές, γεγονός το οποίο, σύμφωνα με το κείμενο, τίθεται ενάντια στην προσπάθεια του περιοδικού για εκλαΐκευση της γλώσσας και της φιλολογίας, αποκλείοντας ουσιαστικά τους φτωχούς εργάτες από την εκδήλωση.²¹

Το σύντομο αυτό κείμενο υπήρξε εφιαλτήριο για το άνοιγμα μίας ενδιαφέρουσας συζήτησης στις στήλες του *Ριζοσπάστη* για το γλωσσικό ζήτημα, η οποία φωτίζει ενδιαφέρουσες πτυχές των σχέσεων Σοσιαλισμού και Δημοτικισμού την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στη συζήτηση λαμβάνουν μέρος, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα, από τη μία πλευρά, ο Κώστας Παρορίτης και από την άλλη πλευρά, τα στελέχη του ΣΕΚΕ Ευάγγελος Παπαναστασίου και Αριστοτέλης Σιδέρης, συνεπικουρούμενοι από τη διεύθυνση του εντύπου.

¹⁴ Βλ. Αωνύμως, «Το γλωσσικό αίσχος», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 10 Απριλίου 1921, σ. 1.

¹⁵ Βλ. Αριστοτέλης Σιδέρης, «Και πάλιν για το γλωσσικόν», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 7 Μαΐου 1921, σ. 3.

¹⁶ Βλ. Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1985, σ. 240. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0255#page/14/mode/2up> (προσπελάστηκε: 27/4/2025).

¹⁷ Βλ. Γρ. Ξενόπουλος, «Σοσιαλισμός και Δημοτικισμός», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 6 Δεκεμβρίου 1920, σ. 3.

¹⁸ Βλ. Αωνύμως, «Μητέρα», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 11 Ιουνίου 1922, σ. 2.

¹⁹ Βλ. Ο Σύντροφος, «Η “Μητέρα”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Ιουνίου 1922, σ. 1.

²⁰ Βλ. Αωνύμως, «Δια τον κ. Λογοκριτήν Ταγκόπουλον», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 27 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²¹ Βλ. Αωνύμως, «Δια τον κ. Λογοκριτήν Ταγκόπουλον», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 29 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²² Βλ. Αωνύμως, «Και ο “Νουμάς” Ρωμηός», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 19 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

Ο Κώστας Παρορίτης μέσα από την στήλη του χρονογράφηματός του *Ριζοσπάστη* υπογράφοντας με το ψευδώνυμο «Ο Σύντροφος» στο φύλλο της 20^{ης} Δεκεμβρίου του 1922, απαντάει στην πιο πάνω αρνητική κριτική που ασκήθηκε στο περιοδικό του *Νουμά* από τη διεύθυνση του εντύπου, τονίζοντας την ανάγκη μελέτης του, καθώς παλεύει, όπως και το κόμμα, να απελευθερώσει τον λαό από κάθε λογής πρόληψη και κυρίως από τη γλωσσική πρόληψη, ότι δηλαδή η δημοτική είναι «χυδαία και πρόστυχη».²² Ο ίδιος επανέρχεται δύο ημέρες αργότερα με άρθρο του για τον Ψυχάρη, καλώντας τους σοσιαλιστές να αγνοήσουν τον εθνικιστή Ψυχάρη, υιοθετώντας παράλληλα τις απόψεις του για τον δημοτικισμό.²³

Οι απόψεις, όμως, του Παρορίτη, όσον αφορά τη σύνδεση του δημοτικισμού με τον σοσιαλισμό, ψήγματα των οποίων εντοπίζει κανείς σε γραπτά των Γεώργιου Σκληρού, Δημήτρη Ταγκόπουλου, Ρήγα Γκόλφη, Αλεξάνδρου Τρανού και Κωνσταντίνου Χατζόπουλου ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1900,²⁴ θα αποκρισταλλωθούν στα τρία χρονογραφήματα που θα δημοσιευτούν στον *Ριζοσπάστη* στις 27, 28 και 30 Δεκεμβρίου 1922 αντίστοιχα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η άλλη επανάσταση». Στο πρώτο από αυτά, ο ίδιος σημειώνει, μεταξύ άλλων, πως το ζήτημα της γλώσσας δεν είναι απλώς ένα ζήτημα θεωρητικό ή επιστημονικό, αλλά συνδέεται αναπόσπαστα με την τύχη του σοσιαλιστικού αγώνα στην Ελλάδα, καθώς με τη χρήση της καθαρεύουσας ο εκάστοτε εργάτης παραμένει υπόδουλος και εξαρτημένος ψυχικά από την ξένη προς τον ίδιο γλωσσικά, αλλά και οικονομικά, αστική τάξη. Ως εκ τούτου, ο σοσιαλιστικός αγώνας δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητος ή εχθρικός προς την ιδέα του δημοτικισμού.²⁵

Στο δεύτερο χρονογράφημά του ο Παρορίτης προβαίνει σε μία κατηγοριοποίηση των μελών του ΣΕΚΕ σε τάσεις αναλόγως με τη χρήση της δημοτικής, της καθαρεύουσας ή της μικτής γλώσσας στα γραπτά τους και τη χρήση. Σύμφωνα με τον ίδιο, υφίστανται τέσσερις διακριτές γλωσσικές τάσεις μέσα στο κόμμα. Στην πρώτη τάση, ανήκουν οι οπαδοί της καθαρεύουσας Δημητράτος – Γεωργιάδης – Παπαναστασίου, τους οποίους χαρακτηρίζει ως αντιπροσώπους του «Ακαδημαϊκού κοτζαμπασισμού», στη δεύτερη, ο Αριστοτέλης Σιδέρης, ο οποίος, αν και ορθόδοξος καθαρευουσιάνος, χρησιμοποιεί ενίοτε την δημοτική, στην τρίτη τάση, η οποία είναι προοδευτικότερη γλωσσικά από τις δύο πρώτες, ανήκει ο Γιάννης Κορδάτος, ο οποίος κάνει χρήση και της καθαρεύουσας και της δημοτικής γλώσσας και στην τέταρτη τάση, στην οποία ανήκει το χρονογράφημα του ίδιου στον *Ριζοσπάστη*, το οποίο είναι γραμμένο στην καθαρή δημοτική γλώσσα ως φυσική ομιλία του λαού.²⁶

Τα δύο δηκτικά χρονογραφήματα του Παρορίτη προκάλεσαν, όπως ήταν αναμενόμενο, την άμεση αντίδραση των στελεχών του ΣΕΚΕ και συγκεκριμένα αρχικά του άμεσα θιγόμενου Ευάγγελου Παπαναστασίου, ο οποίος με κείμενό του στις 29 Δεκεμβρίου δεν αποδέχεται τον όρο «καθαρός καθαρευουσιάνος», τον οποίο του αποδίδει ο Παρορίτης, σημειώνοντας ότι ο ίδιος δεν διστάζει να χρησιμοποιεί τη δημοτική όταν απευθύνεται σε εργάτες, προκειμένου με τη γλώσσα του να γίνει κατανοητός σε αυτούς, καθώς και τη μικτή γλώσσα στα γραπτά του. Αξίζει να σημειωθεί ότι το κείμενο του Παπαναστασίου συνοδεύεται από σύντομο εισαγωγικό σημείωμα της διεύθυνσης της εφημερίδας στο οποίο καταλογίζεται ιδεαλισμός στην άποψη του Παρορίτη για το γλωσσικό ζήτημα και τη σύνδεσή του με τον σοσιαλισμό, σημειώνοντας ότι για τον *Ριζοσπάστη* η γλώσσα θεωρείται «όργανο και όχι σκοπός».²⁷

Στις 30 Δεκεμβρίου ο Παρορίτης επανέρχεται με το τρίτο και τελευταίο του χρονογράφημα με τίτλο «Η άλλη επανάσταση», στο οποίο, απαντώντας στη διεύθυνση του

²² Ο Σύντροφος, «Ο Νουμάς», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²³ Βλ. Ο Σύντροφος, «Ο Ψυχάρης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 22 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²⁴ Πρβλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Από το 1875 έως το 1974*, τ. Β', Αθήνα: Γνώση, 1994, σσ. 165-217.

²⁵ Βλ. Ο Σύντροφος, «Η άλλη Επανάσταση», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 27 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²⁶ Βλ. Ο Σύντροφος, «Η άλλη Επανάσταση Β'», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²⁷ Ε. Παπαναστασίου, «Το Γλωσσικό», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 29 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

Ριζοσπάστη, αλλά και στο κείμενο του Παπαναστασίου, δηλώνει πως συμφωνεί με αυτούς ότι ο δημοτικισμός δεν είναι σκοπός αλλά όργανο, ένα όργανο το οποίο μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωτικά της πολιτικής δράσης του κόμματος και να βοηθήσει τα μέλη του να πλησιάσουν τον λαό. Εν συνεχεία, τονίζει ξανά την στενή σχέση σοσιαλισμού και δημοτικισμού, ενώ υπογραμμίζει την ανάγκη το κόμμα να αποκτήσει γλωσσικό πρόγραμμα βασισμένο στην καθαρή δημοτική γλώσσα, προτείνοντας μάλιστα και ορισμένες μεταβολές στη γραμματική, οι οποίες θα συμβάλλουν στην απλοποίηση και την ομοιομορφία των επίσημων γραπτών των στελεχών του κόμματος, όπως η κατάργηση της υποτακτικής έγκλισης και της αναφορικής αντωνυμίας, το γ' πληθυντικό πρόσωπο των ρημάτων να σχηματίζεται με την κατάληξη -ουν, μεταβολή των τριτόκλιτων ουσιαστικών σε πρωτόκλιτα π.χ. η πράξη, η δράση, και άλλα. Τέλος, καλεί τους σοσιαλιστές διανοούμενους να επαναστατήσουν κατά του εαυτού τους, σπάζοντας τα δεσμά της καθαρεύουσας.²⁸

Στις 31 Δεκεμβρίου είναι σειρά του Αριστοτέλη Σιδέρη να απαντήσει στα παραπάνω χρονογραφήματα. Αρχικά, προσπερνά τις αναφορές προς το πρόσωπό του, δηλώνοντας κατ' αρχήν συμφωνία με τον Παρορίτη στην ανάγκη χρήση της δημοτικής γλώσσας στην προπαγάνδα του κόμματος προς τους εργάτες, αλλά και στην πολιτική αρθρογραφία. Παρά ταύτα, κατά τον ίδιο, το γλωσσικό ζήτημα, όπως και το θρησκευτικό, αποτελούν ιδιωτικές υποθέσεις του καθενός και όχι αντικείμενο ομαδικής δράσης των μελών του κόμματος. Τέλος, αρνείται τον χωρισμό των μελών, στον οποίο προέβη ο Παρορίτης, σε γλωσσικές τάσεις, θεωρώντας την όλη συζήτηση αποπροσανατολιστική, καλώντας να κλείσει η συζήτηση και να επικρατήσει η έκκληση της Τρίτης Διεθνούς για ενιαίο μέτωπο της εργατικής τάξης κατά της αστικής. Η έκκληση του Σιδέρη για λήξη της συζήτησης φαίνεται πως βρήκε ευήκοα ώτα στο πρόσωπο του Παρορίτη, ο οποίος δεν θα ανταπαντήσει, ρίχνοντας τους τόνους της αντιπαράθεσης.

Από την παραπάνω συζήτηση δύνανται να εξαχθούν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα. Αρχικά, αφορμή του ανοίγματος της συζήτησης, όπως αναφέρθηκε, υπήρξε το περιοδικό του *Νουμά*, από το οποίο ο *Ριζοσπάστης* το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα λαμβάνει αποστάσεις. Συγκεκριμένα, στις 18 Μαΐου 1923 προαναγγέλλεται μέσω του *Ριζοσπάστη* η κυκλοφορία του λογοτεχνικού περιοδικού *Κριτική* με σκοπό, όπως σημειώνει: «να καταπολεμήσει το εμπόριο της τέχνης και των γραμμάτων που κυρίως έχει μονοπωλήσει ο “πατριωτικοβενιζελοαναρχικοπλαστηρικός Ταγκόπουλος”».²⁹

Επιπλέον, καθίσταται εμφανές το γεγονός ότι η διεύθυνση του *Ριζοσπάστη* και τα στελέχη του ΣΕΚΕ φαίνεται να αλλάζουν τακτική όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα, και από ένθερμοι υποστηρικτές της θεσμοθέτησης της δημοτικής γλώσσας και σφοδροί πολέμιοι των εκάστοτε οπαδών της καθαρεύουσας, όπως είδαμε και παραπάνω, υιοθετούν τελικώς μία πιο διαλλακτική στάση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μεταβολής είναι η άποψη του Σιδέρη ότι «το γλωσσικό ζήτημα, όπως και το θρησκευτικό αποτελούν ιδιωτικές υποθέσεις του καθενός και όχι αντικείμενο ομαδικής δράσης των μελών του κόμματος»,³⁰ γεγονός το οποίο έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το άρθρο του ίδιου στα μέσα του 1919, όπου ασκεί κριτική στο Κόμμα των Φιλελευθέρων για το γεγονός ότι δεν τολμά να προχωρήσει στην πλήρη αναμόρφωση της εκπαίδευσης, εισάγοντας τη δημοτική γλώσσα, πράγμα για το οποίο παλεύει το ΣΕΚΕ,³¹ όπως και με το άρθρο της 7ης Μαΐου 1921 με τίτλο «Και πάλιν για το γλωσσικό», όπου θεωρεί χρεωκοπημένη την καθαρεύουσα, προβάλλοντας την αναγκαιότητα επικράτησης της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους.³²

²⁸ Βλ. Ο Σύντροφος, «Η άλλη Επανάσταση Γ'», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 30 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

²⁹ Ανωνόμως, «Λογοτεχνία», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18 Μαΐου 1923, σ. 2.

³⁰ Α. Δ. Σιδέρης, «Το Γλωσσικό», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 31 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.

³¹ Βλ. Α. Δ. Σιδέρης, «Η τελευταία των απόπειρα», ό.π., σ. 3.

³² Βλ. Αριστοτέλης Σιδέρης, «Και πάλιν για το γλωσσικό», ό.π., σ. 3.

Επίσης, στα γραπτά των στελεχών του κόμματος απουσιάζει πλέον οποιαδήποτε αναφορά στην απόφαση του Πρώτου συνεδρίου του ΣΕΚΕ, που ζητούσε την κατάργηση του άρθρου 107 του Συντάγματος, που επέβαλλε την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του ελληνικού έθνους.³³

Η μεταβολή αυτή δεν γίνεται ανεκτή από τον ένθερμο δημοτικιστή Παρορίτη, ο οποίος στα γλωσσικά του άρθρα ήταν από τους πρώτους που υποστήριζε την αναγκαιότητα κοινής δράσης των κινημάτων του δημοτικισμού και του σοσιαλισμού. Επίσης, όψεις των συγκεκριμένων απόψεων του Κώστα Παρορίτη, αλλά σε πρώιμο ακόμη στάδιο, εντοπίζονται στο άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* με τίτλο «Φιλολογικός Μαξιμαλισμός»,³⁴ το οποίο δημοσιεύεται την 17^η Απριλίου του 1918 και έχει επισημανθεί από την κριτική. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1920 ο Παρορίτης υπήρξε μόνος στον αγώνα της άμεσης συσχέτισης του δημοτικισμού με τον σοσιαλισμό, η οποία έγινε αντικείμενο θεωρητικής συζήτησης με τη δημοσίευση του έργου του Γεωργίου Σκληρού *Το κοινωνικό μας ζήτημα* το 1907.³⁵ Ο Γεώργιος Σκληρός ήδη από το 1915, όταν δημοσιεύει στο περιοδικό *Νέα Ζωή* ένα αναθεωρημένο απόσπασμα από το *Κοινωνικό μας Ζήτημα*, παρουσιάζει τις απόψεις του για το δημοτικιστικό κίνημα, οι οποίες παρουσιάζουν αναλογίες με τις αρχές του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Παράλληλα, σημειώνει την ανάγκη ανάπτυξης συλλογικών πρωτοβουλιών συνδεδεμένων με τις πολιτικοκοινωνικές διαδικασίες, γεγονός το οποίο θέτει ως προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των στόχων των δημοτικιστών.³⁶ Ωστόσο, ο Γιάννης Κορδάτος με το ψευδώνυμο Πέτρος Χαλκός, το 1921, στο άρθρο του «Σοσιαλισμός και Δημοτικισμός»³⁷ στο περιοδικό *Γράμματα*, ασκεί κριτική στη λαθεμένη άποψη ορισμένων, οι οποίοι μάλιστα χρησιμοποιούν ως παράδειγμα τον Σκληρό και το βιβλίο του *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, ότι ο Δημοτικισμός συνδέεται άμεσα με τον Σοσιαλισμό.

Κλείνοντας, σύμφωνα και με τα παραπάνω, ο *Ριζοσπάστης* κατά τα πρώτα χρόνια κυκλοφορίας του υποστηρίζει με θέρμη την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των Φιλελευθέρων, ενώ αργότερα καθίσταται εμφανής η προσπάθεια του ΣΕΚΕ να παρουσιάσει τη γλώσσα ως απλό όργανο εκλαΐκευσης των ιδεών, δίνοντας έμφαση στην επικράτηση του σοσιαλισμού μέσω του οποίου θα λυθεί τελικώς το γλωσσικό ζήτημα δίχως υπαναχωρήσεις. Κεντρική φυσιογνωμία αποτελεί ο Κώστας Παρορίτης, ο οποίος με τα μαχητικά του χρονογραφήματα συνδέει τον αγώνα του σοσιαλισμού με τον δημοτικισμό, υπερασπίζεται τον Ψυχάρη, ενώ παράλληλα δεν διστάζει να επιτεθεί σε όποιον κάνει παραχωρήσεις υπέρ της καθαρεύουσας είτε αυτός είναι ιδεολογικά αντίπαλος –Γεώργιος Χατζηδάκης και λοιποί– είτε βρίσκεται στους κόλπους του ΣΕΚΕ.

³³ Βλ. Αικατερίνη Γιαννούλη, *Το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) και ο Τύπος της Εποχής, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2020, σσ. 57-58. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2896130> (προσπελάστηκε: 1/6/2025).

³⁴ Βλ. Κώστας Παρορίτης, «Φιλολογικός Μαξιμαλισμός», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 17 Απριλίου 1918, σ. 1.

³⁵ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', Αθήνα: Γνώση, 1990, σ. 36.

³⁶ Βλ. Ειρήνη Σταυρίδη-Πατριού, *Σοσιαλισμός και Μεταρρύθμιση. Ο Γ. Σκληρός Στην Αίγυπτο, Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1985, σσ. 17-18. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.didaktoria.gr/eadd/handle/10442/3597> (προσπελάστηκε: 3/6/2025).

³⁷ Βλ. Πέτρος Χαλκός, «Σοσιαλισμός και Δημοτικισμός», *Γράμματα*, τχ. 2, 1921, σ. 143.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Ανωνύμως, «Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 22 Αυγούστου 1917, σ. 1.
_____, «Η ανάστασις του “Χατζηδάκιεως”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 2 Απριλίου 1918, σ. 1.
_____, «Ανακίνησις του γλωσσικού», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 3 Απριλίου 1918, σ. 1.
_____, «Το γλωσσικό αίσχος», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 10 Απριλίου 1921, σ. 1.
_____, «Μητέρα», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 11 Ιουνίου 1922, σ. 2.
_____, «Και ο “Νουμάς” Ρωμήος», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 19 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Δια τον κ. Λογοκριτήν Ταγκόπουλον», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 27 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Λογοκρισία το ... Ανάγνωσμα», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 29 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Λογοτεχνία», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 18 Μαΐου 1923, σ. 2.
Γιαννιός Ν., «Προς τους αναγνώστας του “Ριζοσπάστη”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 23 Σεπτεμβρίου 1918, σ. 1.
Δ. Π. [Δημητράτος Παναγής], «Τα Ψηλά Βουνά», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 27 Ιανουαρίου 1919, σ. 1.
Ειδικός, «Καθαρεβουσιάνοι», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28 Αυγούστου 1917, σ. 1.
Ξερόπουλος Γρ., «Σοσιαλισμός και Δημοτικισμός», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 6 Δεκεμβρίου 1920, σ. 3.
Ο Σύντροφος, «Η “Μητέρα”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Ιουνίου 1922, σ. 1.
_____, «Ο Νουμάς», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Ο Ψυχάρης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 22 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Η άλλη Επανάσταση», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 27 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Η άλλη Επανάσταση Β'», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 28 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
_____, «Η άλλη Επανάσταση Γ'», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 30 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
Παπαναστασίου Ε., «Το Γλωσσικό», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 29 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
Παπαντωνίου Ζ., «Το γλωσσικόν ζήτημα (Από τον χθεσινόν “Βαλκανικόν Ταχυδρόμον”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 4 Απριλίου 1918, σ. 2.
Παρορίτης Κώστας, «Φιλολογικός Μαξιμαλισμός», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 17 Απριλίου 1918, σ. 1.
Πρακτικά Βουλής, «Ο κ. Βενιζέλος περί του γλωσσικού», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 4 Απριλίου 1918, σ. 1.
Σιδέρης Α. Δ., «Η τελευταία των απόπειρα», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Ιουνίου 1919, σ. 3.
_____, «Και πάλιν για το γλωσσικό», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 7 Μαΐου 1921, σ. 3.
_____, «Το Γλωσσικό», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 31 Δεκεμβρίου 1922, σ. 1.
Ταγκόπουλος Δ. Π., «Οι Γερμανοέλληνες και ο Ψυχάρης», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Φεβρουαρίου 1917, σ. 1.
Χαλκός Πέτρος, «Σοσιαλισμός και Δημοτικισμός», *Γράμματα*, τχ. 2, 1921, σ. 143.

Βοηθήματα

- Γιαννούλη Αικατερίνη, *Το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) και ο Τύπος της Εποχής*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2896130> (προσπελάστηκε: 1/6/2025).
Καλογιάννης Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1985. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0255#page/14/mode/2up> (προσπελάστηκε: 27/4/2025).
Μοσχονάς Νικόλαος, «Το Ιόνιο Κράτος» [στο:] *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1933 ως 1881*, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977.

- Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', Αθήνα: Γνώση, 1990.
- _____, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα. Από το 1875 έως το 1974*, τ. Β', Αθήνα: Γνώση, ²1994.
- _____, *Νίκος Γιαννιός*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 1997.
- Σταυρίδη-Πατριτίου, *Σοσιαλισμός και Μεταρρύθμιση. Ο Γ. Σκληρός Στην Αίγυπτο*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 1985. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/3597> (προσπελάστηκε: 3/6/2025).
- Χαριτάτος Μάνος, «Ο προκομμουνιστικός “Ριζοσπάστης” (1908-1911 και 1916)», *Διαβάζω*, τχ. 21, Ιούνιος 1979, σσ. 28-30.

Μάρη Θεοδοσοπούλου: από τη «μη-αντιστρεπτή θερμοδυναμική» στη λογοτεχνική κριτική των *Ex Libris*

Εισαγωγικά

Στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής μου υπό τον τίτλο *Κριτικός λόγος και λογοτεχνικό πεδίο κατά την (προ και μεταπολιτευτική) δεκαετία 1970-1985. Απαρχή της θεωρητικής «ποιητικής» μιας ομάδας νέων κριτικών ή συνέχεια της κριτικής παράδοσης;*, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, ανιχνεύονται οι δεσπύζουσες τάσεις της λογοτεχνικής κριτικής και οι σημαντικότερες κριτικές φυσιογνωμίες που αναδείχθηκαν κατά το χρονικό αυτό διάστημα. Μία εκ των περιπτώσεων αυτών είναι και η Μάρη Θεοδοσοπούλου.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και προ πάντων τη δεκαετία του 1980 οι νέοι κριτικοί που εμφανίζονται και που θα διατηρήσουν μια σταθερή πορεία μέσα στον χρόνο έχουν αποδεσμευτεί ή αποδεσμεύονται σιγά σιγά από ιδεολογικές εξαρτήσεις και αποκοτούν έναν κριτικό λόγο χωρίς ιδεολογική φόρτιση, έναν κριτικό λόγο που εστιάζει περισσότερο στην κειμενική ή αισθητική ανάλυση, στις συγκριτολογικές παρατηρήσεις ανάμεσα σε ομηλικούς συγγραφείς ή σε έργα που εμφανίζουν ομόλογα χαρακτηριστικά χωρίς να επιμένουν στην οπτική της στράτευσης ή μιας εντονότερης σχέσης με την πολιτική.¹ Σ' αυτό συνεισφέρει και η εντατικότερη εμφάνιση της πανεπιστημιακής κριτικής, όπως και η μεγαλύτερη αξιοποίηση της λογοτεχνικής θεωρίας.²

Η κριτική της λογοτεχνίας στην εν λόγω περίοδο διαμορφώνει τις συνέχειες, αλλά και τις ασυνέχειές της, με ποικίλα οχήματα: Από τους παλαιότερους ο Βάσος Βαρίκας και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος στις αρχές της δεκαετίας του '70 δεν ζουν πια,³ ο Αντρέας Καραντώνης έχει πλέον ένα ξεκάθαρο όσο και φορτισμένο κριτικό στίγμα,⁴ ενώ εξακολουθούν να γράφουν,

¹ Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή. 1947-1981*, Αθήνα: Πόλις, 2003, σσ. 257-263.

² Βλ. Δημήτρη Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία: Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Αθήνα: Πόλις, 2014, σ. 224.

³ Ο Βάσος Βαρίκας (1912-1971) σπούδασε φιλολογία. Το 1938 πήγε στη Γαλλία σαν ανταποκριτής της *Καθημερινής* και παρακολούθησε για σύντομο διάστημα στο Παρίσι μαθήματα Αισθητικής και Ιστορίας της Τέχνης. Από το 1945 άρχισε τη δημοσιογραφική σταδιοδρομία του, κατ' αρχήν στα *Νέα*, όπου και είχε θέση πολιτικού συντάκτη, αρχισυντάκτη και διευθυντή σύνταξης, και αργότερα στο *Βήμα* (1954), όπου συστηματικά κρατούσε τη στήλη της κριτικής βιβλίου. Παράλληλα, από το 1955, ανέλαβε την κριτική θεάτρου στα *Νέα* και υπήρξε για αρκετά χρόνια προϊστάμενος του δελτίου ειδήσεων, καθώς και φιλολογικός συνεργάτης του Ε.Ι.Ρ. Για μια δεκαετία ήταν γενικός γραμματέας της Επιτροπής για την απονομή Κρατικών Βραβείων. Έργα του: *Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης* (1936), *Κ. Γ. Καρυωτάκης, το δράμα μιας γενιάς* (1938), *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία* (1939), *Κριτική θεάτρου* (1961-1971) 1972, *Συγγραφείς και Κείμενα* (1961-1965) 1975. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/vasos-varikas-c44357> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος (1904-1973) ήταν Κύπριος δημοσιογράφος, κριτικός του θεάτρου, μεταφραστής και δοκιμιογράφος. Σπούδασε νομικά και οικονομικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Την περίοδο 1945-1967 ήταν διευθυντής σύνταξης στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Το 1927 εξέδωσε το περιοδικό *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* και στη συνέχεια τη *Νέα Επιθεώρηση*. Από το 1955 ως το 1964 ήταν γενικός διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/aimilios-chourmouziος-c13879> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁴ Ανδρέας Καραντώνης (1910-1982). Το 1929 δημοσίευσε τη μελέτη *Εισαγωγή στο Παλαμικό έργο*. Ακολούθησαν μια μελέτη για τον Σεφέρη και μια ακόμη για τον Παλαμά. Τόσο η ποίηση όσο και η δοκιμιογραφία του ως το 1935 κινήθηκε στα παραδοσιακά πλαίσια γραφής. Τομή στο έργο του σημειώθηκε γύρω στο 1935 με τη συγγραφική δραστηριότητά του από τη θέση του διευθυντή του περιοδικού *Νέα Γράμματα*. Την περίοδο αυτή ο

αλλά όχι τόσο συστηματικά όσο στο παρελθόν και προπάντων χωρίς ειδική, τακτική ενασχόληση με τη βιβλιοκριτική, λόγιοι και φιλόλογοι, όπως ο Δημήτρης Ραυτόπουλος,⁵ ο Παναγιώτης Μουλλάς,⁶ ο Γιάννης Δάλλας,⁷ ο Κώστας Στεργιόπουλος,⁸ ο Απόστολος Σαχίνης.⁹ Κάποιοι την εγκαταλείπουν για να ασχοληθούν με πιο συνθετικές εργασίες, όπως ο Ραυτόπουλος με τη μονογραφία του Άρη Αλεξάνδρου,¹⁰ άλλοι, όπως ο Μουλλάς, ο Στεργιόπουλος και ο Δάλλας, διότι στρέφονται προς την πανεπιστημιακή διδασκαλία. Την ίδια εποχή ο Αλέξανδρος Κοτζιάς δημιουργεί τη «Φιλολογική Καθημερινή», αλλά βαθμιαία εγκαταλείπει τις βιβλιοκριτικές. Το ανάλογο κάνει ο ποιητής Τάκης Σινόπουλος, έχοντας προσανατολιστεί σε ποιητικές συνθέσεις που παρακολουθούν τη δραματική βίωση της

Καραντώνης στράφηκε προς τον υπερρεαλισμό και μετάφρασε έργα των Απολλιναίρ, Βαλερύ, Μπρετόν, Ελύακ κ.ά. Μετά τη γερμανική κατοχή ανέπτυξε δημοσιογραφική δραστηριότητα με επίκεντρο την αντίθεσή του στον κομμουνισμό και την αριστερή διανόηση στην Ελλάδα. Συνεργάστηκε με το περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* (1945-1952) και από το 1949 ως το 1974 πραγματοποίησε ραδιοφωνικές εκπομπές κριτικού περιεχομένου στην ΕΙΡ. Υπήρξε μόνιμο μέλος της επιτροπής απονομής των κρατικών λογοτεχνικών βραβείων, μέλος της Ομάδας των 12 και ΓΓ του ιδρύματος Παλαμά. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/andreas-karantwnis-c22707> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁵ Ο κριτικός λογοτεχνίας, δοκιμιογράφος και δημοσιογράφος Δημήτρης Ραυτόπουλος (1924-2025) υπήρξε συντάκτης της εφημερίδας *Ελεύθερη Ελλάδα* (1946-1947) και παράλληλα αρθρογραφούσε στο περιοδικό της ΕΠΟΝ *Νέα Γενιά* (1944-1945). Μετά τη χαλάρωση των μετεμφυλιακών μέτρων εργάστηκε στις εφημερίδες *Η Αυγή* (1952-1967), *Ελεύθερος Ώρα* (1955-1956). Μαζί με τον Κ. Κουλουφάκο, τον Τ. Πατρίκιο, τον Κ. Πορφύρη κ.ά., σχημάτισαν τη συντακτική ομάδα του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης*. Κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974), ο Ραυτόπουλος διέφυγε στη Γαλλία. Μετά τη μεταπολίτευση, ανέλαβε τη διεύθυνση του περιοδικού *Ηριδανός*, το οποίο με τα αφιερώματά του πραγματοποίησε ανοίγματα προς νέες τάσεις της λογοτεχνίας. Παράλληλα, έγραφε επιφυλλίδες στην *Αυγή* (1977-1980) και αργότερα εργάστηκε ως δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Απογευματινή* (1976-1981). Εξέδωσε τα κριτικά έργα: *Οι ιδέες και τα έργα* (1965), *Τέχνη και εξουσία* (1985), *Κρίσιμη λογοτεχνία* (1986), *Σημεία στίξεως* (1987), *Άρης Αλεξάνδρου: ο εξόριστος* (1996), *Αναθεώρηση Τέχνης: η Επιθεώρηση Τέχνης και οι άνθρωποί της* (2006). Το 1997 τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο δοκιμίου-κριτικής για το έργο του *Άρης Αλεξάνδρου: ο εξόριστος*. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/δημητρης-ραυτοπουλος-c25595> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁶ Ο Παναγιώτης Μουλλάς (1935-2010) υπήρξε επιστημονικός συνεργάτης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στην Αθήνα (1961-1966) και έζησε για πολλά χρόνια στο Παρίσι (1966-1977), όπου δίδαξε νεοελληνικά στο Παν/μιο της Nanterre και στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης. Το 1977 εξελέγη καθηγητής της νεοελληνικής φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ., και έκτοτε έζησε και δίδαξε στη Θεσσαλονίκη. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/panagiotis-moullas-c11475> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁷ Ο Γιάννης Δάλλας (1924-2020) υπηρέτησε στη μέση και στην ανώτατη εκπαίδευση (δίδαξε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου). Εξέδωσε δεκατρείς ποιητικές συλλογές, επίσης, σειρά συγκεντρωτικών μελετημάτων, φιλολογικές εκδόσεις των πεζών του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, των συνθετικών συλλογών του Κ. Βάρναλη και των έργων του Α. Κάλβου. Δημοσίευσε δύο κριτικά βιβλία γύρω από το θέμα της ποιητικής και το θέμα του κλασικισμού του Κάλβου και άλλα τέσσερα για την ποίηση του Καβάφη. Υπήρξε, επίσης, συστηματικός μεταφραστής των αρχαίων λυρικών και των Αλεξανδρινών ποιητών. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/γιαννης-δαλλας-c9785> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁸ Ποιητής, πεζογράφος, κριτικός και ομότιμος καθηγητής πανεπιστημίου της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, ο Κώστας Στεργιόπουλος (1926-2016) από το 1966 έως το 1969 εργάστηκε ως λέκτορας στην έδρα Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και στη συνέχεια ως βοηθός στο Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (1969-1972), απ' όπου παύτηκε από τη δικτατορία. Το 1974 έγινε καθηγητής στην ίδια έδρα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου υπηρέτησε ως το 1984 που αποχώρησε με εθελουσία έξοδο. Ήταν υπεύθυνος για τη στήλη της κριτικής στο περιοδικό *Ξεκίνημα* (1946-1947), στην εφημερίδα *Νίκη* (1962-1963) και στο περιοδικό *Εποχές* (1963-1967). Από τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας Συγγραφέων και τώως πρόεδρός της, ιδρυτικό επίσης μέλος και επίτιμος πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, είχε λάβει μέρος σε πολλά ελληνικά και διεθνή συνέδρια και χρημάτισε πρόεδρος ή μέλος σε διάφορες επιτροπές για θέματα λογοτεχνίας και βιβλίου. Για περισσότερα, βλ. <https://www.biblionet.gr/κωστας-στεργιοπουλος-c9445> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁹ Βλ. και Άννα Αφεντουλίδου, «Ερευνητικά Τεκμήρια και Φιλολογικά Θέματα σχετιζόμενα με το Αρχείο Σαχίνης» [στο:] Γιώργου Ανδρειωμένου (εκδ. επιμ.), Άννας Κυριακοπούλου & Αθανασίας Μάλαμα (φιολογ. επιμ.), *Πρακτικά από το 4ο Colloquium Λιδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών* (30.06-01.07.2022), Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών & Πολιτισμικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, 2023, σσ. 71-78.

¹⁰ Βλ. ό.π. σημ. 5.

σύγχρονης ιστορίας.¹¹ Τέλος, υπογραμμίζεται η συνειδητή απόσυρση, τότε, του Αλέξανδρου Αργυρίου από τη βιβλιοκριτική. Στρέφεται προς την επιφυλλιδιογραφία για ζητήματα γραμματολογικά και ιστορικά της λογοτεχνίας, προετοιμάζοντας αφ' ενός τους δυο τόμους ανθολογημένης ποίησης των Νεωτεριών Ποιητών του Μεσοπολέμου και αυτών της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς, αφ' ετέρου και ιδίως, για να αφοσιωθεί στη σύνταξη της οκτάτομης Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και των τρόπων της πρόσληψής της, που ήταν ο διαρκής και διακαής πόθος του.¹²

Αλλά θα χρειαστεί πρώτα να εξετάσουμε τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες, για να προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις προσωπογραφίες της νεοελληνικής κριτικής, που επηρεάζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τις αναγνωστικές μας προσλαμβάνουσες μέχρι και σήμερα.

1. Μιλώντας για τη Δεκαετία του '80

Τη δεκαετία του '80 κάποιοι θεωρούν ως την τελευταία του ψυχρού πολέμου, αλλά για τον πεζογράφο Αλέξη Πανσέληνο θα μπορούσε να θεωρηθεί η τελευταία του 20ού αιώνα. Και κάτι τέτοιο, παρόλο που ακούγεται ως παραδοξολογία, νοηματοδοτείται από το επιχείρημα ότι από τις αρχές του 1990 διαμορφώνονται οι συνθήκες —«με το γκρέμισμα του τείχους του Βερολίνου αλλά και τις ανακατατάξεις στις συνοριακές γραμμές των Βαλκανίων και των πρώην σοσιαλιστικών χωρών»— που θα χαράξουν τη νέα εποχή του 21ου αι.¹³

Το 1981 η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ υποσχόταν μια αλλαγή πορείας, η οποία θα στηριζόταν στο «ηθικό πλεονέκτημα της αριστεράς». Ανάμεσα στις αλλαγές τις οποίες προώθησε η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ήταν η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, η καθιέρωση του πολιτικού γάμου, η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης και του Υπουργείου Πολιτισμού υπό την ηγεσία της Μελίνας Μερκούρη. Το 1985 η δεύτερη θητεία του ΠΑΣΟΚ αποδεικνύεται μοιραία για το γόητρό του: οικονομικά σκάνδαλα, λαϊκισμός, υπόγεια διοχέτευση κοινοτικών επιδοτήσεων σε ημετέρους, το σκάνδαλο Κοσκωτά κ.ά.¹⁴

Αναδύεται μια σύγχρονη νεωτερική Ελλάδα, ευρωπαϊκή, αλλά με όλες τις άλυτες αντιφάσεις της και με μια ελευθεριακή κουλτούρα με ανοχή στην αποκλίνουσα άποψη: η Ελλάδα των ντισκοτέκ, των νέο-ροκ συγκροτημάτων, της εφημερίδας *Αυριανή*, της οργάνωσης 17 Νοέμβρη, του κιτς, και της εμπορικής ελληνικής κωμωδίας.¹⁵

¹¹ Ο Τάκης Σινόπουλος (1917-1981) πραγματοποίησε την πρώτη του εμφάνιση στο χώρο της λογοτεχνίας το 1934 με τη δημοσίευση του ποιήματος «Προδοσία» και του διηγήματος «Η εκδίκηση ενός ταπεινού» στην εφημερίδα του Πύργου *Νέα Ημέρα*, ενώ η πρώτη του ποιητική συλλογή είχε τίτλο *Μεταίχμιο* και εκδόθηκε το 1951. Από το 1963 ως το 1967 συνεργάστηκε με το περιοδικό *Εποχές*, όπου δημοσίευσε κείμενα βιβλιοκρισίας, ενώ αργότερα αφοσιώνεται στην ποίηση. Για περισσότερα, βλ. <https://biblionet.gr/τακης-σινόπουλος-c16667> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

¹² Ο κριτικός και ιστορικός της λογοτεχνίας Αλέξανδρος Αργυρίου (1921-2009) συνεργάστηκε ως κριτικός βιβλίου με τα περιοδικά *Ελεύθερα Γράμματα* (Νοέμβριος 1947 έως Ιούνιος 1949) και *Ποιητική Τέχνη* (1947-49). Το 1950 άρχισε να γράφει κριτικές βιβλίων στις εφημερίδες *Δημοκρατικός Τύπος* (1950), *Δημοκρατική* (1951), *Ημέρα* (1952) και στα περιοδικά *Στόχος* (1951), *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* (1953-54), κ.ά. Έγραψε την *Εισαγωγή στη μεταπολεμική ποίηση στην Ανθολογία μεταπολεμικών ποιητών των Ντίνου Γιωργούδη και Κ. Γεννατά* (1957). Δημοσίευσε τακτικά επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Το Βήμα* (1971-73 και 1979-85), και *Η Καθημερινή* (1976-1980). Καρπός της μεγάλης πείρας του και της συνεχούς μελέτης είναι η οκτάτομη *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και της Πρόσληψής της (1918-2000)* που αποτελεί βασικό βοήθημα για τη σπουδή των ελληνικών γραμμάτων. Για περισσότερα, βλ. <https://biblionet.gr/αλεξανδρος-αργυριου-c3693> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

¹³ Βλ. Αλέξης Πανσέληνος, *Πέντε δεκαετίες, δέκα Έλληνες συγγραφείς - 1η συνάντηση* (Πατρίκιος Τίτος, Σκάσσης Θωμάς, Πανσέληνος Αλέξης, Χατζόπουλος Θανάσης), 24 Νοεμβρίου 2022. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.blod.gr/lectures/5-dekaeties-10-syggrafeis1/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

¹⁴ Βλ. Δημήτρης Γλύστρας, *Η «Άλλη» Αριστερά. Μεταπολίτευση και Αμφισβήτηση 1974-1981*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2020, σ. 213.

¹⁵ Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, «Ι. Η δημοκρατική Ελλάδα. 1974-2004» [στο:] Βασίλη Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού. Τόμος 10ος. Η Ελλάδα της ομαλότητας. Δημοκρατικές κατακτήσεις, οικονομική ανάπτυξη και πολιτική σταθερότητα, 1974-2000*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 9-11. Και Βασίλης Βαμβακάς & Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Επίκεντρο, 2014 σσ. 458-459 κ.α..

Κι αν για το 1974 ως το ορόσημο απαρχής της μεταπολιτευτικής πολιτισμικής περιόδου (αλλά όχι αναγκαστικά και το ορόσημο μιας λογοτεχνικής καμπής) λίγοι είναι αυτοί που αντιτάσσουν κάποιες αντιρρήσεις,¹⁶ οι χρονολογίες που τείνουν να επικρατήσουν ως ορόσημα τέλους της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι δύο: το 1981 ως έναρξη της περιόδου της «σοσιαλιστικής αλλαγής» της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ ή το 1989 ως το σημείο που σφράγισε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου με το γκρέμισμα του τείχους του Βερολίνου και την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων των ανατολικών χωρών.¹⁷

Ωστόσο έχει υποστηριχθεί με ισχυρά επιχειρήματα και για το 1985 ότι αποτελεί ένα «έτος τομή», γιατί αποτελεί σημείο καμπής σχετικά με τις διεργασίες σε κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο, τα αποτελέσματα των οποίων φαίνονται ευκρινέστερα από το 1988 και μετά. Η σημασία του 1985 ως απαρχή ενός νέου ήθους, δεν προκύπτει μόνο από την έρευνα που εξελίσσεται μέχρι και σήμερα, αλλά φαίνεται πως είχε την ίδια απήχηση και στη συγχρονία του, αφού τότε προκύπτει στον δημόσιο λόγο ο όρος το «τέλος της Μεταπολίτευσης», έχοντας τη σαφή συνδήλωση ότι η αριστερή ιδεολογία «δεν διέθετε πλέον τα κατάλληλα εργαλεία, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας νέας πραγματικότητας». Η έντονη πολιτικοποίηση υποχωρεί, καθώς αναπτύσσεται μια γενικότερη καχυποψία προς την πολιτική. Παρατηρείται μια «διασταλτική σύλληψη της έννοιας της πολιτικής» που συμπυκνώνεται στο σύνθημα «το προσωπικό είναι πολιτικό», το οποίο και συμβάλλει στην ανάδειξη νέων κινημάτων, όπως το φεμινιστικό, ομοφυλοφιλικό, οικολογικό κ.λπ. Η στροφή των πολιτών προς αυτά τα νέα κινήματα έχει εκληφθεί και ως προσπάθεια απομάκρυνσής τους από τους παραδοσιακούς φορείς της πολιτικής που είναι τα Κόμματα.¹⁸

Το έτος 1985, μπορεί να θεωρηθεί εξάλλου σταθμός και σε πολιτικό καθαρό επίπεδο, μια που η στρατηγική της παραδοσιακής Αριστεράς αλλάζει σχετικά με δύο κρίσιμα σημεία: Μεταβάλλει τη στάση της απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία, όπως εκφράζεται στην Ελλάδα μέσα από το κόμμα του ΠΑΣΟΚ, με ολομέτωπη επίθεση και πίεση αλλαγής της συντηρητικής στροφής την οποία είχε σταδιακά επιλέξει. Το δεύτερο κρίσιμο σημείο είναι ότι αποκτά σάρκα και οστά η ιδέα συγκρότησης ενός ενιαίου πόλου της Αριστεράς χωρίς την παλιά ενδοπαραταξιακή εχθρότητα ανάμεσα στην παραδοσιακή και ανανεωτική αριστερά. Η ριζοσπαστική αλλαγή που εκκινεί με την ανάδειξη του Μιχαήλ Γιορμπάτσος στη θέση του Γενικού Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ (1985-1991), είχε τον αναμενόμενο αντίκτυπο και στους κόλπους της ελληνικής Αριστεράς.¹⁹

¹⁶ Με κάποιες αλληλοαναιρούμενες παραδοχές:

[...] στο ερώτημα επομένως ποια περιοδολογική βαρύτητα διαθέτει για την ιστορία της λογοτεχνίας η πολιτειακή τομή του 1974, που λόγω της σημασίας της ονοματοδότησε ολόκληρη την επόμενη περίοδο, προκαταβολικά απαντώ πως κατά τη γνώμη μου είναι περιορισμένη, άλλο αν τελικά η ιστορία της λογοτεχνίας θα αποφασίσει να την επιλέξει ως εξωτερική τομή. Στη δεκαετία του '70 δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις, κυοφορήθηκαν οι τάσεις και εμφανίστηκαν δειλά οι πρώτες αλλαγές, η επικράτηση τους όμως πραγματοποιήθηκε αργότερα, από την επόμενη ηλικιακή ομάδα συγγραφέων, αλλά και η συνολικότερη μεταβολή στη στάση της λογοτεχνικής κοινότητας απέναντι στην παραγωγή και την ανάγνωση του βιβλίου [...]

Είναι επομένως δυνατόν να εικάσει κανείς πως το 1974 θα μπορούσε να θεωρηθεί εκτός από πολιτειακή και λογοτεχνική τομή, καθώς η σελίδα γύρισε για όλους, φέρνοντας στο προσκήνιο καινούργιους ποιητές και νέους πεζογράφους, με σαφώς διαφορετικές νοοτροπίες και καλλιτεχνικές νοοτροπίες. Το 1974 σημειώθηκε, λοιπόν, μια σημαίνουσα τομή στην ιστορία της λογοτεχνίας και το 1991 μια δευτερεύουσα τομή, καθώς εισήλθαν με πυκνότητα στο στίβο νέοι συγγραφείς που δεν είχαν ποτέ βιώσει την εμπειρία της φτωχής κατεστραμμένης μετεμφυλιακής Ελλάδας

(Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*, Αθήνα: Πόλις, 2020, σσ. 85-93.)

¹⁷ Βλ. και Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιγμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2001, σσ. 26-27.

¹⁸ Βλ. Ελένη Κατσαβέλη, *Η λογοτεχνική κριτική στη Μεταπολίτευση. Αισθητικά και ιδεολογικά ζητήματα της Αριστεράς*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2023, σ. 33.

¹⁹ Βλ. Νικήτορος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διίσχυς και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης. Γλαίσιο ερμηνείας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 35.

Στο ιδεολογικό πεδίο παρατηρείται μια γενική κρίση ιδίως της κομμουνιστικής Αριστεράς, ενώ ο μέσος «αριστερός» ψηφοφόρος μετακινείται προς τον κεντρώο πολιτικό χώρο, απομακρυνόμενος από την έννοια της «συλλογικότητας», ενώ οι φιλελεύθερες ιδέες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, και του ευρωπαϊκού προσανατολισμού σταθεροποιούνται με αποτέλεσμα τη «βαθμιαία μετάλλαξη των κοινωνικών αξιών από τη δημόσια στην ιδιωτική σφαίρα».²⁰

Η γενιά του Πολυτεχνείου θα απομυθοποιηθεί σταδιακά για να εμφανιστεί μια νέα γενιά, η «γενιά της μοναξιάς», που εκφράζει μια «εξατομικευμένη πολιτική κουλτούρα». Το σύνθημα «εκτός από την πολιτική υπάρχει και η μοναξιά» επανέρχεται. Δεν είναι τυχαίο το φαινόμενο των αυτοχειριών στον χώρο των καλλιτεχνών που θα ακολουθήσει (Κατερίνα Γώγου, Νικόλας Άσιμος κ.λπ.).²¹

2. Νέες κριτικές εμφανίσεις - Μάρη Θεοδοσοπούλου

Όλα τα προηγούμενα μας ενδιαφέρουν, γιατί ερμηνεύουν και τις αποστάσεις που κρατούν σταδιακά αλλά σταθερά από το ιδεολογικό δίπολο: αριστερά-δεξιά ή/και από το δίπολο ανανεωτική αριστερά-παραδοσιακή αριστερά, οι νεότεροι κριτικοί. Ο χώρος, λοιπόν, είναι ανοιχτός για τους νέους κριτικούς που θα αρχίσουν να δημοσιεύουν κρατώντας νωρίτερα ή αργότερα ο καθένας αποστάσεις από τη στράτευση και την πολιτική, ακόμη κι όταν δημοσιεύουν σε στρατευμένα έντυπα όπως η *Αυγή* ή η *Εποχή*: τα ίδια κείμενα θα μπορούσαν να δημοσιεύονται στην *Καθημερινή* ή και αλλού. Γι' αυτό, εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι δημοσιεύουν ταυτοχρόνως σε πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους ως προς τον (υποτιθέμενο τουλάχιστον) ιδεολογικό προσανατολισμό έντυπα: Αλέξης Ζήρας, Μάρη Θεοδοσοπούλου, Δημοσθένης Κούρτοβι, Ελισάβετ Κοτζιά, Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, κ.ά.

Η Μάρη Θεοδοσοπούλου (1950-2016) είναι μία από αυτούς τους κριτικούς και από τους/τις τελευταίους/ες «καθαρόαιμους/ες», αλλά και «ρομαντικούς/ές» κριτικούς λογοτεχνίας του 20ού αι. στην Ελλάδα,²² η οποία εγνατέλειψε τη διεθνή επιστημονική της καριέρα για τη θεωρητική τεκμηρίωση της «μη-αντιστρεπτής θερμοδυναμικής», δίπλα στον Πυα Prigogine (Νόμπελ Χημείας, 1977), για να ασχοληθεί με τη λογοτεχνική κριτική.²³ Η περίπτωση της έχει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, διότι ενώ είχε ισχυρή και συχνή παρουσία, και δη σε αριστερά έντυπα όπως η *Εποχή* (και μέσω της στήλης «*Ex Libris*»), και ενώ η αξία της πανθομολογείται, παρόλ' αυτά το κριτικό της έργο αποσιωπάται στις πρόσφατες έρευνες.²⁴ Αυτή η περιθωριοποίηση ερμηνεύεται εν μέρει από την κοινωνική συνθήκη, αλλά και από τα χαρακτηριστικά των κειμένων της, που θυμίζουν περισσότερο «βυζαντινό γραμματικό παρά κριτικό στην καρδιά της μεταμοντέρνας συνθήκης».²⁵ Πολύτιμες πληροφορίες αντλούμε και από τα δημοσιευμένα της κείμενα, αλλά και από το αρχείο του Κωστή Λιόντη, ο οποίος διασώζει ένα μέρος του προσωπικού της αρχείου με σημειώσεις και σχόλια επί των κειμένων της.

²⁰ Αριστόβουλος Μάνεσης, *Η Εξέλιξη των Πολιτικών Θεσμών στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1986, σ. 42.

²¹ Βλ. Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή & Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, σσ. 263-282.

²² Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Έφυγε από τη ζωή σαν αερίο», εφημ. *Η Αυγή*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.avgi.gr/arheio/204881_pethane-i-kritikos-logotchnias-mari-theodosopoulou (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

²³ Βλ. Χρήστος Κυρανούδης, «Δύο σημαντικοί σταθμοί στην επιστημονική και ακαδημαϊκή διαδρομή της Μάρης Θεοδοσοπούλου», εφημ. *Η Εποχή*, 27 Δεκεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://efohi.gr/articles/panta-prwth/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

²⁴ Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα αποσιώπησης βρίσκεται στη διδακτορική διατριβή της κ. Ελένης Κατσαβέλη, *Η λογοτεχνική κριτική στη Μεταπολίτευση. Αισθητικά και ιδεολογικά ζητήματα της Αριστεράς*, (Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2023), όπου ενώ εξετάζεται η εφημερίδα *Εποχή*, πουθενά δεν κατονομάζεται η εν λόγω κριτικός, παρόλο που αποτέλεσε μία από τους σταθερότερους συνεργάτες του στο πεδίο της κριτικής βιβλίου.

²⁵ Γιώργος Ξενάριος, «Μάρη Θεοδοσοπούλου: κριτικός λογοτεχνίας, μόνη», *The Books' Journal*, τχ. 70, Παρασκευή 4 Νοεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://booksjournal.gr/paremyaseis/2402-marh-theodosopoulou-kritikos-monh> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

Η Μάρη Θεοδοσοπούλου ξεκίνησε τη συστηματική ενασχόλησή της με την κριτική τη διετία 1987-1988 με κριτικές θεατρικών παραστάσεων στο περιοδικό *Αντί* και συνέχισε από το 1989 με σταθερή στήλη για κριτικές βιβλίου. Επί 25 περίπου χρόνια έγραφε κριτική βιβλίου στη στήλη της «Ex Libris» στην εφημερίδα *Εποχή* και στο ομώνυμο διαδικτυακό ιστολόγιο που είχε δημιουργήσει η ίδια. Παράλληλα, είχε τη στήλη της κριτικής βιβλίου στην εφημερίδα *Το Βήμα* από το 1998 έως το 2008. Ενώ από το 2009 έως το 2011 έγραφε κριτικές στη «Βιβλιοθήκη» της *Ελευθεροτυπίας*. Εξέδωσε βιβλία με συναγωγές κριτικών της κειμένων με βελτιώσεις και προσθήκες.²⁶ Ωστόσο, η Μάρη Θεοδοσοπούλου είχε άλλη επιστημονική αφετηρία και είχε ξεκινήσει μια λαμπρή ακαδημαϊκή πορεία στο εξωτερικό που τη διέκοψε, για να αρχίσει στην Ελλάδα την ενασχόλησή της με την κριτική της λογοτεχνίας. Η επιστημονική της αφετηρία ήταν η Σχολή Χημικών Μηχανικών και Επιστήμης των Υλικών του Πανεπιστημίου της Μινεσότα στις Η.Π.Α. και η εργασία της με τον Καθηγητή John S. Dahler. Μαζί μελέτησαν «τα φαινόμενα μεταφοράς ορμής που σχετίζονται με τη ροή πολυμερών και πηγμάτων με ιδιαίτερη έμφαση στη μαθηματική περιγραφή της συμπεριφοράς του τανυστή τάσης σε ένα ευρύτατο φάσμα εφαρμογών».²⁷ Οι θεωρητικές προσεγγίσεις εκείνης της περιόδου αποτελούν «το μαθηματικό φορμαλισμό των υπολογιστικών μεθοδολογιών»,²⁸ που χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα με σημαντικότερες πρακτικές εφαρμογές στη χημική βιομηχανία (πλαστικά, σύνθετα υλικά κ.λπ.). Από την εργασία της προέκυψαν σημαντικές δημοσιεύσεις σε έγκριτα περιοδικά όπως τα *Physics of Fluids*, *The Journal of Chemical Physics* και *Molecular Physics*. Η ερευνητική της δραστηριότητα στην Αμερική αποτέλεσε τη βάση της καριέρας της που συνεχίστηκε στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών. Στο Πανεπιστήμιο αυτό ο χαρακτήρας της έρευνας της οδηγήθηκε στην προσπάθεια «μακροσκοπικής περιγραφής φαινομένων του μικρόκοσμου με εργαλεία Στατιστικής Μηχανικής».²⁹ Αυτού του πεδίου σημαντικότερος εκφραστής ήταν ο φυσικός και χημικός Ilya Prigogine, με Βραβείο Νόμπελ Χημείας το 1977, όπου κοντά του εργάστηκε η Θεοδοσοπούλου μέχρι την επιστροφή της στην Ελλάδα και την αφοσίωσή της στη λογοτεχνία.

Πολλοί παράγοντες της λογοτεχνίας (συγγραφείς, εκδότες, κριτικοί) έχουν χαρακτηρίσει τη Μάρη Θεοδοσοπούλου ως μια ιδιότυπη περίπτωση κριτικού.³⁰ Διέθετε σπάνια γραμματολογική επάρκεια, μαθηματική αυστηρότητα, αλλά και αναγνωστική ευαισθησία.³¹ Η Μάρη Θεοδοσοπούλου, υπήρξε σύμφωνα με τον Αλέξη Ζήρα, «ένα θύμα της μνησικακίας», με την οποία αντιμετωπίζεται πολλές φορές ο αντιρρητικός λόγος της λογοτεχνικής κριτικής, ακόμη κι όταν είναι τεκμηριωμένος και στηριγμένος σε δεδομένα υπαρκτά, όπως ήταν ο κριτικός λόγος της.³² Η κριτική της αντιμετώπιζε καλοπροαίρετα τα λογοτεχνικά κείμενα εντοπίζοντας τα ψεγάδια, προτείνοντας άλλους τρόπους στα σημεία που κατά τη γνώμη της αναπτύσσονταν προβληματικά ή και άλλους τρόπους ανάπτυξης της αφηγηματικής τεχνικής. Επαινούσε όσα θεωρούσε θετικά βάσει των αισθητικών της κριτηρίων και ομολογούσε την επιφύλαξή της για όσα βαθύτερα αρνητικά διέκρινε. Υπήρξε συστηματικός και πεπαιδευμένος αναγνώστης, οπλισμένος με βαθύτερη γνώση του πεδίου όπου ανήκε το βιβλίο, με την ικανότητα και την παιδεία να εντάξει, να συγκρίνει, να

²⁶ Βλ. Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Εποχικά. Κείμενα για νεότερους πεζογράφους*, Αθήνα: Νεφέλη, 1999· Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Μετ' έρωτος και στοργής. Κείμενα για τον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Νεφέλη, 2001· Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Παπαδιαμαντικά 2011*, Αθήνα: Τέτιξ, 2013· Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Σχόλια στον Καβάφη*, Αθήνα: Πόλις, 2018.

²⁷ Ο.π., σημ. 23.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Στο ίδιο.

³⁰ Βλ. Όλγα Σελλά, «Πάντα σαν μακρινή εικόνα», εφημ. *Η Εποχή*, 13 Σεπτεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/bias-aphytos/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

³¹ Βλ. ό.π., σημ. 25.

³² Βλ. Αλέξης Ζήρας, «Η γενναιότητα της ρομαντικής ήττας. Σημεία για την ανάμνηση της Μ. Θεοδοσοπούλου», εφημ. *Η Αυγή της Κυριακής/Αναγνώσεις*, τχ. 721, 14 Σεπτεμβρίου 2016, σ. 26.

συσχετίζει το έργο με συναφή έργα ή με προηγούμενα έργα του ίδιου συγγραφέα.³³ Ιδιότητες που στη Μάρη Θεοδοσοπούλου παρείχε η μελέτη, η ευαισθησία και η πείρα, ιδιότητες που δεν βρίσκονται τόσο εύκολα μεταξύ των ειδημόνων «των εν ταις τέχναις συναδέλφων που θεωρούν ότι η διαδικτυακή φιλία είναι ένα σφουγγάρι που σβήνει όλα τα ελαττώματα και κάνει να ανθίζουν όλες οι αρετές ενός κειμένου.»³⁴

Συνελόντι ειπείν ήταν υπέρμαχος της άποψης που εξέφρασε για την κριτική ο Γεώργιος Ζαλοκώστας το 1858 σε ένα κείμενό του για την επτανησιακή ποίηση στο περιοδικό *Πανδώρα*.

[...] Ημείς δεν γνωρίζομεν προσωπικώς ούτε τον κ. Τυπάλδον ούτε τον κ. Βαλαωρίτην. Τους γνωρίζομεν όμως εκ των έργων των και τους αγαπώμεν δια τα έργα των. Όθεν αν επαινέσαντες ό, τι καλόν εύρομεν, επετάξαμεν και τινάς επικρίσεις, μη βαρυνθή διά τούτο η καρδιά των. Πιθανόν μεν ότι ψέγοντες απατώμεθα αλλά και ψέγοντες αποδεικνύομεν ότι ειλικρινώς επαινούμεν.³⁵

Θεωρούσε, όπως κατέγραψε η ίδια σε ερωτηματολόγιο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*,³⁶ ότι πρώτιστο και βασικό καθήκον του κριτικού είναι να μελετήσει σε βάθος το έργο, ώστε η προσέγγισή του να μην είναι βιαστική ή αποσπασματική, αλλά στοχαστική και αναλυτική.³⁷ Ταυτόχρονα, επειδή η κριτική απαιτεί ευρύτητα γνώσεων, ο κριτικός χρειάζεται να έχει εποπτεία της ιστορικής, κοινωνικής και αισθητικής συνθήκης μέσα στην οποία εντάσσεται το έργο. Ακόμη, πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίσει το είδος, τη λογοτεχνική παράδοση και τα βασικά θεματικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του έργου, χωρίς να καταφεύγει σε ακατανόητους θεωρητικούς όρους που δυσκολεύουν την προσέγγιση του αναγνώστη. Κυρίως, ο κριτικός πρέπει να αντιμετωπίζει επί ίσοις όροις μορφή και περιεχόμενο, καθώς, όπως πίστευε, συνιστούν «το αδιαίρετο όλον» της λογοτεχνίας. Επιπλέον, ο κριτικός δεν πρέπει να επηρεάζεται από το πρόσωπο του συγγραφέα, τις προσωπικές του σχέσεις και συμπάθειες, ούτε να υπόκεινται σε άλλου είδους εξαρτήσεις, πολύ δε περισσότερο δεν αρμόζει να επιδίδεται σε προσωπικές επιθέσεις ή άκριτους επαίνους. Πίστευε πως κάθε μορφή υπερβολής ή μονολεκτικής αξιολόγησης βλάπτει την εγκυρότητα της κριτικής. Τέλος, υπογράμμισε ότι ο κριτικός πρέπει να διαθέτει αίσθηση της ευθύνης. Όπως αυτός κρίνει, έτσι και ο ίδιος υφίσταται την κριτική των άλλων. Η συνείδηση αυτής της αμοιβαιότητας ενισχύει τη σοβαρότητα και την εγκυρότητα του λόγου του, αποτρέποντας τον εγωκεντρισμό ή τον παραγοντισμό.

Θεωρούσε ότι η άρνηση ως στάση ευθύνης της λογοτεχνικής κριτικής, θα πρέπει να συγκεντρώνει στη σκευή της πολλές λογοτεχνικές θεωρίες, αλλά καμιά να μην την κάνει υποχείριο δογματικών κανόνων.

Η Μάρη Θεοδοσοπούλου ήταν μια περίπτωση «καθαρόαιμου» κριτικού, όπως τη χαρακτήρισε ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος.³⁸ Δεν εμφανίστηκε ποτέ σε ακροατήριο για να παρουσιάσει κάποιο βιβλίο, ποτέ δεν έδωσε ομιλία ή διάλεξη για τα θέματα που την απασχολούσαν.³⁹ Απομακρύνθηκε σταδιακά από την «πνευματική αγορά», για να περιοριστεί στα εβδομαδιαία κείμενά της. Σύμφωνα με μαρτυρίες, πολλοί συγγραφείς,

³³ Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Μια ξεχωριστή κριτική φωνή», εφημ. *Η Εποχή*, 13 Σεπτεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/bias-apholytas/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

³⁴ Αλέξης Ζήρας, «Αυθάδης Γλώσσα. Η Γονιμότητα της Άρνησης», *Νέα Ευθύνη*, τχ. 34-35, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2016, σσ. 42-43.

³⁵ Γεώργιος Ζαλοκώστας, «Ολίγαι παρατηρήσεις περί της ποιήσεως των Επτανησίων και μάλιστα περί των ποιημάτων του Ιουλίου Τυπάλδου και Αριστοτέλους Βαλαωρίτου», *Πανδώρα*, τ. 9, τχ. 199, 1 Ιουλίου 1858, σσ. 171-173.

³⁶ Βλ. Μάρη Θεοδοσοπούλου, «Ο δεκάλογος του κριτικού», (έρευνα της Χρύσας Σπυροπούλου), στη «Βιβλιοθήκη» της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 28 Μαΐου 2011, σ. 8.

³⁷ Βλ. Δημοσθένης Κούρτοβις, «Εποχικές κρίσεις», *Η θέα πέρα από τον κάλυπτο. Κριτικές και δοκίμια 1992-2002*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2001, σσ. 243-247.

³⁸ Βλ. ό.π., σημ. 22.

³⁹ Βλ. Νίκος Μπακουνάκης, «Για τη Μάρη», εφημ. *Το Βήμα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tovima.gr/2016/09/09/opinions/gia-ti-mari/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

κριτικοί και εκδότες αγόραζαν την εφημερίδα *Εποχή* μόνο και μόνο για να παρακολουθούν τα κείμενά της. Παρ' όλα αυτά, η ίδια, λένε όσοι τη γνώριζαν, αισθανόταν μια αδικαιολόγητη ανασφάλεια, υποτιμώντας συχνά τα γραπτά της. Ήταν μια εντελώς ξεχωριστή μορφή λόγω της ιδιοτυπίας όχι μόνο του κριτικού της λόγου, αλλά και της κοινωνικής συμπεριφοράς της.⁴⁰ Σε μια εποχή όπου ο τρόπος διάδοσης και προβολής του βιβλίου ωθεί τον κριτικό να επαινεί τις καινούργιες εκδόσεις περισσότερο από ό,τι θα ήθελε, η Θεοδοσοπούλου ζώντας μια ζωή ασκητική κατόρθωσε να περιχαράξει έναν ασφαλή χώρο, για την άσκηση της τέχνης της, απρόσβλητο από επιρροές και έξωθεν επεμβάσεις. Διαφύλαξε την κριτική της ακεραιότητα, ωστόσο έζησε με έναν συνεχή φόβο: μήπως διεισδύσει η αγορά στη σελίδα της, που με τόση επιμονή και πείσμα υπερασπιζόταν.⁴¹

Ανάλογα ιδιότυπος ήταν και ο κριτικός της λόγος, που ήταν επικεντρωμένος κυρίως στην πεζογραφία. Παρ' ότι η βασική ενασχόλησή της ήταν εκείνη της «μαχόμενης» κριτικής, δηλαδή η αξιολόγηση των νεοεμφανιζόμενων έργων και η παρακολούθηση της γενικότερης πορείας των πεζογραφικών αναζητήσεων, η Θεοδοσοπούλου ασκούσε την κριτική υπό το πρίσμα ενός ευρύτερου φιλολογικού και γραμματολογικού βάθους. Ενέτασσε το κρινόμενο βιβλίο στα συμφραζόμενα του συνολικού έργου του συγγραφέα και το συνολικό έργο του συγγραφέα στο λογοτεχνικό πλαίσιο της εποχής του, την οποία έβλεπε σε συνάρτηση με τις προηγούμενες πεζογραφικές εποχές.

Την κριτική της πορεία και το κριτικό της θεώρημα αναλύει η ίδια με έναν παράδοξο τρόπο στο εισαγωγικό της κείμενο με τίτλο «Σαν πρόλογος» στο δεύτερο βιβλίο της για τον Παπαδιαμάντη, κείμενο που υπογράφει με το ψευδώνυμο Λέανδρος Βουλπιώτης.⁴² Εκεί περιγράφεται ένας μη κατανομαζόμενος κριτικός λογοτεχνίας, ο οποίος συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά της δικής της ιδιοπροσωπίας. Στο κείμενο αυτό ο εν λόγω κριτικός χαρακτηρίζεται, κρίνεται, αλλά και γίνεται αντικείμενο ειρωνείας, καθώς καταγράφεται, με ύφος σκιωπτικό και πικρόχολο, μια δύσκολη πορεία στον χώρο της κριτικής.

Γράφει, λοιπόν, μέσω του προσώπου της η Θεοδοσοπούλου για τον εαυτό της, λέγοντας ότι αυτός ο κριτικός χαρακτηρίζεται ως «ένας άνθρωπος χωρίς ιδιότητες», ο οποίος, όπως σημειώνεται, έχει αναπτύξει εμμονές με συγκεκριμένα θέματα. Ωστόσο, καθώς δεν διαθέτει κάποια προσδιορισμένη ιδιότητα ή, ίσως, επειδή είναι υπερβολικά αυστηρός με τον εαυτό του, αδυνατεί να ικανοποιηθεί από τις επιδόσεις του. Έτσι, αποφεύγει να ασχοληθεί με τα αγαπημένα του ζητήματα, και περιορίζεται στο να παρακολουθεί το έργο των άλλων και να ασκεί κριτική –συνήθως αυστηρή– παρόμοια με αυτήν που απευθύνει στον εαυτό του. Αιτία είναι οι υψηλοί στόχοι που θέτει και στους οποίους κανείς, κατά την κρίση του, δεν ανταποκρίνεται. Διευκρινίζει ότι δεν αναφέρεται στον ιδιοφυή ήρωα του Ρόμπερτ Μούζιλ, μια που ο κριτικός ο αναφερόμενος ως άνθρωπος χωρίς ιδιότητες δεν είχε φιλοδοξίες, αλλά παρέμενε προσκολλημένος σε μια «ρομαντική αντίληψη του κόσμου, την οποία ο ίδιος ονόμαζε ορθολογιστική». Μετά προχωρά σε μια ιστορική αναδρομή στην ατομική του πορεία στον χώρο των γραμμάτων αναφέροντας την προ εικοσαετίας εκκίνησή του όταν, αυτός «ο άνθρωπος είχε την έμπνευση να αρχίσει να δημοσιεύει βιβλιοπαρουσιάσεις». Τα κίνητρό του ήταν ασαφή, γιατί σίγουρα δεν ήταν οικονομικά, μια που η εργασία του ήταν κυρίως απλήρωτη. Επίσης αξιολογεί ως απίθανο το ενδεχόμενο να τον κινούσε η φιλοδοξία ή η προβολή, αφού απέφευγε οποιαδήποτε στενή επαφή με τον λογοτεχνικό χώρο. Ίσως, «κάπως αφελώς για τα κρατούντα ήθη», πίστευε πως η κριτική χάνει την ανεξαρτησία της, όταν συνοδεύεται από κοινωνικές σχέσεις. Επειδή είναι δύσκολο

⁴⁰ Βλ. Ανωνύμως, «Βίος απόλυτος», εφημ. *Η Εποχή*, 13 Σεπτεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/bios-apolytos/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁴¹ Βλ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, «[Νύγδη] Μάρη Θεοδοσοπούλου (1958-2016)», εφημ. *Τα Νέα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tanea.gr/2016/09/15/opinions/nygdin-mari-theodosopoyloy-1958-2016/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁴² Βλ. Μάρη Θεοδοσοπούλου, *Παπαδιαμάντι 2011*, Αθήνα: Τέτιτζ, 2013, σσ. 7-12.

να αποφανθεί εάν επρόκειτο για ηθική στάση ή για κοινωνική απομόνωση, πιθανολογεί πως το έκανε για προσωπική ευχαρίστηση, μια που παρέμενε μοναχικός και ιδιότροπος. Τα ελάχιστα έντυπα στα οποία δημοσίευσε δεν τα επέλεξε, γιατί, όπως σαρκάζει «τι επιλογές έχει ένας άνθρωπος χωρίς ιδιότητες και γνωριμίες;» Ανάμεσά τους υπήρξε και η σελίδα βιβλίου μιας εβδομαδιαίας, νεοσύστατης τότε, «πολιτικής εφημερίδας αριστερής κατεύθυνσης». Η εφημερίδα στηριζόταν στην εθελοντική εργασία, ενώ η ομάδα της βιβλιοσελίδας αποτελούνταν από ανθρώπους «με πολλές ιδιότητες και εκτεταμένο δίκτυο επαφών». Αναμενόμενα, καταλήγει δηκτικά, σύντομα βρήκαν τον δρόμο τους προς έντυπα μεγαλύτερης κυκλοφορίας και αμειβόμενης εργασίας. Οι εκδότες, θεωρώντας τη βιβλιοκριτική αναγκαία, την ανέθεσαν στον μοναδικό διαθέσιμο που τους απέμεινε. Η σελίδα συνεχίστηκε για είκοσι χρόνια, πάντα υπό καθεστώς εθελοντισμού, παρά το ότι η εφημερίδα είχε πλέον ξεπεράσει «τον αρχικό ερασιτεχνισμό της». Ο κριτικός παρέμενε χωρίς ιδιότητες και, επιπλέον, χωρίς «ιδιαίτερες συμπάθειες». Κυρίαρχη εμμονή του αναδείχθηκε η ελληνική λογοτεχνία. Στην αρχή ασχολούνταν με δοκίμια και μυθιστορήματα ξένων συγγραφέων, θεωρώντας πως διέθετε σχετική κατάρτιση. Σταδιακά, όμως, αντιλήφθηκε ότι στον Τύπο η ελληνική λογοτεχνία αντιμετωπιζόταν ως φτωχός συγγενής. Σκεφτόταν: «Αν δεν στηρίξουμε εμείς το ελληνικό βιβλίο, ποιος θα το κάνει;» Όταν άρχισε να αναπτύσσεται μάριετινγκ γύρω από την ελληνική λογοτεχνία και να αναδύονται οι πρώτοι «σταρ» του χώρου, ο εν λόγω κριτικός κράτησε αποστάσεις. Έκρινε ότι, όπως και κάθε άλλο πεδίο, και η λογοτεχνία δεν θα γλίτωνε τις συνέπειες της «παγκοσμιοποίησης». Έτσι, στράφηκε στους λιγότερο προβεβλημένους εν ζωή συγγραφείς και στους λησμονημένους παλαιότερους, με μία μόνο εξαίρεση: τον Παπαδιαμάντη.

Κάπως έτσι στο κείμενο αυτό η Μάρη Θεοδοσοπούλου προχωρά με ιδιοσυγκρασιακό τρόπο στον προσωπικό της απολογισμό και αιτιολογεί την έκδοση του βιβλίου της για τον Παπαδιαμάντη, εντάσσοντάς το στις λογοτεχνικές της εμμονές.

3. Αντί επιλογικού σημειώματος

Η πρώτη ανάρτηση στο ιστολόγιό της έγινε στις 8 Φεβρουαρίου 2008 για το βιβλίο Μιχαήλ Γ. Βαρθούνης, *Νεοελληνικά λαϊκά επιτύμβια επιγράμματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2007, με χαρακτηριστικά σχόλια από τους επισκέπτες και αναγνώστες της ιστοσελίδας της όπως:

Γιώργος Κεχαγιόγλου: Απολαμβάνουμε, όπως πάντα, την παρρησία, οξυδέρκεια και αναλυτικότητά σας. Μακάρι να την είχαν και οι «αλλαξοκωλικές» βιβλιοπαρουσιάσεις της κατεστημένης κριτικής.⁴³

LOCUS SOLUS: Όπως πάντα εξαιρετικές οι «αναγνώσεις» σας! Εκείνοι οι ηλίθιοι στο ΒΗΜΑ έχουν άραγε καταλάβει τί έχασαν; Είμαι ευτυχής που θα μπορώ να σας διαβάσω πλέον στο διαδίκτυο. Chapeau, madame!⁴⁴

Το τελευταίο κείμενο που αναδημοσίευσε στο *Ex Libris* η Θεοδοσοπούλου ήταν στις 24 Ιουλίου 2016 για το βιβλίο *Δuo πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση-Επιστολές απόκτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού για την Ελληνική Επανάσταση. Χάλλη της Σαξονίας 1824*, μτφρ. Χρίστος Μ. Οικονόμου, εισ.-σχ.-επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εκδ. Αθήνη, 2015.

Και λίγο αργότερα η ολιγόλογη γεμάτη συγκρατημένο πόνο «Σημείωση»:

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Η επιμελούμενη και γράφουσα την παρούσα λογοτεχνική σελίδα από το 1990 εγκατέλειψε αδόκητα τα εγκόσμια, την Τρίτη 9 Αυγούστου.

Σελίδα *Ex Libris* ΤΕΛΟΣ.⁴⁵

⁴³ <https://www.blogger.com/comment/fullpage/post/6814651712146464800/7131858027089750567> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁴⁴ <https://www.blogger.com/comment/fullpage/post/6814651712146464800/7175885020855146832> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

⁴⁵ <https://maritheodo.blogspot.com/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Θεοδοσοπούλου Μάρη, *Εποχικά. Κείμενα για νεότερους πεζογράφους*, Αθήνα: Νεφέλη, 1999.
- _____, *Μετ' έρωτος και στοργής. Κείμενα για τον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Νεφέλη, 2001.
- _____, «Ο δεκάλογος του κριτικού», (έρευνα της Χρύσας Σπυροπούλου), στη «Βιβλιοθήκη» της εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 28 Μαΐου 2011.
- _____, *Παπαδιαμαντικά 2011*, Αθήνα: Τέττιξ, 2013.
- _____, *Σχόλια στον Καβάφη*, Αθήνα: Πόλις, 2018.

<https://maritheodo.blogspot.com/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).

Βοηθήματα

- Ανωνύμως, «Βίος απόλυτος», εφημ. *Η Εποχή*, 13 Σεπτεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/bios-apolytos/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Αποστολίδου Βενετία, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή. 1947-1981*, Αθήνα: Πόλις, 2003.
- Αυγερίδης Μάνος, Έφη Γαζή & Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2015.
- Αφεντουλίδου Άννα, «Ερευνητικά Τεκμήρια και Φιλολογικά Θέματα σχετιζόμενα με το Αρχείο Σαχίνη» [στο:] Γιώργου Ανδρειωμένου (εκδ. επιμ.), Άννας Κυριακοπούλου & Αθανασίας Μάλαμα (φιλολ. επιμ.), *Πρακτικά από το 4ο Colloquium Διδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών (30.06-01.07.2022)*, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών & Πολιτισμικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, 2023.
- Βαγενάς Νάσος, «Μια ξεχωριστή κριτική φωνή», εφημ. *Η Εποχή*, 13 Σεπτεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/bios-apolytos/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Βαμβακάς Βασίλης & Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα: Επίκεντρο, 2014.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2001.
- _____, «Ι. Η δημοκρατική Ελλάδα. 1974-2004» [στο:] Βασίλη Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού. Τόμος 10ος. Η Ελλάδα της ομαλότητας. Δημοκρατικές κατακτήσεις, οικονομική ανάπτυξη και πολιτική σταθερότητα, 1974-2000*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Γλύστρας Δημήτρης, *Η «Άλλη» Αριστερά. Μεταπολίτευση και Αμφισβήτηση 1974-1981*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2020.
- Δασκαλόπουλος Δημήτρης, «Έφυγε από τη ζωή σαν αερίο», εφημ. *Η Αυγή*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.avgi.gr/arheio/204881_pethane-i-kritikos-logotehnias-mari-theodosopoyloy (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης. Πλαίσιο ερμηνείας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.
- Ζαλοκώστας Γεώργιος, «Ολίγα παρατηρήσεις περί της ποιήσεως των Επτανησίων και μάλιστα περί των ποιημάτων του Ιουλίου Τυπάλδου και Αριστοτέλους Βαλαωρίτου», *Πανδώρα*, τ. 9, τχ. 199, 1 Ιουλίου 1858.
- Ζήρας Αλέξης, «Η γενναιότητα της ρομαντικής ήττας. Σημεία για την ανάμνηση της Μ. Θεοδοσοπούλου», εφημ. *Η Αυγή της Κυριακής/Αναγνώσεις*, τχ. 721, 14 Σεπτεμβρίου 2016.

- _____, «Αυθάδης Γλώσσα. Η Γονιμότητα της Άρνησης», *Νέα Ευθύνη*, τχ. 34-35, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2016.
- Κατσαβέλη Ελένη, *Η λογοτεχνική κριτική στη Μεταπολίτευση. Αισθητικά και ιδεολογικά ζητήματα της Αριστεράς*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2023.
- Κοτζιά Ελισάβετ, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*, Αθήνα: Πόλις, 2020.
- Κούρτοβικ Δημοσθένης, «Εποχικές κρίσεις», *Η θέα πέρα από τον ακάλυπτο. Κριτικές και δοκίμια 1992-2002*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2001.
- _____, «[Νύγδην] Μάρη Θεοδοσοπούλου (1958–2016)», εφημ. *Τα Νέα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tanea.gr/2016/09/15/opinions/nygdin-mari-theodosopoulou-1958-2016/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Κυρανούδης Χρήστος, «Δύο σημαντικοί σταθμοί στην επιστημονική και ακαδημαϊκή διαδρομή της Μάρης Θεοδοσοπούλου», εφημ. *Η Εποχή*, 27 Δεκεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/panta-prwth/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Μάνεσης Αριστόβουλος, *Η Εξέλιξη των Πολιτικών Θεσμών στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Αντ. Ν. Σάκουλας, 1986.
- Μπακουνάκης Νίκος, «Για τη Μάρη», εφημ. *Το Βήμα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tovima.gr/2016/09/09/opinions/gia-ti-mari/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Ξενάριος Γιώργος, «Μάρη Θεοδοσοπούλου: κριτικός λογοτεχνίας, μόνη», *The Books' Journal*, τχ. 70, Παρασκευή, 4 Νοεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://booksjournal.gr/paremvasis/2402-marh-theodosopoulou-kritikos-monh> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Σελλά Όλγα, «Πάντα σαν μακρινή εικόνα», εφημ. *Η Εποχή*, 13 Σεπτεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://epohi.gr/articles/bios-aphylos/> (προσπελάστηκε: 27/6/2025).
- Τζιόβας Δημήτρης, *Κουλτούρα και λογοτεχνία: Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Αθήνα: Πόλις, 2014.

Σχεδιασμός και συγκρότηση σώματος κειμένων από τα ημερολόγια Ελλήνων λογοτεχνών του 20ού αιώνα: μεθοδολογικές αρχές και ερευνητικές προεκτάσεις

1. Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσης εισήγησης είναι να παρουσιάσει τα αρχικά στάδια του σχεδιασμού και της συγκρότησης σώματος κειμένων από τα ημερολόγια λογοτεχνών του 20ού αιώνα, το οποίο βρίσκεται σε διαδικασία δημιουργίας (έχοντας ξεπεράσει τα 500.000 δείγματα). Αφού γίνει μια σύντομη επισκόπηση στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών και την αλληλεπίδρασή τους με τις νεοελληνικές λογοτεχνικές σπουδές, θα περιγραφεί η διαδικασία συγκρότησης του σώματος κειμένων. Τέλος, στο πλαίσιο μιας πρώτης πιλοτικής ανάλυσης των δεδομένων θα παρουσιαστούν παραδείγματα ποσοτικών μετρήσεων και συγκρίσεων, με έμφαση στις συστηματικές γλωσσικές επιλογές, αλλά και σε διαχρονικές μεταβολές σε λεξικογραμματικό επίπεδο στα προσωπικά ημερολόγια του Γεώργιου Δροσίνη, του Γιάννη Μπεράτη, της Μαργαρίτας Καραπάνου και στο υπηρεσιακό ημερολόγιο του Γιώργου Σεφέρη, ώστε να διατυπωθούν ερευνητικές υποθέσεις και να αναδειχθούν ζητήματα που σχετίζονται με τη διαδικασία της συγκρότησης ενός σώματος κειμένων.

2. Το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο

Τα τελευταία χρόνια μπορούμε να παρατηρήσουμε την ολοένα αυξανόμενη ανάπτυξη των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών (Digital Humanities) και τη στρόφη της ερευνητικής δραστηριότητας σε αυτό το πεδίο. Πρόκειται για ένα διεπιστημονικό πεδίο το οποίο «συναιρεί κριτικά τις τεχνολογικές εφαρμογές με τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες (ΑΚΕ) και τις τέχνες».¹ Στο πλαίσιο αυτό κινείται η έρευνα στον χώρο της Υφολογίας Σωμάτων Κειμένων, η οποία συνδυάζει τις μεθόδους και τις αρχές της Γλωσσολογίας Σωμάτων Κειμένων και της λογοτεχνικής υφολογίας.² Παραθέτοντας έναν ορισμό, σώματα κειμένων είναι συλλογές γλωσσικού υλικού, που βρίσκονται αποθηκευμένες σε ψηφιακή μορφή και μπορούμε να τις επεξεργαστούμε με υπολογιστικά εργαλεία. Τα σώματα κειμένων είτε αντλούν δεδομένα από ήδη υπάρχουσες ψηφιακές συλλογές, είτε συγκροτούνται για ερευνητικούς σκοπούς και με βάση συγκεκριμένα κάθε φορά κριτήρια, ώστε να είναι αντιπροσωπευτικά μιας γλώσσας ή μιας γλωσσικής ποικιλίας.³ Από τη δεκαετία του 1980 αναπτύσσεται η τάση για τη δημιουργία μεγάλων σωμάτων κειμένων εκατομμυρίων λέξεων, τα οποία μπορούν να αποκαλύψουν λεξικογραμματικά σχήματα και δομές που ισχύουν για το σύνολο της γλώσσας.⁴ Τα μικρότερα σώματα κειμένων ειδικού σκοπού είναι εξαιρετικά χρήσιμα στη διερεύνηση κειμενικών ειδών⁵ και συμβάλλουν στις

¹ Τίτλια Δημητρούλια, Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκάκη, *Εισαγωγή στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες: Ένας πρακτικός οδηγός*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2023, σ. 13.

² Βλ. Michaela Mahlberg, «Corpus Stylistics», [in:] Michael Burke (ed.), *The Routledge Handbook of Stylistics*, London: Routledge, 2014, σ. 378.

³ Τίτλια Δημητρούλια, Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκάκη, *Εισαγωγή στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες: Ένας πρακτικός οδηγός*, ό.π., σ. 138.

⁴ Βλ. Στο ίδιο, σσ. 141-145.

⁵ Βλ. Lynne Flowerdew, «Corpus-based Analysis in EAP», [in:] John Flowerdew (ed.), *Academic Discourse*, London: Pearson, 2002, σσ. 95-114.

συστηματικές συσχετίσεις γλωσσικών και κειμενικών επιλογών με συγκεκριμένες επικοινωνιακές συνθήκες.⁶

Στο πλαίσιο αυτό, και η ελληνική ερευνητική κοινότητα αξιοποιεί τα ψηφιακά εργαλεία και ενσωματώνει καινοτόμες μεθόδους στις ανθρωπιστικές επιστήμες ευρύτερα, αλλά και στις νεοελληνικές λογοτεχνικές σπουδές ειδικότερα.⁷ Είναι δυνατή η πρόσβαση σε εξειδικευμένα λογισμικά ανάλυσης, λ.χ. τρία εργαλεία που έχουν χρησιμοποιηθεί και σε ελληνικές έρευνες είναι το AntConc, το Sketch Engine και το Voyant Tools, τα οποία προσφέρουν σημαντικές δυνατότητες στην επεξεργασία κειμένων στα ελληνικά, για το μονοτονικό αλλά και για το πολυτονικό σύστημα γραφής. Παράλληλα, προχωρά και στην Ελλάδα η ψηφιοποίηση λογοτεχνικών κειμένων. Για τους λογοτέχνες του νεοελληνικού κανόνα, ενδεικτικά, εξαιρετικά χρήσιμο είναι το ψηφιακό εργαλείο της Ανεμόσκαλας διαθέσιμο στην Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα καθώς και η ψηφιοποίηση των έργων του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη από την Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών.

Όλο και συχνότερα, ειδικά σώματα κειμένων συγκροτούνται από μελετητές της νεοελληνικής φιλολογίας και γλωσσολόγους για ερευνητικούς σκοπούς. Ενώ η μέχρι τώρα ερευνητική δραστηριότητα εξετάζει τα ημερολόγια λογοτεχνών στο πλαίσιο των αυτοβιογραφικών στοιχείων και των πραγματολογικών συνθηκών που σχετίζονται με το περιεχόμενό τους, στη σχετική βιβλιογραφία δεν εντοπίζεται συστηματική γλωσσολογική μελέτη της ημερολογιακής γραφής με σώματα κειμένων. Το ερευνητικό αυτό κενό αποτέλεσε την αφορμή για τη συγκρότηση του σώματος κειμένων που παρουσιάζεται παρακάτω.

3. Η διερεύνηση των πηγών και οι μεθοδολογικές αρχές για την ανάπτυξη του σώματος κειμένων

Σύμφωνα με τους Δημητρούλια, Γούτσο & Φραγκιάκη⁸ τα στάδια σχεδιασμού και συγκρότησης ενός σώματος κειμένων είναι έξι: 1) η διερεύνηση των πηγών και η ανάπτυξη, 2) η εισαγωγή των δεδομένων, 3) ο καθαρισμός και η αποθήκευση, 4) η τυποποίηση, 5) η κωδικοποίηση και 6) η γλωσσική επισημείωση.

Η διερεύνηση των πηγών και η διαδικασία επιλογής των κειμένων ξεκίνησε με στόχο τη συγκέντρωση των δημοσιευμένων ημερολογίων όλων ανεξαιρέτως των λογοτεχνών της νεοελληνικής γραμματείας. Επειδή πρόκειται για ένα ειδικό σώμα κειμένων το πρώτο μεθοδολογικό κριτήριο που τέθηκε είναι όλα τα δείγματα να αναπαριστούν με ακρίβεια το εν λόγω κειμενικό είδος.⁹ Συνεπώς, δεν συμπεριλαμβάνονται κείμενα που είναι πιο κοντά στην έννοια του πλασματικού ημερολογίου.¹⁰ Συνιστά επίσης μεθοδολογική μας επιλογή το

⁶ Τίτλια Δημητρούλια, Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκιάκη, *Εισαγωγή στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες: Ένας πρακτικός οδηγός*, ό.π., σ. 154.

⁷ Βλ. ενδεικτικές μελέτες για τα ελληνικά: Ξανθίπη Δημητρούλια & Αικατερίνη Τικτοπούλου, *Ψηφιακές λογοτεχνικές σπουδές*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015· Τίτλια Δημητρούλια, «Τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων και η ανάλυσή τους. Ερευνητικές προοπτικές για τη μελέτη της λογοτεχνίας», *Σύγκριση*, τ. 31, 2022, σσ. 160-184· Γεωργία Φραγκιάκη, «Ανάλυση του λόγου της λογοτεχνίας μέσω της υφολογίας σωμάτων κειμένων: Θεματικές και διαχρονική αλλαγή», *Σύγκριση*, τ. 33, 2025, σσ. 352-377.

⁸ Βλ. Τίτλια Δημητρούλια, Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκιάκη, *Εισαγωγή στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες: Ένας πρακτικός οδηγός*, ό.π., σ. 156.

⁹ Βλ. Almut Koester, «Building small specialized corpora», [in:] Anne O'Keefe & Michael McCarthy (eds.), *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, New York: Routledge, 2010, σ. 69.

¹⁰ Δεν αναφέρομαι μόνο στην ημερολογιακή μυθοπλασία, αλλά και σε κείμενα τα οποία κατά δήλωση του συντάκτη τους προέρχονται από εγγραφές των προσωπικών τους ημερολογίων. Ωστόσο το τελικό κείμενο διαμορφώνεται με τρόπο ώστε να καταλύονται βασικές συμβάσεις του κειμενικού είδους, όπως η αφαίρεση των ημερολογιακών ενδείξεων σε συνδυασμό με τη διατάραξη της αλληλουχίας των εγγραφών. Δύο ενδεικτικά παραδείγματα είναι η *Βιογραφία* (1957) του Κλέωνα Παράσχου και τα *Σκέψα δρόμων και έναστρης νύχτας* (2024) του Δημήτρη Αγγελή. Επίσης για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διάκριση στα ημερολόγια λογοτεχνών βλ. Γιώργος Μαρινάκης, «Το ημερολόγιο του Γιώργου Σαραντάρη», *Η λέξη*, τχ. 59-60, 1986, σσ. 1099-1105, ο οποίος τα χωρίζει σε δύο κατηγορίες: α) τα ημερολόγια stricto sensu, στα οποία οι συγγραφείς καταγράφουν περιστατικά της ζωής τους και β) τα lato sensu, τα ημερολόγια με την ευρεία έννοια του όρου, στα οποία

σώμα κειμένων να αποτελείται από ολόκληρα κείμενα και να μην προβούμε σε τυχαία επιλογή αποσπασμάτων. Από τη διαθεσιμότητα των κειμενικών δεδομένων διαπιστώθηκε ότι ο 18ος και ο 19ος αιώνας δεν μπορούν να μας προσφέρουν επαρκή γλωσσικά δεδομένα αφού για το διάστημα δύο αιώνων διαθέτουμε δύο ημερολόγια, τις *εφημερίδες* του Παναγιώτη Κοδρινά και ένα ημερολόγιο ασθένειας του Εμμανουήλ Ροΐδη.¹¹ Όσον αφορά τον 20ό αιώνα ανευρέθηκαν συνολικά 19 λογοτέχνες, λογοτέχνιδες, με δημοσιευμένο προσωπικό τους ημερολόγιο και με εγγραφές που καλύπτουν όλες τις δεκαετίες, επιτρέποντας τη δημιουργία ενός διαχρονικού σώματος κειμένων.

Ειδικότερα, έχουν δημοσιευθεί το ταξιδιωτικό ημερολόγιο του Νίκου Καζαντζάκη από το Άγιο Όρος, το πολιτικό ημερολόγιο της Πηνελόπης Δέλτα για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, το ημερολόγιο της Μαρίας Πολυδούρη και το ημερολόγιο που τηρούσε συστηματικά ο Γεώργιος Δροσίνης την τελευταία δεκαετία της ζωής του. Από τους εκπροσώπους της Γενιάς του 1930, συστηματικοί ημερολογιογράφοι υπήρξαν ο Γιώργος Σεφέρης, ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο Γιάννης Μπεράτης, ενώ περιστασιακά μόνο κράτησαν ημερολόγιο ο Μίμης Καραγάτσης και ο Ανδρέας Εμπειρίκος. Από τους μεταπολεμικούς λογοτέχνες έχουν δημοσιευθεί τα κατοχικά ημερολόγια του Ασημάκη Πανσέληνου, του Τίτου Πατρίκιου και του Γιώργου Ιωάννου, το ημερολόγιο εργασίας του Στρατή Τσίρκα για την τριλογία *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, ένα ημερολόγιο ασθένειας του Άρη Δικταίου, ημερολογιακές σημειώσεις του Νικηφόρου Βρεττάκου για το έτος 1962, τα σημειωματάρια του Κώστα Στεργιόπουλου, τα ημερολόγια της Μαργαρίτας Καραπάνου και της Νανάς Ησαΐα. Τέλος, από τη γενιά του 1970 πρόσφατα δημοσίευσε τα ημερολόγιά του ο ποιητής Θανάσης Νιάρχος.

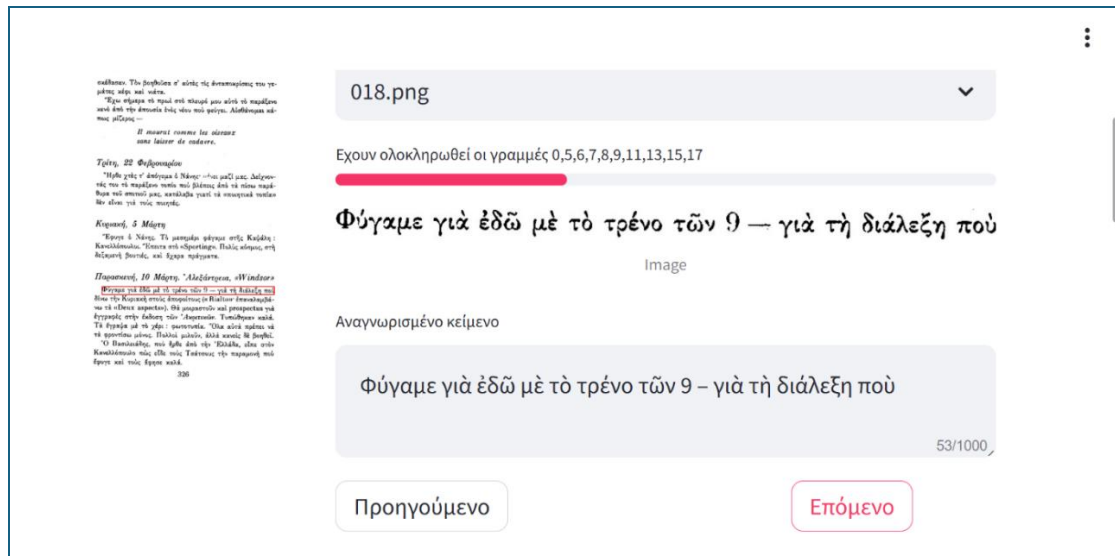
Για την εισαγωγή των δεδομένων έγινε η ψηφιοποίηση του υλικού με τη σάρωση των σελίδων της έντυπης έκδοσης και σε εξέλιξη βρίσκεται η διαδικασία της μετατροπής τους σε επεξεργάσιμο κείμενο. Οι σαρωμένες σελίδες εισάγονται σε πλατφόρμα για την οπτική αναγνώριση χαρακτήρων (OCR) της ελληνικής σε πολυτονικό σύστημα γραφής, που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Διαχρονικό σώμα ελληνικών κειμένων του 19ου αιώνα» του ΕΚΠΑ. (Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από τη δράση «Ερευνα στις μετακλασικές σπουδές στο πλαίσιο του καταπιστεύματος Κωνσταντίνου Τσαγιαδά», 2023-2024). Η σχετική πλατφόρμα χρησιμοποιεί το λογισμικό Kalchas, που είναι διαθέσιμο ως βιβλιοθήκη ανοιχτής πρόσβασης στο <https://github.com/kperi/Kalchas> και αναπτύχθηκε με τη χρήση μεθόδων μηχανικής και βαθείας μάθησης ώστε η απόδοσή του να βελτιώνεται με τη διόρθωση και την εισαγωγή νέων δεδομένων.¹² Η πλατφόρμα διατέθηκε για τους σκοπούς της παρούσης έρευνας ως μέρος της πιλοτικής εφαρμογής και της αξιολόγησης του προγράμματος και είχε πολύ σημαντικά αποτελέσματα επιτυχίας.

συμπεριλαμβάνεται αποκλειστικά το λογοτεχνικό έργο του συντάκτη ή η καταγραφή της λογοτεχνικής έμπνευσης. Στα ημερολόγια lato sensu μπορούν να ενταχθούν εκείνα του Άγγελου Σικελιανού από το Άγιο Όρος και την Ιερουσαλήμ, καθώς επίσης και το *Νυχτολόγιο* (1978) του Τάκη Σινόπουλου.

¹¹ Αναφορικά με τη χρονολογική οριοθέτηση για την εμφάνιση των προσωπικών ημερολογίων στη Δυτική Ευρώπη βλ. Alain Girard, «Φαινόμενο του πολιτισμού μας» μτφρ. Γιάννης Τουρκοβασίλης, *Η λέξη*, τχ. 59-60, 1986, σ. 1040, η οποία τοποθετείται από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τις αρχές του 20ού αιώνα, με την ακμή του είδους να εντοπίζεται στον 19ο αιώνα. Όπως εντοπίστηκε και κατά τη διερεύνηση των πηγών τα χρονικά αυτά όρια διαφέρουν στην Ελλάδα καθώς το κειμενικό αυτό είδος βλέπουμε να ακμάζει τον 20ό αιώνα. Επίσης, βλ. Γιάννης Πασχαλίδης, «Η κατασκευή ενός είδους», *Διαβάζω*, τχ. 155, 1986, σ. 19, όπου για τον 19ο αιώνα παρατηρείται η στροφή των λογοτεχνών στην εξωστρεφή αυτοβιογραφία, και ειδικότερα στις Αναμνήσεις, τις Μαρτυρίες, τα Απομνημονεύματα. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Εισαγωγή», [στο:] Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, επιμ. -εισαγ. Δημήτρης Τζιόβας, πρόλ. Μαρκ Μαζάουερ, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2021, σσ. 17-20 και 24, όπου επίσης παρατηρεί για τον 19ο αιώνα την προτίμηση των λογοτεχνών στη νοσταλγική αυτοβιογράφιση και στην οπτική γωνία της ώριμης ηλικίας, ενώ για τον 20ό αιώνα θεωρεί πως το ημερολόγιο ως αυτοβιογραφικό κείμενο πλησιάζει περισσότερο τη μοντερνιστική αισθητική της εσωστρέφειας.

¹² Kostas Perifanos, Dionysis Goutsos & Archontoula Menti, «Kalchas: A CRNN-based Greek Polytonic Optical Character Recognition library», (υπό προετοιμασία).

Σημαντικό στάδιο είναι η επιμέλεια του αναγνωρισμένου κειμένου. Όπως φαίνεται στην Εικόνα 1 εμφανίζεται στην οθόνη αντιπαραβολικά κάθε γραμμή του πρωτότυπου και του ψηφιοποιημένου κειμένου ώστε να γίνουν οι αναγκαίες διορθώσεις.



Εικόνα 1. Διαδικασία επιμέλειας του αναγνωρισμένου κειμένου στην πλατφόρμα πολυτονικού OCR

Στη συνέχεια, γίνεται η αντιγραφή του επιμελημένου κειμένου σε αρχείο Word, ο καθαρισμός του από την κεφαλίδα και το υποσέλιδο, η αφαίρεση των ενωτικών και η επανένωση των λέξεων, ώστε το κείμενο να μην περιλαμβάνει κομμένες λέξεις που δεν θα μπορούν να ανευρεθούν ως όλο από τα υπολογιστικά εργαλεία. Για να διατηρηθεί η πληροφορία της παραγραφοποίησης προστίθεται η επισημείωση στο τέλος της μίας παραγράφου και στην αρχή της επόμενης. Δημιουργείται άλλο ένα αρχείο το οποίο με την εφαρμογή μακροεντολών μονοτονίζεται. Τέλος, και τα δύο αρχεία αποθηκεύονται στον κατάλληλο μορφότυπο (σε απλό κείμενο txt με κωδικοποίηση Unicode UTF-8) ώστε το κείμενο να αναγνωρίζεται από τα υπολογιστικά εργαλεία.



Εικόνα 2. Το τελικά διαμορφωμένο κείμενο, πριν εισαχθεί στα υπολογιστικά εργαλεία

υποκειμενικότητας και της βιωματικότητας είναι ένα σημαντικό πεδίο έκφρασης.¹³ Και στα δύο συννεφόμενα συχνότερα είναι το μόριο *να*, δείκτης τροπικότητας που εκφράζει προϋπόθεση, έντονη επιθυμία, πιθανότητα, υποχρέωση, ικανότητα κτλ.,¹⁴ και που συχνότερα συνάπτεται με τα απρόσωπα τροπικά ρήματα *πρέπει* (στο ημερολόγιο της Μ. Καραπάνου) και το *μπορεί* (στο ημερολόγιο του Γ. Μπεράτη). Και στα δύο σώματα κειμένων η αντωνυμία *μου* είναι επίσης εξαιρετικά συχνή.

Προχωρώντας σε μια ποιοτική ανάλυση αξιοποιήσαμε το εργαλείο AntConc για να μελετήσουμε τις συνάψεις της αντωνυμίας *μου* και να διερευνήσουμε τις λέξεις ή τις ακολουθίες λέξεων με τις οποίες συνεμφανίζεται στο συγκεκριμένο της, επιλέγοντας την κατάταξη με βάση τη στατιστική σπουδαιότητα. Στους δύο λογοτέχνες (διαφορετικής γενιάς, φύλου και ηλικίας) παρατηρούμε κοινές λεξικές συνάψεις όπως είναι λόγου χάριν οι επικλήσεις στον Θεό (*θεέ μου*) άλλοτε ως τρόπος έκφρασης δυσφορίας και άλλοτε ως τρόπος έκφρασης επιθυμίας, η αυτοπαθής αντωνυμική φράση *τον εαυτό μου* καθώς και η επιρρηματική φράση *μέσα μου* για την έκφραση των σκέψεων και των συναισθημάτων (Εικόνες 5-6).

	Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
1	μου	1	216	108	108	1	115.527	1.181
2	θεέ	2	32	31	1	1	96.999	3.421
3	εαυτό	3	42	38	4	1	59.024	2.098
4	άγάπη	4	32	26	6	1	46.490	2.141
5	μέσα	5	44	35	9	1	38.094	1.569

Εικόνα 5. Συνάψεις της αντωνυμίας *μου* στο σώμα κειμένων των ημερολογίων του Γ. Μπεράτη

	Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
1	εαυτό	1	64	54	10	1	81.840	1.952
2	θεέ	2	30	25	5	1	57.856	2.508
3	μέσα	3	113	95	18	1	56.552	1.133
4	μυαλό	4	25	21	4	1	40.249	2.245
5	λείπει	5	29	4	25	1	38.954	2.012

Εικόνα 6. Συνάψεις της αντωνυμίας *μου* στο σώμα κειμένων των ημερολογίων της Μ. Καραπάνου

Οι ομοιότητες αυτές μπορούν να αποτελέσουν την αφετηρία για τον εντοπισμό λεξικών συνάψεων που λειτουργούν ως δείκτες της υποκειμενικότητας στο κειμενικό είδος. Σε άλλες περιπτώσεις λογοτεχνών παρατηρούμε πως το ημερολόγιο έχει μια χρηστική διάσταση. Όπως μπορούμε να δούμε στην Εικόνα 7, στο σώμα κειμένων με τα ημερολόγια του Γ. Δροσίνη (75.964 δειγμάτων) η προσωπική αντωνυμία συνάπτεται με αναφορές στον *πατέρα* και στον *παπποῦ* του συντάκτη ενώ η φράση *τοῦ νοῦ μου* σχετίζεται με την ανάκληση

¹³ Βλ. Αλεξάνδρα Γεωργακοπούλου & Διονύσης Γούτσος, *Κείμενο και επικοινωνία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2011, σσ. 162-163.

¹⁴ Βλ. David Holton, Peter Mackridge & Ειρήνη Φιλίππη-Wharburton, *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*, μτφρ. Βασίλης Σπυρόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, 2007, σσ. 202 και 208, καθώς επίσης και Χρήστος Κλαίρης & Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Γραμματική της νέας ελληνικής: Δομολειτουργική – επικοινωνιακή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 477.

της μνήμης, όπως προκύπτει από τους συμφραστικούς πίνακες. Στο υπηρεσιακό ημερολόγιό του Γ. Σεφέρη (97.615 δειγμάτων) οι συνάψεις της αντωνυμίας *μου* με λεκτικά ρήματα σε γ' ενικό (*είπε, λέει, έλεγε*) δείχνουν ότι το ημερολόγιο γίνεται φορέας των συζητήσεων στις οποίες συμμετείχε ή άκουσε στη διάρκεια της διπλωματικής του πορείας από το 1935 έως το 1952.

	Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
1	του	1	18	9	9	2	53.208	-1.922
2	πατέρα	2	20	17	3	2	37.116	2.494
3	κάμαρά	3	12	12	0	2	31.291	3.101
4	νοῦ	4	21	19	2	2	30.679	2.149
5	παππού	5	8	6	2	1	29.457	3.894

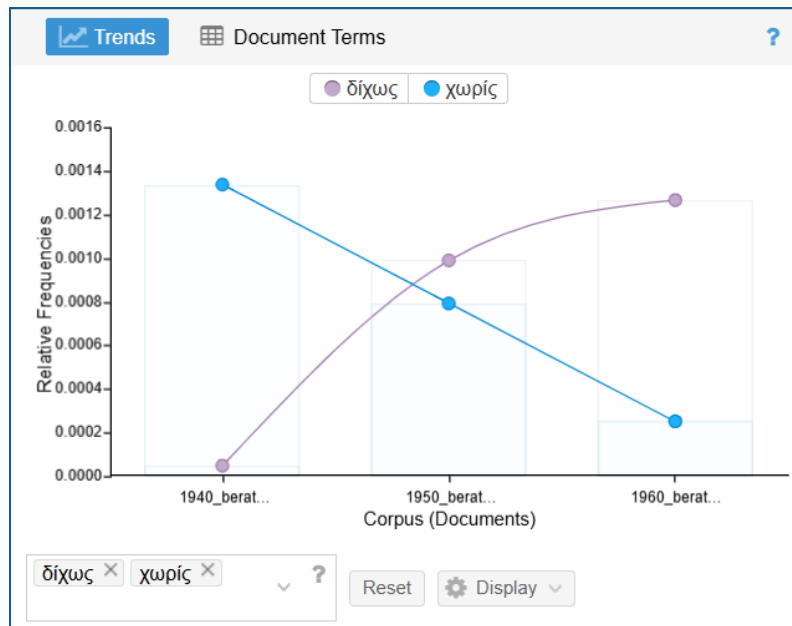
Εικόνα 7. Συνάψεις της αντωνυμίας *μου* στο σώμα κειμένων των ημερολογίων του Γ. Δροσίνη

	Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
1	είπε	1	78	5	73	3	137.545	2.425
2	λέει	2	80	5	75	3	104.328	2.010
3	φαίνεται	3	23	0	23	3	48.889	2.740
4	έλεγε	4	24	1	23	3	46.170	2.570
5	ό	5	159	94	65	3	41.687	0.795

Εικόνα 8. Συνάψεις της αντωνυμίας *μου* στο σώμα κειμένων του υπηρεσιακού ημερολογίου του Γ. Σεφέρη

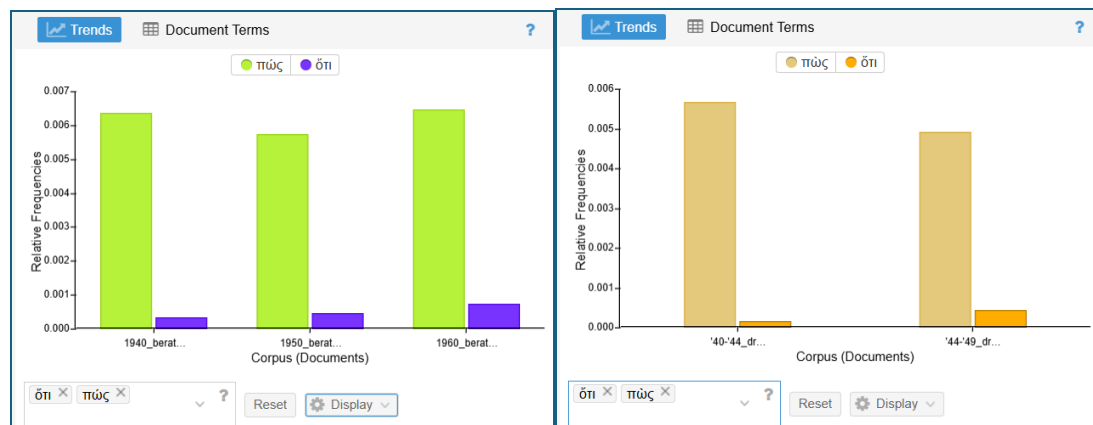
Σημαντικοί επίσης για το ύφος είναι οι γραμματικοί τύποι. Εξαιρετικό ενδιαφέρον για το ύφος ενός συγγραφέα ή ενός κειμένου, αλλά και για τη γλωσσική αλλαγή ευρύτερα παρουσιάζουν γραμματικοί τύποι με παρόμοια σημασία, η επιλογή των οποίων παρατηρούμε πως μεταβάλλεται διαχρονικά μέσα στα κείμενα. Για παράδειγμα, με βάση τους καταλόγους συχνότητας εντοπίσαμε ότι ο Γ. Μπεράτης είναι ο μόνος που χρησιμοποιεί στα κείμενά του παράλληλα την πρόθεση *χωρίς* και τη σημασιολογικά και συντακτικά ισοδύναμή της *δίχως*.¹⁵ Όπως φαίνεται στην Εικόνα 9, τη δεκαετία του 1940 χρησιμοποιεί την πρόθεση *χωρίς*, από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 αντιστρέφεται η συχνότητά τους και μέχρι την δεκαετία του 1960 κυριαρχεί η πρόθεση *δίχως*. Μπορούμε να αναρωτηθούμε αν ο συντάκτης ακολουθεί μια ευρύτερη αλλαγή που συμβαίνει στη γλώσσα ή είναι επιλογή του η απόκλιση από τις συμβάσεις. Σε αυτήν την περίπτωση η ποιοτική σύγκριση με ένα σώμα κειμένων αναφοράς, όπως το Διαχρονικό σώμα ελληνικών κειμένων του 20ού αιώνα, θα συμβάλει στη διερεύνηση ζητημάτων της ευρύτερης γλωσσικής αλλαγής αλλά και στον εντοπισμό υφολογικών χαρακτηριστικών και γλωσσικών επιλογών στα κείμενα των υπό μελέτη ημερολογιογράφων.

¹⁵ Βλ. David Holton, Peter Mackridge & Ειρήνη Φιλίππη-Warburton, *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*, ό.π. σ. 372.



Εικόνα 9. Η τάση ανά δεκαετία των προθέσεων *δίχως* και *χωρίς* στο σώμα κειμένων των ημερολογίων του Γ. Μπεράτη

Οι γραμματικοί τύποι *ότι* και *πως* χρησιμοποιούνται σε συμπληρωματικές προτάσεις και από συγκρίσεις που έχουν πραγματοποιηθεί τόσο στο Σώμα Ελληνικών Κειμένων (ΣΕΚ) όσο και στο υποσώμα λογοτεχνικών κειμένων του ΣΕΚ φαίνεται ότι ο γραμματικός τύπος *πως* προτιμάται στη γλώσσα της λογοτεχνίας.¹⁶ Όπως παρατηρείται στα διαγράμματα (Εικόνα 10) στα σώματα κειμένων του Γ. Μπεράτη και του Γ. Δροσίνη επιλέγεται ο τύπος *πως* έναντι του *ότι*.

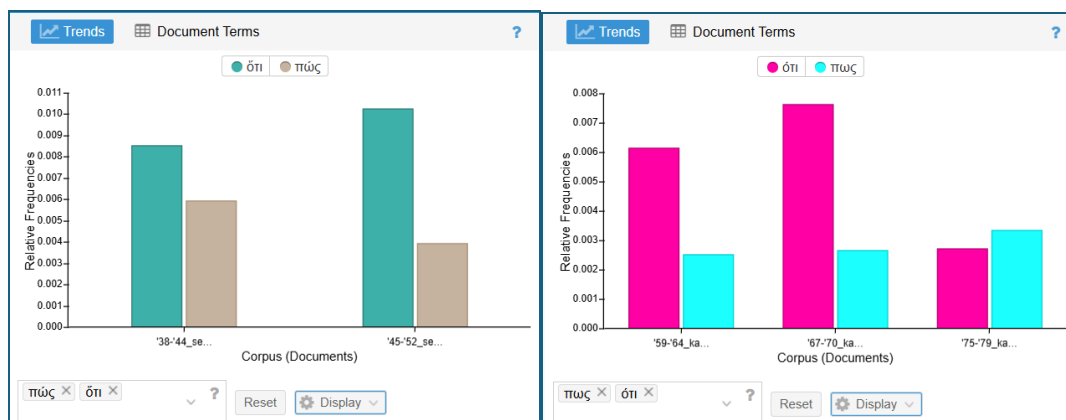


Εικόνα 10. Η τάση ανά δεκαετία των τύπων *ότι* και *πως* στα ημερολόγια του Γ. Μπεράτη (διάγραμμα αριστερά) και του Γ. Δροσίνη (διάγραμμα δεξιά)

Το ίδιο διάστημα στο υπηρεσιακό ημερολόγιο του Γ. Σεφέρη (Εικόνα 11) βλέπουμε ότι προτιμώνται και οι δύο τύποι, με το *ότι* να υπερτερεί και στις δύο χρονικές περιόδους του ημερολογίου (1938-1944 και 1945-1952). Αντίστοιχα και στα ημερολόγια της Μ. Καραπάνου τη δεκαετία του 1960 παρατηρούμε μια σαφή προτίμηση στον τύπο *ότι*

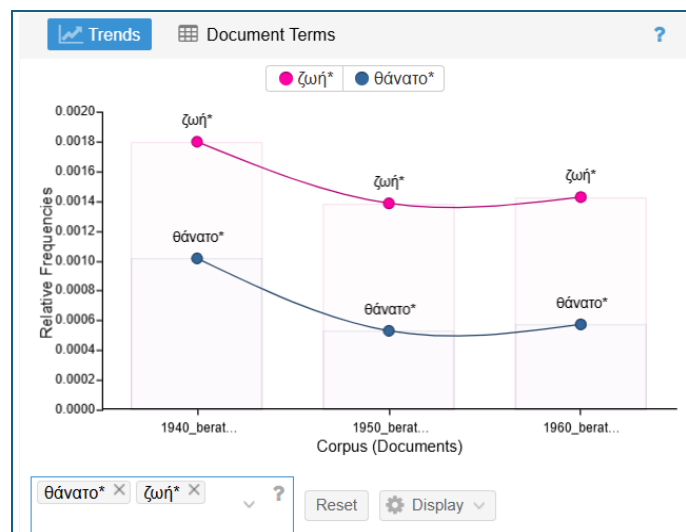
¹⁶ Βλ. τη μελέτη της Γεωργίας Φραγκάκη, «Ανάλυση του λόγου της λογοτεχνίας μέσω της υφολογίας σωμάτων κειμένων: Θεματικές και διαχρονική αλλαγή», ό.π., σ. 372.

ενώ στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 η συχνότητά του *ότι* και του *πως* είναι ίδια. Με βάση τα προκαταρκτικά αυτά ευρήματα μπορούμε να διατυπώσουμε δύο υποθέσεις: αφενός ότι κάθε λογοτέχνης αντιμετωπίζει διαφορετικά το κείμενο του ημερολογίου του στο οποίο εκφράζεται γλωσσικά με περισσότερη ή λιγότερη λογοτεχνικότητα, αφετέρου ότι οι συγγραφείς ανταποκρίνονται διαφορετικά στη γλωσσική αλλαγή που μπορεί να συμβαίνει τη χρονική αυτή περίοδο.



Εικόνα 11. Η διαχρονική τάση των τύπων *ότι* και *πως* στο υπηρεσιακό ημερολόγιο του Γ. Σεφέρη (διάγραμμα αριστερά) και στα ημερολόγια της Μ. Καραπάνου (διάγραμμα δεξιά)

Για να εντοπίσουμε ορισμένα από τα βασικά θέματα στα ημερολόγια του Γ. Μπεράτη, αξιοποιήσαμε τη δυνατότητα που δίνει το Sketch Engine και δημιουργήσαμε έναν κατάλογο συχνότητας με βάση τα μέρη του λόγου, εστιάζοντας στα συχνότερα ουσιαστικά σε μορφή λήμματος. Το Sketch Engine, όπως και τα περισσότερα λογισμικά, δεν αναγνωρίζει το πολυτονικό σύστημα γραφής για τη διαδικασία της ληματοποίησης, και εδώ χρησιμοποιήσαμε το μονοτονισμένο σώμα κειμένων. Ανάμεσα στα 10 συχνότερα ληματοποιημένα ουσιαστικά εντοπίστηκε το αντιθετικό ζεύγος ζωή-θάνατος. Η λέξη *ζωή* εμφανίζεται 170 φορές στο σώμα των ημερολογίων του Γ. Μπεράτη και ο *θάνατος* 96 φορές.



Εικόνα 12. Οι τάσεις ανά δεκαετία των ληματοποιημένων ουσιαστικών *ζωή* (170 εμφανίσεις) και *θάνατος* (96 εμφανίσεις) στο ημερολόγιο του Γ. Μπεράτη

Όπως φαίνεται στην Εικόνα 12 τόσο η *ζωή* όσο και ο *θάνατος* δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαχρονικές μεταβολές. Ενώ η *ζωή* εμφανίζεται συχνότερη, μετά από πιο προσηκτική μελέτη των συμφραστικών πινάκων παρατηρούμε πως εντάσσεται σε αρνητικό συγκείμενο. Ο συντάκτης αναλογιζόμενος τη ζωή του αξιολογεί τον εαυτό του ως *αδύναμος*, *φουκαράς*, *δυστυχής* που μόνο σαν *θεατρίνος* γέλασε στη ζωή του (παραδείγματα 1-4).

1. (Μου χρειάστηκε να πάω – πρώτη φορά – στον "Κήπο" όλο το πρωί για να συνέλθω, να ηρεμήσω κάπως. Είμαι πολύ αδύναμος. Κι όλη αυτή – η τελείως αφύσικη **ζωή** μου! 36 ετών – κι όμως αισθάνομαι τόσο γέρος!) Σάμπως να 'χει τελειώσει πια ο Κόσμος για μένα.
2. Ναι, έτσι, βέβαια, κάπως θα είναι Εκείνος για τον οποίο γράφει ο Δημαράς. Ενώ εγώ, όπως πάντα, δεν είμαι παρά ο φουκαράς ο Γιάννης που πάλι τον περιμένει η Ζωή .
3. –Παίζουν. –Έ! και γιατί να μην παίζουν; Εγώ είμαι ο δυστυχής, που δεν έπαιξα ποτέ στη **ζωή** μου.
4. Πόσο χαίρουμε να την ακούω να γελά! Εγώ που μόνο σα θεατρίνος γέλασα στη **ζωή** μου! Σα να ξεκρεμάω κάποια μάσκα και τη φορώ ως την προεπόμενη ακριβέστατη στιγμή.

Επιπλέον, στα παραδείγματα 5-9 η *ζωή* συνεμφανίζεται με λεξιλόγιο που έχει αρνητική σημασία (*τυραννικό είπωμα, κόλαση, ανησυχία, αναταραχή, τραχιά, άχαρη, αντιπαθητική*), ταυτίζεται με τον πόνο ή την ματαιότητα (παραδείγματα 10-11).

5. Όλη η **ζωή** μας είναι κάποιο τυραννικό είπωμα του Θεού.
6. Αυτά τα σύσμειχτα αισθήματα. Είχα πει: τα διχαλωτά. 12-12-57 Μα και τι θα βγάλουμε να πούμε: πως η **Ζωή** είναι Κόλαση;
7. Έχω την εντύπωση πως σ' όλη τη **ζωή** μου και για όλα παιδεύτηκα για μια χαμένη υπόθεση.
8. Τι ένιωσες σ' όλη σου τη **ζωή**; –ΑΝΗΣΥΧΙΑ. ΑΝΑΤΑΡΑΧΗ.
9. Φαντάσου μια ολόκληρη **ζωή**, τραχιά, άχαρη, σχεδόν αντιπαθητική, μια ζωή, πάντως, περιφρονημένη απ' όλους για την αχαροσύνη της
10. Να ξέρεις πως πόνεσες τόσο πολύ, πως δεν είδες μια άσπρη μέρα στη **ζωή** σου – και να 'χεις τούτο δω το πενιχρότατο αποτέλεσμα που είναι, όλο το έργο σου...
11. Όλη μου τη **ζωή** ήμαν σε μάχη με τον άπιαστον άνεμο. Τίποτ' άλλο.

Τέλος, σε πολλές περιπτώσεις η *ζωή* συνεμφανίζεται με την έννοια του θανάτου:

12. Και να πεθάνω, αυτά τα κομμάτια είναι γραμμένα από μένα. Τίποτα πια δεν μπορεί να μου κάνει ο θάνατος – που με τυράννησε σ' όλη μου τη **ζωή**. Καγχάζω χαιρέκακα και ξεφωνίζω: –Σε νίκησα, άτιμε! (Βλάκα! για πόσον καιρό;)
13. Αδιαφορώ πλήρως. Το μόνο που με απασχολεί (με τρομάζει) είναι το εισιτήριο που θα πρέπει να πληρώσω για να βγω απ' τη **Ζωή**. (Τι θα πρέπει να πληρώσω για το εξιτήριο μου απ' τη **Ζωή** .)
14. Αν καλωρωτήσεις τι κάνουμε όλοι μας στη **Ζωή** . –Περιμένουμε. –Τί; –Μα, βεβαίως, το Θάνατο.

5. Συμπεράσματα

Η δημιουργία ενός σώματος κειμένων και η ηλεκτρονικά υποστηριζόμενη ανάλυσή του είναι μια σύνθετη διαδικασία, η οποία, κατά τον Biber¹⁷ (1993: 256), χαρακτηρίζεται από το

¹⁷ Βλ. Douglas Biber, «Representativeness in Corpus Design», *Literary and Linguistic Computing*, τ. 8, τχ. 4, 1993, σ. 256.

στοιχείο της κυκλικότητας. Παρά την ανάπτυξη των τεχνολογικών μέσων, ο ερευνητής πρέπει με προσοχή να σχεδιάσει τα μεθοδολογικά βήματα που θα ακολουθήσει, μερικά από τα οποία παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσης εισήγησης. Τα γλωσσικά δεδομένα συλλέγονται και αξιολογούνται όσον αφορά το είδος τους και την ποσότητά τους. Ο 20ός αιώνας προσφέρει επαρκή ποσότητα γλωσσικών δεδομένων ικανά να συγκροτήσουν ένα διαχρονικό σώμα κειμένων περίπου 1.000.000 δειγμάτων. Οι πιλοτικές αναλύσεις και τα πρώτα ευρήματα από τα προσωπικά ημερολόγια του Γ. Δροσίνη, του Γ. Μπεράτη, της Μ. Καραπάνου και από το υπηρεσιακό ημερολόγιο του Γ. Σεφέρη, συνέβαλαν στη διατύπωση και στη διεύρυνση των ερευνητικών ερωτημάτων.

Οι δείκτες της τροπικότητας και οι λεξικές συνάψεις της αντωνυμίας *μου* μπορούν να αποτελέσουν την αφετηρία για τη διερεύνηση της γλωσσικής έκφρασης της υποκειμενικότητας, αλλά και για την περιγραφή των χαρακτηριστικών του κειμενικού είδους. Τα προκαταρκτικά ευρήματα από γραμματικούς τύπους (*χωρίς, δίχως, ότι και πως*) μπορούν να μας οδηγήσουν σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες συγκρίσεις και ποιοτικές αναλύσεις με γενικά σώματα κειμένων που συχνά αξιοποιούνται ως σώματα κειμένων αναφοράς. Ζητήματα γλωσσικής αλλαγής και υφολογικών αναλύσεων σε διάφορα επίπεδα μπορούν να διερευνηθούν με την αξιοποίηση του *Διαχρονικού σώματος ελληνικών κειμένων του 20ού αιώνα* ως σώματος κειμένων αναφοράς. Τέθηκαν επίσης ζητήματα οργάνωσης του σώματος κειμένων, όπως η αναγκαιότητα του διαχωρισμού του σε υποσώματα κειμένων για τις διαχρονικές αναλύσεις και η αποθήκευσή των δεδομένων σε δύο μορφές (σε πολυτονικό και σε μονοτονικό σύστημα γραφής) ώστε να αξιοποιηθούν και εργαλεία λημματοποίησης. Όπως είδαμε με τη λημματοποίηση στο σώμα των ημερολογίων του Γ. Μπεράτη διαπιστώσαμε ότι το δίπολο ζωή-θάνατος συνιστούν μία από τις βασικές θεματικές στο ημερολόγιό του. Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι η έννοια της ζωής συναντάται με αρνητικό λεξιλόγιο και συχνά είναι συνυφασμένη με την έννοια του θανάτου.

Οι μεθοδολογικές επιλογές είναι καθοριστικές για την αξιοπιστία της έρευνας, αποδεικνύοντας πως η ψηφιακότητα έχει μετασχηματίσει την έρευνα στις ανθρωπιστικές επιστήμες χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι η χρήση της τεχνολογίας θέτει υπό αίρεση τον ρόλο του ερευνητή.

Βιβλιογραφία

Βοηθήματα

Α') Ελληνική Βιβλιογραφία

- Γεωργακοπούλου Αλεξάνδρα & Γούτσος Διονύσης, *Κείμενο και επικοινωνία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2011.
- Δημητρούλια Ξανθίππη & Τικτοπούλου Αικατερίνη, *Ψηφιακές λογοτεχνικές σπουδές*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015.
- Δημητρούλια Τίτια, Γούτσος Διονύσης & Φραγκάκη Γεωργία, *Εισαγωγή στις ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες: Ένας πρακτικός οδηγός*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2023.
- Δημητρούλια Τίτια, «Τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων και η ανάλυσή τους. Ερευνητικές προοπτικές για τη μελέτη της λογοτεχνίας», *Σύγκριση*, τ. 31, 2022, σσ. 160-184.
- Κλαίρης Χρήστος & Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Γραμματική της νέας ελληνικής: Δομολειτουργική - επικοινωνιακή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005.
- Μαρινάκης Γιώργος, «Το ημερολόγιο του Γιώργου Σαραντάρη», *Η λέξη*, τχ. 59-60, 1986, σσ. 1099-1105.
- Πασχαλίδης Γιάννης, «Η κατασκευή ενός είδους», *Διαβάζω*, τχ. 155, 1986, σσ. 14-20.
- Τζιόβας Δημήτρης, «Εισαγωγή», [στο:] Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, επίμ. - εισαγ. Δημήτρης Τζιόβας, πρόλ. Μαρι Μαζάκου, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2021, σσ. 17-55.

Φραγκιάκη Γεωργία, «Ανάλυση του λόγου της λογοτεχνίας μέσω της υφολογίας σωματίων κειμένων: Θεματικές και διαχρονική αλλαγή», *Σύγκριση*, τ. 33, 2025, σσ. 352-377.

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη

Biber Douglas, «Representativeness in Corpus Design», *Literary and Linguistic Computing*, τ. 8, τχ. 4, 1993, σσ. 243-257.

Flowerdew Lynne, «Corpus-based Analysis in EAP», [in:] John Flowerdew (ed.), *Academic Discourse*, London: Pearson, 2002, σσ. 95-114.

Girard Alain, «Φαινόμενο του πολιτισμού μας», μτφρ. Γιάννης Τουρκοβασίλης, *Η λέξη*, τχ. 59-60, 1986, σσ. 1040-1045.

Holton David, Mackridge Peter & Φιλίππακη-Warburton Ειρήνη, *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*, μτφρ. Βασίλης Σπυρόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, ²⁴2007.

Koester Almut, «Building small specialized corpora», [in:] Anne O'Keefe & Michael McCarthy (eds.), *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, New York: Routledge, 2010, σσ. 66-79.

Mahlberg Michaela, «Corpus Stylistics», [in:] Michael Burke (ed.), *The Routledge Handbook of Stylistics*, London: Routledge, 2014, σσ. 378-392.

Perifanos Kostas, Goutsos Dionysis & Menti Archontoula, «Kalchas: A CRNN-based Greek Polytonic Optical Character Recognition library» (υπό προετοιμασία).

Γ') Ψηφιακοί πόροι και εργαλεία

Anthony Lawrence, AntConc (Version 4.3.1) [Computer Software], Tokyo: Waseda University, 2024. [διαθέσιμο στο: <https://www.laurenceanthony.net/software/AntConc/>]

Ανεμόσκαλα – Μείζονες Νεοέλληνες Ποιητές [διαθέσιμο στο: <https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/index.html>]

Διαχρονικό σώμα ελληνικών κειμένων του 20ού αιώνα [διαθέσιμο στο: <http://greekcorpus20.phil.uoa.gr/>]

Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών [διαθέσιμο στο: <https://papdiamantis.net/>]

GitHub – kperi/Kalchas: A greek polytonic OCR engine [διαθέσιμο στο: <https://github.com/kperi/Kalchas>]

Sketch Engine [διαθέσιμο στο: <https://www.sketchengine.eu/>]

Sinclair Stéfan & Rockwell Geoffrey, Voyant Tools, 2025. [διαθέσιμο στο: <https://voyant-tools.org/>]

Σώμα Ελληνικών Κειμένων (ΣΕΚ) [διαθέσιμο στο: www.sek.edu.gr/]

Ο Δ. Ροδόπουλος σκιαγραφεί τον Μ. Καραγάτση. Αθησαύριστα κείμενα του δημιουργού στον περιοδικό Τύπο

Ο Μ. Καραγάτσης, κατά κόσμον Δημήτριος Ροδόπουλος (1908-1960), συνιστά δίχως αμφιβολία έναν από τους πιο αναγνωρίσιμους Έλληνες πεζογράφους και σημαντικότερους συγγραφείς της περιφέρειας «Γενιάς του '30». Ως το 1940 είχε εκδώσει ήδη τέσσερα μυθιστορήματα και δύο τόμους διηγημάτων, ενώ τα λογοτεχνικά έργα του, μέχρι τον πρόωρο σχετικά θάνατό του, αριθμούνται σε περισσότερα από είκοσι. Η πλούσια λογοτεχνική παραγωγή του προέρχεται από την έντονη μυθολογική φαντασία του, που συνιστά το κυρίαρχο προτέρημά του.¹ Διακρίνεται για το γνήσιο πεζογραφικό ταλέντο του, ως ένας αφηγητής που συναρπάζει με την ποιητικότητα των ευρημάτων του. Ο δημιουργός δεν ακολουθεί μία συγκεκριμένη αισθητική σχολή, αλλά ενσωματώνει στο έργο του πλήθος στοιχείων, όπως νατουραλιστικά, ποιητικά, δημοσιογραφικού ύφους, ηθογραφικά, ενώ διάχυτες είναι, επίσης, οι επιρροές από το έργο του Ντοστογιέφσκι.² Ωστόσο, δεν καθίσταται ιδιαίτερα γνωστό πως η πρώιμη λογοτεχνική του δραστηριότητα είχε ξεκινήσει από τα μαθητικά του χρόνια με τη σύνθεση ποιητικών στίχων. Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην ανάδειξη των πρωτόλειων έργων του δημιουργού και στην παρουσίαση για πρώτη φορά των πρώιμων αφηγημάτων του στον περιοδικό Τύπο. Τα αθησαύριστα νεανικά κείμενα του μεσοπολεμικού Καραγάτση πρωτοεμφανίζονται στο εμβληματικό περιοδικό έντυπο της *Διάτασης των Παιδών*, στο οποίο υπήρξε συνδρομητής.

1. Η νεανική συγγραφική περίοδος

Με τα ως μέχρι τώρα δεδομένα, ως αφετηρία της συγγραφικής του παραγωγής θα μπορούσε να οριστεί το βιβλίο *Ανέκδοτα νεανικά κείμενα*, που εκδόθηκε από το Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Στο συγκεκριμένο βιβλίο συγκαταλέγονται πρωτόλεια αφηγήματα και δοκιμές του δημιουργού που άπτονται της προσωπικής ζωής του, όπως αναμνήσεις από την παιδική ηλικία και οι πρώτοι έρωτες. Επιπρόσθετα, υπάρχουν έντονες αναφορές από την επαρχιακή ζωή, εικόνες της πόλης, περιγραφές της φύσης, καθώς κι ένα σημείωμα που παραπέμπει σε απόσπασμα «ημερολογιακού δοκιμίου».³ Την εποχή που γράφονται αυτά τα αφηγήματα, δηλαδή από το 1925 ως το 1927, ο Καραγάτσης είναι μόλις δεκαεπτά ετών. Το διήγημά του με τίτλο «Η κυρία Νίτσα», που ανήκει στη σύνθεση «Ματιές προς τα πίσω» του προαναφερθέντος βιβλίου, αποτελεί το μοναδικό έργο που δημοσιεύτηκε το 1928, αφού είχε ήδη βραβευτεί με έπαινο σε διαγωνισμό διηγήματος από επιτροπή με επικεφαλής τον Γρ. Ξενόπουλο. Ο Ξενόπουλος μάλιστα σημειώνει για την «Κυρία Νίτσα»:

«Είναι αληθινά ένα χαριτωμένο διηγηματάκι. Ο συγγραφέας φαίνεται διαβασμένος, έχει γούστο και προπάντων χιούμορ- το χιούμορ εκείνο που είναι μια ειρωνική φιλοσοφική διάθεση. Το διήγημα είναι πολιτισμένο. Μεγάλο όχι, αλλά λεπτό, αβρό, στιλπνό, κομψό, γελαστό, έξυπνο. Το διάβασμα του αφήνει ύστερα μια γλυκεία μελαγχολία.»⁴

Κατά τη διάρκεια του χρονικού πλαισίου εντός του οποίου διαμορφώνεται η συγγραφική ταυτότητα ενός δημιουργού, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η πρώιμη περίοδος. Η νεανική συγγραφική περίοδος του δημιουργού διακρίνεται σε δύο φάσεις. Η πρώτη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αυτή της προετοιμασίας. Διαρκεί τρία έως τέσσερα χρόνια (1925-1928) και

¹ Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, σ. 311.

² Βλ. Στρατής Πασχάλης, «Εισαγωγή» [στο:] Μ. Καραγάτση, *Ανέκδοτα Νεανικά Κείμενα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985, σ. 12.

³ Στο ίδιο, σ. 17.

⁴ Κριστιάν Φιλίππουση, «Χρονολόγιο Μ. Καραγάτση», *Διαβάζω*, αρ. 2587, 6/3/91.

περιλαμβάνει δεκαεπτά διηγήματα. Η δεύτερη –η κυρίως νεανική περίοδος– κατά την οποία ο Καραγάτσης προβάλλει τα στοιχεία ενός ιδιαιτέρως υποσχόμενου νεαρού πεζογράφου, εκτείνεται χρονικά από το 1928 ως το 1932 και περιλαμβάνει εννέα διηγήματα.⁵

2. Η «άγνωστη» πρώιμη περίοδος

Ο Δημήτριος Ροδόπουλος ξεκίνησε από την παιδική ηλικία τη συγγραφική του δραστηριότητα με τον σχηματισμό ποιημάτων, θεωρώντας πως η εξωτερική των συναισθημάτων και η έκφραση των σκέψεων εκδηλώνονται πηγαία με τη μορφή στίχων. Το μέτρο και ο ρυθμός ενσωματώθηκαν συνειδητά στο πρώτο έργο του δημιουργού, μία έμμετρη διήγηση με βασικό θέμα την υπογράμμιση των αρνητικών στοιχείων της ζωής στην πόλη και την επιθυμία του για την πραγματοποίηση μιας «απόδρασης» στη εξοχή. Ο αυτοβιογραφούμενος Καραγάτσης αναφέρει συγκεκριμένα:

«Θυμήθηκα το πρώτο μου έργο. Ήταν ποίημα. Είναι τόσο φυσικό οι πρώτες σκέψεις, τα πρώτα μας συναισθήματα να πάρουν ένα ρυθμό μέσα μας και να εκδηλωθούν σε στίχους! Ο άνθρωπος είναι όπως ο Κόσμος, ή μάλλον ο Κόσμος είναι όπως ο άνθρωπος. Και τα δύο αυτά όντα, που το 'να, αποτελείται από το άλλο, πρώτα τραγούδησαν και ύστερα μίλησαν. [...] Το βρίσκω λοιπόν φυσικό, το να βάλω μέτρο και ρυθμό στο πρώτο μου δημιούργημα. [...] Χωρίς άλλο, πρέπει να ήμουν παιδί – θαύμα, γιατί μόλις εφτά χρόνια χωρίζαν την ημέρα που εγώ είδα το φως, από την ημέρα που συνέβη το ίδιο περιστατικό στο πρώτο μου δημιούργημα. Το θέμα του ποιήματός μου ήταν απλό, μια ήσυχη έμμετρη διήγηση. Αρχίζα διακηρύσσοντας τον κόρο μου για τη ζωή της πόλης. Η σκόνη, οι λάσπες της, και ο μολυσμένος αέρας της μου 'φερναν αηδία. Έτσι τελείωνε ο πρόλογος από αυτή και εδήλωνα, ότι για να ξεσκάσω και ν' αναπνεύσω έπρεπε να φύγω για την εξοχή.»⁶

Η σύνθεση του πρώτου ποιήματος πυροδότησε τη δημιουργική πνοή του Καραγάτση, ο οποίος αντλώντας έμπνευση από το *Ημερολόγιο* του Κωνσταντίνου Σκόκου και τα διηγήματα του «Σταμ.»,⁷ ολοκλήρωσε την παραγωγή του δεύτερου ποιητικού έργου του με τίτλο «Η Πτωχή εν χειμών», το οποίο μάλιστα απέστειλε για αξιολόγηση στη *Διάπλαση των Παίδων*, ώστε να λάβει έγκριση δημοσίευσης στη στήλη της «Σελίδας Συνεργασίας Συνδρομητών».

«Το νέο ποίημα ήταν ασυνείδητα μέσα μου έτοιμο, μόνο μία μικρή λεπτομέρεια έλειπε για να βγει ο χειμάρρος των στίχων από την πέννα μου. Το θέμα. [...] Και σε λίγο βρέθηκε κι αυτό. Είχα ένα Ημερολόγιο του Σκώκου, και με τις εικόνες του, και τα διηγήματα του Σταμ. περνούσα τις ώρες μου. Μέσα στις άλλες εικόνες ήταν και μία που μου 'κανε εξαιρετική εντύπωση, για πολλούς και διάφορους λόγους. Το φόντο ήταν ένα σκοτεινό χιονισμένο τοπίο. Στο βάθος χωριάτικα σπιτάκια με τις στέγες κάτασπρες καπνίζαν σαν γερο-θεριακλήδες. Στο πρώτο πλάνο, απάνω σε μία πέτρα καθόταν ένα κορίτσι. [...] Αυτή λοιπόν η εικόνα μου ενέπνευσε το θέμα του δεύτερου ποιήματός μου, που αφού γεννήθηκε πήρε για όνομα τον τίτλο της. *Η πτωχή εν χειμώνι*.»⁸

Η απόρριψη του συγκεκριμένου έργου από τη *Διάπλαση* συνιστά ένα γεγονός κομβικής σημασίας για τον δημιουργό, καθώς την αρχική απογοήτευση και ματαίωση που αισθάνθηκε σχετικά με την προσπάθεια παραγωγής νέων έργων, διαδέχτηκε η απόφασή του να στραφεί από τη σύνθεση ποιημάτων στον σχηματισμό προζας και πεζογραφήματων. Η αρνητική κριτική του δεύτερου ποιήματος πυροδότησε την αναδρομολόγηση της λογοτεχνικής κατεύθυνσης του νεαρού Καραγάτση, ο οποίος άντλησε στοιχεία από το πεδίο της δημοτικής δημιουργίας και των λαϊκών παραμυθιών, ώστε να συγγράψει τις πρώτες ιστορίες του.

⁵ Βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Από τα νεανικά στα ώριμα κείμενα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [M. Καραγάτσης | anemourion](#) (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

⁶ Μ. Καραγάτσης, «Ματιές προς τα πίσω [Πώς άρχισα να γράφω]» [στο:] Μ. Καραγάτσης. *Ανέκδοτα Νεανικά Κείμενα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985, σσ. 25-26.

⁷ Ο Μ. Καραγάτσης αναφέρεται στον δημιουργό Σταμάτη Σταματίου (1881-1946). Ως δημοσιογράφος και συγγραφέας είναι περισσότερο γνωστός με τα αρχικά «Σταμ. Σταμ.», όπως υπέγραφε στα έργα του.

⁸ Μ. Καραγάτσης, «Ματιές προς τα πίσω [Πώς άρχισα να γράφω]» [στο:] Μ. Καραγάτσης. *Ανέκδοτα Νεανικά Κείμενα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985, σσ. 28-29.

«Έκρινα μόνος μου τη νέα παραγωγή μου για αριστούργημα. [...] Και την έστειλα στη Διάπλαση μαζί με μια ενθουσιώδη αυτοκριτική μου. Το ποίημά μου, το αριστούργημά μου απορρίφθηκε παταγωδώς, και με αρκετήν ειρωνεία... Η απογοήτευσή μου ήταν πικρή. [...] Αργότερα, αναθεώρησα τον όρκο μου. Και ξανάπιασα την φιλολογική πένα για να ριχτώ πλησίστιος στην πρόζα... [...] Προτίμησα ν' αντλήσω τα θέματα της φιλολογικής μου παραγωγής, από την αστείρευτη και γραφική πηγή της δημοτικής ψυχής. Μ' ένα λόγο αποφάσισα να συγγράψω, τα παραμύθια που μου αράδιαζε η γιαγιά μου, ως είδος βερονάλ, για να με πάρει ο ύπνος τα χειμωνιάτικα βράδια.»⁹

3. Τόποι και μνήμες

Ο τόπος και οι άρρηκτα με αυτόν σχηματιζόμενες μνήμες επιδρούν καθοριστικά στην ταυτότητα του δημιουργού. Το 1915 παρακολουθεί τα μαθήματα της Τρίτης Δημοτικού στην πόλη της Λάρισας. Η Ραψάνη, το γραφικό αυτό χωριό του Ολύμπου, διαδραματίζει καίριο ρόλο στη ζωή του δημιουργού, καθώς ο συγκεκριμένος τόπος είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένος με το διάστημα των καλοκαιρινών διακοπών του κατά τη νεαρή ηλικία του. Εκεί ο δημιουργός πραγματοποιεί τις πρώτες συγγραφικές του απόπειρες στην πεζογραφία και καταφεύγει συχνά στον προαύλιο χώρο της τοπικής εκκλησίας, κάτω από ένα πανύψηλο καραγάτσι, για ν' αφευθεί στη μαγεία της ανάγνωσης λογοτεχνικών βιβλίων. Η επίδραση αυτού του τοπίου διακρίνεται ανάγλυφα σε αρκετές σελίδες της μετέπειτα λογοτεχνικής παραγωγής του. Για την εποχή της Ραψάνης, υπάρχει η μαρτυρία μιας ηλιωμένης κατοίκου, η οποία σε αυθεντικό λαϊκό ύφος περιγράφει τον νεαρό Καραγάτση ως εξής:

«Περισσότερο βρισκόταν κάτω από τη σκιά του δέντρου παρά στο σπίτι του. Καθόταν ξαπλωμένος κι αγνάντευε με τις ώρες και πού και πού έβγαζε ένα μπλοκάκι κι ένα μολυβάκι από την τσέπη του και σημείωνε. Τον είχαν μαγέψει τα στοιχειά του κορμού των δέντρων.»¹⁰

Σύμφωνα με τον ίδιο τον δημιουργό, η εμφάνιση του λογοτεχνικού του ταλέντου σημειώθηκε στο Γυμνάσιο, καθώς έγραφε αριστουργηματικές εκθέσεις, με αποτέλεσμα οι καθηγητές του να τον αξιολογούν συνεχώς με εξαιρετικό βαθμό.¹¹ Το 1924 ολοκληρώνει τις γυμνασιακές σπουδές του στη Θεσσαλονίκη και την ίδια χρονιά εγγράφεται στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου της Γκρενόμπλ. Έναν χρόνο αργότερα επιστρέφει στην Ελλάδα και συνεχίζει να σπουδάζει νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Η «άγνωστη» πρώιμη περίοδος δίνει πλέον τη σκυτάλη στις αθέατες πτυχές του έργου του.

4. Τα αθησαύριστα κείμενα του δημιουργού

Τα αθησαύριστα νεανικά κείμενα του μεσοπολεμικού Καραγάτση πρωτοεμφανίζονται στο εμβληματικό περιοδικό έντυπο της *Διάπλασης των Παιδών*, στο οποίο υπήρξε συνδρομητής. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του νεαρού δημιουργού προς τη μητέρα του, να του ταχυδρομεί το αγαπημένο του περιοδικό έντυπο, καθώς δυσκολεύεται στην εύρεσή του κατά το χρονικό διάστημα που διαβιούσε στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Θεσσαλονίκη 17/10/1922

Αγαπητή μαμά

...Σε παρακαλώ πάρα πολύ να μου στέλνης τη Διάπλασι γιατί εδώ δεν βρίσκω να αγοράσω...[...]

Σε φιλώ

ο υιός σου

Δ. Γ. Ροδόπουλος¹²

⁹ Στο ίδιο, σσ. 29-30.

¹⁰ Σειρά ντοκιμαντέρ του Τάσου ΨΑΡΡΑ «Εποχές και συγγραφείς», ΕΡΤ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/8564/> (προσπελάστηκε: 15/6/2025).

¹¹ Βλ. στο ίδιο.

¹² Μαρίνα Καραγάτση, *Γνωστές και άγνωστες επιστολές του Καραγάτση*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Μ. Καραγάτσης | anemourion* (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

Η διετία 1923-1924 συνιστά την αφετηρία της πεζογραφικής πορείας του δημιουργού, αποτελώντας την απαρχή της μετέπειτα αξιοσημείωτης παραγωγής του. Στο τεύχος της 18ης Φεβρουαρίου / 3ης Μαρτίου 1923 του περιοδικού, εγκρίνεται το ψευδώνυμο «Ολέμπικ» που αντιστοιχεί στον νεαρό συνδρομητή Δ(ημήτριο) Ρ(οδόπουλο).¹³ Τη συγκεκριμένη χρονιά ο Καραγάτσης φοιτά στην προτελευταία τάξη του Γυμνασίου διανύοντας το 15^ο έτος της ηλικίας του.

Στις 8 Δεκεμβρίου 1923 δημοσιεύεται το πρώτο έργο του συγγραφέα στη στήλη της «Σελίδας Συνεργασίας Συνδρομητών» με τίτλο «Το πλοίο του Νοτιά», που φέρει την υπογραφή «Ολέμπικ». ¹⁴ Στο τέλος της παρούσας εργασίας ακολουθεί παράρτημα, όπου παρουσιάζονται τα αθησαύριστα κείμενα του Καραγάτση στη δημοσιευμένη τους μορφή στη *Διάπλαση των Παιδών*.

Το πλοίο του Νοτιά

Τα βίντσια έπαψαν ν' ανεβοκατεβαίνουν, κι' οι ναύτες έκλεισαν τις καταπαχτές των αμπαριών. Ο πλοίαρχος δίνει διαταγές κι' ο κρότος της αλυσίδας της άγκυρας που σύρεται σιγά – σιγά, αντηχεί στα μαύρα κτίρια με τη γυρτή χιονισμένη στέγη. Το κουδουνάκι του τηλεγράφου της μηχανής χτυπάει γλυκά. Κι' ο έλικας γυρίζει. Το πλήρωμα του πλοίου του νοτιά βιάζεται, γιατί πηγαίνει στην πατρίδα του. Το πλοίο σχίζει τα μολυβένια νερά του λιμανιού του βοριά. Ο καπετάνιος, ένας θαλασσινός γερόλυκος, τραβάει το σκοινί της σφυρίχτρας, μα η φωνή της χάνεται στον βαρύ βορεινόν αέρα. Ψιλό χιόνι πέφτει. Το πλοίο βγήκε στο πέλαγος. Όλοι κρυνώνουν. Κι' αυτός ο μηχανικός ακόμα κρυνώνει. Κάθεται και κοιτάει αφηρημένα το ρυθμικό ανεβοκατέβασμα των εμβόλων της μηχανής. Κάθε κίνησή της είναι κι' ένα βήμα προς την πατρίδα του. Και λυπημένος κάθεται και κοιτάει τη βελόνα του τηλεγράφου, που δείχνει το *ημιταχώς*. Κάθεται και σκέπτεται. Τι;... Ίσως ένα κατάσπρο σπιτάκι μ' ένα στολισμένο με βασιλικούς και γαρύφαλλα μπαλκονάκι, που βλέπει προς τη θάλασσα. Ίσως μια πλατεούλα μ' έναν πλάτανο στη μέση, όπου γύρω – γύρω κάθονται οι γέροι καπετάνιοι και καμαρώνουν τις σκούνες τους που λικνίζονται σαν νυφάδες στο γαλάζιο κύμα. Ίσως κάποιον γλέντι δίπλα σε μία κρύα βρύση, κατ' απ' τα πλατάνια, με αρνί στη σούβλα και αγνό ελληνικό κρασί. Αίφνης, ένα μικρό κουδούνισμα τού κόβει το ονειροπόλημα. Η βελόνα του τηλεγράφου δείχνει το *ολοταχώς*! Γοργός πετάγεται, και με τα δυνατά του χέρια στρέφει έναν τροχό. Τα έμβολα κινούνται τώρα πιο γρήγορα. Και το άσπρο πλοίο του νοτιά προχωρεί, πιο άσπρο ακόμα από το χιόνι που του σκεπάζει το κατάστρωμα. Προχωρεί μέσα στη χιονοθύελλα, κάτω από τον γκρίζο ουρανό, ενώ ο έλικας χτυπάει ρυθμικά το μολυβένιο κύμα.

Ολέμπικ

Το παραπάνω έργο βρίσκεται ναυτικών όρων και στοιχείων της θάλασσας. Στο βιβλίο μάλιστα «Ανέκδοτα Νεανικά κείμενα» συγκαταλέγονται πεζογραφήματά του με τίτλο: «Εγώ μικρός με μένα και τη θάλασσα» και «Αναχώρηση ενός πλοίου», που παρουσιάζουν κοινά σημεία και ομοιότητες. Ο νεαρός δημιουργός παραθέτει μία σειρά από στοιχεία που αποτυπώνουν τον εξοπλισμό και τα μέρη ενός πλοίου, όπως «βίντσια, καταπαχτές αμπαριών, άγκυρα, βελόνα τηλεγράφου, έμβολα μηχανής, κ.ά.». Επιπρόσθετα, ο αναγνώστης δύναται να διακρίνει ένα πλήθος οπτικών κι ακουστικών εικόνων που προσδίδουν ιδιαίτερη ζωντάνια και παραστατικότητα σε συνδυασμό με την αναφορά των καιρικών συνθηκών (χιόνι, χιονοθύελλα, γκρίζος ουρανός). Ένα χαρακτηριστικό, επίσης, στοιχείο που χρειάζεται να επισημανθεί είναι πως κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων που πραγματοποιούσε ο δημιουργός από τη συγγραφή, ο Καραγάτσης στρεφόταν στις λευκές πίσω πλευρές των σελίδων από διάφορα χειρόγραφα του, για να σχεδιάσει πολεμικά πλοία, να καταγράψει στήλες με ονόματα πλοίων, σημαίες κρατών ή στόλων, καθώς και να χρωματίσει προφίλ υψηλόβαθμων αξιωματικών, όπως κυβερνητών και ναυάρχων. Πολλά μάλιστα βιβλία της μετέπειτα παραγωγής του δημιουργού ξεχωρίζουν για τη συνάφειά τους με το πολυεπίπεδο σκηνικό δράσης του θαλασσινού στοιχείου, όπως τα εξής: *Η Μεγάλη Χίμαιρα*, *Γιούγκερμαν*, *Βασίλης Λάσκος*, *Περιπλάνηση στον κόσμο*, *Ένας χαμένος κόσμος*, κ.ά.

¹³ Βλ. *Διάπλασις των Παιδών*, τ. 30, αρ. 12, 18/2/23-3/3/23, σ. 89.

¹⁴ Βλ. *Διάπλασις των Παιδών*, τ. 31, αρ. 2, 8/12/23, σ. 14.

Στις 15 Δεκεμβρίου του 1923 εντοπίζεται η ανανέωση του ψευδωνύμου «Ολέμπικ» στη *Διάπλαση των Παίδων*.¹⁵ Στο πρώτο τεύχος για τη νέα χρονιά, στις 5 Ιανουαρίου του 1924, δημοσιεύεται το έργο με τίτλο «Θαλασσινό Χριστουγεννιάτικο».¹⁶ Πρόκειται για ένα αφήγημα, η ιστορία του οποίου εκτυλίσσεται τη χρονική περίοδο των Χριστουγέννων κι αναπτύσσεται στο πεδίο της θάλασσας, όπως άλλωστε μαρτυρά κι ο τίτλος του.

Θαλασσινό – Χριστουγεννιάτικο

Ο αέρας σφυρίζει και η θάλασσα αγριεμένη χτυπάει τα μαύρα πλευρά του πλοίου. Ξαπλωμένος, άδικα προσπαθώ να κοιμηθώ. Μια αδύνατη αχτίνα περνάει πάνω απ' τη κουρτίνα του κρεβατιού μου, και στο φως της ανόρεχτα γυρίζω τις σελίδες κάποιου βιβλίου. Ο ρυθμικός κρότος της μηχανής φθάνει αδυνατισμένος στ' αυτιά μου και άθελα δημιουργεί μεσ' στο κεφάλι μου παράξενες και άγνωστες μελωδίες. Ανέβηκα στη γέφυρα. Ο ψυχρός αέρας του Δεκέμβρη σφυρίζει μέσα στα σκοινιά και στις σκάλες. Βαριά σύννεφα σκεπάζουν τον ουρανό. Το πλοίο προχωρεί μέσα στο σκοτάδι. Μακριά κάποιος φάρος, ανοιγοκλείνει ρυθμικά το μονάκριβο φωτεινό του μάτι, και μερικά φώτα προδίδουν κάποιο πλοίο, που γλυστράει απάνω στ' αφρισμένα κύματα. Κόκκινο και πράσινο. Δυο φανοί, που φαντάζουν σαν μάτια κάποιου μυθικού θαλασσινού Λεβιάθαν, δείχνουν την είσοδο του λιμανιού. Το πλοίο γλυστρά στα ήσυχα νερά, μέσα σε δυο μαύρες γραμμές από πλοία. Μακριά στην ανατολή, τα σύννεφα διαλύθηκαν, και μια ρόδινη λουρίδα προμήνυσε τον ερχομό του ήλιου. Η θάλασσα ερρόδισε, και μακριά στο βάθος, οι πρώτες αχτίνες της ημέρας φωτίζουν ελαφρά την Ακρόπολη και τον Λυκαβηττό. Η άγκυρα έπεσε. Έξαφνα, οι καμπάνες μιας εκκλησιάς άρχισαν να χτυπούν. Σε δυο λεπτά όλες η εκκλησίες την εμιμήθηκαν, και ο χαρμόσυνος αυτός ήχος σκορπίσθηκε στον αέρα και χάθηκε στο πέλαγος. Ξημερώνουν Χριστούγεννα...

Ολέμπικ

Το σκηνικό δράσης της θάλασσας και ο χώρος του πλοίου επαναλαμβάνονται κι εδώ ως μοτίβο, καθώς ο νεαρός πεζογράφος παραθέτει στο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού εντύπου μία αλληλουχία στοιχείων, όπως ο κρότος της μηχανής, το φως του φάρου, τ' αφρισμένα κύματα, η αναφορά στον μυθικό θαλασσινό Λεβιάθαν, η είσοδος του λιμανιού, η ρίψη της άγκυρας και η εικόνα του πελάγους. Επίσης, το χρονικό πλαίσιο της συγκεκριμένης ιστορίας ταυτίζεται με αυτό του πρώτου δημοσιευμένου έργου, καθώς και τα δύο πεζογραφήματα λαμβάνουν χώρα τη χειμερινή περίοδο, όπως γίνεται αντιληπτό από το χιονισμένο τοπίο στο «Πλοίο του Νοτιά» και την αναφορά του μήνα Δεκεμβρίου και του ερχομού των Χριστουγέννων στο δεύτερο αφήγημα.

Στις 7 Ιουνίου του επόμενου έτους ο νεαρός Καραγάτσης ενημερώνει τους υπόλοιπους συνδρομητές του περιοδικού για τη νέα διεύθυνσή του: «Στοά Λομβαρδού 19, Θεσσαλονίκη», υπογράφοντας στο τέλος της μικρής αγγελίας με το πραγματικό του όνομα.¹⁷ Περίπου έναν μήνα αργότερα, στις 12 Ιουλίου, το αναγνωστικό κοινό έρχεται σ' επαφή με το τρίτο κατά σειρά δημοσιευμένο έργο του Καραγάτση με τίτλο «Μία εφεύρεση».¹⁸ Στο συγκεκριμένο κείμενο γίνεται αναφορά στον μεγάλο συγγραφέα Ράντγιαρντ Κίπλινγκ και στην πρότασή του για την υλοποίηση μιας πρωτότυπης ιδέας, της κατασκευής ενός «βαγκόν ρέστορα», δηλαδή μιας αμαξοστοιχίας τρένου που μπορεί να λειτουργήσει ως χώρος εστίασης. Στη συνέχεια, ο νεαρός συνδρομητής στρέφεται προς τη δημιουργία ιδιαιτέρως «ζωντανών» εικόνων, τις οποίες αντλεί από τη φύση, με κυρίαρχο στοιχείο την ομορφιά των ορεινών τοπίων τόσο κατά τη διάρκεια του χειμώνα όσο και κατά την καλοκαιρινή περίοδο. Συγκεκριμένα:

Μία εφεύρεση

Στον κόσμο, υπάρχουν ακόμα πολλά ζητήματα άλυτα. Αλλ' υπάρχουν άνθρωποι που τους δίνουν μια τόσο περίεργη λύση, που σε κάνει να γελάς μα και να θαυμάζεις. Ένα απ'

¹⁵ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 3, 15/12/23, σ. 23.

¹⁶ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 6, 5/1/24, σ. 46.

¹⁷ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 28, 7/6/24, σ. 224.

¹⁸ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 33, 12/7/24, σ. 262.

αυτά τα ζητήματα είναι ο καθορισμός της μεγαλύτερης εφευρέσεως απ' όσες έχουν γίνει μέχρι σήμερα. Καθένας είπε και τη γνώμη του, αλλά τίποτα δεν βγήκε απ' όλη αυτή τη φασαρία. Όταν ο μέγας συγγραφέας Κίπλιν επρότεινε μια από κείνες τις αστείες μα και θαυμάσιες λύσεις.

– Κατά την γνώμη μου, είπε, η μεγαλύτερη εφεύρεση είναι το βαγκόν – ρεστωράν!

Το βρίσκετε περίεργο; Εγώ το βρίσκω φυσικότατο. Και αν συνδυάσετε τη μηχανική με τη γαστριμαργία, θα ομολογήσετε ότι ο Κίπλιν έχει δίκιο. Και αλήθεια, ειν' ωραίο να κάθεται στο κουκλίστικο τραπεζάκι του βαγκόν ρεστωράν και να κοιτάς μέσα από το χοντρό κρύσταλλο τα μαγευτικά τοπία, ενώ ο αχνός ενός ψητού με πατάτες στο φούρνο, ανεβαίνοντας με μικρές απότομες κινήσεις, καθώς το τραίνο τρέχει, μπαίνει μέσα στη μύτη σου και σου ανοίγει την όρεξη. Το χειμώνα, αυτή η περίφημη εφεύρεση έχει ακόμα πιο μεγαλύτερη αξία. Είναι ωραία να κάθεται αμέριμνος μέσα στη ζέστη του καλοριφέρ, ενώ το τραίνο περνάει με εξωφρενική ταχύτητα τα χιονισμένα βουνά, και μισοχορτασμένος να περιμένεις να σου φέρουν το γλυκό. Και ύστερα, καθώς το απολαμβάνεις μπουκιά – μπουκιά, να βλέπεις μές από το χοντρό αχνισμένο κρύσταλλο, κοπάδια απ' αρνιά, που προσπαθούν να βρουν μέσα στο παχύ χιόνι λίγο χορτάρι. Και γελάς με την καρδιά σου, βλέποντας τον άγριο μαντρόσκυλο που προσπαθεί να φτάσει το τραίνο γαυγίζοντας. Αν ήσουν όμως πεζός, δεν πιστεύω να γελούσες... Να ένα χωριό χιονισμένο, πού κοιμάται απάνω στις ξερές πλαγιές της Όρθης, ενώ συ μέσα στη ζέστα σου του βαγκόν ρεστωράν, βουτάς μέσα στο γάλα σου ορεκτικές φρυγανιές. Και ύστερα έρχεται η χώνευση. Α! χωνεύεις ωραία στο βαγκόν ρεστωράν. Ξαπλώνεις απάνω στην πολυθρόνα και ασυναίσθητα παρακολουθείς τις κινήσεις του βαγονιού, κοιτώντας αδιάφορα, ή τα χιονισμένα χειμωνιάτικα τοπία, ή τα ηλιόλουστα βουνά του καλοκαιριού. Για φανταστήτε ότι κάθεστε κοντά στ' ανοικτό παράθυρο του βαγκόν – ρεστωράν, και ενώ αφίνεται το δροσερό βουνίσιο αεράκι να παίξει με τα μαλλιά σας, παρατηρείτε τις τελευταίες ακτίνες του ήλιου, που βάφουν με τα πιο ωραία χρώματα τις κορφές των βουνών και, το παγωτό που βρίσκεται μπροστά σας... Α! Σ' αυτό το ζήτημα συμφωνώ με τον Κίπλιν!

Ολέμπικ

Το τελευταίο έργο του Καραγάτση που παρουσιάζεται στις σελίδες του περιοδικού, εντοπίζεται στο φύλλο της 23^{ης} Αυγούστου του 1924.¹⁹ Το αφήγημα με τον τίτλο «Νάσος» παραπέμπει σε ένα βουκολικό σκηνικό της ποιμενικής ζωής με αναφορά στην πανίδα της περιοχής, όπως μουλάρια και σκύλοι. Ο τόπος εξέλιξης της ιστορίας εδράζεται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο του Ολύμπου, από όπου πνέει ένα κρύο αεράκι προς την πλατεία του χωριού. Επιπρόσθετα, ο κεντρικός χαρακτήρας διαμένει σε έναν στάβλο και δροσίζεται μαζί με τα ζώα του στις υπαίθριες βρύσες του τόπου αυτού, που κάλλιστα θα μπορούσε ν' αναπαριστά την περιοχή της Ραψάνης.

Ο Νάσος

Τα μουλάρια ανέβαιναν με το σιγανό βλέμμα τους το απότομο μονοπάτι. Ο ήλιος άρχισε να γέρνει κατά τη δύση. Αλλά η ζέστη ήταν ακόμα δυνατή και τα μουλάρια, κουρασμένα, κοντοστεκόντανε κάθε τόσο για ν' ανασάνουν. Και οι άνθρωποι ήταν κουρασμένοι, από την πολύωρη καβάλλα, και βιαζόντανε να φτάσουν στο χωριό για να ξεκουραστούν. Μόνο ο Νάσος δεν είχε κουραστεί. Περπατούσε από το πρωί διαρκώς, αποτελώντας την ουρά της μακράς συνοδίας. Έσερνε από πίσω του δύο σκύλους δεμένους, που κουρασμένοι με κόπο σέρνανε τα πόδια τους. Αυτό στενοχωρούσε το Νάσο πούθελε να τρέχει και να χτυπάει με τη βίτσα του τα μουλάρια. Ο δρόμος δεν τον κούραζε, αλλά η ζέστη τον ενάρκωνε. Περπατώντας είχε μισοκοιμηθή και αναγκάστηκαν με μεγάλες φωνές να τον ξυπνήσουν. Αλλά σαν ξαναγύρισε στη φυσιολογική του κατάσταση, είδε ότι είχε χάσει το τσαρούχι του. Αυτό τον στενοχώρησε, γιατί δεν μπορούσε να περπατάει μονοσάνδαλος. Αλλά βρήκε τη λύση: Έβγαλε και το άλλο τσαρούχι και έμεινε ξυπόλυτος. Αυτό τον ανακούφισε λιγάκι. Σαν έφτασαν στη βρύση του Ντουρούμη, έτρεξε πρώτος να δώσει νερό στα σκυλλιά. Ύστερα έβαλε κάτω από τη βρύση το ξανθό ακούρευτο κεφάλι του, για να δροσιστή λίγο. Εννοείται, ότι καπέλο δεν είχε ποτέ αποκτήσει. Σαν φτάσανε στο χωριό το βραδάκι, φρόντισε για τα σκυλλιά. Και τον έχασαν. Τον βρήκανε

¹⁹ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 39, 23/8/24, σ. 310.

ύστερα από πολλή ώρα να κοιμάται όπως ήτανε, στη μέση της πλατείας, μέσα στο κρύο αεράκι που κατέβαζε ο Όλυμπος.

-Θα πάθης περιπνευμονία! είπε ο κ. διευθυντής.

Οι αγωγιάτες εγέλασαν. Ο Νάσος ν' αρρωστήσει! Τον έβαλαν ωστόσο να κοιμηθεί σ' ένα στάβλο. Το πρωί σαν φύγανε, ο Νάσος πήγαινε πρώτος. Τώρα τα σκυλλιά ήταν ξεκούραστα και τρέχανε, και τα μουλάρια δεν θέλουν χτύπημα στον κατηφόρο. Ο Νάσος έτρεχε, γελούσε, τραγουδούσε κάτω από τον πρωινό ήλιο που φώτιζε το ξανθό κεφαλάκι του. Ήταν το πιο ευτυχισμένο παιδί του κόσμου.

Ολέμπικ

Εκτός από τη δημοσίευση των πρωτόλειων έργων του, η αναφορά του ψευδωνύμου «Ολέμπικ» εντοπίζεται δύο ακόμα φορές τον μήνα Φεβρουάριο του 1924 στη στήλη της «Αλληλογραφίας».²⁰ Αφορμή στάθηκε η επιστολή του νεαρού Καραγάτση στον Γρ. Ξενόπουλο αναφορικά με τη μεταφραστική απόδοση μιας γαλλικής λέξης και της σημασίας της σε δημοσιευμένο μυθιστόρημα του περιοδικού. Στο φύλλο της επόμενης κιόλας εβδομάδας, δημοσιεύεται η απάντηση του Μιχαήλ Στασινόπουλου, μεταφραστή του έργου.²¹ Αναμφισβήτητα, μέσα από το ερώτημα που έχει θέσει ο δημιουργός του «10» εύλογα προκύπτει το συμπέρασμα για την οικείωσή του με τη γαλλική γλώσσα και την πολύ καλή γνώση της. Τέλος, τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, μέσα από τη στήλη των «Μικρών Αγγελιών», ο νεαρός Καραγάτσης προσκαλείται από τον Φιλολογικό Σύλλογο «Μακεδονία» να συμμετέχει σε διαγωνισμό παραγωγής πεζοτραγουδίου.²² Επίσης, ο «Ολέμπικ» εμφανίζεται ν' αποσπά βραβείο σε Διαγωνισμό Πεζού έργου μετά την κοινοποίηση των σχετικών αποτελεσμάτων.²³ Τα στοιχεία αυτά ενισχύουν τη διαφαινόμενη πεζογραφική δεινότητα του δημιουργού, καθώς εμφανώς ξεχωρίζει με τη γραφή του ανάμεσα στους νεαρούς συνδρομητές εντός του κύκλου του περιοδικού.

Συμπεράσματα - Διαπιστώσεις

Ο νεαρός Καραγάτσης στρέφεται από μικρή ηλικία στον σχηματισμό ποιητικών στίχων, ενώ η απόρριψη ενός ποιήματός του από τη *Διάπλαση των Παίδων* πυροδοτεί τη στροφή του στην παραγωγή πεζογραφημάτων. Η έγκριση τεσσάρων πρωτόλειων έργων του και η δημοσίευσή τους στο σημαντικότερο και ευρείας κυκλοφορίας αυτό περιοδικό έντυπο προοικονομεί την απήχηση των κατοπινών λογοτεχνημάτων του στο αναγνωστικό κοινό. Η προσωπική του επιλογή αναφορικά με την παραγωγή έργων με κυρίαρχη θεματολογία ή πεδίο δράσης την πολύπλευρη «κοινωνία» της θάλασσας, καθώς κι ο σχηματισμός χαρακτήρων που φέρουν την ιδιότητα του ναυτικού, αποτυπώνεται με ανάγλυφο τρόπο στα πρώιμα έργα του, λειτουργώντας ως προπομπός για τα μεταγενέστερα κείμενά του. Επιπρόσθετα, η περιοχή της Ραψάνης, η άμεση επαφή του νεαρού Καραγάτση με το φυσικό περιβάλλον και οι «προσλαμβάνουσες» του διαμορφώνουν μία «δυναμική της μνήμης» κι αναπαριστούν έναν χαρακτηριστικό «καμβά» εξέλιξης των ιστοριών του. Η *Διάπλασις των Παίδων* συνιστά ένα «φυτώριο» εκκολαπτόμενων μελλοντικών δημιουργών που πρωταγωνίστησαν στη λογοτεχνική σκηνή τα επόμενα χρόνια. Η διετής συμμετοχή του πεζογράφου (1923-1924) στην κίνηση του περιοδικού και η δημοσίευση των ιστοριών του στη στήλη «Σελίδα Συνεργασίας Συνεργατών» δύναται να θεωρηθεί ως η αφετηρία της λογοτεχνικής δράσης του, καθώς τα συγκεκριμένα έργα προσηγήθηκαν χρονικά των πεζογραφημάτων του που συγκαταλέγονται στα *Ανέκδοτα Νεανικά Κείμενα*. Η ανάδειξη των αθησαύριστων –μέχρι πρότινος– έργων του Δημήτριου Ροδόπουλου φωτίζει ένα «άγνωστο» κομμάτι ενός εκ των πιο χαρακτηριστικών συγγραφέων της γενιάς του '30.

²⁰ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 11, 9/2/24, σ. 87.

²¹ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 12, 16/2/24, σσ. 94-95.

²² Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 43, 20/9/24, σ. 344.

²³ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 44, 27/9/24, σ. 352.

Βιβλιογραφία

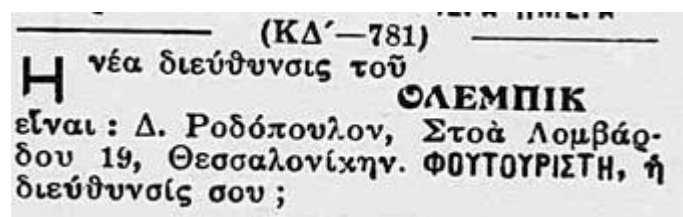
Πηγές

- Αθανασόπουλος Βαγγέλης, *Από τα νεανικά στα ώριμα κείμενα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: Μ. Καραγάτσης | *anemourion* (προσπελάστηκε: 20/5/2025).
Διάπλασις των Παίδων, τ. 30, αρ. 12, 18/2/23-3/3/23.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 2, 8/12/23.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 3, 15/12/23.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 6, 5/1/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 28, 7/6/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 33, 12/7/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 39, 23/8/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 11, 9/2/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 43, 20/9/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 44, 27/9/24.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 31, αρ. 12, 16/2/24.
Καραγάτση Μαρίνα, *Γνωστές και άγνωστες επιστολές του Καραγάτση*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: Μ. Καραγάτσης | *anemourion* (προσπελάστηκε: 20/5/2025).
Καραγάτσης Μ., *Ανέκδοτα Νεανικά Κείμενα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985.
Μορφωτικός Σύλλογος Ραψάνης, «Μ. Καραγάτσης», <https://rapsani.gr/archeia/> (προσπελάστηκε: 20/6/2025).
Σειρά ντοκιμαντέρ του Έτσου Ψαρρά *Εποχές και συγγραφείς*, ΕΡΤ. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://archive.ert.gr/8564/> (προσπελάστηκε: 15/6/2025).
Φιλιπούση Κριστιάν, *Χρονολόγιο Μ. Καραγάτση*, *Διαβάζω*, αρ. 2587, 6/3/91.

Βοηθήματα

- Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Αθήνα: Καστανιώτη, 2000.
Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1978.
Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*, Αθήνα: Συλλογή, 2010.
Πάτσιου Βίκυ, «*Η Διάπλασις των Παίδων*» 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του, Αθήνα: Καστανιώτη, 2001.
Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.
Τσοκόπουλος Βάσιος, «Περιοδικά και εκδοτικοί οίκοι στον Μεσοπόλεμο» [στο:] Βάσια Τσοκόπουλου κ.ά., *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο (26 & 27 Μαρτίου 1999), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 15-23.

Παράρτημα



Εικ. 1.: *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 28, 7/6/24, σ. 224.



Προχωρεί μέσα στη χιονοθύελλα,
κάτω από τὸν γκρίζο οὐρανό, ἐνῶ
ὁ ἔλικας χτυπάει ρυθμικά τὸ μολυ-
βένιο κύμα.
Ὀλέμπικ

Εικ. 2.: *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, αρ. 2,
8/12/23, σ. 14.

ΘΑΛΑΣΣΙΝΟ — ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΙΑΤΙΚΟ

Ἄρσιθ. Ἐγκο 11.

Ὁ ἀέρας σφυρίζει καὶ ἡ θάλασσα ἀγριεμένη χτυπάει τὰ μαῦρα πλευρὰ τοῦ πλοίου. Ξαπλωμένος, ἄδικα προσπαθῶ νὰ κοιμηθῶ. Μιά ἀδύνατη ἀχτίνα περνάει πάνω ἀπ' τὴ κουρτίνα τοῦ κρεβατιοῦ μου, καὶ στὸ φῶς τῆς ἀνόρεχτα γυρίζω τὶς σελίδες κάποιου βιβλίου. Ὁ ρυθμικὸς κρότος τῆς μηχανῆς φθάνει ἀδυνατισμένος στ' αὐτιά μου καὶ ἄθελα δημιουργεῖ μέσ' στὸ κεφάλι μου παράξενες καὶ ἀγνωστες μελωδίες.

Ἀνέβηκα στὴ γέφυρα. Ὁ ψυχρὸς ἀέρας τοῦ Δεκέμβρη σφυρίζει μέσα στὰ σκοινιά καὶ στὶς σκάλες. Βαριά σύννεφα σκεπάζουν τὸν οὐρανό. Τὸ πλοῖο προχωρεῖ μέσα στὸ σκοτάδι. Μακρυνά κάποιος φάρος, ἀνοιγοκλείνει ρυθμικά τὸ μονάκριβο φωτεινό του μάτι, καὶ μερικὰ φῶτα προσδίδουν κάποιον πλοῖο, πὺν γλυστράει ἀπάνω στ' ἀφρισμένα κύματα.

Κόκκινο καὶ πράσινο. Δυὸ φανοί, πὺν φαντάζουν σάν μάτια κάποιου μυθικοῦ θαλασσινοῦ Λεβιάθαν, δείχνουν τὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ πλοῖο γλυστρεῖ στὰ ἤσυχα νερά, μέσα σὲ δυὸ μαῦρες γραμμὲς ἀπὸ πλοῖα.

Μακρυνά στὴν ἀνατολή, τὰ σύννεφα διαλύθηκαν, καὶ μιὰ ρόδινη

λουρίδα προμήνυσε τὸν ἔρχομό τοῦ ἡλίου. Ἡ θάλασσα ἐρρόδισε, καὶ μακρυνά στὸ βάθος, οἱ πρῶτες ἀχτίνες τῆς ἡμέρας φωτίζουν ἐλαφρὰ τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸν Λυκαβητό. Ἡ ἄγκυρα ἔπεσε.

Ἐξαφνὰ, οἱ καμπάνες μιᾶς ἐκκλησιᾶς ἄρχισαν νὰ χτυποῦν. Σὲ δυὸ λεπτά ὅλες ἡ ἐκκλησιᾶς τὴν ἐμιμήθηκαν, καὶ ὁ χαρμόσυνος αὐτὸς ἦχος σκορπίσθηκε στὸν ἀέρα καὶ χάθηκε στὸ πέλαγος.

Ξημερώνουν Χριστούγεννα...

Ὁλέμπικ

Εἰκ. 3.: Διάπλασις των Παίδων,
τ. 31, αρ. 3, 15/12/23, σ. 46.

ΜΙΑ ΕΦΕΥΡΕΣΗ

*Αριθ. Έγκρ. 1.

Στόν κόσμο, υπάρχουν ακόμα πολλά ζητήματα άλυτα. 'Αλλ' υπάρχουν άνθρωποι που τους δίνουν μια τόσο περιεργηλήυση, που σέ κάνει νά γελάς μα και νά θαυμάζης. "Ένα απ' αυτά τὰ ζητήματα είναι ο καθορισμός της μεγαλύτερης εφευρέσεως απ' όσες έχουν γίνει μέχρι σήμερα.

Καθένας είπε και τη γνώμη του, αλλά τίποτα δέν βγήκε απ' όλη αυτή τη φασαρία. "Όταν ο μέγας συγγραφέας Κίπλιν έπρότεινε μιά από κείνες τις άστειες μά και θαυμάσιες λύσεις.

— Κατά την γνώμη μου, είπε, ή μεγαλύτερη εφεύρεση είναι το βαγκον-ρεστωράν!

Το βρίσκετε περίεργο; 'Εγώ το βρίσκω φυσικότατο. Δαί αν συνδιάσετε τη μηχανική με τη γαστριμαργία, θα όμολογήσετε ότι ο Κίπλιν έχει δίκιο.

Και αλήθεια, είν' ώραίο νά κάθεται στο κοικλίσιτο τραπέζακι του βαγκόν ρεστωράν και νά κοιτάς μέσα από το χοντρό κρύσταλλο τα μαγευτικά τοπία, ενώ ο άχνός ενός ψητού με πατάτες στο φούρνο, ανεβαίνοντας με μικρές άποτομες κινήσεις, καθώς το τραίνο τρέχει, μπαινει μέσα στη μύτη σου και σου άνοίγει την όρεξη

Το χειμώνα, αυτή ή περίφημη εφεύρεση, έχει άκομα πιο μεγαλύτερη αξία. Είναι ώραία νά κάθεται άμεριμνος μέσα στη ζεστή του καλοριφέρ, ενώ το τραίνο περιάει με εξωφρενική ταχύτητα τα χιονισμένα βουνά, και μισοχορτασμένος να περιμένης νά σου φερούν το γλυκό.

Και ύστερα, καθώς το άπολαμβάνεις μπουκιά-μπουκιά, νά βλέπης μέσα από το χοντρό άχνισμένο κρύσταλλο, κοπαδια απ' άρνιά, που προσπαθούν νά βρούν μέσα στο παχύ χιόνι λίγο χορτάρι.

Και γελάς με την καρδια σου, βλέποντας τόν άγριο μαντρόσκυλο που προσπαθεί νά φάσση το τραίνο γανγίζοντας. "Αν ήσουν όμως πέζος, δέν πιστεύω νά γελούσες...

Νά ένα χωριό χιονισμένο, που κοιμάται άλανω σίς ξερες πλαγιές της "Ορθης, ενώ ού μέσα στη ζεστα του βαγκόν ρεστωράν, βουιάς μέσα στο γάλα σου όρεκτικές φρυγανιές.

Και ύστερα έρχεται ή χώνευση. "Α! χωνεύεις ώραία στο βαγκον ρεστωράν. Ξαπλώνεις άπάνω στην πολυθρονα και άσυναίσθητα παρακολουθείς τις κινήσεις του βαγονιού, κοιτώντας άδιάφορα, ή τὰ χιονισμένα χειμωνιάτικα τοπία, ή τὰ ήλιόλουστα βουνά του καλοκαιριού.

Γιά φαντασθήτε ότι κάθεστε κονιά στ' άνοικτό παράθυρο του βαγκόν-ρεστωράν, και ενώ άφίνετε το δροσερό βουνίσιο αεράκι νά παίζη με τὰ μαλλιά σας, παρατηρείτε τις τελευταίες άχτίνες του ήλιου, που βάφουν με τὰ

πιο ώραία χρώματα τις κορφές των βουνών και, το παγωτό που βρίσκεται μπροστά σας....

"Α! Σ' αυτό το ζήτημα συμφωνώ με τόν Κίπλιν!

Όλέμπικ

Ο ΝΑΣΟΣ

*Αριθ. Έγκρ. 43

Τὰ μούλάρια ἀνέβαιναν μὲ τὸ σιγανὸ βῆμα τους τὸ ἀπότομο μονοπάτι. Ὁ ἥλιος ἄρχιζε νὰ γερνῇ κατὰ τὴ δύση. Ἀλλὰ ἡ ζέστη ἦταν ἀκόμα δυνατὴ καὶ τὰ μούλάρια, κουρασμένα, κοντοστεκόντανε κάθε τόσο γιὰ ν' ἀνίστουν.

Καὶ οἱ ἄνθρωποι ἦσαν κουρασμένοι, ἀπὸ τὴν πολὺωρη καβάλλα, καὶ βιάζοντανε νὰ φτάσουν σὶὸ χωριὸ γιὰ νὰ ξεκουραστοῦν.

Μόνο ὁ Νάσος δὲν εἶχε κουραστεί. Περπατοῦσε ἀπὸ τὸ πρῶτ' διαρκῶς, ἀποτελώντας τὴν οὐρὰ τῆς μακρᾶς συνοδίας. Ἐσερνε ἀπὸ πίσω του δυὸ σκύλους δεμένους, ποὺ κουρασμένοι μὲ κόπο σέρνανε τὰ πόδια τους.

Αὐτὸ στενοχωροῦσε τὸ Νάσο ποῦθελε νὰ τρέχῃ καὶ νὰ χτυπάῃ μὲ τὴ βίτσα του τὰ μούλάρια.

Ὁ δρόμος δὲν τὸν κούραζε, ἀλλὰ ἡ ζέση τὸν ἐνάρκωνε. Περπατώντας εἶχε μισοκοιτηθῇ καὶ ἀναγκάστηκαν μὲ μεγάλες φωνὲς νὰ τὸν ξυπνήσουν. Ἀλλὰ σὰν ξα-

ναγύρισε στὴ φυσιολογικὴ του κατάστασι, εἶδε ὅτι εἶχε χάσει τὸ τσαρούχι του.

Αὐτὸ τὸν στενοχώρησε, γιατί δὲν μπορούσε γὰ περπατᾶ μόνον σάνδουλος. Ἀλλὰ βοήθη τὴ λύση: Ἐβγαλε καὶ τὸ ἄλλο τσαρούχι καὶ ἔμεινε ξυπόλυτος.

Αὐτὸ τὸν ἀνεκούφισε λιγάκι.

Σὰν ἔφτασαν στὴ βρύση τοῦ Ντουρούι, ἔτρεξε πρῶτος νὰ δώσῃ νερὸ στὰ σκυλλιά. Ὑστερὰ ἔβγαλε κατω ἀπὸ τὴ βρύση τὸ ξανθὸ ἀκύνευτο κεφαλί του, γιὰ νὰ δροσιستῇ λίγο. Ἐννοεῖται, ὅτι καπέλο δὲν εἶχε ποτὲ ἀποκτήσει. Σὰν φτάσανε σὶὸ χωριὸ τὸ βραδάκι, φρόντ' σε γιὰ τὰ σκυλλιά. Καὶ τὸν ἔχασαν.

Τὸν βρήκανε ὕστερα ἀπὸ πολλὴ ὥρα νὰ κοιμᾶται ὅπως ἦτανε, στὴ μέση τῆς πλατείας, μέσα σὶὸ κρῦο ἀεράκι ποὺ κατέβριζε ὁ Ὀλυμπος.

— Θὰ πάθῃ περιπνευμονία! εἶπε ὁ κ. διευθυντής.

Οἱ ἀγωγιάτες ἐγέλασαν. Ὁ Νάσος ν' ἀρρωστήσῃ! Τὸν ἐβαλαν ὁστούσο νὰ κοιμηθῇ σ' ἓνα στάβλο.

Τὸ πρῶτ' σὰν φύγανε, ὁ Νάσος πῆγαινε πρῶτος. Τώρα τὰ σκυλλιά ἦσαν ξεκούραστα καὶ τρέχανε, καὶ τὰ μούλάρια δὲν θέλουν χτύπημα σὶὸν κατήφορο.

Ὁ Νάσος ἔτρεχε, γελοῦσε, τραγουδοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν πρωῒνὸ ἥλιο ποὺ φώτιζε τὸ ξανθὸ κεφάλι του.

Ἦσαν τὸ πιὸ εὐτυχισμένο παιδί τοῦ κόσμου. **Ὀλέμπικ**

26

Ο γυναικείος περιηγητισμός και η γυναικεία ταξιδιωτική λογοτεχνία τον 18^ο και 19^ο αιώνα

Η παρούσα εισήγηση έχει ως θέμα τον γυναικείο περιηγητισμό και τη γυναικεία ταξιδιωτική Λογοτεχνία, όπως διαμορφώθηκε τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Αρχικά, η ταξιδιωτική Λογοτεχνία ξεκίνησε ως μια καθαρά ανδρική υπόθεση. Ο γυναικείος περιηγητισμός ξεκινά τον 18^ο και συνεχίζεται τον 19^ο αιώνα. Η μελέτη αναφέρεται σε γυναίκες που ξεκίνησαν παράτολμα ταξίδια και δημοσίευσαν τις ταξιδιωτικές τους εμπειρίες. Η αρχή γίνεται τον 18^ο αιώνα, καθώς οι Βρετανίδες είναι οι πρώτες που ξεκινούν τον γυναικείο περιηγητισμό.

Η Μεγάλη Βρετανία ήταν ένα κράτος που ακολούθησε σαφέστατα επεκτατική πολιτική. Επρόκειτο για ένα από τα κυρίαρχα ευρωπαϊκά κράτη, το οποίο αποίκισε άλλες ηπείρους. Οι Βρετανίδες λοιπόν πραγματοποιούσαν ήδη από τον 18^ο αιώνα παράτολμα ταξίδια, ιδιαίτερα για την εποχή τους. Αυτό το οποίο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι στη συνέχεια έμπαιναν στη διαδικασία να καταγράφουν και να δημοσιεύσουν τις εντυπώσεις τους. Παρ' όλα αυτά στις γυναικείες περιηγητικές πραγματείες του 18ου και 19ου αιώνα δεν είχε δοθεί έμφαση και σημασία εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Κατ' ουσίαν μόνο τα τελευταία χρόνια έγιναν αντικείμενο έρευνας μέσα στο πλαίσιο της σχέσης του φύλου με την αποικιοκρατία. Κάποιες σύγχρονες μελέτες έχουν ασχοληθεί με τη σχέση των γυναικών περιηγητριών και ιδιαίτερα των Βρετανίδων με τον ιμπεριαλισμό.

Σε κάθε περίπτωση ο αναγνώστης αυτών των περιηγητικών κειμένων από τον 18^ο αιώνα θα πρέπει, όταν προβαίνει στη μελέτη τους, να λάβει υπόψη του την ιστορική στιγμή και τα κοινωνικά δεδομένα. Ουσιαστικά λιγότερες από είκοσι Βρετανίδες δημοσίευσαν περιηγητικές πραγματείες κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Η πιο σημαντική από αυτές είναι η Λαίδη Μαίρη Γουόρτλεϋ Μόνταγκιου, καθώς θεωρείται η πρωτοπόρος και είναι η πιο διάσημη από όλες. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι επιστολές της Μόνταγκιου δημοσιοποιήθηκαν για πρώτη φορά μετά το θάνατό της σε πειρατική έκδοση το 1763.¹ Πρόκειται για μια γυναίκα διανοούμενη, ποιήτρια αλλά και περιηγήτρια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το έργο της ήταν αντιπροσωπευτικό του αιώνα του Διαφωτισμού και της κοινωνικής της τάξης. Οι ιδέες της, ιδιαίτερα όσες αφορούσαν τη θέση των γυναικών, ήταν καινοτόμες και πρωτοποριακές για την εποχή τους.

Αφορμή για τα ταξίδια της ήταν το γεγονός ότι ο άνδρας της Έντουαρντ Γουόρτλεϋ Μόνταγκιου, ο οποίος ήταν νομικός και μέλος του κοινοβουλίου έλαβε το αξίωμα του πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη. Η Μόνταγκιου ακολουθώντας τον σύζυγό της διέσχισε την Ευρώπη και έφτασε μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια περιέγραψε τις εντυπώσεις από το ταξίδι της στις περίφημες επιστολές της. Αυτές διακρίνονται από πολλές αρετές. Καταρχάς αποδεικνύουν το ενδιαφέρον της για την Ανατολή, για τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της. Οι περιγραφές της γίνονται σε γλαφυρό τόνο φανερώνοντας συγχρόνως ένα ευφρές πνεύμα και μια λεπτή ειρωνεία. Αναμφισβήτητα πρόκειται για ταξιδιωτικά κείμενα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, που αναδείχθηκαν ως ιδιαίτερος σημαντικός και ως κατεξοχήν αντιπροσωπευτικός της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.²

¹ Βασιλική Κολοκοτρώνη, Ευτέρπη Μήτση, (επιμ), *Στη χώρα του φεγγαριού Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, μτφρ. Σοφία Αυγερινού, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας Α.Ε. Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε., 1922, σσ. 10-11.

² Στο ίδιο σ. 19.

Μάλιστα η Μόνταγκιου ήταν η πρώτη Βρετανίδα η οποία αποτύπωσε σε γραπτό λόγο τις σκέψεις της για την Ελλάδα, λόγω ενός ταξιδιού που έκανε με πλοίο από την Κωνσταντινούπολη στην Τύνιδα το οποίο στάθηκε η αφορμή να αντικρύσει τα ελληνικά νησιά. Μέσα από μια επιστολή που απέστειλε από την Τύνιδα εκφράζεται η επιθυμία της να δει από κοντά τις ελληνικές ακτές και να επισκεφθεί τα αρχαία μνημεία. Πάντως η Λαίδη Μόνταγκιου απογοητεύτηκε από αυτά που αντίκρισε, καθώς δεν μπόρεσε να ταυτίσει την Ελλάδα που έβλεπε με το ένδοξο παρελθόν της, διότι απείχε πολύ από την ιδέα της κλασικής αρχαιότητας όπως είχε αποικρυσταλλωθεί στη Βρετανία του 18^{ου} αιώνα. Ουσιαστικά η εικόνα του τοπίου της προκάλεσε νοσταλγία και θλίψη καθώς η εικόνα της σημερινής Ελλάδας διέφερε πολύ από το ένδοξο παρελθόν της.³

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αύξηση των περιηγητών στην Ελλάδα βασίζεται εν πολλοίς στο ότι η Βρετανία γίνεται ηγεμονική δύναμη το 19^ο αι. Από την άλλη πλευρά στην άνοδο του γυναικείου περιηγητισμού συνέβαλε, φυσικά, και το γεγονός της γυναικείας αφύπνισης και της ανάπτυξης του πρώιμου φεμινισμού από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και έπειτα. Το δικό του ρόλο στον περιηγητισμό, έπαιξε και το φαινόμενο του οργανωμένου ομαδικού τουρισμού. Συγκεκριμένα, πράκτορες του Τόμας Κουκ, του ταξιδιωτικού γραφείου που ιστορικά εγκαινίασε τον τουρισμό ως οργανωμένη ομαδική δραστηριότητα, βρισκόνταν στην Αθήνα για να εξυπηρετούν τους επισκέπτες. Συγχρόνως γράφονται για πρώτη φορά ταξιδιωτικοί οδηγοί για την Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση οι Βρετανίδες αποτελούν την πλειονότητα των ευρωπαίων γυναικών που έρχονται στον ελλαδικό χώρο λόγω της περιηγητικής παράδοσης και των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της Βρετανίας, που επιτρέπουν στις γυναίκες να πραγματοποιούν ταξίδια.⁴

Κατά το 19^ο αιώνα σε σχέση με τα ταξίδια είναι σαφές ότι οι μετακινήσεις των γυναικών ευνοήθηκαν από κάποιους συγκεκριμένους παράγοντες. Ουσιαστικά σε αυτές δόθηκε ώθηση από τη ραγδαία εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου. Παράλληλα βοήθησε η βελτίωση των μέσων μαζικής μεταφοράς, αλλά και η μόρφωση όλο και μεγαλύτερων τμημάτων του πληθυσμού. Τέλος τη δική της συμβολή είχε και η δημιουργία μεγάλων αποικιακών αυτοκρατοριών.⁵

Επιπλέον αναφορικά με τις περιηγήτριες του 19ου αιώνα θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για ομοιογενή ομάδα. Τα στοιχεία της ετερογένειάς τους στην ουσία είναι η κοινωνική τάξη, η μόρφωση και ο σκοπός του ταξιδιού τους. Κάποιες από αυτές με αριστοκρατική καταγωγή ταξιδεύουν ως συνοδοί του συζύγου τους σε ταξίδι αναψυχής αλλά και πολιτισμικής εξερεύνησης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η λαίδη Έλγιν, η λαίδη Γκρόβενορ και η Μαρκησία του Λοντοντέρι. Υπάρχουν και περιπτώσεις συζύγων ή θυγατέρων διπλωματών όπως η Έμιλυ Μπόφορτ, σύζυγος του λόρδου Στάγκφορντ, διοικητή των Ιονίων νήσων, και η Φάνυ Μπλαντ. Η Fanny Janet Blunt ήταν μια Αγγλίδα περιηγήτρια, γνωστή για το βιβλίο της *Twenty Years' Residence Among The People of Turkey: Bulgarians, Greeks, Albanians Turks and Armenians*.⁶ Κοντά σε αυτές υπάρχουν και άλλες ασυνόδευτες αστέρες που βλέπουν το ελληνικό ταξίδι όχι μόνο ως απόδραση από την καθημερινότητα της οικιακής ζωής αλλά σε κάθε περίπτωση ως ένα είδος υπέρβασης των αυστηρών περιορισμών που επέβαλε το φύλο τους.

³ Στο ίδιο σ. 11.

⁴ Στο ίδιο σσ. 12-13.

⁵ Β. Λαλαγιάννη, *Οδοιπορικά Γυναικών στην Ανατολή*, Αθήνα: Ροές, 2007, σ. 9.

⁶ Βλ. Fanny Janet Sandison Blunt, *Twenty Years' Residence Among The People of Turkey: Bulgarians, Greeks, Albanians Turks and Armenians, by A Consul's Daughter and Wife*, Stanley Lane Poole (ed), New York: Harper & Brothers, 1878, <https://www.gutenberg.org/files/67626/67626-h/67626-h.htm> (τελευταία πρόσβαση στις 01/08/2024). Για τα βιογραφικά της Blunt βλ. Fanny Lady Blunt, *My reminiscences with portraits, Admiral Sir Rosselyn Wemyss GSB, (intr.), John Murray*, London 1918, σσ. 18-22, <https://archive.org/details/my-reminiscences00blunrich/page/n1/mode/2up?view=theater> (τελευταία πρόσβαση στις 1/8/2024).

Ουσιαστικά στην κατηγορία των ασυνόδευτων περιηγητριών, ανήκουν οι περισσότερες Βρετανίδες που γράφουν για το ταξίδι τους στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, όπως η Τζαμπελ Άμστρονγκ και η Μέιμπελ Μουρ. Κατά βάσιν στις ταξιδιωτικές αυτές διηγήσεις υπογραμμίζεται πάντα η εντύπωση που προκαλεί στους ντόπιους η παρουσία των γυναικών, οι οποίες ταξιδεύουν είτε μόνες είτε με φίλες τους. Αυτές δέχονται «αναπόφευκτες ερωτήσεις» σχετικά με το αν είναι παντρεμένες. Αν αυτές απαντήσουν αρνητικά γίνονται δέκτες εκπλήξεως αλλά πολλές φορές και οίκτου.⁷

Υπάρχει και μια άλλη κατηγορία γυναικών, οι γυναίκες συγγραφείς και επιστήμονες, που ιδιαίτερα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα χρησιμοποιούν την Ελλάδα ως τόπο έμπνευσης, έρευνας αλλά και δημιουργίας. Χαρακτηριστικά είναι τα ονόματα της Φελίσια Σικην, της Άγκνες Σμιθ, της Βιρτζίνια Γουλφ αλλά και της Τζέην Έλεν Χάρισον. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι καλλιτέχνιδες όπως η ζωγράφος Μαίρη Άντελεϊντ Γουόκερ, η μουσικός Έθελ Σμάιθ, καθώς επίσης και η εντομολόγος Μάργκαρετ Φάουντεν. Υπάρχουν βέβαια και κάποιες ξεχωριστές περιπτώσεις που δεν μπορεί κανείς να τις εντάξει σε μια συγκεκριμένη κατηγορία όπως η λαίδη Στάνχοουπ, η οποία μέσω του ταξιδιού της και της τελικής εγκατάστασής της στην Ανατολή ενσαρκώνει το στερεότυπο της εκκεντρικής Αγγλίδας.⁸

Σε κάθε περίπτωση η κάθε περιηγήτρια προσεγγίζει με διαφορετικό τρόπο την Ελλάδα ως ταξιδιωτικό προορισμό. Πιο συγκεκριμένα μέσα στα ταξιδιωτικά τους κείμενα αποκαλύπτεται ότι οι περιηγήτριες παρατηρούν και ανταποκρίνονται στην ελληνική πραγματικότητα με έναν τρόπο διαφορετικό σε σχέση με τους άνδρες.

Πάντως στα κείμενα των περιηγητριών υπάρχουν κάποια κοινά στοιχεία και κοινοί τόποι. Για παράδειγμα όλες δίνουν έμφαση σε αυτό που θεωρούν επίτευγμα, ότι δηλαδή κατάφεραν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες και να επισκεφθούν έναν τόπο μη οργανωμένο τουριστικά μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί σημαίνει δυσκολία μετακινήσεων έξω από τις πόλεις και μία επικινδυνότητα που σχετίζεται με τη ληστεία, που ανθούσε στην εποχή. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι η περιηγήτρια Maybell Mour κάνοντας μια εκδρομή στην Κηφισιά με τη φίλη της το 1906, παρουσιάζει κάθε ανδρική παρουσία ως απειλητική. Ο λόγος είναι γιατί ταυτίστηκαν και οι δύο με τις ηρωίδες του «βασιλιά των Ορέων» του μυθιστοριογράφου Έντμοντ Άμπού. Κάτι παρόμοιο έκανε και η Βιρτζίνια Γουλφ την ίδια χρονιά, καθώς όπως γράφει χαρακτηριστικά ότι «το μυαλό δε δυσκολεύεται να πλάσει ληστές».⁹

Σε ανάλογο κλίμα κινείται και η Lady Craven από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, καθώς δίνει ιδιαίτερη έμφαση όχι μόνο στο γεγονός ότι επισκέφτηκε την Ελλάδα, αλλά ότι κατέβηκε και στο σπήλαιο της Αντιπάρου. Μάλιστα χαρακτηρίζει αυτό το επεισόδιο ως το πιο αξιοσημείωτο γεγονός του ταξιδιού της καθώς πιστεύει ότι είναι μια πράξη που υπογραμμίζει την ατομικότητα και τη γενναιότητά της. Έτσι με αυτό τον τρόπο αποδεικνύει ότι το ταξίδι παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας νέας γυναικείας ταυτότητας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι μέσα από την καταγραφή του ταξιδιού η περιηγήτρια ξεπέρασε ακόμα και τον θάνατο του συζύγου της, αλλά και την απώλεια του ονόματος και του τίτλου της.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα το ταξίδι στην Ελλάδα, από προνόμιο των λίγων που ήταν αρχικά, γίνεται δημοφιλής προορισμός ακόμα και για τους μεσοαστούς, αλλά και για κάποιες πιο θαρραλέες ή αντισυμβατικές γυναίκες, οι οποίες αποδεικνύονται τελικά υπεράνω κινδύνων και ταλαιπωριών. Μεσολαβούν 100 χρόνια περίπου μετά την Craven και τότε εμφανίζεται η Isabel Armstrong το 1893. Και αυτή θεωρεί το ταξίδι της στην Ελλάδα μια πράξη γενναιότητας. Η Izabele αρχίζει το βιβλίο της κάνοντας μια χιουμοριστική αναφορά στις προειδοποιήσεις φίλων και γνωστών εναντίον του ταξιδιού της στην Ελλάδα. Μπαίνει στη διαδικασία μάλιστα να χαριτολογήσει και να πει ότι

⁷ Βασιλική Κολοκοτρώνη, Ευτέρπη Μήτση, (επιμ), *Στη χώρα του φεγγαριού...*, ό.π., σ. 13.

⁸ Στο ίδιο σσ. 13-14.

⁹ Στο ίδιο σ. 14.

θα χρειαζόταν ένας σύγχρονος Περσέας για να σώσει αυτή και τη φίλη της απ' τους τόσους υποτιθέμενους κινδύνους που τις περίμεναν. Με αυτό τον τρόπο σαφώς φανερώθηκαν και οι γνώσεις της για την ελληνική μυθολογία.¹⁰

Σε κάθε περίπτωση ο περιηγητισμός δημιουργεί ένα νέο δυναμικό γυναικείο υποκείμενο. Οι περιηγήτριες εμφανίζονται να αναπτύσσουν σχέσεις με τις γυναίκες του τόπου που επισκέπτονται. Αυτό το οποίο παρατηρούμε είναι ότι, στα κείμενά τους, αντιπαρατίθεται η γυναικεία ατομικότητα που εκείνες αντιπροσωπεύουν με την τυποποίηση της Ελληνίδας, η οποία έχοντας την ιδιότητα είτε της χωρικής είτε της αστής χαρακτηρίζεται στην καλύτερη περίπτωση από γραφική σεμνότητα και στη χειρότερη από καταπίεση και οπισθοδρομικότητα. Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι υπάρχουν Βρετανίδες περιηγήτριες οι οποίες γράφουν επικριτικά σχόλια περί οκνηρίας και μαλθακότητας των Ελληνίδων, εκφέροντας έναν τυπικά οριενταλιστικό λόγο, ο οποίος δημιουργεί ταύτιση των γυναικών της ευρύτερης περιοχής με τη δυτική ανδρική φαντασίωση της «λάγνας και νωχελικής Ανατολής».¹¹

Ουσιαστικά ο τρόπος που σχετίζονται οι Βρετανίδες με τις Ελληνίδες εξαρτάται από το γεγονός ότι χαρακτηρίζονται από μια διαφορετική αίσθηση του χώρου που διακρίνει τις γυναίκες περιηγήτριες από τους άνδρες περιηγητές και η οποία βρίσκει την έκφρασή της με την έμφαση που δίνουν στις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής. Οι περιηγήτριες μπορούν και έχουν τη δυνατότητα να μπουν στους ιδιωτικούς χώρους των γυναικών, όπως για παράδειγμα στα τουρκικά λουτρά της Αθήνας. Συγκεκριμένα τα τουρκικά λουτρά της Αθήνας τα περιγράφουν η Κρέιβεν και η Έλγιν, οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να μπουν και να συνομιλήσουν εκεί με γυναίκες όπως η Άγκνες Σμιθ, που επιζητεί τη συζήτηση με τις Ελληνίδες σε κάθε χωριό και σπίτι που επισκέπτεται.¹²

Σχετικά με την Craven πρέπει επιπλέον να σημειωθεί ότι υπήρξε η πρώτη γυναίκα που επισκέφθηκε την Αθήνα και προσφέρει μια διαφορετική θεώρηση στο έργο της αναφορικά με την Ελλάδα, καθώς δεν δίνει έμφαση στην αναζήτηση της αρχαιότητας, όπως κάνει η Montagu, αλλά και άλλοι άνδρες ταξιδιώτες του 18^{ου} αιώνα. Γι' αυτό, αντί να εστιάζει σε αρχαιότητες, δίνει έμφαση σε ιδιωτικούς χώρους όπως τα τουρκικά λουτρά της Αθήνας. Το κείμενο της Craven προμηνύει την έμφυλη ιδεολογία των διακριτών σφαιρών, δίνοντας έμφαση στη γυναικεία θέαση, στην εγκόσμια (δημόσια) και οικιακή (ιδιωτική) σφαίρα, η οποία ήταν εμφανής εκείνη την περίοδο στη γυναικεία ταξιδιωτική γραφή από τις αποικίες.¹³

Βέβαια εκτός από την πρώτη γυναίκα που επισκέφτηκε την Αθήνα, θα πρέπει να αναφερθεί η πρώτη γυναίκα που επισκέφθηκε την Ελλάδα. Πρόκειται για την διαβόητη λαίδη Hester Stanhope που όμως το ταξίδι της έφτασε στους μεταγενέστερους από τη φωνή του γιατρού της και συνοδού της στο ταξίδι δόκτορα Charles Meryon.¹⁴

Με αυτή τη λογική λειτουργεί συστηματικά και η Φάνη Μπλαντ, η οποία μπαίνει στη διαδικασία της περιγραφής και της ανάλυσης της καθημερινής ζωής των γυναικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και συγκεκριμένα κυρίως στη Μακεδονία και Θράκη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι αφιερώνει ξεχωριστά κεφάλαια σε κάθε ενότητα και προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την κάθε όψη της ζωής των Ελληνίδων εκεί και συγκεκριμένα δίνει έμφαση σε ήθη, έθιμα, εκπαίδευση, κοινωνικό ρόλο και αντιλήψεις.¹⁵

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περιηγήτρια που έζησε και ταξίδεψε στην Ελλάδα μεταξύ του 1838 και 1845 είναι η Felicia Skene. Στο έργο της «Wayfaring Sketches Among the Greeks and the Turks (1847)» χρησιμοποιεί μια αλληγορική ιστορία για να κάνει

¹⁰ Στο ίδιο σ. 14.

¹¹ Στο ίδιο. σ. 14-15.

¹² Στο ίδιο. σ. 15.

¹³ Vassiliki Kolokotroni and Efterpi Mitsi ed., *Women Writing Greece, Essays on Hellenism Orientalism and Travel*, Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2008, σσ. 8-9.

¹⁴ Για το θέμα βλ. στο ίδιο, σ. 9.

¹⁵ Βασιλική Κολοκοτρώνη, Ευτέρπη Μήτση, (επιμ), *Στη χώρα του φεγγαριού...*, ό.π., σ. 15.

οριενταλιστικές περιγραφές στην αναπαράσταση της νεώτερης και ανεξάρτητης Ελλάδας. Σε αυτήν την αλληγορική ιστορία η Ελλάδα απεικονίζεται ως ένα ημιαρχαίο τοπίο που βρίθκει σιωπηλών ερειπίων, μέσα από ένα κείμενο απευθυνόμενο σε ένα κοινό προσανατολισμένο στην κλασική αρχαιότητα. Αυτή η απεικόνιση γίνεται μέσω της αναπαράστασης μιας νεαρής Ελληνίδας, της Κατίκως, που χρησιμεύει ως αλληγορία για το ελληνικό έθνος, που παρουσιάζεται ταυτόχρονα «ως γλυπτό αντίκτυπο και ως ανατολίτικος σκλάβος».¹⁶

Βέβαια, ο ελληνικός πόλεμος της ανεξαρτησίας και το κίνημα του φιλλελληνισμού που προηγήθηκαν αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για γυναίκες συγγραφείς όπως η Lady Morgan και η Mary Shelley, οι οποίες συνέγραψαν μυθιστορήματα με ελληνικό σκηνικό και ηρωίδες που αντιπροσωπεύουν το αναδυόμενο έθνος. Παρά το γεγονός ότι καμιά τους δεν ταξίδεψε στην Ελλάδα, το βιβλίο της Morgan “Woman or Ida of Athens” (1809) και το βιβλίο της Mary Shelley “The Last Man” ασχολούνται με τη ζήτηση της πολιτιστικής εκπροσώπησης μέσω της αφήγησης ιστοριών μετακίνησης από την Βρετανία στην Ελλάδα και αντίστροφα.¹⁷

Αναμφισβήτητα, είναι σημαντικό ότι οι περιηγήτριες ασχολούνται ιδιαίτερα με τα στοιχεία εκείνα που φανερώσουν μια διαφορετική κουλτούρα από τη δική τους, έχουν σχέση με την θρησκευτικότητα του τόπου και ενέχουν στοιχεία παράδοσης. Συγκεκριμένα, ασχολούνται με τις ιεροτελεστίες, τους γάμους, τις κηδείες, τα έθιμα και τη γιορτή του Πάσχα. Κατά βάση παρατηρούμε ότι τα τοπία τις ξενίζουν και η περιγραφή των ιεροτελεστιών γίνεται με θεατρικό τρόπο. Μάλιστα οι περιηγήτριες θεωρούν αυτού του είδους τις τελετές ως μια συνέχεια του παγανιστικού κόσμου, ο οποίος μεταφέρεται στη σύγχρονη ζωή, στις συνήθειες αλλά και στην εμφάνιση των Ελλήνων και των Ελληνίδων.

Φέροντας ως παράδειγμα τη λεπτομερή περιγραφή του ελληνικού γάμου στην Έδεσσα από την Μπλαντ καταδεικνύεται έτσι η επιβίωση της αρχαίας παράδοσης στο σύγχρονο κόσμο και προβάλλεται και το στοιχείο που θα ασκήσει γοητεία στον Βρετανό αναγνώστη.¹⁸

Ένα άλλο στοιχείο που αναδεικνύεται είναι η σύνδεση του ελληνικού ταξιδιού με την αποφασιστικότητα των περιηγητριών και η ανάγκη να διακηρύξουν την πνευματική τους ανεξαρτησία. Μορφωμένες Βρετανίδες λοιπόν, οι οποίες έκαναν την επίσκεψή τους στην Ελλάδα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, χρησιμοποίησαν τα αποτελέσματα ερευνών τους προκειμένου να γίνουν μέλη επιστημονικών εταιρειών, οι οποίες δεν δέχονταν μέχρι τότε γυναίκες επιστήμονες. Για παράδειγμα η Jane Ellen Harrison, η οποία ασχολήθηκε με τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, ύστερα από ταξίδι της στην Ελλάδα άλλαξε ριζικά απόψεις για τον τρόπο που πραγματευόταν το αντικείμενό της, καθώς και τη θέση της γυναίκας στην ιστορία και τον πολιτισμό. Σημαντικό ρόλο στο ζήτημα αυτό έπαιξαν και οι ανασκαφές που πραγματοποίησε η Harrison στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η θεωρία της για έναν αρχέγονο μητριαρχικό πολιτισμό, ο οποίος προϋπήρχε της πατριαρχίας. Έτσι με τη σειρά της η θεωρία αυτή αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για συγγραφείς όπως η Virginia Woolf σε σχέση με την άγνωστη ως εκείνη τη στιγμή μητριαρχική παράδοση.¹⁹

Είναι σαφές ότι τα κείμενα της ανθολογίας είναι αδιάφυστοι μάρτυρες ότι οι περιηγήτριες έχουν τη δική τους συμμετοχή στη συλλογή και ταξινόμηση της γνώσης για την αρχαία και σύγχρονη Ελλάδα και αυτός είναι ένας σημαντικός τρόπος εισφοράς στον νέο επιστημονικό λόγο της αρχαιολογίας, της εθνογραφίας και της ανθρωπολογίας. Έχοντας λοιπόν την απεικόνιση της Ελλάδας κατά την εποχή της δημιουργίας της ως σύγχρονου έθνους κράτους οι γυναίκες προφανώς έχουν τη δική τους συμβολή στην ιδεολογική διαμόρφωση του τόπου από τη Δύση. Θα λέγαμε ότι ο γυναικείος περιηγητισμός δηλώνει με σαφήνεια τη σχέση Βρετανίας και Ελλάδας στο χρονικό διάστημα από την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως τη γέννηση και την εξέλιξη του νέου έθνους.

¹⁶ Kolokotroni & Mitsi, *Women Writing...*, ό.π., σ. 9.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 9.

¹⁸ Β. Κολοκοτρώνη, Ε. Μήτση, (επιμ), *Στη χώρα του φεγγαριού...*, ό.π., σ. 15.

¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 15-16.

Αναμφισβήτητα, διακρίνουμε στις απόψεις περιηγητριών για την Ελλάδα μία πολυπλοκότητα και μία αντίφαση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην μπορεί να υπάρξει ένας απλοϊκός διαχωρισμός σε φιλέλληνες και μισέλληνες.

Συγχρόνως, θα πρέπει να σημειωθεί πως το ότι είναι γυναίκες δεν σημαίνει ότι αυτές κάνουν να αντιμετωπίζουν διαφορετικά το ζήτημα της αποικιοκρατίας όπως πραγματώνεται από την Βρετανία. Στη ουσία είναι και αυτές θιασώτριες της αποικιοκρατικής πολιτικής της χώρας τους. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο γυναικείος περιηγητικός λόγος γραφής παρουσιάζει ταυτόχρονα και αντίσταση και συνενοχή με το ιμπεριαλιστικό πρόγραμμα της Βρετανίας που κορυφώνεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.²⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι, αναφορικά με τη διαδικασία καταξίωσης του ελληνικού έθνους στην Ευρώπη, ο ρόλος του λόρδου Βύρωνα είναι ιδιαίτερα σημαντικός και αυτό αποτυπώνεται στα κείμενα της εποχής από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Με άλλα λόγια εκτός από την αναζήτηση της αρχαιότητας όλες σχεδόν οι περιηγήτριες αναζητούν τα ίχνη του Βύρωνα στο έδαφος της Ελλάδας. Συγχρόνως, θεωρούν αυτό το ταξίδι ως μια ηρωική και ρομαντική αναζήτηση. Η Ελλάδα εμφανίζεται ως το κέντρο του κόσμου αλλά ενσαρκώνει και ένα ηρωικό πρότυπο. Βέβαια, πολλές φορές, από αυτές τις αναζητήσεις, οι ταξιδιώτισσες οδηγούνται σε απογοήτευση. Αυτή οφείλεται στο ότι τα μέρη που περιέγραψε ο Βύρωνας δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα που βιώνουν οι περιηγήτριες στα δικά τους ταξίδια. Άλλωστε τα μέρη αλλάζουν με τα χρόνια. Πολλές από αυτές λοιπόν δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να νοσταλγούν έναν κόσμο που δεν υπάρχει πια.²¹

Αν και οι Αγγλίδες περιηγήτριες είναι η πλειοψηφία υπάρχουν και γυναίκες άλλων εθνικοτήτων Γαλλίδες, Βελγίδες, Ελβετίδες αλλά και άλλες Γαλλόφωνες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της Ιταλίδας Cristina Belgiojoso και της Ρουμάνας Dora d' Istria. Οι συγκεκριμένες ταξιδεύουν εμφανώς πιο συντηρητικά σε σχέση με τις Αγγλίδες περιηγήτριες όσον αφορά στους προορισμούς τους οποίους επιλέγουν αλλά και το χρονικό διάστημα παραμονής τους.²²

Υπάρχει και η περίπτωση μιας άλλης περιηγήτριας, της Δήμητρας Βακιά Brown, η οποία ταξίδεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πρόκειται για Αμερικανίδα δημοσιογράφο ελληνικής καταγωγής που ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη, τη γενέτειρά της. Μέσα από τα βιβλία της παρουσίασε όλα τα σημαντικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της.²³

Όπως λοιπόν προέκυψε από την έρευνα, οι πρώτες γυναικείες αναμετρήσεις με το χώρο της ταξιδιωτικής γραφής έλαβαν χώρα τον 19^ο αιώνα. Μέχρι τότε ο προσανατολισμός της γυναίκας ήταν στα θεωρούμενα γυναικεία πεδία, δηλαδή κυρίως στην ιδιωτική σφαίρα: στην οικογένεια και στην ανατροφή των παιδιών.²⁴ Οι γυναίκες περιηγήτριες έκαναν την υπέρβαση, πραγματοποιώντας τολμηρά ταξίδια σε τόπους που παρουσίαζαν ποικίλες δυσκολίες για τον οποιονδήποτε ταξιδιώτη, πόσω μάλλον για τη γυναίκα της εποχής. Στις διηγήσεις τους προσέφεραν μια διαφορετική θέαση των τόπων που επισκέπτονταν, ενώ είχαν την ευκαιρία να εισχωρήσουν σε χώρους τους οποίους οι άνδρες περιηγητές δεν θα είχαν την δυνατότητα να επισκεφθούν, όπως είναι επί παραδείγματι τα χαρέμια και τα γυναικεία λουτρά, παρουσιάζοντας έτσι στους αναγνώστες και τις αναγνώστριές τους μια διαφορετική έμφυλη πολιτισμική εμπειρία.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 16.

²¹ Στο ίδιο, σ. 17.

²² Β. Λαλαγιάννη, *Οδοιπορικά Γυναικών...*, ό.π., σ. 9.

²³ Για τα βιογραφικά στοιχεία της Δήμητρας Βακιά Brown, βλ. Eleftheria Arapoglou, *A Bridge Over the Balkans: Demetra Vaka Brown and the tradition of Women's Orients*, Piscataway N.J.: Gorgias press, 2011, σσ. 13-19.

²⁴ Αννίτα Παναρέτου (επιμ.), *Ελληνική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία*, τ. 1, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995, σ. 63.

Βιβλιογραφία

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

Κολοκοτρώνη, Βασιλική & Μήτση Ευτέρπη, *Στη χώρα του Φεγγαριού. Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα 1718 -1932*, Αθήνα: Εστία, 2005.

Λαλαγιάννη Βασιλική, *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Αθήνα: Ροές, 2007.

Παναρέτου Αννίτα (επιμ.), *Ελληνική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία*, τ. 1, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1995.

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

Arapoglou Eleftheria, *A Bridge Over the Balkans: Demetra Vaka Brown and the tradition of Women's Orients*, Gorgias Ottoman Travellers, Gorgias press 2011.

Blunt Sandison Fanny Janet, *Twenty Years' Residence Among The People of Turkey: Bulgarians, Greeks, Albanians Turks and Armenians*, by A Consul's Daughter and Wife, Stanley Lane Poole (ed.), New York: Harper & Brothers, 1878 – *The Project Gutenberg eBook of Twenty Years' Residence Among the People of Turkey, by A Consul's Daughter and Wife* (τελευταία πρόσβαση στις 01/08/2024).

Kolocotroni Vassiliki & Mitsi, Efterpi ed., *Women Writing Greece, Essays on Hellenism Orientalism and Travel*, Amsterdam-New York: Rodopi, 2008.

Lady Blunt Fanny, *My reminiscences with portraits, Admiral Sir Rosselyn Wemyss GSB, (intr.), John Murray*, London, 1918, σσ.18-22 – *My reminiscences: Blunt, Fanny Janet Sandison, lady, 1840: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive* (τελευταία πρόσβαση στις 01/8/2024).

Κατασκευή ηλεκτρονικού σωματοκειμενικού λεξικού της κοινωνιολέκτου των Ελλήνων (λαγο)κυνηγών

Εισαγωγή

Το παρόν πόνημα αναφέρεται στη δημιουργία σύντομου ηλεκτρονικού ερμηνευτικού γλωσσαρίου εξειδικευμένων όρων της κοινωνιολέκτου των (λαγο)κυνηγών. Το γλωσσάριο συντάχθηκε στο πλαίσιο ατομικής απαλλακτικής εργασίας εξαμήνου στο μάθημα «Γλώσσα και Υπολογιστές: Ηλεκτρονική Λεξικογραφία» (α' εξάμηνο ακαδ. έτους 2020-2021), η οποία ανατέθηκε από τη διδάσκουσα Δρ. Ουρανία Χατζηδάκη, Καθηγήτρια της Σχολής Ικάρων. Απαρτίζεται από 40 βασικούς όρους του λεξιλογίου που χρησιμοποιούν οι κυνηγοί, ιδιαίτερα οι λαγοκυνηγοί, όταν επικοινωνούν μεταξύ τους, και οι οποίοι αφορούν στην ερασιτεχνική δραστηριότητά τους της σύλληψης θηραμάτων. Για τη σύνταξη του γλωσσαρίου χρησιμοποιήθηκε ειδικά κατασκευασμένο ηλεκτρονικό σώμα κειμένων του προφορικού και γραπτού λόγου των συγκεκριμένων κυνηγών, από το οποίο αποδελτιώθηκαν οι όροι που απάρτισαν το λημματολόγιο, ενώ το περιεχόμενο των λημμάτων (ορισμοί, αυθεντικά παραδείγματα, πολυλεκτικά σύνθετα/στερεότυπες εκφράσεις, συνώνυμα), βασίστηκε αποκλειστικά στα δεδομένα του σώματος κειμένων.

Σημειώνεται ότι η σύλληψη του θέματος και η επιλογή του συγκεκριμένου αντικείμενου, δηλαδή του λεξιλογίου που χρησιμοποιούν οι (λαγο)κυνηγοί στη μεταξύ τους επικοινωνία, είχε ως έναυσμα την παρακίνηση της διδάσκουσας να αναδειχθεί και να καταγραφεί με σωματοκειμενικές μεθόδους συγκεκριμένη μη συστηματικά λεξικογραφημένη κοινωνιολέκτος/γλωσσική ποιιλία, και, περαιτέρω, την καταγωγή μου από την Κυνουρία Αρκαδίας, όπου στο άμεσο περιβάλλον δραστηριοποιούνται πολλοί και ιδιαίτερα έμπειροι κυνηγοί. Λεξικογραφήθηκαν ορισμένοι γενικοί κυνηγετικοί όροι, αλλά δόθηκε έμφαση στο εξειδικευμένο λεξιλογικό υλικό που αφορά το κυνήγι του λαγού, ως απόρροια των συγκεκριμένων τεχνικών, πρακτικών, συνηθειών και ηθών που αφορούν αυτή τη δραστηριότητα και την κοινωνική ομάδα που την ασκεί.

Για τη συγκρότηση του γλωσσαρίου ακολουθήθηκε η μεθοδολογία της ηλεκτρονικής/σωματοκειμενικής λεξικογραφίας. Σύμφωνα με την Ide,¹ το σώμα κειμένων είναι ένα θεμελιώδες εργαλείο για κάθε τύπο γλωσσικής έρευνας, ιδιαίτερα μετά τη διαθεσιμότητα των υπολογιστών στη δεκαετία του 1950, η οποία ευνόησε τη δημιουργία ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων, αρχικά βιβλικών κειμένων, λογοτεχνικών έργων² και αργότερα της γενικής γλώσσας.³ Ειδικά στο πεδίο της λεξικογραφίας, που αφορά και την παρούσα εργασία, η ενσωμάτωση των σωμάτων κειμένων στην πρακτική της, σε συνδυασμό με εξειδικευμένα εργαλεία της ψηφιακής τεχνολογίας, υπήρξε κοσμογονική, καθώς, ήδη από τη δεκαετία του 1980 και, κρισιμότερα, του 1990, άλλαξε άρδην τη μεθοδολογία της αγγλόφωνης, καταρχάς, λεξικογραφίας και,⁴ συν τω χρόνω, και άλλων γλωσσών.

¹ Βλ. Nancy Ide, «Preparation and analysis of linguistic corpora» [στο:] S. Schreibman, R. Siemens & J. Unsworth (επιμ.), *A Companion to Digital Humanities*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2008. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.digitalhumanities.org/companion> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

² Βλ. Steven E. Jones, Roberto Busa, S.J., and the emergence of humanities computing: *The priest and the punched cards*, New York & London: Routledge, 2016.

³ Βλ. Henry Kučera & Francis Nelson, *Computational Analysis of Present-day American English*, Brown University Press, 1967· Robert Daley κ.ά., *English Collocation Studies: The OSTI Report*, επιμ. Ramesh Krishnamurthy, London: Continuum, 2004 [Studies in Corpus and Discourse. Series Editors: Wolfgang Teubert & Michaela Mahlberg].

⁴ Βλ. John Sinclair (επιμ.), *Looking Up: An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing and the Development of the Collins COBUILD English Language Dictionary*, London: Collins ELT, 1987· Sylviane Granger & Magali Paquot, *Electronic Lexicography*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Οι Γούτσος και Φραγκιάκη⁵ επισημαίνουν ότι η έννοια του σώματος κειμένων (corpus) προσφέρει μια διαφορετική προσέγγιση στα γλωσσικά δεδομένα (αυθεντικά προφορικά και γραπτά κείμενα ως προϊόν της αυθόρμητης γλωσσικής δραστηριότητας), καθώς, με την αποθήκευσή τους σε ηλεκτρονική μορφή με τρόπο ώστε να ανακαλούνται ταχύτατα και με ακρίβεια και να υφίστανται επεξεργασία με ειδικά λογισμικά, μπορούν να δώσουν απαντήσεις σε πολλά ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν τη γλώσσα. Ένα σώμα κειμένων αποτελεί μια συστηματική συλλογή κειμενικών δεδομένων (ρέοντος λόγου) που προέκυψαν με φυσικό τρόπο και όχι με πειραματικές διαδικασίες (αν και υπάρχουν εξαιρέσεις, όπως οι συνεντεύξεις με ομιλητές). Χρησιμοποιώντας ένα τέτοιο δείγμα γλωσσικής παραγωγής, μπορούμε να εξαγάγουμε γενικότερα και ακριβέστερα συμπεράσματα τόσο για το σύνολο μιας γλώσσας ή διαλέκτου, όσο και μιας γλωσσικής ποικιλίας, στην περίπτωση μας του εξειδικευμένου λεξιλογίου της κοινωνιολέκτου των κυνηγών.

Όπως επισημαίνουν και οι Γούτσος, King και Χατζηδάκη,⁶ η έμφαση στα πραγματικά κειμενικά δεδομένα δίνει προτεραιότητα στις πληροφορίες για την ίδια την γλώσσα και όχι στις γλωσσικές θεωρίες. Προσθέτουν, ακόμη, ότι «δεν υπάρχει διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη λεξιλογική οργάνωση και τη σύνταξη: αυτά τα δύο συστήματα της γλώσσας είναι αλληλεξαρτημένα». Στην παρούσα εργασία θα ακολουθήσουμε την πρόταση του Ξυδόπουλου⁷ και θα χρησιμοποιούμε τον όρο *λέξημα* όταν αναφερόμαστε στην «αφηρημένη μορφή μιας λέξης ως μονάδα λεξικής σημασίας ή γραμματικής λειτουργίας που περιέχεται στο λεξικό». Θα δώσουμε βάρος, μάλιστα, στα πολυλεκτικά/φραστικά στερεότυπα, τα οποία, όπως παρατηρεί ο Ξυδόπουλος,⁸ στη σύγχρονη λεξικογραφική πρακτική δεν καταχωρίζονται ως ανεξάρτητα λήμματα στα λεξικά αλλά ως υπολήμματα σε άλλα λήμματα, δυσκολεύοντας έτσι τον εντοπισμό τους από τον μέσο χρήστη για την ανάδειξη,⁹ από τη σωματοκειμενική γλωσσολογία, της ευρείας διάδοσης των στερεότυπων λεξικών συμπλεγμάτων στη γλώσσα εν γένει, καθώς και της σημασίας του να αποτυπώνεται το συγκεκριμένο γεγονός στις γραμματικές και τα λεξικά.

Όπως προειπώθηκε, η παρούσα εργασία αφορά τη λεξικογράφηση στοιχείων της κοινωνιολέκτου των κυνηγών λαγών. Το ζήτημα των κοινωνιολέκτων, όπως η εδώ μελετώμενη, εντάσσεται στο ευρύτερο ζήτημα της γλωσσικής ποικιλίας/ποικιλότητας (language variation). Η ποικιλότητα, δηλαδή η ύπαρξη ποικιλίας (ή διαφόρων ποικιλιών), αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της γλώσσας.¹⁰ Εν προκειμένω, η κοινωνική ποικιλότητα δηλαδή η ποικιλότητα λόγω κοινωνικών χαρακτηριστικών των ομιλητών και των καταστασιακών συνθηκών, σχετίζεται με τη συγκρότηση της κοινωνικής ομάδας των κυνηγών, η οποία ορίζεται από την κοινή ενασχόληση με το κυνήγι, καθώς και του συμπαρομαρτούντος κώδικα επικοινωνίας, δηλαδή της κοινωνιολέκτου, που έχει εξελικτικά δημιουργηθεί, ώστε να εξυπηρετεί εξειδικευμένα την κοινή τους δραστηριότητα, ειδικότερα, εδώ, το κυνήγι του λαγού.

⁵ Βλ. Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκιάκη, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλλιπος, 2015.

⁶ Βλ. Dionysis Goutsos, Rania Hatzidaki & Philip King, «Towards a Corpus of Spoken Modern Greek», *Literary and Linguistic Computing*, τ. 9, τχ. 3, 1994, σσ. 215-223. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://academic.oup.com/dsb/article/9/3/215/966573> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

⁷ Βλ. Γιώργος Ξυδόπουλος, *Λεξικολογία: Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξιού*, Αθήνα: Πατάκης, 2008, σ. 60.

⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 69.

⁹ Βλ. και John Sinclair, *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford: Oxford University Press, 1991, σ. 137.

¹⁰ Βλ. Αργύρης Αρχάκης, Νίκος Κουτσούκος, Γιώργος Ξυδόπουλος & Δημήτρης Παπαζαχαρίου, *Γλωσσική Ποικιλία. Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγλική Ράλλη*, Αθήνα: Κάπα Εκδοτική, 2019· Brian Clancy, «Building a corpus to represent a variety of a language» [στο:] Anne O'Keefe & Michael McCarthy (επιμ.), *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, London: Routledge, 2010, σσ. 80-92.

Αρχικά, για τους σκοπούς της λεξικογράφησης της συγκεκριμένης κοινωνιολέκτου, δημιουργήθηκε σώμα κειμένων του λόγου των ίδιων των φορέων της, δηλαδή των ατόμων που συμμετέχουν συστηματικά στη δραστηριότητα και είναι καταρτισμένοι σε αυτήν. Σύμφωνα με τους Γούτσο και Φραγκιάκη,¹¹ για να αναζητήσουμε και να αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες που μπορεί να μας προσφέρει ο μεγάλος όγκος συστηματικών δεδομένων που είναι αποθηκευμένα σε ηλεκτρονική μορφή, είναι απαραίτητο να χρησιμοποιήσουμε βασικά μεθοδολογικά εργαλεία, όπως οι κατάλογοι συχνότητας (frequency lists), οι συμφραστικοί πίνακες (concordances) και οι λέξεις-κλειδιά (keywords). Η έννοια της συχνότητας είναι κεντρικής σημασίας στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων, καθώς με αυτή συνδέεται η ανάλυση του τι είναι περισσότερο και τι λιγότερο σημαντικό ή κεντρικό στη γλώσσα. Ένας από τους απλούστερους τρόπους για να διερευνήσουμε την έννοια της συχνότητας είναι να καταρτίσουμε έναν κατάλογο συχνότητας (wordlist) στο σύστημα επεξεργασίας σωμάτων κειμένων Sketch Engine, ο οποίος καταγράφει τη συχνότητα κάθε λέξης (ιλιτικής μορφής ή λήμματος) που εμπεριέχεται στο σώμα κειμένων. Από τον κατάλογο αυτό, και κατά την κρίση του/της λεξικογράφου, αλλά και τους σκοπούς του λεξικογραφικού έργου, επιλέγονται οι όροι οι οποίοι θα απαρτίσουν το λημματολόγιο ενός γλωσσαρίου ή λεξικού.

1. Περί κυνηγίου

Σύμφωνα με το λήμμα του Λεξικού της Κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη,¹² *κυνηγός* είναι 1α. αυτός που ασχολείται ερασιτεχνικά ή επαγγελματικά με το κυνήγι, β. (εθνολ.) μέλος μιας πρωτόγονης ομάδας που εξασφάλιζε την τροφή του με το ψάρεμα και με το κυνήγι, 2. (ποδ.) επιθετικός παίχτης, 3. αυτός που αναζητάει, που επιδιώκει επίμονα κτ. Στο Μεγάλο Ηλεκτρονικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας των εκδόσεων Πατάκη¹³ αναφέρεται η ετυμολογία της αρχαίας λέξης *κυνηγός* < *κυν-* (θ. του ουσ. *κύων*, *κυν-ός*) + *-ηγ* (θ. του *ἄγω* με αντέκληση *α > η*) + *-ος*, ενώ στο λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας Liddel & Scott ορίζεται ότι *κύν-ἄγος*, ὁ, ἡ, Δωρ. και Αττ. αντί *κυνηγός* (*ἄγω*) είναι αυτός που οδηγεί τα κυνηγετικά σκυλιά, σε Αισχύλ., Σοφ.¹⁴

Σε σπουδαία έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας γίνεται συχνά λόγος για την κυνηγετική τέχνη. Ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* χρησιμοποιεί πλατιές παρομοιώσεις για να περιγράψει σκηνές με τους Αχαιούς να μάχονται τους Τρώες αντλώντας έμπνευση από σκηνές κυνηγιού άγριων ζώων. Χαρακτηριστικές είναι οι μονομαχίες των ηρώων που μοιάζουν με έντονα στιγμιότυπα κυνηγιού ελαφιών, κάπρων ή ακόμη και λιονταριών.¹⁵ Εξάλλου, ο γερο-Νέστορας από τα κατορθώματα του ξεχωρίζει και αφηγείται με περηφάνια τη συμμετοχή του μαζί με όλους τους τότε γνωστούς ήρωες στο κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου. Στην *Οδύσσεια*,¹⁶ ο Ποιητής αναφέρει πως ο Οδυσσεύς είχε εκπαιδεύσει ο ίδιος τον σκύλο του Άργο, ώστε να γίνει ένα δεινό στην ταχύτητα και την ιχνηλασία κυνηγόσκυλο. Ακόμη και η ουλή στο πόδι του Οδυσσέα, που οδήγησε στην πρώτη αναγνώρισή του από την πιστή Ευρύκλεια, έγινε σε κυνήγι αγριογούρουνου.

¹¹ Βλ. Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκιάκη, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλιπος, 2015, σ. 62.

¹² Βλ. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

¹³ Βλ. Μεγάλο Ηλεκτρονικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας των εκδόσεων Πατάκη. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://lexicon-neobel.patakis.gr/el> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

¹⁴ Βλ. Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας Liddel & Scott (Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού, Πελεκάνος, 2007). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel-scott/search.html?lq= (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

¹⁵ Βλ. αριστεία Πατρόκλου (ραψωδία Π, στ. 751-754), μονομαχία Αίαντα-Εκτορα (ραψωδία Η, στ. 256-257), Αχιλλέα-Εκτορα (ραψωδία Χ, στ. 308-310) στο Ζωή Σπανόκου, *Αρχαία Ελληνικά (Μτφρ.)*. Ομηρικά έπη: *Ιλιάδα*, μτφρ. Ιάκωβος Πολυλάς, Β' Γυμνασίου, Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

¹⁶ Βλ. Μαρία Σαμαρά & Κωνσταντίνος Τοπούζης, *Αρχαία Ελληνικά (Μτφρ.)*. Ομηρικά έπη: *Οδύσσεια*, μτφρ. Δ. Ν. Μαζωνίτης, Α' Γυμνασίου, Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Ο Πίνδαρος, ο πιο γνωστός χορικός ποιητής, εγκωμιάζει τον εξάχρονο Αχιλλέα που κυνηγά ήδη λιοντάρια και αγριόχοιρους, τονίζοντας ότι οι θεές Άρτεμη και Αθηνά αισθάνονται θαυμασμό για τον ήρωα («τόν ἐθάμβεεν Ἄρτεμῖς τε καὶ θρασεῖ Ἀθάνᾱ»), καθώς πετυχαίνει να θηρεύει ελάφια μόνος του χωρίς τη βοήθεια κυνηγόσκυλων («κτείνοντ' ἐλάφους ἄνευ κυνῶν»)¹⁷.

Ο Ξενοφώντας, αν και έχει περισσότερο μελετηθεί για τις ιστορικές καταγραφές του, έχει αφιερώσει ένα ολόκληρο έργο του, τον *Κυνηγετικό*, στη διεξοδική παρουσίαση του κυνηγιού.¹⁸ Εξάλλου, αυτό το θέμα είναι ιδιαίτερα προσφιλές σε αυτόν και το αναφέρει σε αρκετά συγγράμματά του, ενώ η φυσιολατρία και η διδακτική αξία της κυνηγετικής τέχνης αναγνωρίζονται από το σύνολο των αρχαίων Ελλήνων. Στην αρχή του *Κυνηγετικού* μάς πληροφορεί πως αυτή η τέχνη έχει προέλευση από τον θεό Απόλλωνα και την αδερφή του Άρτεμη («εὕρημα θεῶν»), και ότι ο Χείρωνας την δίδαξε σε πάρα πολλούς ήρωες της εποχής του, όπως στους Θησέα, Ασκληπιό, Οδυσσέα, Αχιλλέα, Αινεία. Ο Αθηναίος ιστορικός τονίζει την αξία του κυνηγιού και τη συμβολή του στην πολεμική προετοιμασία («τὰ δέ πρός τόν πόλεμον μάλιστα παιδεύει»)¹⁹. Αναφέρεται, επίσης, στα κατάλληλα εφόδια του κυνηγού, τις μεθόδους του και προτείνει την έναρξη της ενασχόλησης με αυτό ήδη από την παιδική ηλικία για την ορθή αγωγή των νέων και τη βελτίωση της ψυχής, του πνεύματος και του σώματος («ὕγιάν τε γάρ τοῖς σώμασι παρασκευάζει»)²⁰. Μάλιστα αξιοσημείωτη για την παρούσα ανακοίνωση είναι η εκτενής αναφορά που κάνει στον λαγό («ὄλαγῶς») και η ακριβής περιγραφή του θηράματος, όπως και του ενδιαφέροντος του.²¹ Δίνει οδηγίες για το κυνήγι του, το οποίο διαφέρει ελάχιστα με αυτό της εποχής μας και αναδεικνύει τον σεβασμό των κυνηγών για τη φύση με την αναφορά στην αφιέρωση των νεογέννητων λαγών στην προστάτιδα θεά του κυνηγιού, ώστε να αποτραπεί η εξολόθρευση του είδους («τὰ μέν οὖν λίαν νεογνά οἱ φιλοκυνηγέται ἀφιάσι τῇ θεῷ»)²².

Στη σύγχρονη εποχή, το κυνήγι δεν συνδέεται με τον πόλεμο ή την προετοιμασία για αυτόν, ενώ είναι μια ερασιτεχνική δραστηριότητα, η οποία ασκείται συνήθως με την επικουρία εκπαιδευμένων κυνηγόσκυλων. Στην Ελλάδα υπάρχουν 253 κυνηγετικοί σύλλογοι και 7 κυνηγετικές ομοσπονδίες (200.000 μέλη), που είναι εγγεγραμμένοι στην Κυνηγετική Συνομοσπονδία Ελλάδας.²³ Η ΚΣΕ ασχολείται με τη ρύθμιση θεμάτων σχετικών με την άσκηση της κυνηγετικής δραστηριότητας, αλλά και την περιβαλλοντική προστασία με τη διαμόρφωση ορθής θηραματικής πολιτικής στην Ελλάδα και διεθνώς. Συνεργάζεται με την πολιτεία προτείνοντας μέτρα για την προστασία των πληθυσμών και των ενδιαφευγμάτων των θηραμάτων. Συμβάλλει με δράσεις της στη διατήρηση της άγριας πανίδας, στη βελτίωση των βιοτόπων και του φυσικού περιβάλλοντος, αλλά και στην αειφορική διαχείριση της βιοποικιλότητας.

Κρίναμε σκόπιμο να αναφέρουμε ορισμένες πληροφορίες για τον λαγό, εκλεκτό θήραμα των κυνηγών, στοιχεία της φυσιολογίας του αλλά και του βιοτόπου του, καθώς σχετίζεται άμεσα με τον τεχνικές και πρακτικές του κυνηγιού του και τις συνήθειες και τον κώδικα επικοινωνίας των θηρευτών του.²⁴ Είναι ένα ζώο μετρίου μεγέθους που φτάνει τα 7

¹⁷ Βλ. Πίνδαρος, *Τα σωζόμενα. Μετά σημειώσεων και διαφόρων αναγνώσεων*, Edinburg: Αλέξανδρος Νέγρης, 1835, σσ. 160-161 (στ. 50, στροφή γ' και αντιστροφή γ'). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://archive.org/details/workspindar00pindgoog/page/n8/mode/2up> (προσπελάστηκε: 24/5/2025).

¹⁸ Βλ. Ξενοφώντας, *Ύπαρχικός, Περί ιππικής, Κυνηγετικός. Άπαντα*, εισ. Κ. Μερεντίτης, μτφρ. Α. Παπαγεωργίου, επιμ. Β. Μανδηλαράς, τ. 12, Αθήνα: Κάκτος, 1993 [Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες»].

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 244.

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 194-206.

²² Στο ίδιο, σ. 274.

²³ Βλ. Κυνηγετική Συνομοσπονδία Ελλάδας. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.ksellas.gr/index.php?lang=en> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

²⁴ Βλ. Φορέας Διαχείρισης Όρους Πάρνωνας και Υγροτόπου Μουστού, Τμήμα Προστασίας & Διαχείρισης. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.fdparnonas.gr/theanimalof-the-week/lepus-europaeus> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

κιλά και τα 70 εκατοστά, ενώ η ουρά του είναι συγκριτικά μικρή και φουντωτή. Είναι χαρακτηριστικά τα μακριά αυτιά του, που είναι μαύρα στις άκρες, ενώ το υπόλοιπο σώμα του είναι καστανοκόκκινο. Εκτός από την Ιβηρική και τη Σκανδιναβική χερσόνησο, απαντάται σε όλη την Ευρώπη σε βοσκοτόπους και εκτάσεις, όπου φυτρώνουν χόρτα και ποώδη φυτά κατάλληλα για την τροφή του. Την ημέρα αναπαύεται σε δάση και φράκτες από σειρές θάμνων ή δέντρων και αναζητά την τροφή του, φυτικά είδη, αλλά και κυρίως τη νύχτα. Η φωλιά του είναι ρηχή, καλυμμένη επαρκώς με χόρτα. Είναι ταχύτατος, φτάνει τα 70 χλμ. την ώρα, κάνοντας ελιγμούς και άλματα πάνω από τα 5 μ. για να ξεφεύγει από τους διώκτες του. Η οξεία ακοή, η εξαιρετική όραση και όσφρηση, καθώς και τα δυνατά πίσω πόδια του, τον βοηθούν να επιβιώνει.

Οι εχθροί του είναι πολλοί, με βασικό τον άνθρωπο, και οι πληθυσμοί του πιέζονται από την εκτεταμένη θήρα, τα σαρκοφάγα ζώα και τα αρπακτικά πουλιά. Επιπλέον, οι βιότοποι του συρρικνώνονται και υποβαθμίζονται συνεχώς από τα φυτοφάρμακα και τις εντατικές καλλιέργειες. Γι' αυτόν τον λόγο, προστατεύεται από το εθνικό και διεθνές νομικό πλαίσιο.

2. Συγκρότηση ηλεκτρονικού γλωσσαρίου (λαγο)κυνηγίου: σώμα κειμένων

Για τη συγκρότηση του ηλεκτρονικού γλωσσαρίου εξειδικευμένων όρων της κοινωνιολέκτου των (λαγο)κυνηγών, καταρχάς, καταρτίστηκε σώμα κειμένων που εμπεριέχει τον λόγο των φορέων της. Αποτελείται από δύο υποσώματα, ένα προφορικό και ένα γραπτό. Το προφορικό υποσώμα (1262 δείγματα, 472 τύποι) απαρτίζεται από προφορική συνέντευξη που διεξήγαγα με τον Πρόεδρο και ένα βασικό μέλος του 3^{ου} Κυνηγετικού Συλλόγου Άστρους, οι οποίοι ασχολούνται επί μακρόν με το κυνήγι του λαγού. Η συνέντευξη απομαγνητοφωνήθηκε, ώστε να είναι επεξεργάσιμη από το σωματοκειμενικό λογισμικό. Το γραπτό υποσώμα (20131 δείγματα, 1009 τύποι) περιέχει σχόλια χρηστών/τριών από διαδικτυακές πηγές που αφορούν το κυνήγι του λαγού. Συγκεκριμένα, συγκεντρώθηκαν σχόλια από τη δημοφιλή ειδησεογραφική ραδιοφωνική ιστοσελίδα της ΕΡΑ ΣΠΟΡΤ 101,8 FM *Πρωινές Ιχνηλασίες* (#μηνάσιορδάνογλου - YouTube), από αναρτήσεις σε κυνηγετικά φόρουμ με μεγάλη δραστηριότητα (<https://www.hunterslife.gr>, <https://www.ibunt.gr>, <https://www.kinigetika.gr>), επίσης, στο φόρουμ του κυπριακού κυνηγετικού περιοδικού *Hunt & Shoot* (<http://www.cyprus-hunting-magazine.com>), καθώς και σε σχετικά βίντεο της πλατφόρμας YouTube

(https://www.youtube.com/watch?v=2_fnl2pyG9s,
<https://www.youtube.com/watch?v=bN4RINns6gA>,
<https://www.youtube.com/watch?v=HZzWzXEKIZQ>,
<https://www.youtube.com/watch?v=Lg1Z2HY82FI>).

2.1. Συγκρότηση ηλεκτρονικού γλωσσαρίου λαγοκυνηγίου: διαδικασία σύνταξης ηλεκτρονικού λεξικού όρων

Βάσει του ηλεκτρονικού σώματος κειμένων που συνέλεξα και με τη βοήθεια του διδαχθέντος λογισμικού επεξεργασίας σωμάτων κειμένων Sketch Engine,²⁵ αποδελτιώθηκαν 40 όροι της κοινωνιολέκτου των λαγοκυνηγών και κατόπιν διατάχθηκαν σε ερμηνευτικά ηλεκτρονικά λεξικογραφικά λήμματα, στην πλατφόρμα Lexonomy,²⁶ συγκροτώντας γλωσσάριο. Τα λήμματα περιλαμβάνουν κεφαλή, μέρος λόγου, ορισμό, παράδειγμα και, κατά περίπτωση, στερεότυπες εκφράσεις και συνώνυμα. Τόσο το λημματολόγιο όσο και τα παραδείγματα και οι συνάψεις / στερεότυπες εκφράσεις που περιέχονται στα λήμματα έχουν ανασυρθεί από το σώμα κειμένων, ενώ οι ορισμοί αποτυπώνουν τις σημασίες που αναδύονται από τις χρήσεις κάθε λήμματος εντός συγκειμένου.

²⁵ Βλ. <https://www.sketchengine.eu>.

²⁶ Βλ. <https://www.lexonomy.eu>.

Επιλέχθηκαν προς λημματογράφηση οι πλέον εξειδικευμένοι όροι της υπό μελέτη δραστηριότητας, με εξωγενές κριτήριο το γεγονός ότι δεν απαντούν ως λήμματα στα λεξικά Μπαμπινιώτη και Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη, καθώς και στο Μεγάλο Ηλεκτρονικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας των εκδόσεων Πατάκη (π.χ. *καρλιαύτης* «λαγός», *μισολάγι* «μικρός λαγός», *φασσοκτόνος* «κυνηγός φάσσας, αρμαλαί «κοπριά λαγού», *ξάριο* «τόπος χωρίς βλάστηση», *ιταίρια* στην έκφραση *με τα ιταίρια τους* «καλά κυνήγια»), ή σε περίπτωση που απαντούν σε αυτά τα λεξικά, δεν καταγράφουν τη σημασία που φέρουν στην κοινωνιόλεκτο των λαγοκυνηγών (π.χ. *αυτιάς* «λαγός», *γιατάκι* «φωλιά λαγού», *πέταμα* «άλμα λαγού», *μπερδέματα* «κινήσεις που κάνει ο λαγός, ώστε να αποφύγει τα κυνηγόσκυλα», *γεννημένος* «που έχει πρόσφατα γεννήσει μικρά», *σέρνω* [για λαγό]: «ξεφεύγω από την καταδίωξη των κυνηγόσκυλων και των κυνηγών με συρτές κινήσεις»), ή δεν περιέχουν τα εξειδικευμένα για τη συγκεκριμένη δραστηριότητα πολυλεκτικά σύνθετα (π.χ. *σκύλος* στην έκφραση *σκύλος φέρμας* «είδος κυνηγόσκυλου που εντοπίζει το θήραμα για τον κυνηγό», *σηκώνω* στην έκφραση *σηκώνω λαγό* [για κυνηγόσκυλο]: «βρίσκω λαγό και τον αναγκάζω να βγει από τη φωλιά του», *ανοίγω* στην έκφραση *ανοίγει ο λαγός* «ξεκινά η περίοδος για το κυνήγι του λαγού»).

Η διαδικασία σύνταξης του λεξικού εκκίνησε από τη δημιουργία καταλόγων συχνότητας (wordlist) και λέξεων-κλειδιών (keywords), από τους οποίους επιλέχθηκαν οι όροι προς λεξικογράφηση (το λημματολόγιο), ενώ τα επιμέρους πεδία κάθε λήμματος συμπληρώθηκαν με βάση τα συγκείμενα των όρων, όπως εμφανίζονται στους αντίστοιχους συμπραστικούς πίνακες. Όπως είναι αναμενόμενο, οι στατιστικά σημαντικότεροι όροι του σώματος κειμένων είναι *λαγός* και *σκυλί*, όμως στο λεξικό δεν παρέχονται γενικοί ορισμοί για τους όρους αυτούς, αλλά μόνον ιδιωματισμοί και στερεότυπες εκφράσεις, όπως, π.χ., *βγάζω λαγό* «εντοπίζω λαγό κι αρχίζω να καταδιώκω»). Γενικά, τα πολυλεκτικά σύνολα αφθονούν στο σώμα κειμένων: *ο λαγός ανοίγει* «ξεκινά η περίοδος για το κυνήγι του λαγού», *ο λαγός σέρνει* «ξεφεύγει από την καταδίωξη των κυνηγόσκυλων και των κυνηγών με συρτές κινήσεις», *καθιστό πουλί* «πουλί που κάθεται στο έδαφος ή σε δέντρο και είναι πιο εύκολος στόχος», *περπατητό κυνήγι* «είδος κυνηγιού κατά την διάρκεια του οποίου ο κυνηγός κινείται με τα πόδια», *βαράω στο πέταμα* «ντουφειίζω λαγό, όταν πηδά έξω από την φωλιά του» κ.λ.π.

Τα λήμματα του γλωσσαρίου μπορούν να ταξινομηθούν στις εξής εννοιολογικές ομάδες:

λαγός (συνώνυμα, υπώνυμα): *αυτιάς, καρλιαύτης, λάγαρος, μισολάγι*
βιολογία, συνήθειες και κινήσεις του λαγού: *πέταμα, αρμαλαί, γεννημένος, γύρισμα, ξεφώλιασμα, ξεφωλιάζω, ντορός, μπερδέματα*
ενδιαίτημα λαγού: *λαγότοπος, πυκνό, ήμερα, ξάριο, γιατάκι*
κυνηγός (υπώνυμα): *λαγός, φασσοκτόνος*
κυνηγόσκυλο (συνώνυμα, κινήσεις): *κουτάβα, βουτάω, σηκώνω, ξεπετάω*
διαδικασίες κυνηγιού λαγού: *ανοίγω, βαράω, σέρνω, βουτηχτός, ιταίρια, κυνηγοπαρέα, περπατητός, (καθιστό) πουλί*
κυνηγετικός εξοπλισμός: *ατουφέκιστο, αυτογεμές, επωμίζω, ιδιογόμωση, μονοσκάνδαλο, μονόβολο, σκυλόκουτο/σκυλοκούτα*
άλλα: *περασματιάριος*

Ακολουθούν στιγμιότυπα οθόνης επιλεγμένων λημμάτων του ηλεκτρονικού γλωσσαρίου, όπως εμφανίζονται στην πλατφόρμα Lexonomy. Το πλήρες γλωσσάριο είναι προσβάσιμο στον σύνδεσμο:

https://old.lexonomy.eu/#glossario_lagokynigiou_E_Kampyli

λαγός

ουσ.

κυνηγός λαγού

- *Καλησπέρα από τους λαγάδες από το Καματερό.*

ΣΥΝ. λαγοκυνηγός

ντορός

ουσ.

ίχνος του λαγού

- *Όταν τα σκυλιά φάχουν βάζουν τη μύτη κάτω και μυρίζουν το αχνάρι του λαγού το οποίο λέμε εμείς ντορό*

ΣΥΝ. αχνάρι

παίρνω ντορό

(για κυνηγόςκυλο) ανακαλύπτω τα ίχνη του λαγού

- *Τι ντορό να πάρουν με τέτοια υγρασία Κώστα*

αυτιάς

ουσ.

λαγός

- *Με παρέα τους πιστούς τους συντρόφους στο κυνήγι, κυνηγοί και σκύλοι συνεργάζονται για να φτάσουν στα ίχνη του πονηρού αυτιά!*

ΣΥΝ. καρλιαύτης

αρμαλαί

ουσ.

κοπριά λαγού

- *βρίσκουμε τις κοπριές τις οποίες λέμε εμείς ότι έχει αρμαλαί ή κακαράντζες τις λένε αναλόγως τις περιοχές*

ΣΥΝ. κακαράντζα

σηκώνω

ρ.

σηκώνω λαγό

(για κυνηγόςκυλο) βρίσκω λαγό και τον αναγκάζω να βγει από τη φωλιά του

- *τα σκυλιά αρχισαν το κλαφούνισμα, πράγμα που σημαίνει ότι σίγουρα σήκωσαν λαγό.*
- *Πολύ καλά πήγε και σε μας η πρώτη μέρα! Δύο σηκώσαμε και τους πήραμε!*
- *Τώρα η μέρα δεν πήγε καλά. Σηκώσαμε τέσσερις λαγούς και δεν καταφέραμε να βαρέσουμε κανέναν.*

ΣΥΝ. ξεφωλιάζω

γεννημένος

μτχ.

(για λαγό) που έχει πρόσφατα γεννήσει μικρά

- *βλέπει έναν λαγό να έρχεται πάνω στα σκυλιά και τον σκοτώνει κι ήταν γεννημένος*

ιταίρια, ταίρια

ουσ.

και στα ιταίρια τους, και με τα ιταίρια τους

καλά κυνήγια

- *Να τους ευχηθούμε καλά κυνήγια, καλές επιτυχίες και με τα ιταίρια τους.*
- *Μόλις βαρέσει ο Μήτσος το λαγό, χαίρεται ιδιαίτερα, και του λέμε "εις τα ιταίρια του", να ξαναβαρέσουμε δηλαδή*

ΣΥΝ. καλές επιτυχίες

ΣΥΝ. καλό βόλι

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία παρουσίασε τις διαδικασίες κατασκευής ενός ηλεκτρονικού σωματοκειμενικού γλωσσαρίου 40 όρων της κυνηγετικής κοινωνιολέκτου, με έμφαση στο κυνήγι του λαγού. Βασίστηκε σε προφορικό και γραπτό σώμα κειμένων αυθεντικού λόγου έμπειρων λαγοκυνηγών, του οποίου η επεξεργασία έγινε με το λογισμικό Sketch Engine, ενώ το γλωσσάριο κατασκευάστηκε στη λεξικογραφική πλατφόρμα Lexonomy. Το λημματολόγιο βασίστηκε στους καταλόγους συχνότητας και λέξεων-κλειδιών του σώματος κειμένων, ενώ τα λήμματα δομήθηκαν με βάση τα συγκείμενα των όρων του λημματολογίου, όπως εμφανίζονται στους σχετικούς συμφραστικούς πίνακες. Περιλήφθηκαν σε αυτά κεφαλές, πληροφορία μέρους λόγου, ορισμοί, παραδείγματα, πολυλεκτικές εκφράσεις και συνώνυμα.

Το γλωσσάριο είναι, φυσικά, μικρού μεγέθους και ως εκ τούτου ενδεικτικό ως προς την εξειδικευμένη ορολογία της συγκεκριμένης κοινωνιολέκτου και τον τρόπο λεξικογράφησης της. Πρόκειται ουσιαστικά για μια πρώτη ηλεκτρονική διερεύνηση και καταγραφή του πεδίου. Πιο εκτεταμένη έρευνα θα μπορούσε να οδηγήσει σε μεγαλύτερο λημματολόγιο και λεπτομερέστερα λήμματα, ενώ πληρέστερη εικόνα του συγκεκριμένου λεξιλογίου θα μπορούσε να αποκομιστεί μέσω της συλλογής και ανάλυσης ενός μεγαλύτερου σώματος κειμένων, με προσθήκη και άλλων κειμενικών ειδών (π.χ. εγχειριδίων κυνηγίου, ηχογραφήσεων διαλόγων κατά τη διάρκεια του κυνηγιού ή του καρτεριού, συζητήσεων μεταξύ κυνηγών κατά την ανάπαυλα).

Η ορολογία του κυνηγιού, αυτής της πανάρχαιας τέχνης, είναι πλούσια και ενδιαφέρουσα, και με πολλές πτυχές (που αφορούν, π.χ., και άλλα είδη θηραμάτων). Αξίζει να λεξικογραφηθεί πιο ολοκληρωμένα και με πιο σύγχρονες, ψηφιακά προσανατολισμένες μεθόδους, πάντοτε χρησιμοποιώντας αυθεντικά δεδομένα, ώστε να αποτυπωθεί το πώς πραγματικά μιλούν και γράφουν οι κυνηγοί, εφαρμόζοντας, δηλαδή την εμπειρική, μάλλον, παρά τη νοησιαρχική προσέγγιση.

Βιβλιογραφία

Διαδικτυακές πηγές

Αναρτήσεις σε κυνηγετικά φόρουμ με μεγάλη δραστηριότητα. Διαθέσιμες στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις: <https://www.hunterslife.gr>, <https://www.ibunt.gr>, <https://www.kinigetika.gr> (προσπελάστηκαν: 5/3/2021).

Βίντεο της πλατφόρμας YouTube. Διαθέσιμα στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις: <https://www.youtube.com/watch?v=vxu5zxf-dM>, https://www.youtube.com/watch?v=2_fnl2pyG9s, <https://www.youtube.com/watch?v=bN4RINns6gA>, <https://www.youtube.com/watch?v=HZzWzXEKIZQ>, <https://www.youtube.com/watch?v=Lg1Z2HY82FI> (προσπελάστηκαν: 5/3/2021).

ΕΡΑ ΣΠΟΡΤ 101,8 FM, *Πρωινές Ιχνηλασίες* (#μηνάσιορδάνογλου - YouTube). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=vKdIW-IZj8> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Φόρουμ του κυπριακού κυνηγετικού περιοδικού *Hunt & Shoot*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.cyprushuntingmagazine.com> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Διαδικτυακά Εργαλεία ηλεκτρονικής/σωματοκειμενικής λεξικογραφίας

<https://www.sketchengine.eu>

<https://www.lexonomy.eu>

Λεξικά

Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας Liddel & Scott (Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού, Πελεκάνος, 2007). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel-scott/search.html?lq= (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Μεγάλο Ηλεκτρονικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας των εκδόσεων Πατάκη. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://lexicon-neohel.patakis.gr/el> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Πηγές α.ε. γραμματείας

Ξενοφώντας, *Ίππαρχικός, Περί ίππικῆς, Κυνηγετικός. Απαντα*, εισ. Κ. Μερεντίτης, μτφρ. Α. Παπαγεωργίου, επιμ. Β. Μανδηλαράς, τ. 12, Αθήνα: Κάκτος, 1993 [Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες»].

Πίνδαρος, *Τα σωζόμενα. Μετά σημειώσεων και διαφορών αναγνώσεων*, Edinburg: Αλέξανδρος Νέγρης, 1835, σσ. 160-161. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://archive.org/details/workspindar00pindgoog/page/n8/mode/2up>, (Προσπελάστηκε: 24-5-2025).

Σαμαρά Μαρία & Κωνσταντίνος Τοπούζης, *Αρχαία Ελληνικά (Μτφρ.). Ομηρικά έπη: Οδύσσεια*, Α' Γυμνασίου, μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Σπανάκου Ζωή, *Αρχαία Ελληνικά (Μτφρ.). Ομηρικά έπη: Ιλιάδα*, μτφρ. Ιάκωβος Πολυλάς, Β' Γυμνασίου, Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

Αρχάκης Αργύρης, Νίκος Κουτσούκος, Γιώργος Ξυδόπουλος & Δημήτρης Παπαζαχαρίου, *Γλωσσική Ποικιλία. Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγελική Ράλλη*, Αθήνα: Κάπα Εκδοτική, 2019.

Γούτσος Διονύσης, «Εισαγωγή» [στο:] Δ. Γούτσου (επιμ.), *Ο προφορικός λόγος στα Ελληνικά*, Καβάλα: Σαΐτα, 2014, σσ. 9-31. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.saita-publications.gr/2014/04/ebook.90.html> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Γούτσος Διονύσης & Γεωργία Φραγκάκη, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλιπος, 2015.

Ξυδόπουλος Γιώργος, *Λεξικολογία: Εισαγωγή στην ανάλυση της λέξης και του λεξικού*, Αθήνα: Πατάκης, 2008.

Φορέας Διαχείρισης Όρους Πάρνων και Υγροτόπου Μουστού, Τμήμα Προστασίας & Διαχείρισης. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.fdparnonas.gr/theanimalof-the-week_lepus-europraeus (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

Β') Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Clancy Brian, «Building a corpus to represent a variety of a language» [στο:] Anne O'Keefe & Michael McCarthy (επιμ.), *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, London: Routledge, 2010, σσ. 80-92.

Goutsos Dionysis, Rania Hatzidaki & Philip King, «Towards a Corpus of Spoken Modern Greek», *Literary and Linguistic Computing*, τ. 9, τχ. 3, 1994, σσ. 215-223. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://academic.oup.com/dsh/article/9/3/215/966573> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).

- Granger Sylviane & Paquot Magali, *Electronic Lexicography*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Ide Nancy, «Preparation and analysis of linguistic corpora» [στο:] S. Schreibman, R. Siemens & J. Unsworth (επιμ.), *A Companion to Digital Humanities*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2008. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.digitalhumanities.org/companion> (προσπελάστηκε: 5/3/2021).
- Jones Steven E., Roberto Busa, S.J., and the emergence of humanities computing: *The priest and the punched cards*, New York and London: Routledge, 2016.
- Kučera Henry & Nelson Francis, *Computational Analysis of Present-day American English*, Brown University Press, 1967.
- Robert Daley κ.ά., *English Collocation Studies: The OSTI Report*, επιμ. Ramesh Krishnamurthy, London: Continuum, 2004 [Studies in Corpus and Discourse. Series Editors: Wolfgang Teubert & Michaela Mahlberg].
- Sinclair John (επιμ.), *Looking Up: An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing and the Development of the Collins COBUILD English Language Dictionary*, London: Collins ELT, 1987.
- _____, *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford: Oxford University Press, 1991.

Ο Ισίδωρος Κιέβου και οι Οθωμανοί στις λατινικές επιστολές του

Ο Ισίδωρος Κιέβου αποτελεί κομβική προσωπικότητα του 15^{ου} αι. Σταδιοδρόμησε στη βυζαντινή πολιτική σκηνή και διπλωματία, στην Ορθόδοξη βυζαντινή και ρωσική Εκκλησία, καθώς και στη Ρωμαιοκαθολική, ενώ σπουδαία είναι και η συνεισφορά του στην καλλιέργεια των γραμμάτων. Συνδυάζει, λοιπόν, τις ιδιότητες του λογίου, του ιερωμένου, του διπλωμάτη και του πολεμιστή.

Τα πρώτα έτη της ζωής του Ισίδωρου δεν μας είναι με ακρίβεια γνωστά. Φαίνεται πως ήταν Πελοποννήσιος και γεννήθηκε εντός της δεκαετίας του 1380. Έλαβε εξέχουσα μόρφωση σπουδάζοντας φιλοσοφία, ελληνική και πατερική γραμματεία, καθώς και τη λατινική γλώσσα, που τόσο του χρησίμευσε αργότερα. Μαθήτευσε στον Μανουήλ Χρυσολωρά στην Κωνσταντινούπολη, αρχικά, και αργότερα στον μεγάλο φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα στον Μυστρά, όπου γνωρίστηκε με τους κορυφαίους Βυζαντινούς διανοούμενους της εποχής του. Εκάρην μοναχός και εισήλθε στον κλήρο. Συνδεόταν και συνεργαζόταν στενότερα με τη βασιλική οικογένεια των Παλαιολόγων, και συγκεκριμένα με τους Αυτοκράτορες Μανουήλ Β΄, Ιωάννη Η΄ και Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και τους Δεσπότες του Μυστρά Θεόδωρο Α΄ και Θεόδωρο Β΄. Στα 1430 μετοίκησε στη Βασιλεύουσα.¹

Οι διπλωματικές αποστολές του άρχονται με τη συμμετοχή του στη ΙΖ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Βασιλείας ως μέλος τριμελούς βυζαντινής πρεσβείας του Ιωάννη Η΄, με στόχο την ιχνηλάτηση των προϋποθέσεων για τη δρομολόγηση των διαδικασιών προς άρση του εκκλησιαστικού Σχίσματος (1054) μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Έφτασε στην ελβετική πόλη (1434) και επεξεργάσθηκε, μέσω διαπραγματεύσεων, Συνθήκη, που προέβλεπε τη σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου με τη συμμετοχή των ορθοδόξων Πατριαρχείων και στόχο την πολυπόθητη εκκλησιαστική Ένωση. Μετείχε στις εφεξής διαπραγματεύσεις στην Ελβετία, στην Ιταλία με τον Πάπα, και στην Κωνσταντινούπολη με τους Βυζαντινούς ιθύνοντες και τους δυτικούς απεσταλμένους, σχετικά με τις λεπτομέρειες δρομολόγησης της νέας ενωτικής προσπάθειας εντασσόμενος ανεπιφύλακτα στο στρατόπεδο των ενωτικών συμπατριωτών του.²

Προκειμένου να πεισθεί να μετάσχει και η εκκλησία της Ρωσίας στις διεκκλησιαστικές διαπραγματεύσεις, ορίστηκε (1436 ή 1437) μητροπολίτης Κιέβου και εστάλη στη μακρινή χώρα. Έκαμψε τις αντιρρήσεις του Ρώσου ηγεμόνα Βασιλείου Β΄ υποσχόμενος εμμονή στα ορθόδοξα δόγματα και με πολυπληθή αντιπροσωπεία αναχώρησε (1437) για την Ιταλία, όπου επρόκειτο να πραγματοποιηθεί η ποθούμενη Σύνοδος.³

Έφτασε στη Φερράρα (8/1438) και εντάχθηκε στην ελληνική αντιπροσωπεία της Συνόδου ως ένα από τα επιφανέστερα μέλη της. Μετείχε στις συζητήσεις. Αρχομένου του 1439 η Σύνοδος μεταφέρθηκε στη Φλωρεντία και ο Ισίδωρος ακολούθησε. Δραστηριοποιήθηκε έντονα κατά την άνοιξη και το θέρος προσχωρώντας σταδιακά στις λατινικές θέσεις, μεσολαβώντας αποτελεσματικά μεταξύ των δύο παρατάξεων και προσπαθώντας να πείσει τους Ορθοδόξους συνοδικούς να αποδεχθούν την αλήθεια των

¹ Gill (1964), σσ. 65-66· Philippides–Hanak (2018), σσ. 2-16, 39.

² Στο ίδιο, σσ. 66-68.

³ Στο ίδιο, σσ. 68-69.

παπικών θέσεων, προκειμένου να επιτευχθεί η Ένωση ως προαπαιτούμενο αποστολής δυτικής στρατιωτικής βοήθειας στο θανάσιμα κινδυνεύον από τους Οθωμανούς Βυζάντιο. Πρωτοστατώντας στην ενωτική παράταξη, αγαπήθηκε ιδιαίτερα από τον Πάπα Ευγένιο Δ΄.⁴

Στη συνέχεια στάλθηκε στη μητροπολιτική του περιφέρεια, για να επιβάλει τη συμφωνηθείσα Ένωση στο σλαβικό του ποιμνίο. Παρά τις προσπάθειές του απέτυχε. Στη Μόσχα αντιμετώπισε την κάθετη αποστασιοποίηση του Ρώσου ηγεμόνα και του ποιμνίου του. Τα πεπραγμένα του καταγγέλλθηκαν και ο ίδιος καθαιρέθηκε και φυλακίσθηκε δύο φορές (1441). Κατάφερε να δραπετεύσει και μετά από περιπετειώδες ταξίδι έφτασε (6/1443) στην αγαπημένη του Ιταλία.⁵

Από εκεί στάλθηκε σε νέες αποστολές στον ελληνικό χώρο με αποκλειστικό στόχο την προώθηση της Ενώσεως. Η σπουδαιότερη όλων ήταν αυτή των 1452-1453 στη Βασιλεύουσα. Έφτασε (26/10) με δύο πλοία και μικρή στρατιωτική δύναμη, προκειμένου να πιέσει τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄ και τους Βυζαντινούς ιθύνοντες να εφαρμόσουν τον ενωτικό Όρο της Φλωρεντίας και για να βοηθήσει στην άμυνα της Πόλης έναντι των προελαυνόντων Οθωμανών. Το πρώτο επιτεύχθηκε κατόπιν διαπραγματεύσεων, αν και η παρουσία του όξυνε την ενδοβυζαντινή αντιπαράθεση ενωτικών-ανθενωτικών. Έκτοτε, μετείχε ενεργά στις αμυντικές προετοιμασίες, ανέλαβε την υπεράσπιση τμήματος των τειχών και πολέμησε κατά την αποφράδα ημέρα της Αλώσεως (29/5). Τραυματίστηκε, μεταμφιέστηκε, για να μην αναγνωριστεί από τους Τούρκους, που τον καταζητούσαν, αιχμαλωτίστηκε και εξαγοράστηκε μετά λίγες ημέρες (1/6). Κατέφυγε στον γενοβέζικο Γαλατά και από εκεί διαπεραιώθηκε (12/6) στη Μικρασία. Μέσω Χίου έφτασε (5/7) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ξεκουράστηκε και λίγο αργότερα κατέληξε (11/1453) στην Ιταλία.⁶

Έθεσε πλέον ως στόχο του τη σταυροφορική κινητοποίηση των δυτικών δυνάμεων προς διάσωση του ελληνικού χώρου και ανακατάληψη της Πόλεως. Εγκαταστάθηκε στη Ρώμη και έχαιρε μεγάλων τιμών από τον παπικό κόσμο. Τιμήθηκε με αξιοζήλευτους τίτλους (καρδινάλιος, επίσκοπος Σαβίνης, Κολοφώνας και Νικαίας, αρχιεπίσκοπος Λευκωσίας, αρχιεπίσκοπος Κέρκυρας, Λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως).⁷

Απεβίωσε και ετάφη (27/4/1463) στη Ρώμη.⁸

Ανάμεσα στα έργα του διασώζονται δέκα λατινικές επιστολές που μας αφορούν σήμερα, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες του επιστολογράφου και για άλλες που έχουν χαθεί. Δεν είναι βέβαιο πως ο Ισίδωρος τις έγραψε ο ίδιος στα λατινικά. Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις πως σε αρκετές χρησιμοποιήθηκαν μεταφραστές, ενώ το όποιο αρχικό ελληνικό κείμενό τους έχει χαθεί.

Πρόκειται για μία επιστολή προς τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα (Κρήτη, 6/7/1453), τον πρωτοστάτη της ενωτικής κίνησης εκ μέρους της ορθόδοξης Εκκλησίας, στενό φίλο του Ισίδωρου, που δραστηριοποιόταν πλέον στην Ιταλία, μία επιστολή προς τον Πάπα Νικόλαο Ε΄ (Κρήτη, 6/7/1453) μέσω του συμβολαιογράφου Πασίου της Bertripaglia, άλλη μία προς τον Πάπα (Κρήτη, 8 ή 15/7/1453), μία επιστολή του προς τον καρδινάλιο Δομήνικο Capranica (Κρήτη, 6/7/1453), μία επιστολή προς την ισχυρή πόλη της Μπολόνια (Κρήτη, 7/7/1453), μία επιστολή προς την πλουσιότατη Δημοκρατία της Φλωρεντίας (Κρήτη, 7/7/1453), μία ανοικτή επιστολή προς το σύνολο των Χριστιανών (Κρήτη, 8/7/1453), μία επιστολή προς τον Βενετό Δόγη Φραγκίσκο Β΄ (Κρήτη, 8 ή 26/7/1453), μία επιστολή προς τον Βουργούνδιο Δούκα Φίλιππο Β΄ (Ρώμη, 22/2/1455) και μία ανέκδοτη επιστολή προς τον Marquis Λουδοβίκο Gonzaga (Αγκώνα, 31/5/1460).⁹

⁴ Στο ίδιο, σσ. 68-72.

⁵ Gill (1964), σσ. 72-74.

⁶ Philippides-Hanak (2018), σσ. 122-163, 189-198, 212-221.

⁷ Gill (1964), σσ. 75-76· Philippides - Hanak (2018), σσ. 338-339.

⁸ Philippides-Hanak (2018), σ. 309.

⁹ Hofmann (1952), σσ. 146-148· Pertusi (1976), τ. 1, σσ. 106-110· Pertusi-Carile (1983), σσ. 12-14· PG 159, σσ. 953-956· Philippides - Hanak (2018), σσ. 198-202, 208-210, 305, 311, 325· Röhl (1976), σσ. 14-16· Silvano (2013), σσ. 228-232, (2018), σσ. 120-130.

Έχοντας πολλά κοινά στοιχεία μα και ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις συνεξετάζονται αποτελώντας πολυτιμότες ιστορικές πηγές για τον αγώνα και την Άλωση της Βασιλεύουσας και την οπτική γωνία κάτω από την οποία ένα τμήμα τουλάχιστον του Ελληνισμού έβλεπε και αντιμετώπιζε τους κατακτητές. Σχετικά με αυτά πολύ συνοπτικά παρατηρούμε τα κάτωθι:

Α') Βλέπουμε πως οι πρώτες οκτώ εγράφησαν σχεδόν ταυτόχρονα στην Κρήτη με νωπότατα τα σωματικά και ψυχικά τραύματα του μόλις διασωθέντος από την Άλωση Ισιδώρου. Η σπουδαιότερη ως προς τις παρεχόμενες ιστορικές πληροφορίες και εκτενέστερη (επτά σελίδες) είναι αυτή προς τον Βησσαρίωνα, η μικρότερη (μία σελίδα αλλά δεν σώζεται πλήρως) είναι αυτή προς τον Capranica και η πλέον γνωστή είναι αυτή προς το σύνολο των Χριστιανών.

Β') Απευθύνονται όλες σε σημαντικότερα πρόσωπα ή κρατικές οντότητες της δυτικής Ευρώπης, που μπορούσαν να επηρεάσουν το διεθνές γίγνεσθαι του 15^{ου} αιώνα.

Γ') Περιγράφονται με θαυμασμό και λεπτομερειακά οι προετοιμασίες και ο εξοπλισμός του τουρκικού στρατού: ισχυρότατος πεζικός, ιππικός στρατός (300.000) και ναυτικό (220 πλοία), αποτελεσματικό πυροβολικό για την κατεδάφιση των οχυρώσεων (πυροβόλα, 1.000 βομβάρδες, καταπέλτες), που τελικά έκρινε τη μάχη, κλίμακες αναρρίχησης (300), κινητοί ξύλινοι πύργοι (επιστολές προς Βησσαρίωνα και Πάπα).

*Προς τον Βησσαρίωνα:*¹⁰

Παρασκευάζει ισχυρή δύναμη και στρατό και στόλο αναρίθμητο, πεζικό ομοίως και ιππικό περίπου τριακόσιες χιλιάδες, τριήρεις, διήρεις και μονήρεις διακόσιες είκοσι...Επιπλέον, μαζεύει και περιβάλλεται από όλους τους μηχανικούς, κάθε είδους όπλα, επίσης μηχανήματα και εργαλεία που κρίνονται κατάλληλα για καταλήψεις και εκπορθήσεις πόλεων, πυροβόλα, βομβάρδες και πλείστους και μέγιστους καταπέλτες, ώστε θα θεωρούσες τα μεγάλα τους μεγέθη τέρατα και σημεία, με τα οποία, όμως, κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη.

Ποιος, αλήθεια, θα μπορούσε να διηγηθεί για τις μηχανές, τα πολιορκητικά όργανα, τα πυροβόλα, τους καταπέλτες και τα εργαλεία που ονομάζονται γεράκια; Τοποθέτησε μαζί περισσότερες από τριακόσιες κλίμακες...όρθωσε φρούρια από τεράστια ξύλα, που ξεπερνούσαν σε ύψος τους εξωτερικούς πύργους της πόλης. Επιπλέον επινόησε άλλη μηχανή, που δεν είχε ακουστεί και δεν είχε ιδωθεί ως τις μέρες μας: δηλαδή, σε τετράγωνο σχήμα και στερεότατο, κενή εσωτερικά, όμοια με κάποιο σπίτι, και που εμπεριείχε μέσα ανθρώπους, με εσωτερικό μηχανισμό κινούμενη με το κοίλωμα των τροχών που βρίσκονταν από κάτω και με δεμένα σχοινιά και άλλα περιστρεφόμενα εργαλεία...πάνω στην οποία κομίζονταν κλίμακες που βρίσκονταν μέσα, η οποία αποτύπωνε έργο του Αρχιμήδη και του Ήρωνα, όπως παρουσιάζοταν να κινείται από μόνη της. Όλες οι σκάλες ήταν τόσο ψηλές όσο οι τοίχοι και οι πύργοι, και περιχαρακωμένες ολόγυρα από ξυλοσανίδες, ώστε οι επιτιθέμενοι από αυτές, που επικάθονταν στο τείχος, να μην μπορούν να χτυπηθούν.

Δ') Περιγραφή της στρατηγικής σκέψης, των τακτικών μάχης και του μεθοδικού σχεδίου του Σουλτάνου Μωάμεθ Β': Ανέγερση του Ρούμελι Χισάρ, ώστε να αποκοπεί η ελεύθερη πρόσβαση των Βυζαντινών στον Εύξεινο Πόντο, λεηλάτηση και καταστροφή των περιχώρων της Πόλης, προώθηση του οθωμανικού στρατού ενώπιον των τειχών (2-5/4/1453) και έναρξη πολιορκίας (6/4), βομβαρδισμός των τειχών, αγκυροβόληση του στόλου στο Διπλοικόνιο λόγω αδυναμίας του να εισέλθει στον φυλασσόμενο Κεράτιο Κόλπο, κατασκευή ξύλινης διόλκου, διά της οποίας 72 σκάφη μεταφέρθηκαν δια ξηράς στον Κεράτιο (22/4), αχρηστεύοντας το ναυτικό πλεονέκτημα των Βυζαντινών λίγο μετά την

¹⁰ Philippides–Hanak (2018), σσ. 199-200.

επιτυχία του Φλαντανελά (20/4), όρουξη υπονόμων για να καταρρεύσουν τα τείχη, επιχωματώσεις (επιστολές προς Βησσαρίωνα και Πάπα).

*Προς τον Πάπα:*¹¹

Τέτοιος όντας, λοιπόν, πολιορκήσε πρώτη φορά την Κωνσταντινούπολη· οικοδομώντας φρούριο κοντά στον αιγιαλό. Στη συνέχεια ανασκεύασε συνθήκες και όρκους και περικύκλωσε όλα τα ευρισκόμενα ολόγυρα πολίσματα και κάστρα της Κωνσταντινουπόλεως, και σκότωσε και αφάνισε όσους Χριστιανούς συνάντησε...Ως τον παρελθόντα Αύγουστο έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και μεταφέρθηκε στις οικείες του περιοχές. Και τον έκτο μήνα προπαρασκεύασε πεζικό και ιππικό στράτευμα πέραν του αριθμού των τριακοσίων χιλιάδων και διακόσιες είκοσι μεγάλες και μικρές τριήρεις, κατασκεύασε βομβάρδες και άλλα σπουδαία όπλα και έφτιαξε πολλές μηχανές, που είναι δύσκολο να απαριθμώ. Μάζεψε πάμπολλες, ως χίλιες, βομβάρδες, από τις οποίες τρεις ήταν μεγαλύτερες από τις άλλες...Υπήρξαν, επίσης, άλλες μικρότερες και αμέτρητα άλλα πυροβόλα όπλα. Αλλά όλες οι άλλες βομβάρδες δεν προξένησαν καμία βλάβη, εκτός μόνον εκείνες οι τρεις που έριξαν κοντά ίσαμε εβδομήντα μεγάλες πέτρες και δημιούργησαν μέγιστη ζημιά· με αυτές, λοιπόν, εκείνη η δυστυχέστατη πόλη για πενήντα μία ημέρες φοβερά χτυπιόταν και με αυτό κατεδάφισε και αφάνισε τα τείχη κατά το μεγαλύτερο μέρος... Διέπραξε κακά πάνω σε άλλα, νεότερα και πιο θαυμαστά, τα οποία θαυμάζουν πολύ οι ακροατές. Προβλέφθηκε, λοιπόν, η ευκαιρία να φράζεται και να φυλάσσεται το λιμάνι της Κωνσταντινουπόλεως με αλυσίδα, καθώς εκείνο το λιμάνι ανάγεται σε κόλπο και περικλείεται στενόχωρα στην πολιτεία του Πέρα· αυτό έγινε. Γιατί εγκαταστήσαμε εμμίσθως πέντε βενετικές τριήρεις και δώδεκα στον αριθμό μεγάλα πλοία για την ασφάλιση και διαφύλαξη της ίδιας της αλυσίδας. Λοιπόν, όταν ο αχρείος εκείνος εμίρης το κατάλαβε, έκρινε να κατασκευαστεί δίοδος τριών και παραπάνω μιλίων πάνω από τους λόφους και τις ακρώρειες· διέταξε επίσης τις ευρισκόμενες έξω τριήρεις του να φέρουν ξύλα και τάχιστα να τα συναρμολογούν, διά των οποίων να οδηγούν εβδομήντα δύο διήρεις, τις οποίες έτσι διά των λόφων και των υψωμάτων μετέφερε σπεύδοντας και σαν να οδηγούνταν πάνω στη θάλασσα από αθρόο άνεμο έχοντας εξωτερικά κουπιά, σημαίες και σκηνές, όπως με τον τρόπο τους φέρουν πάνω στη θάλασσα· αυτές τις οδήγησε τελικά στο λιμάνι. Στη συνέχεια κατασκεύασε πάνω από τη θάλασσα γέφυρα, η οποία αδιαλείπτως ως σήμερα μένει...Κατασκεύασε ακόμα τριακόσιες και περισσότερες κλίμακες, των οποίων μερικές προστατεύθηκαν από κάτω από κάποιο τετράγωνο θεμέλιο, οι οποίες με κάποια ευφυΐα και φιλοπονία κινούνταν από μέσα και προχωρούσαν μέχρι τα τείχη· οι σκάλες, βέβαια, είχαν από πάνω άγκιστρα, ώστε, όταν βρίσκονταν δίπλα και πάνω από τα τείχη, εκείνα τα άγκιστρα βοηθούμενα από το χαμηλότερο επίπεδο δεν ήταν δυνατόν με κάποιον τρόπο να καταρρίπτονται και να καθαιρούνται. Ομοίως καλύπτονταν με σανίδες, και περιβεβλημένες από πάνω προς τα κάτω και ολόγυρα, έτσι ώστε όσοι ορμούσαν δεν ήταν δυνατόν να διώκονται από τις κλίμακες, αλλά μπορούσαν να επιτίθενται αβλαβώς και χωρίς τραυματισμό. Σε άλλες περιοχές όντως σήκωσε ανάχωμα και έστησε ξύλινα φρούρια. Αλλού, βέβαια, δημιουργούσε υπόγεια κοιλώματα και επεμελείτο πολλών άλλων μηχανικών κατασκευών· ονομάζονταν γεράκια και χελώνες.

Ε') Περιγραφή με δραματικά χρώματα της λεηλασίας που ακολούθησε την Άλωση και του εξανδραποδισμού των κατοίκων. Ως προς αυτό η Άλωση υπήρξε σκληρότερη από ανάλογες του παρελθόντος, που είχαν μείνει στην κοινή μνήμη ως φρικαλέες (Τροίας από Αχαιούς, Θήβας από Μακεδόνες το 335 π.Χ., Ιεροσολύμων από Βαβυλωνίους και Ρωμαίους στα 586 π.Χ., 70, 135 αντιστοίχως, Ρώμης από Βανδάλους το 455, Αντιοχείας από Πέρσες το 540 και Αλεξανδρείας από Άραβες το 642 (σε όλες αλλά λεπτομερειακά στις

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 208-209.

επιστολές προς τον Βησσαρίωνα, τη Μπολόνια, τη Φλωρεντία, τον Βενετό Δόγη και σε αυτήν μέσω του Πασίου της Bertipaglia).

*Προς τον Πάπα διά του Πασίου της Bertipaglia:*¹²

Ω, δυστυχισμένη μέρα, αν είναι σωστό να αποκαλείται δυστυχισμένη η μέρα στην οποία ετιμάτο η γενέθλια εορτή της μακαρίας παρθενομάρτυρος Θεοδοσίας, καθόλου εορτάσιμη μέρα βέβαια, αλλά συνεχώς δυσμενής και για το χριστιανικό όνομα αδιάλειπτα αξιομνημόνευτη θύμηση για την τόση συμφορά στην τετάρτη μέρα πριν τις Καλένδες του παρελθόντος Ιουνίου. Διότι εκείνη την ημέρα η ψυχή του αναφερθέντος τελευταίου των Ρωμαίων αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου, αφού στεφανώθηκε από θανατηφόρο μαρτύριο, πέταξε αναμφίβολα στα ουράνια μαζί με το άλλο άφθονο πλήθος των χριστιανών, οι οποίοι μαζί του ασεβώς σκοτώθηκαν, ανάμεσα στους οποίους...υπήρχαν πολλοί κληρικοί, πάμπολλοι επίσημοι και πολλοί άλλοι διάσημοι για τον βίο και τα ήθη άνδρες, τόσο κάτοικοι όσο παρεπιδημούντες, οι οποίοι για την άμυνα της πόλεως, όσο μπορούσαν, φρόντιζαν.

Πόσοι άγρια φονεύθηκαν αυτήν την ημέρα και τις επόμενες, πόσοι αιχμαλωτίστηκαν! Πόσες παρθένες αφιερωμένες στη θεία λατρεία της Εκκλησίας βιάστηκαν, πόσες τίμιες σύζυγοι έγιναν εταίρες! Πόσοι γιοι χωρίστηκαν από τους γονείς και πόσοι στις αγκαλιές τους ωμά σκοτώθηκαν! Πόσοι βίαιοι αποχωρισμοί! Πόσες μεγαλοπρεπείς οικίες αποστερήθηκαν από αμέτρητα πλούτη, πόσες εκκλησίες ληστεύθηκαν και ερημώθηκαν, πόσοι βωμοί βεβηλώθηκαν, πόσες μονές εγκαταλείφθηκαν, πόσα σώματα αγίων μεμπτώς καταφρονήθηκαν, πόσα αξιοσέβαστα λείψανα με τα πόδια καταπατήθηκαν! Τελικά, πόσες φανερές και άξιες βδελυγμού αδικίες προς τον ύψιστο Θεό και τη χριστιανική θρησκεία επέφεραν οι ζηλωτές του άπιστου Μωάμεθ! Επειδή, επίσης, τη χριστιανικότητα και λατινική πολιτεία του Πέρα, την οποία κατείχαν Γενουάτες, κυρίευσαν και κατέστρεψαν οι ίδιοι εχθροί, στην οποία επίσης διέπραξαν όλες τις ίδιες άξιες φρίκης ωμότητες, και, αφού κατεδαφίστηκαν οι πύργοι, τα τείχη και οι μεγαλοπρεπείς πέτρινοι τοίχοι, την έκαναν σαν χωράφι.

ΣΤ') Απόδοση του θλιβερού γεγονότος στη ολιγανθρωπία των υπερασπιστών, στην κατάρρευση των τειχισμάτων από τους βομβαρδισμούς και στις αμαρτίες τους.

*Προς τον Πάπα διά του Πασίου της Bertipaglia:*¹³

Η καταστροφή της αναμφίβολα προέκυψε, διότι σε αυτήν δεν υπήρχαν τόσοι ισχυροί ένοπλοι, όσοι αναζητούνταν για τη φρούρηση της μακράς γραμμής.

*Προς την Μπολόνια:*¹⁴

Εκείνη η αξιότατη πόλη, αφού λόγω του πλήθους των αμαρτιών έτσι καταπολεμήθηκε από εκείνον τον δυσμενέστατο...Μεχμέτ, όχι χάρη σε ανθρώπινη δύναμη, αλλά επειδή έτσι επιτρέπει ο θεός, τώρα τελικά υπήχθη στην εξουσία του.

*Προς τον Πάπα:*¹⁵

Αλλά στην πεντηκοστή πέμπτη μέρα, καθώς ο πόλεμος ήδη είχε λάβει χώρα όλη τη νύχτα και είχε τελειώσει, η Κωνσταντινούπολη...αλώθηκε στις 29 Μαΐου, επειδή ο στρατός εξαντλήθηκε, και, εξαιτίας της ίδιας της καταστροφής του τείχους, εισέβαλε το πρωί.

¹² Silvano (2013), σ. 230.

¹³ Silvano (2013), σ. 230.

¹⁴ Röhl (1976), σ. 15.

¹⁵ Philippides - Hanak (2018), σ. 209.

*Προς τον Βενετό Δούκα:*¹⁶

Αλλά τώρα -ω της λύπης!- εκείνη η πολυτιμότερη πόλη, εξαιτίας μαζεμένων αμαρτιών καταπολεμήθηκε...όχι με ανθρώπινη δύναμη, αλλά, επειδή έτσι ο Θεός επιτρέπει, και ήδη τελικά υπήχθη στην εξουσία του.

*Προς τον Βουργούνδιο Δούκα:*¹⁷

Αλίμονο δικές μου και της Πόλεως δυνάμεις, ποιες ήταν οι δυνάμεις του;...ήμασταν λίγοι επί πολύ, διεξήγαμε τον πόλεμο, όσο μπορούσαμε·

Ζ') Πρόβλεψη της συνέχειας των κατακτητικών επιδιώξεων των Τούρκων (επιστολές διά του Πασίου της Bertripaglia, προς τον Capranica, προς την Μπολόνια, προς τη Φλωρεντία, προς το σύνολο των Χριστιανών, προς τον Βενετό Δόγη Φραγκίσκο Β'). Πράγματι, ο επιστολογράφος επέδειξε οξεία προβλεπτικότητα και ανάλογη κατανόηση των τουρκικών σχεδίων (1454-1459: κατάκτηση της Σερβίας με εξαίρεση το Βελιγράδι, 1460: κατάκτηση Δεσποτάτου του Μυστρά, 1461: κατάκτηση Αυτοκρατορίας Τραπεζούντας, 1462: κατάκτηση της Βλαχίας, 1479: απόβαση στο Οτράντο, προώθηση ως τη Βενετία μέσω των Δαλματικών ακτών και κατάκτηση της Αλβανίας).

*Προς όλους τους Χριστιανούς:*¹⁸

Μη αρκούμενος σε εκείνες τις σκληρότατες πράξεις ο...Μωάμεθ...επεκτάθηκε σε περαιτέρω· και ανάμεσα στις ήδη μεγάλες και μικρές τριήρεις, προετοίμασε εκατόν εβδομήντα και απέστειλε στη θάλασσα του Αιγαίου ενάντια στις Κυκλάδες νήσους, για να τις υποτάξει στον εαυτό του.

Στο εξής προετοιμάζεται να μεταφερθεί με αμέτρητο στρατό εναντίον τριών επιφανών και ισχυρών πόλεων, ιδρυμένων κοντά στον Δούναβη, και να τις εκπορθήσει· αυτή που ονομάζουμε Γκόλουμπας, την άλλη Σμεντέρεβο, την τρίτη Βελιγράδι, σκεπτόμενος να διατρέχει μετά όλη την Ουγγαρία και να τη λεηλατεί, ερημώνει, συντριβεί· ώστε να μην επιτρέπει σε κανέναν να τον εμποδίζει εκ των όπισθεν να προχωρά σε άλλα εδάφη, όταν το θέλει. Επιπλέον, σπεύδει να περάσει όσο μπορεί ταχύτερα στην Ιταλία· προς τούτο επιχειρεί να προπαρασκευάζει τριακόσιες μεγάλες και μικρές γαλέρες, είκοσι μεγάλα πλοία, μεγαλύτερο των εκατό χιλιάδων στράτευμα πεζών και ιππέων· και έτσι σπεύδει να διαβεί από το Δυρράχιο στο Μπρίντιζι, πόλη της Απουλίας.

Η') Εκκλήσεις στους παραλήπτες για κοινή αντιοθωμανική Σταυροφορία με πίστη στην κοινή τελική χριστιανική νίκη.

*Επιστολή στη Φλωρεντία:*¹⁹

Επιθυμεί αναμφίβολα να γρηγορεί σε όλα τα φρονήματα επιτελώντας σπουδαία κατορθώματα ενάντια στους χριστιανούς. Και, αν κάποια ανάπαυση του παραχωρείται σε αυτήν την αρχή και επιτρέπεται να αυξάνει τη δύναμή του, ας κατανοεί με βεβαιότητα η μεγαλοπρέπειά σας και όλοι οι χριστιανοί ότι δεν θα πάψει να λυμαίνεται τον κόσμο, μέχρι ο θεός να θέλει να τον αφανίζει. Διότι έχω την πεποίθηση και δεν αμφισβητώ πως, αν επανέλθουν οι χριστιανοί βασιλείς και πρίγκιπες σε ενότητα για την ύψωση του ιερού σταυρού και του ονόματος του αγιότατου Ιησού, όχι μόνον η δύναμη που διαθέτει εκείνος... αλλά ούτε η τριπλάσιά της δεν θα μπορεί να υπερισχύει εναντίον μας. Εμπρός, λοιπόν, χριστιανικότερη κοινότητα, βλέπε τον ονειδισμό της

¹⁶ Silvano (2018), σ. 122.

¹⁷ Pertusi (1976), τ. 1, σσ. 106-108.

¹⁸ PG 159, στ. 956.

¹⁹ Hofmann (1952), σ. 148.

χριστιανοσύνης, για να μη θες να παραβλέπεις ότι αυτός...τόσο αισχρά και τόσο υπεροπτικά και αλαζονικά τολμά να καταστρέφει τους χριστιανούς και να δοξάζεται μέσα στην κακοήθειά του. Αλλά ας θες να οπλίζεσαι δυνατά μαζί με τους άλλους βασιλείς και πρίγκιπες του κόσμου, οι οποίοι με τον ίδιο τρόπο σκέπτονται, ενάντια σε αυτόν τον άπιστο εχθρό και να τον ξεριζώνεις από τη γη των ζώντων με εμπιστοσύνη στην πίστη του Ιησού Χριστού, διότι θα μας επαναφέρει σε μεγάλη νίκη ενάντια στον δυσμενέστατο εχθρό.

Θ') Υβρεις κατά του Μωάμεθ και των Τούρκων εν γένει, που προδίδουν τη συναισθηματική φόρτιση του Ισίδωρου, και απόδοση σε αυτόν αντιχριστιανικής μανίας.

*Προς τον Πάπα διά του Πασίου της Bertipaglia:*²⁰

Πόσες φανερές και άξιες βδελυγμού αδικίες προς τον ύψιστο Θεό και τη χριστιανική θρησκεία επέφεραν αναίσχυντα αυτά τα σκυλιά, οι ζηλωτές του άπιστου Μωάμεθ!

*Προς τη Φλωρεντία:*²¹

πρόδρομο του αντίχριστου...

ανοσιότατου ληστή. Εισήλθε, λοιπόν, εκείνος ο αχρείος σκύλος με τον αξιόμειπτο στρατό του σατανά σε κείνη την ιερή πολιτεία...

αυτός ο Βεελζεβούλ, σαν μάστιγα του Χριστού και αιώνιο βδέλυγμα μισεί τους Χριστιανούς με τόση εναντίωση, με τόση απανθρωπιά, ώστε, όταν βλέπει χριστιανό, να επιμένει πως μόλυνε τα μάτια του και να πλένεται από την κηλίδα...

άπιστος σκύλος...

*Προς όλους τους Χριστιανούς:*²²

ας είναι γνωστός σε σας ο πρόδρομος του αληθινού Αντίχριστου, ο άρχοντας, δηλαδή, και κύριος των Τούρκων, ο υπηρέτης, πάλι, τόσων δαιμόνων, τόσων αμαρτιών, που ονομάζεται Μωάμεθ, ο εχθρός του Σταυρού του Χριστού, ο κληρονόμος του έργου και του ονόματος εκείνου του πρώτου ψευδοπροφήτη και συγγραφέα του βδελυρότατου νόμου των Αγαρηνών, ο πλέον μοχθηρός όλων γιος του Σατανά· αυτός με μανία διψά αδιαλείπτως για το αίμα των Χριστιανών· ούτε μπορεί να ξεδιψάσει μετά τις αναρίθμητες σφαγές τους· και με τόσο μίσος κινείται ενάντια στον Χριστό και στους πιστούς του, ώστε να διατείνεται πως θα εξαλείψει το όνομά του από τη γη...

Αυτό, λοιπόν, το τόσο τρομερό και φρικτό τέρας...

Αυτός ο ανόσιος τύραννος, γεμάτος με τα ονόματα της βλασφημίας...

Θεέ, τα παραδομένα στην κόλαση έθνη κατέλαβαν την κληρονομιά σου...

Μη αρκούμενος σε κείνες τις σκληρότατες πράξεις ο πολύ πανούργος και αιμοβόρος Μωάμεθ, ο υπέρτατος εχθρός των Χριστιανών, επεκτάθηκε σε περαιτέρω...

μακάρι να είσθε ικανοί να συντρίβετε κάτω από τα πόδια σας τον ίδιο τον Σατανά με τους ακολούθους του.

*Προς τον Πάπα:*²³

Στη συνέχεια ο νεαρός εκείνος Μεχμέτ, ο κύριος των Τούρκων, ο οποίος ονομάστηκε μέγας εμίρης, ο οποίος είναι διάδοχος στην κακότητα και φαυλότητα εκείνου του πρώτου ιδρυτή του ασεβούς νόμου (εκτός, φυσικά, αν τον ξεπερνά), είναι τόσο επιπλέον σκληρότερος και τυραννικότερος και έχει μεγαλύτερη δύναμη και πληθώρα άφθονου στρατού, αποδεχόμενος στον ίδιο τον εαυτό του τον διάβολο, βρυχήθηκε και βρυχάται

²⁰ Silvano (2013), σ. 230.

²¹ Στο ίδιο, σσ. 146-148.

²² PG 159, στ. 953-956.

²³ Philippides - Hanak (2018), σ. 208.

από κακότητα εναντίον των Χριστιανών, επιχειρεί και αναπηδά θέλοντας ολοσχερώς να εξαλείφει και να αφανίζει αυτούς από την οικουμένη.

*Προς τον Βενετό Δούκα:*²⁴

να γίνεσαι η αρχή, το μέσο και το τέλος στην ανταπόδοση του αγίου λαού του Θεού μέσω της σωτηρίας της νίκης, και στον αφανισμό του εχθρού του Χριστού μαζί με το βάρβαρο έθνος του.

Γ') Διά της ανθρωπιστικής παιδείας του επιστολογράφου οι Τούρκοι λέγονται συχνά Τεύκροι (κοινός τόπος στους ουμανιστές) και ο Μωάμεθ παραλληλίζεται με τον Μακεδόνα Μεγάλο Αλέξανδρο (ως προς την πολεμική του ικανότητα), τον Πέρση Βασιλιά Ξέρξη Α' (Ξυΰξη Ελλήσποντου), τον Ρωμαίο Αυτοκράτορα Νέρωνα και τον μυθικό Θυέστη ως προς την απανθρωπιά του.

*Επιστολή στον Βησσαρίωνα:*²⁵

Μετά επινόησε άλλο, περισσότερο αξιοθαύμαστο, το οποίο μνημονεύεται πως έκανε και ο Ξέρξης κάποτε: κατασκεύασε και δημιούργησε ομοίως πολύ μεγάλη γέφυρα, από τη θάλασσα της Αγίας Γαλατινής ως τα τείχη του Κυνηγίου, που είναι διπλάσια σε έκταση από εκείνη τη γέφυρα του Ελλησπόντου που κατασκεύασε κάποτε ο Ξέρξης, πάνω από την οποία αληθώς όχι μόνο πεζικό μα και πολλοί ιππείς διακομίζονταν μαζί.

*Επιστολή στη Μπολόνια:*²⁶

είχα υπάρξει λεία του Τεύκρου...

ποτέ ο ωμότατος Νέρωνας, ποτέ ο Θυέστης, ο οποίος παρέδωσε στον πατέρα τους φαγωμένους γιους του, ποτέ άλλος χειρότερος του Νέρωνα ακούστηκε να απεργάζεται τόσο αδικία...

διατείνεται πως ο θαυμαστός Μακεδόνας Βασιλιάς Αλέξανδρος υποδούλωσε ολόκληρη την οικουμένη με μικρότερη δύναμη και τώρα αυτός που ήδη νίκησε το Αυτοκρατορικό βασίλειο της Κωνσταντινουπόλεως και έχει αναρίθμητο στρατό μπορεί να υποτάσσει όλον τον κόσμο.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Ellissen, A. (1857). *Analekten der mittelalterlichen und neugriechischen Litteratur*, τ. 3, Leipzig.
- Hofmann, G. (1948). "Ein Briefe des Kardinals Isidor von Kiev an Kardinal Bessarion", *Orientalia Christiana Periodica*, 14, pp. 405-414.
- Hofmann, G. (1952). "Quellen zu Isidor von Kiev als Kardinal und Patriarch", *Orientalia Christiana Periodica*, 18, pp. 143-157.
- Hofmann, G. - Candal, E. (εκδ.) (1971). *Isidorus Archiepiscopus Kioviensis et totius Russiae, Sermones inter Concilium Florentinum conscripti*, Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, τ. 10/1, εκδ. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Romae.
- Jorga, N. (1899). *Notes et extraits pour servir à la histoire des Croisades au XV^e siècle*, τ. 2, Paris.
- Krajcar, J. (εκδ.) (1976). *Acta Slavica Concilii Florentini. Narrationes et Documenta*, Concilium Florentinum Documenta et Scriptores, τ. 11, εκδ. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Romae.

²⁴ Silvano (2018), σ. 120.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 200.

²⁶ Röhl (1976), σ. 15.

- Pertusi, A. (επιμ.) (1976). *La caduta di Costantinopoli*, τ. 1: *Le testimonianze dei contemporanei*, τ. 2: *L'eco nel mondo*, εκδ. Mondadori, Verona.
- Pertusi, A.–Carile, A.R. (εκδ.) (1983). *Testi Inediti e Poco Noti sulla Caduta di Costantinopoli*, Mondo Medievale. Studi di Storia e Storiographia: Sezione di Storia Bizantina e Slava, 4, Bologna.
- (PG) *Patrologia Cursus Completus*, Series Graeca, Migne, J.P. (εκδ.) (1866), τ. 159, στ. 953-956, Paris.
- Röll, W. (1976). “Ein zweiter Brief Isidors von Kiew über die Eroberung Konstantinopels”, *Byzantinische Zeitschrift*, pp. 69, 13-16.
- Silvano, L. (2013). “Per l’epistolario di Isidoro di Kiev: La lettera a Papa Nicolò V de 6 luglio 1453”, *Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina*, pp. 13, 223-240.
- Silvano, L. (2018). “Per l’epistolario di Isidoro di Kiev (II): La lettera al Doge Francesco Foscari dell’ 8 luglio 1453”, *Orientalia Christiana Periodica*, pp. 84, 99-132.
- Welykyi, A.G. (1950). “Duae Epistulae Cardinalis Isidori Ineditae”, *Analecta Ordinis Sancti Basilii*, s. 3, 1, 286-291.

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

- Διαμαντόπουλος, Α.Ν. (1923 και 1924). «Αι κατά τον 15^{ον} αιώνα απόπειραι προς ένωσιν των εκκλησιών», *Θεολογία*, σσ. 1 και 2, 99-108, 202-217 και 23-45, 121-147.
- Ζακυθηνός, Δ.Α. (1957). «Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος και ο καρδινάλιος Ισίδωρος εν Πελοποννήσω», σε: *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, σσ. 3, 45-69, Athènes.
- Καλλιγιά, Χ.Α. (2003). *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της* (μτφρ. Μ. Μπλέτας), εκδ. Εστία, Αθήνα.
- Κατσαφάνας, Δ.Γ. (2012). *Το Δεσποτάτο του Μυστρά. Η τελευταία πράξη του Βυζαντινού Ελληνισμού*, Αθήνα.
- Κατσαφάνας, Δ.Γ. (2014). *Το Πνεύμα του Μυστρά. Πρόσωπα και ιδέες στις απαρχές του Νέου Ελληνισμού. Το ιστορικό-φιλοσοφικό τοπίο*, εκδ. Ιδιομορφή, Σπάρτη.
- Μανουσάκας, Μ.Ι. (1965). *Εκκλήσεις (1453-1535) των Ελλήνων λογίων της Αναγεννήσεως προς τους ηγεμόνας της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, εκδ. Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Πατρινέλης, Χ.Γ. (1991). «Ισίδωρος», σε: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 4, 147.
- Φειδάς, Β.Ι. (1965). «Ισίδωρος μητροπολίτης Ρωσσίας (1436-1441)», σε: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, σσ. 6, 1019-1021.
- Φειδάς, Β.Ι. (1988³). *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ρωσσίας (988-1988)*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα.

Β') Ξενόγλωσση βιβλιογραφία και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Akishin, S.Y. - Floria, B.N. (2011). “Isidor, mitropolit Kievsky (1436-1443), cardinal, lat. Patriarxh Konstantinopolski (1459-1463)”, *Pravoslavnaya entsiklopedia*, pp. 27, 177-182.
- Arrignon, J.P. (1974). “Les Russes au Consile de Ferrare-Florence”, *Irénikon*, 2, 188-208.
- Gill, J. (1960). “Isidoros, Metropolit v. Kiew u. ganz Rußland (1437)”, σε: *Lexikon für Theologie und Kirche*, pp. 5, 788-789.
- Gill, J. (1962). *Η σύνοδος της Φλωρεντίας*, εκδ. Καλός Τύπος, Αθήνα.
- Gill, J. (1964). *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford.
- Philippides, M. - Hanak, W.K. (2018). *Cardinal Isidore, c. 1390-1462: A Late Byzantine Scholar, Warlord, and Prelate*, εκδ. Routledge, New York.

Η αφηγηματική τεχνική της προφητείας, της ιεροσύνης και της προσευχής του Φλάβιου Ιώσηπου στο *Bellum Judaicum*

Το παρόν άρθρο εστιάζει στην αφηγηματική τεχνική της προφητείας, της ιεροσύνης και της προσευχής του Φλάβιου Ιώσηπου ως αφηγηματικά εργαλεία με τα οποία συνδιαλέγεται και αλληλοεπιδρά με τους αναγνώστες. Με τα αφηγηματικά μέσα που χρησιμοποιεί καλεί τους αναγνώστες να γνωρίσουν τον Φλάβιο Ιώσηπο όχι μόνο ως αφηγητή, αλλά και ως ιερέα και ως στρατηγό, που συνειδητοποίησε από νωρίς το συμφέρον του εβραϊκού λαού, που άκουσε τη θεϊκή εντολή, που πίστευε σε ένα είδος συμβιβασμού με τους Ρωμαίους, που ήταν βέβαιος για την ανάκτηση της ακεραιότητας των Εβραίων σύμφωνα με το μελλοντικό θέλημα του θεού τους.

Ο Φλάβιος Ιώσηπος χρησιμοποιεί την προφητεία, την «έμφυτη» ιεροσύνη του και την προσευχή ως αφηγηματικά εργαλεία. Ως «προφήτης», ως «ιερέας» και ως «προσευχόμενος» προσπαθεί αφηγηματικά να δικαιολογήσει τις πράξεις του. Με αυτές τις ιδιότητες δεν ακολουθεί τις εντολές των Ρωμαίων, αλλά το θέλημα του Θεού. Οποιαδήποτε άλλη απόφαση θα ήταν προδοτική στις εντολές του Θεού, του οποίου το μήνυμα δεν θα έφθανε ποτέ στον Βεσπασιανό (BJ, 3.361). Η αυτοπαρουσίασή του ως προσευχόμενος αναβιβάζει σε ευσεβή την «προδοτική» απόφασή του να ταχθεί με το μέρος των Ρωμαίων και αιτιολογεί την επιθυμία του να πείσει τους ομοεθνείς του να μην αντιστέκονται. Με το εβραϊκό εργαλείο της προσευχής στον Θεό των προγόνων, ο Ιώσηπος συνδέεται απευθείας με το εβραϊκό κοινό του και τους υποδεικνύει ότι η μόνη σωστή πράξη που θα μπορούσε να πράξει εκείνη τη στιγμή ήταν να παραδοθεί στους Ρωμαίους.¹ Με αυτόν τον τρόπο, ο Φλάβιος Ιώσηπος κατόρθωσε να δικαιολογηθεί στον λαό του μέσω ενός τυπικά εβραϊκού θέματος, φροντίζοντας όμως το περιεχόμενό του να είναι αποδεκτό από τους μη Εβραίους αναγνώστες του.² Η Jonquière υποστηρίζει ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος χρησιμοποιεί τις προσευχές ως λογοτεχνικά και αφηγηματικά εργαλεία³ εφόσον κάθε φορά που συντάσσει μια προσευχή, ακόμα κι αν το κάνει σε μια ιστορία που βασίζεται σε μια πηγή που είχε επίσης μια προσευχή, φαίνεται να αποσκοπεί είτε στη δραματοποίηση της ιστορίας, είτε στην απεικόνιση ενός χαρακτήρα, είτε στην ανατροπή μιας ιστορίας, είτε στην έμφαση ορισμένων πτυχών της.

Οι Mason και Feldman διαφωνούν ως προς την θέση ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος αυτοπαρουσιάζεται ως προφήτης, εστιάζοντας στην τάση του να αποφεύγει να αυτοαποκαλείται έτσι.⁴ Υποστηρίζουν ότι αν και συνηθίζει να χρησιμοποιεί προφητική γλώσσα⁵, είναι εξαιρετικά προσεκτικός ώστε να μη συσχετιστεί με τους σύγχρονους του ψευδοπροφήτες⁶. Οι δύο μελετητές συμφωνούν ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος δεν είχε κανένα ενδιαφέρον να γράφει τις απόψεις του για την Ιουδαϊκή προφητεία στο BJ και σίγουρα δεν είχε

¹ Jonquière, T.M. (2011). Josephus At Jotapata: Why Josephus Wrote What He Wrote In: Mor, M., Stern, P. & Pastor, J. (eds), *Flavius Josephus* (217-245), Supplements to the Journal for the Study of Judaism, Vol.146, Leiden/Boston: Brill.

² Gray, R. (1993). *Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine: The Evidence from Josephus*, Oxford: Oxford University Press, 35-79; Feldman, L.H. (1990). Prophets and Prophecy in Josephus, *Journal of Theological Studies*, σσ. 41, 405-408 και 422.

³ Jonquière, T.M. (2007). *Prayer in Josephus*, Leiden/Boston: Brill., σσ. 221-240.

⁴ Mason, S. (1995). Review of Rebecca Gray *Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine: The Evidence from Josephus*, *Journal of Biblical Literature*, 114, 308–311; Feldman, (1990), ό.π., 404-406.

⁵ Mason, (1995), ό.π., 309; Feldman, (1990), ό.π., σσ. 405-406.

⁶ Aune, D.E. (1982). The Use of ΠΡΟΦΗΤΗΣ in Josephus, *Journal of Biblical Literature*, σσ. 101, 419.

κανέναν λόγο να χαρακτηριστεί ως προφήτης. Ένα επιμέρους επιχείρημα ενάντια σε αυτή την υπόθεση αφορά στη σχετικότητα της συνάφειας μεταξύ του ονείρου και της προφητικής ικανότητας. Συγκεκριμένα, όλα τα πρόσωπα που λαμβάνουν «θείκά» μηνύματα μέσω ονείρων δεν χαρακτηρίζονται προφύτες. Για παράδειγμα, ο Ηρώδης ο Μέγας περιγράφεται από τον Φλάβιο Ιώσηπο να δέχεται τέτοια ονειρικά μηνύματα (BJ, 1.328), αλλά σε καμία περίπτωση οι μελετητές δεν αποδίδουν σε αυτόν προφητική ιδιότητα. Επιπροσθέτως, ο Φλάβιος Ιώσηπος δεν προφητεύει κάτι που δεν υπάρχει ήδη. Αντίθετα, επεξεργάζεται τους χρησμούς και τους οινούς που προβλέπουν την επικείμενη καταστροφή των Ιουδαίων (BJ, 6.288-6.315)⁷ λόγω της βαθιάς γνώσης των γραφών (BJ, 3.352).⁸ Συνεπώς δεν υπάρχει τίποτα προφητικό σχετικά με την επικείμενη καταστροφή του Ναού και της Ιερουσαλήμ. Υπό αυτό το πρίσμα, υποστηρίζεται ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος αυτοπαρουσιάζεται ως σοφός ερμηνευτής των ιερών γραφών (BJ, 6.310-6.315), μιας ιδιότητας δηλαδή που είναι αποκλειστική ικανότητα των προφητών.⁹ Η γνώση του Ιώσηπου για το μέλλον στηρίζεται εν τέλει στα ιερατικά του προσόντα και τη συνοδευτική εκτελεστική ικανότητά του επ' αυτών, κι όχι σε κάποια προνομιακή πρόσβαση στη μυστική προφητική γνώση που αποκαλύπτεται μόνο σε αυτόν και δεν είναι διαθέσιμη σε άλλους Ιουδαίους.¹⁰

Ανεξαρτήτως του αν ο Φλάβιος Ιώσηπος περιγράφει τον εαυτό του ως προφήτη ή όχι, του αν εμπνεύστηκε από το όνειρο και ερμήνευσε τους χρησμούς ή προφήτευσε τα μελλούμενα με τη βοήθεια του θείκου ονείρου, το γεγονός ότι αξιοποίησε το όνειρο και τις ιερατικές ικανότητές του ως αφηγηματικά εργαλεία παραμένει αναμφισβήτητο. Ο Φλάβιος Ιώσηπος αξιοποίησε την έμπνευση, είτε την προφητική είτε την ερμηνευτική, ως τέχνασμα για την εξιστόρηση της δική του ιστορίας. Αναμφίβολα ο Ιώσηπος δεν επιδεικνύει κάποια ανησυχία οικιαγράφησης των απόψεών του για την ιουδαϊκή προφητεία ή αυτοχαρακτηρισμού του ως προφήτη, εφόσον δεν επιλέγει τις κατάλληλες λέξεις για αυτό. Αντίθετα, συνδυάζει αφηγηματικά στοιχεία εύκολα αναγνωρίσιμα σε όλους τους αναγνώστες προκειμένου να πλακισώσει τη δραματική εξιστόρηση των προσωπικών του «κακοτυχιών».

Για παράδειγμα, ο Φλάβιος Ιώσηπος αναβιβάζει την προσωπική του ιστορία και όχι την πολιορκία της Jotapata σε κορύφωση της τραγωδίας στη Γαλιλαία. Ο Misch γράφει χωρίς να διευκρινίζει, ότι η αφήγηση στο επεισόδιο της Jotapata κυριαρχείται από τον ρητορικό και δραματικό χαρακτήρα της ελληνιστικής ιστοριογραφίας.¹¹ Θεωρεί ότι αυτό το επεισόδιο έχει την ατμόσφαιρα ενός ιστορικού ρομαντισμού που περιλαμβάνει έναν ήρωα¹² και χρωματίζεται από θεατρικά στοιχεία. Έτσι, συμπεραίνει ότι πρόκειται για μια αυτοβιογραφική ενότητα συνηθισμένη στο BJ, η οποία λειτουργεί ως δραματική σύνθεση που ξεχωρίζει από το ιστορικό έργο ως αυτοτελές τμήμα της ιστορίας της προσωπικότητας ενός χαρακτήρα.¹³ Ενώ δηλαδή ο Misch θεωρεί ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος ως χαρακτήρας που αυτοκατασκευάζεται δεν ταιριάζει απόλυτα σε ένα έργο αυστηρής ιστοριογραφίας, ο Per Bilde προσφέρει πρόχειρες παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση της αυτοβιογραφικής αφήγησης του Ιώσηπου στο άμεσο λογοτεχνικό της πλαίσιο. Ο Bilde υπογραμμίζει ότι ο χαρακτήρας του Φλάβιου Ιώσηπου εντάσσεται στο θέμα του BJ εφόσον αυτό σχετίζεται με την τραγωδία που έπληξε τους

⁷ Davies, J. (2019). Covenant and Pax Deorum: Polyvalent Prodiges in Josephus' Jewish War, *Histos*, σσ. 13, 78-96.

⁸ Gray, R. (1993). *Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine: The Evidence from Josephus*, Oxford: Oxford University Press, σ. 37.

⁹ Tuval, M. (2013). *From Jerusalem Priest to Roman Jew: on Josephus and the Paradigms of Ancient Judaism*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2, 357, Tübingen: Mohr Siebeck.

¹⁰ Van Henten, J.W. & Huitink, L. (2018). Josephus. In: De Temmerman, K. & van Emde Boas, E. (eds), *Characterization in Ancient Greek Literature (251-270)*, Studies in Ancient Greek Narrative, Vol. 4, Mnemosyne. Supplements, Vol. 411, Leiden & Boston: Brill, σσ. 137-39.

¹¹ Misch, G.A. (1973). *History of Autobiography in Antiquity*, Dicks, E.W. (μτφρ), Westport: Greenwood Press, σ. 317.

¹² Στο ίδιο, σσ. 317-318.

¹³ Στο ίδιο, σ. 322.

Ιουδαίους.¹⁴ Ωστόσο, δεν τεκμηριώνει αυτόν τον ισχυρισμό και μάλλον χρησιμοποιεί τον όρο «τραγωδία» ως συνώνυμο της ασύλληπτης και απερίγραπτης καταστροφής.¹⁵ Η Chapman εστιάζει στη σκηνή της εισόδου του Φλάβιου Ιώσηπου στο στρατόπεδο των Ρωμαίων αμέσως μετά την παράδοσή του (BJ, 3.392-3.408) και τη χαρακτηρίζει ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της δραματικότητας του BJ.¹⁶ Υποστηρίζει ότι η σκηνή έχει διττή σημασία, καθώς ο Φλάβιος Ιώσηπος μετατρέπεται από αιχμάλωτος σε αγγελιαφόρος του Θεού. Η εν λόγω μετάβαση θα είχε απήχηση τόσο μεταξύ των μη Εβραίων αναγνωστών, διότι παραπέμπει στο πρότυπο του αγγελιαφόρου των αττικών τραγωδιών, όσο και μεταξύ των Εβραίων, διότι παραπέμπει στο πρότυπο του βιβλικού προφήτη.¹⁷ Επομένως, ο τρόπος που ο Φλάβιος Ιώσηπος αποφάσισε να επικοινωνήσει την ιστορία του, εκτός από εξιλεωτικός, εξυπηρετεί τον σκοπό της απεύθυνσης σε διαφορετικά αναγνωστικά κοινά.¹⁸ Παράλληλα, η ανάδειξη της «δραματικότητας» και του τραγικού στοιχείου στην αφήγηση του *Bellum Judaicum*, είναι πιθανό να οδηγήσει στην αποκάλυψη ενός διαφορετικού αφηγηματολογικού είδους, σχετιζόμενου με την κλασική τραγωδία, εκφρασμένη τόσο από τους Έλληνες τραγικούς όσο και από τους μεταγενέστερους Λατίνους. Όπως προαναφέρθηκε ήδη, πολλοί είναι οι σύγχρονοι ερευνητές που έθιξαν το ζήτημα της δραματικότητας-τραγικότητας του έργου του Ιώσηπου, γεγονός που, όχι μόνο μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα ενδελεχούς διερεύνησης, αλλά θέτει σε ρεαλιστική βάση μία τέτοιου είδους ερευνητική αναζήτηση και επιδίωξη. Υπό αυτό το πρίσμα, η πρόθεση συνίσταται στην αναγκαιότητα να εξεταστεί, να αναλυθεί και να αναδειχθεί το *Bellum Judaicum*, όχι μόνο ως αφηγηματική ιστοριογραφία, αλλά και ως αφηγηματική τραγωδία, βασισμένη σε πραγματικά ιστορικά γεγονότα και εμπλουτισμένη με μυθοπλαστικά στοιχεία.¹⁹

Η απόφαση του Φλάβιου Ιώσηπου να περιλάβει ένα αυτοβιογραφικό όνειρο στο BJ δεν μπορεί να είναι τυχαία. Τον βοηθά αφηγηματικά ώστε να εξιστορήσει μια σημαντική καμπή της ζωής του στο πλαίσιο ενός ιστορικού γεγονότος με τρόπο οικείο σε όλους τους αναγνώστες, Εβραίους, Έλληνες ή και Ρωμαίους. Είτε ως βιβλικός προφήτης, είτε ως γνώστης των ιερών γραφών και ερμηνευτής των χρησμών, είτε ως εκ γενετής διάκονος του Θεού, ο Φλάβιος Ιώσηπος προσπαθεί τεχνηέντως να αντικρούσει τις κατηγορίες των Ιουδαίων για δειλία και προδοσία, και να συνδέσει τη μοίρα του με την άνοδο της δυναστείας των Φλαβίων και την κυριαρχία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Φλάβιος Ιώσηπος δεν ενδιαφέρεται να είναι ο «προφήτης», ο «ιερέας», ο «προσευχούμενος», αλλά ο έχων τη θεϊκή υποστήριξη που τον καθιστά ενάρετο πολιτικό και στρατηγό. Και ως ενάρετος πολιτικός και στρατηγός δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το όνειρο, καθώς είχε ήδη αντιληφθεί ότι δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει τους Ρωμαίους στο πεδίο της μάχης. Η ερμηνεία ή η προφητεία του ονείρου είναι ένδειξη της διορατικότητάς του να παραδοθεί, ώστε να προλάβει τη συλλογική κακοτυχία. Εφόσον ο πόλεμος εναντίον των Ρωμαίων δεν ωφέλησε τον λαό του, ο πόλεμος

¹⁴ Bilde, P. (1988). *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: His Life, his Works and their Importance*, Journal for the Study of the Pseudepigrapha 2, Sheffield: Journal for the Study of the Old Testament Press, σσ. 71-73.

¹⁵ Chapman, H.H. (2005). *Spectacle in Josephus' Jewish War*. In: Edmondson, J., Mason, S. & Rives, J.B. (eds), *Flavius Josephus and Flavian Rome*, (289-313), Oxford: Oxford University Press.

¹⁶ Chapman, H.H. (1998). *Spectacle and Theater in Josephus's Bellum Judaicum*, PhD Dissertation, Stanford University, σ. 17.

¹⁷ Chapman, (1998), ό.π., 17. Η Gray (1993) ισχυρίζεται ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος αναπτύσσει ένα ερμηνευτικό σχέδιο αμαρτίας και τιμωρίας, που φτάνει μέχρι τον ιστορικό του Δευτερονόμου και τους μεγάλους κλασικούς προφήτες της Εβραϊκής Βίβλου (Gray, 1993:38). Αναγνωρίζοντας τη σημασία του μοτίβου στις Ιστορίες του Πολύβιου (Gray, 1993:39), υποστηρίζει επίσης ότι η χρήση της τύχης από τον Ιώσηπο προδίδει έναν ξεκάθαρα ιουδαϊκό τόνο. Αναφέρεται στον Δανιήλ (2.31-45) για να εξηγήσει τη χρήση του μοτίβου από τον Φλάβιο Ιώσηπο για να εκφράσει μια ευδιάκριτη εβραϊκή κατανόηση της ιστορίας και της άνοδος και της πτώσης των αυτοκρατοριών».

¹⁸ Goodman, M. & Weinberg, J. (2016). The reception of Josephus in the early Modern Period, *International Journal of the Classical Tradition*, σσ. 23, 167-171.

¹⁹ Pucci Ben Zeev, M. (2011). Between Fact and Fiction: Josephus. Account of the Destruction of the Temple. In: Pastor, J., Stern, P. & Mor, M. (eds), *Flavius Josephus (Supplements to the Journal for the Study of Judaism)*, Leiden: Brill, σσ. 53-63.

εναντίον του Θεού θα τον αποτελείωνε σίγουρα. Το μήνυμα του Θεού προς τον λαό του θα απέτρεπε την επικείμενη καταστροφή της Ιερουσαλήμ και του Ναού, αν οι Ιουδαίοι θα το αναγνώριζαν και θα το ερμήνευαν ως προειδοποίηση.

Συμπεράσματα

Ο Φλάβιος Ιώσηπος περιγράφει τον εαυτό του ως προφήτη και ταυτόχρονα επισημαίνει ότι χρησιμοποίησε τις ιερατικές ικανότητές του για να αποικωδικοποιήσει το θείκό μήνυμα. Από το προοίμιο του έργου του *Vita* είναι γνωστό ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος προέρχεται από ιερατική οικογένεια και ότι έλαβε σχετική μόρφωση, η οποία τον κατέστησε «ειδικό» στην ερμηνεία των γραφών (*Vita*, 7-9 και 198). Λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι είναι ιερέας και ότι γνωρίζει τις προφητείες των ιερών βιβλίων, κατά την κρίσιμη στιγμή εμπνέεται από αυτά και ερμηνεύει το νόημα των ονείρων του, τους «φορείς» δηλαδή της προφητείας. Όσον αφορά την προσευχή, ο Φλάβιος Ιώσηπος κάθε φορά που συντάσσει μια προσευχή αποσκοπεί στη δραματοποίηση του ιστορικού γεγονότος που αφηγείται. Το ενδιαφέρον λοιπόν του Φλάβιου Ιώσηπου για την προφητεία, την προσευχή και την τύχη ταυτίζεται και με τον αφηγηματικό τους ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας του BJ. Η συμπερίληψη των προφητειών στην ανάλυση δικαιολογείται, επειδή μέσω αυτών τίθεται υπό πραγμάτευση το γεγονός της κυριαρχίας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε μια προφητεία. Οι προσωπικές αναφορές του Ιώσηπου στον εαυτό του και το έργο του, μέσω της αξιοποίησης ποικίλων αφηγηματικών τεχνικών, αναδεικνύονται από το κείμενο και σκιαγραφούν τον Ιώσηπο ως ιστορικό, αφηγητή και πρωταγωνιστή της πλοκής. Η επίκληση της ιδιότητας του Εβραίου ιερέα, σε ένα έργο που προσορίζεται να αποτελέσει ιστορική αφήγηση, καθώς και ο ρόλος της αφηγηματικής στρατηγικής της θείας πρόνοιας στην ανθρώπινη ιστορία, τόσο των Εβραίων όσο και με την πορεία που ακολούθησε ο ίδιος ο Ιώσηπος, με την παράδοσή του στους Ρωμαίους, αποκαλύπτουν τις ιδιότητες του Ιώσηπου (ιστορικός-αφηγητής-αυτόπτης μάρτυρας-πρόσωπο της αφήγησης)²⁰ στην ιστορική αφήγηση του DBI²¹, και πώς η στρατηγική των πολλαπλών αφηγηματικών φωνών επιδρά στον τρόπο της απόδοσης της ιστορικής αφήγησης.²² Αναφορικά με την «τύχη», ο Ιώσηπος χρησιμοποιεί ορισμένες ελληνικές λέξεις-έννοιες που είναι μη εβραϊκές. Μια από αυτές είναι η «τύχη». Ο Ιώσηπος επιλέγει να τη χρησιμοποιήσει γιατί πίστευε στο νόημά της. Γιατί απευθυνόταν σε ελληνομαθείς. Γιατί ήθελε να ακολουθήσει την αρχαιοελληνική ιστοριογραφική παράδοση. Για παράδειγμα, ο Πολύβιος απέδωσε στην «τύχη» την αιτία της επιτυχίας της Ρώμης και της παγκόσμιας κυριαρχίας της. Μήπως τελικά, και ο Ιώσηπος απέδωσε την επιτυχία του ρωμαϊκού στρατού επί των Εβραίων στην τύχη; Με μία συγκριτική ανάλυση των αφηγηματικών χωρίων που αφορούν στην «τύχη» στο BJ και στο έργο του Πολύβιου, ενδεχομένως θα κατανοήσουμε γιατί ο Ιώσηπος το έπραξε αυτό.

²⁰ Rodgers, Z. (ed.), (2007). Making history. Josephus and Historical Method, *Supplements to the Journal for the Study of Judaism*, 110, Leiden and Boston, Brill, σ. 471.

²¹ Το *Bellum Judaicum* (75 μ.Χ.) είναι το αρχαιότερο έργο του Φλάβιου Ιώσηπου, όπου τίθεται υπό πραγμάτευση σε επτά βιβλία, η επανάσταση των Ιουδαίων έναντι των Ρωμαίων κατακτητών το 66-73 μ.Χ. Από το προοίμιο του, ο αναγνώστης μαθαίνει ότι ο Ιώσηπος έγραψε και δημοσιοποίησε το έργο του στην αραμαϊκή γλώσσα, απευθυνόμενος στους ανατολικούς λαούς και με σκοπό να τους αποτρέψει από μελλοντικές εξεγέρσεις εναντίον των Ρωμαίων. Αργότερα μετέφερε την ιστορία του στα ελληνικά, προκειμένου να καταστήσει και άλλους λαούς της αυτοκρατορίας μετόχους της αλήθειας αναφορικά με την εξέγερση των Ιουδαίων, στην οποία, όπως δηλώνει, συμμετείχε και ο ίδιος. Αν και ο Ιώσηπος χαρακτηρίζει τη μεταφορά του *Bellum Judaicum* στα ελληνικά ως μετάφραση, ουσιαστικά πρόκειται για αναθεώρηση της προηγούμενης έκδοσης στα αραμαϊκά. Ο Ιώσηπος αποφεύγει να αναφέρει τις πηγές που χρησιμοποίησε για τη συλλογή του υλικού του, παραπέμποντας στο να υποτεθεί ότι η πληθώρα των πληροφοριών προκύπτει από τις προσωπικές μαρτυρίες του, από την αλληλογραφία του με τον βασιλιά Αγρίππα Β', από επίσημες ρωμαϊκές πηγές [Rajak, T. (2002). *Josephus. The Historian and his Society*, 2nd Revised ed., London: Bristol Classical Press, 233-236; Thackeray, H.St.J. (1968). *Josephus the Man and the Historian*, Revised ed., New York: Ktav Publishing House, 29-40].

²² Marincola, J. (2009). Ancient audiences and expectations. In: Feldherr, A. (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, Cambridge Companions to Literature, (11-23), Cambridge: Cambridge University Press.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*.
Ιώσηπος Φλάβιος, *Άπαντα: Ιστορία του Ιουδαϊκού Πολέμου προς Ρωμαίους*, Αθήνα: Κάκτος, 1997.
H.S. Jones & J.E. Powell, εκδ. 1942. *Thucydides Historiae. I–II*. 2η έκδ. Οξφόρδη: Clarendon Press. Ανατ. 1967-70.
Ξενοφών, *Ελληνικά*.
Πολύβιος, *Ιστορίαι*.

Βοηθήματα

- Aune, D.E. (1982). The Use of ΠΡΟΦΗΤΗΣ in Josephus, *Journal of Biblical Literature*, 101, 419.
Bilde, P. (1988). *Flavius Josephus between Jerusalem and Rome: His Life, his Works and their Importance*, Journal for the Study of the Pseudepigrapha 2, Sheffield: Journal for the Study of the Old Testament Press, σσ. 71-73.
Chapman, H.H. (1998). *Spectacle and Theater in Josephus's Bellum Judaicum*, PhD Dissertation, Stanford University, σ. 17.
Chapman, H.H. (2005). Spectacle in Josephus' Jewish War. In: Edmondson, J., Mason, S. & Rives, J.B. (eds), *Flavius Josephus and Flavian Rome*, (289-313), Oxford: Oxford University Press.
Davies, J. (2019). Covenant and Pax Deorum: Polyvalent Prodigies in Josephus' Jewish War, *Histos*, σσ. 13, 78-96.
Feldman, L.H. (1998). *Josephus Interpretation of the Bible*, Berkeley: University of California Press.
Goodman, M. & Weinberg, J. (2016). The reception of Josephus in the early Modern Period, *International Journal of the Classical Tradition*, σσ. 23, 167-171.
Gray, R. (1993). *Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine: The Evidence from Josephus*, Oxford: Oxford University Press, 35-79; Feldman, L.H. (1990). Prophets and Prophecy in Josephus, *Journal of Theological Studies*, σσ. 41, 405-408, 422.
Jonquière, T.M. (2007). *Prayer in Josephus*, Leiden/Boston: Brill, σσ. 221-240.
Jonquière, T.M. (2011). Josephus At Jotapata: Why Josephus Wrote What He Wrote In: Mor, M., Stern, P. & Pastor, J. (eds), *Flavius Josephus (217-245)*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism, Vol.146, Leiden/Boston: Brill.
Marincola, J. (2009). Ancient audiences and expectations. In: Feldherr, A. (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, Cambridge Companions to Literature, (11-23), Cambridge: Cambridge University Press.
Mason, S. (1995). Review of Rebecca Gray Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine: The Evidence from Josephus, *Journal of Biblical Literature*, 114, 308-311; Feldman, (1990), ό.π., σσ. 404-406.
Misch, G.A. (1973). *History of Autobiography in Antiquity*, Dicks, E.W. (μτφρ), Westport: Greenwood Press, σ. 317.
Pucci Ben Zeev, M. (2011). Between Fact and Fiction: Josephus. Account of the Destruction of the Temple. In: Pastor, J., Stern, P. & Mor, M. (eds), *Flavius Josephus (Supplements to the Journal for the Study of Judaism)*, Leiden: Brill, σσ. 53-63.
Rodgers, Z. (ed.), (2007). Making history. Josephus and Historical Method, *Supplements to the Journal for the Study of Judaism*, 110, Leiden and Boston, Brill, σ. 471.

- Tuval, M. (2013). *From Jerusalem Priest to Roman Jew: on Josephus and the Paradigms of Ancient Judaism*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament,, 2, 357, Tübingen: Mohr Siebeck
- Van Henten, J.W. & Huitink, L. (2018). Josephus. In: De Temmerman, K. & van Emde Boas, E. (eds), *Characterization in Ancient Greek Literature* (251-270), Studies in Ancient Greek Narrative, Vol. 4, Mnemosyne. Supplements, Vol. 411, Leiden & Boston: Brill.

Οι σύγχρονοι Έλληνες λογοτέχνες στο Διαδίκτυο

Το πέραςμα στην ψηφιακή εποχή, που σηματοδοτήθηκε από την παντοκρατορία του Διαδικτύου, άφησε ανεξίτηλο το στίγμα του και στον χώρο της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πλήθος συγγραφέων, αναγνωρισμένοι και μη, γοητεύθηκαν από τη δυναμική των «Νέων Μέσων»¹ και στράφηκαν προς την αξιοποίησή τους. Μολαταύτα, στη χώρα μας, ελάχιστη πρόοδος έχει σημειωθεί στον χώρο της «ηλεκτρονικής λογοτεχνίας», αν αναλογιστούμε ότι ελάχιστα κείμενα διαπνέονται από την αίσθηση του παιχνιδιού και της έκπληξης, ιδιότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τον ορισμό του Scott Rettberg, Καθηγητή Ψηφιακού Πολιτισμού και λογοτέχνη, συνέχουν τα ηλεκτρονικά κείμενα.² Επιπλέον, περιορισμένος είναι ο αριθμός των κειμένων που απαρτίζονται από πολυμέσα και υπερσυνδέσμους. Κατά συνέπεια, τα κείμενα που καλλιεργούνται σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές δύνανται εύκολα να εκτυπωθούν και να αναγνωστούν σε έντυπη μορφή, παρεκκλίνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, από τα κριτήρια που εντάσσουν ένα κείμενο στην επικράτεια των ηλεκτρονικών κειμένων/κυβερνοκειμένων, σύμφωνα με τους ορισμούς θεωρητικών της ηλεκτρονικής λογοτεχνίας, όπως ο Raine Koskimaa³ και η Katherine Hayles.⁴

Εξετάζοντας τον χώρο της πεζογραφίας, μόνη αξιόλογη προσπάθεια στον χώρο της υπερκειμενικής μυθοπλασίας (της μυθοπλασίας που χρησιμοποιεί υπερσυνδέσμους) είναι το μυθιστόρημα της Σοφίας Νικολαΐδου *Ο Πλανήτης Πρέσπα*,⁵ το οποίο χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα και κυκλοφόρησε πειραματικά, λίγους μήνες πριν από την έντυπη έκδοση του έργου.⁶ Ακολούθως, παρά την πρόοδο που σημειώθηκε ως προς τη συμπόρευση της ποίησης με τις εικαστικές τέχνες (πλέον αντιπροσωπευτική η περίπτωση του Μιχαήλ Μήτρα) και δευτερευόντως τις παραστατικές τέχνες ή το βίντεο, δεν καταγράφονται αξιόλογα δημιουργήματα στον χώρο της ηλεκτρονικής ποίησης.

Δίνοντας τη σκυτάλη στα ιστολόγια, που μέχρι σήμερα κατακλύζουν το Διαδίκτυο, παρά την ευκρινή ατόνηση της δυναμικής τους, ένεκα της άνηθης της Κοινωνικής Δικτύωσης, αξίζει να σταθούμε σε αξιόλογες προσπάθειες, όπως το *Αλωνάκι της Ποίησης*⁷ του ποιητή, μεταφραστή και πανεπιστημιακού, Γιώργου Κεντρωτή. Ο διαχειριστής του ιστολογίου δεξιώνεται τον ποιητικό και μεταφραστικό του μόχθο, εξοικειώνοντας το ελληνικό αναγνωστικό κοινό με ποιητικές φωνές από τη Λατινική Αμερική και την Κεντρική Ευρώπη, αναδημοσιεύει έργα τρίτων και εξετάζει το ζήτημα της μετάφρασης από καθαρά θεωρητική έποψη, δημοσιεύοντας κείμενα δοκιμαϊκής υφής.

Με τη σειρά του, ο ποιητής της Β' Μεταπολεμικής Γενιάς, Τόλης Νικηφόρου, στο ιστολόγιο *Ένα λιβάδι μέσα στην ομίχλη που ονειρεύεται*,⁸ εξωτερικεύει τη νεοελληνική ποιητική

¹ Για έναν ορισμό της έννοιας «Νέα Μέσα», βλ. Lev Manovich, *The Language of New Media*, Massachusetts: The MIT Press, 2001, σ. 19.

² Βλ. Scott Rettberg, *Electronic Literature*, Cambridge: Polity Press, 2018, σ. 203.

³ Βλ. Raine Koskimaa, «Is There a Place for Digital Literature in the Information Society?», *Dichtung Digital. Journal für Kunst und Kultur digitaler Medien*, τ. 5, τχ. 4, 2003, σ. 3. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.25969/mediarep/17630> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

⁴ Βλ. N. Catherine Hayles, «Electronic Literature: What is it?», <https://eliterature.org/pad/elp.html> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

⁵ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <http://snikolaidou.gr>.

⁶ Βλ. Σοφία Νικολαΐδου, *Πλανήτης Πρέσπα: Μια μεγάλη ιστορία*, Αθήνα: Κέδρος, 2002.

⁷ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://alonakitispoisis.blogspot.com/>.

⁸ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://dreaming-in-the-mist.blogspot.com/>.

σκηνή, μέσα από μια ιδιαίτερα προσεγμένη ανθολόγηση, που εκκινεί το 2008 και παύει το 2022. Ακολούθως, ο Γιάννης Πατίλης, ποιητής της Γενιάς του '70, είναι ιδιοκτήτης-εκδότης και συνδιευθύνει μαζί με τη συγγραφέα, Ηρώ Νικοπούλου, το ιστολόγιο *Ιστορίες Μπονζάι: Η Αισθητική του μικρού*.⁹ Η εν λόγω προσπάθεια ορίζεται ως διαδικτυακή επιθεώρηση και ταυτόχρονα διαδικτυακή ανθολογία εν προόδω, αφιερωμένη στην ευσύνοπτη πρόζα. Άξιο αναφοράς, ότι οι συντελεστές του ιστολογίου εγκαινίασαν τη χρήση του όρου «Μπονζάι» στην ελληνική λογοτεχνική σκηνή, για να αναφερθούν στο μικρό διήγημα. Η επιλογή τους ανάγεται στον εθνικό μας ποιητή, Διονύσιο Σολωμό.¹⁰ Η καλαισθητή ανθολογία δίδει ιδιαίτερη βαρύτητα σε ελληνόφωνα διηγήματα. Αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτών, μάλιστα, έχουν μεταφραστεί στην αγγλική και την ισπανική. Ακολούθως, εκτείνεται και στην παγκόσμια λογοτεχνική σκηνή, διαχέοντας στο εγχώριο αναγνωστικό κοινό έγκριτες μεταφράσεις, προσερχόμενες από δεκατρείς διαφορετικές γλώσσες και λογοτεχνίες, και μεταγγίζοντας τις διεθνείς εξελίξεις στον χώρο.

Στο ίδιο κλίμα, το ιστολόγιο του κριτικού, Γιώργου Αράχη,¹¹ βρίθκει βιβλιοκριτικών κειμένων που αγγίζουν το έργο σύγχρονων δημιουργών. Ιδιαίτερη μνεία μπορεί να γίνει στην ενότητα: «Συμπληρωματικά στοιχεία ή “Επίμετρο” στη δεύτερη έκδοση της ανθολογίας του Ανέστη Ευαγγέλου, *Η Δεύτερη Μεταπολεμική Ποιητική Γενιά (1950-1970)*». Πέραν των ανθολογημένων ποιημάτων, φιλολογικό ενδιαφέρον έχουν και τα εργοβιογραφικά σημειώματα για ποιητές, όπως ο Ντίνος Χριστιανόπουλος, η Κική Δημουλά, ο Νίκος-Αλέξης Ασλάνογλου, ο Βύρων Λεοντάρης.¹²

Κάποιοι λογοτέχνες έχουν επιλέξει και τη λύση των ιστοσελίδων, οι οποίες, σε αντίθεση με τα ημερολογιακής υφής ιστολόγια, έχουν στατικό περιεχόμενο, καθώς ενημερώνονται περιστασιακά. Ιδιαίτερα καλαισθητές ιστοσελίδες αναδεικνύουν το έργο των αείμνηστων ποιητών: Δημήτρη Αρμάου,¹³ Αλέξανδρου Ίσαρη¹⁴ και Μαρίας Κυρτζάκη.¹⁵ Από τους ζώντες δημιουργούς, αξίζει να κάνουμε μια μικρή στάση στους ιστότοπους του ποιητή, μεταφραστή και διευθυντή της διαδικτυακής επιθεώρησης λόγου και ιδεών *Νέο Πλανόδιον*, Κώστα Κουτσουρέλη,¹⁶ και των πεζογράφων Φίλιππου Δρακονταειδή¹⁷ και Μάνου Κοντολέων.¹⁸

Επόμενος σταθμός, τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, τα οποία, παρότι πολλές φορές διαπνέονται από το στοιχείο της μαζικότητας, της προχειρότητας και της επαναληψιμότητας, αγκαλιάστηκαν από σημαντικούς εκπροσώπους των νεοελληνικών γραμμάτων.¹⁹ Λόγω της παραχώρισης / υποτίμησης της συμπόρευσης συγγραφής και κοινωνικής δικτύωσης, κρίθηκε γόνιμη η συστηματική μελέτη της παρουσίας εβδομήντα σύγχρονων λογοτεχνών, δύο κριτικών και ενός εκδότη στο Μέσο Κοινωνικής Δικτύωσης

⁹ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://bonsaistoriesflashfiction.wordpress.com/>.

¹⁰ Βλ. Γιάννης Πατίλης & Ηρώ Νικοπούλου, «Ταυτότητα», *Ιστορίες Μπονζάι: η αισθητική του μικρού: Ένα ιστολόγιο για το μικρό διήγημα από το λογοτεχνικό περιοδικό Πλανόδιον*, <https://bonsaistoriesflashfiction.wordpress.com/taytotita/> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

¹¹ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://giorgosaragis.wordpress.com/>.

¹² Βλ. Γιώργος Αράχης, «Συμπληρωματικά στοιχεία ή “Επίμετρο” στη δεύτερη έκδοση της ανθολογίας του Ανέστη Ευαγγέλου, *Η Δεύτερη Μεταπολεμική Ποιητική Γενιά (1950-1970)*. Εισαγωγή, Γιώργος Αράχης», <https://giorgosaragis.wordpress.com/antho1/> (προσπελάστηκε: 05/06/2025).

¹³ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://dimitrisarmaos.gr/>.

¹⁴ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://www.alexandrosissaris.draffix.gr/>.

¹⁵ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://mariakyrtsaki.com/>.

¹⁶ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <http://www.koutsourelis.gr/>.

¹⁷ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <http://www.philipdracodaidis.gr/>.

¹⁸ Ηλεκτρονικός σύνδεσμος: <https://www.kontoleon.gr/>.

¹⁹ Ενδεικτικά, ο Αμερικανός ποιητής και κριτικός Kenneth Goldsmith επινόησε τον όρο «μη δημιουργικό γράψιμο» (uncreative writing), θίγοντας την επανάληψη, την κοινοτοπία, τον σφετερισμό ακόμα και τον πλαγιαρισμό, εξετάζοντας έργα συγγραφέων του λογοτεχνικού κινήματος Alt Lit, το οποίο συνδέθηκε με το Διαδίκτυο και είχε ως δίαυλο για τη διάδοσή του στο πλατύ αναγνωστικό κοινό τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Βλ. Kenneth Goldsmith, *Uncreative writing: managing language in the digital age*, New York: Columbia University Press, 2011, σσ. 3-4.

Facebook. Η επιλογή τους είναι αντιπροσωπευτική και όχι αξιολογική. Αναγνωρισμένοι λογοτέχνες, οι οποίοι δεν ενημερώνουν τακτικά το προφίλ τους, (π.χ. απ' τον χώρο της πεζογραφίας ο Δημήτρης Μίγγας, απ' τον χώρο της ποίησης ο Μανόλης Πρατικάκης), δεν συμπεριλήφθηκαν. Η έρευνα περιορίστηκε στο χρονικό διάστημα της εξαετίας 2016-2021. Ο εν λόγω περιορισμός κρίθηκε επιβεβλημένος, λόγω της υπερσυσσώρευσης αναρτήσεων, γεγονός που αναμφίλεκτα θα βράδυνε κατά πολύ τη φιλολογική προσέγγισή τους.

Οι περισσότεροι εξ αυτών των πνευματικών δημιουργών έχουν συμπληρώσει μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κοινωνική Δικτύωση, δεδομένου ότι εισήλθαν στην επικράτεια του *Facebook* κατά τις απαρχές της δεύτερης δεκαετίας του τρέχοντος αιώνα. Κάποιοι άρχισαν να προβαίνουν σε χρήση της εν λόγω πλατφόρμας και νωρίτερα, περί το 2008, σε μία περίοδο μεταβατική για τα «Νέα Μέσα» στη χώρα μας, καθώς εκείνη την περίοδο διαμορφώνονταν οι συνθήκες της μαζικής χρήσης του Διαδικτύου, έτσι ώστε, σταδιακά, να καταστεί αναπόσπαστο κομμάτι κάθε δημόσιου και ιδιωτικού χώρου. Από την ενδελεχή έρευνα στους λογαριασμούς (υπεύθυνοι για τη διαχείριση τους είναι οι ίδιοι οι λογοτέχνες) και τις σελίδες (συχνά διαχειριστές δεν είναι οι ίδιοι οι λογοτέχνες, αλλά άτομα ή φορείς του περιβάλλοντος τους), εξήχθησαν κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Εν ολίγοις, η διαδικτυακή τους παρουσία συνιστά μια πινακοθήκη του έργου τους, η οποία, ένεκα και της ευχρηστίας της κοινωνικής δικτύωσης, ενημερώνεται απερίσπαστα. Πέραν της παράθεσης άφθονων δειγμάτων της προσωπικής τους δημιουργίας (ποιήματα, ευσύνοπτα διηγήματα κι αποσπάσματα από ευρύτερες συνθέσεις, π.χ. νουβέλες, μυθιστορήματα ή θεατρικά έργα που αντλήθηκαν από αυτοτελείς εκδόσεις, συγκεντρωτικούς τόμους, ανθολογίες, εφημερίδες, περιοδικά λόγου), δεν πρέπει να λησμονήσουμε τα ανέκδοτα κείμενα και τις προδημοσιεύσεις, τόσο στη ροή των αναρτήσεων, όσο και μέσω υπερσυνδέσεων σε διαδικτυακούς ιστοτόπους, π.χ. διαδικτυακά περιοδικά λόγου. Αναντίρρητα, τέτοιες πρακτικές προλειαίνουν το έδαφος, ώστε το αναγνωστικό κοινό να μυηθεί σε επικείμενες εκδοτικές εργασίες, σε κάποιες περιπτώσεις πολύ πριν από την κυκλοφορία τους. Τοιουτοτρόπως, συχνά λαμβάνουν χώρα και οι προαναγγελίες νέων εκδόσεων, σε αναρτήσεις, οι οποίες, μεταξύ άλλων, αναγράφουν και την ακριβή ημερομηνία κυκλοφορίας.

Διαδικτυακός χώρος παρέχεται και για την αναγγελία βιβλιοπαρουσιάσεων και λοιπών εκδηλώσεων. Σε κάθε περίπτωση, αναφέρονται λεπτομέρειες για τον χρόνο, τον τόπο διεξαγωγής, τους εισηγητές και όλους τους συμμετέχοντες (π.χ. μουσικούς ή ηθοποιούς). Κατά τη διεξαγωγή τους, εξάλλου, κάποιες από αυτές τις εκδηλώσεις βιντεοσκοπούνται και διαχέονται σε λογαριασμούς και σελίδες συγγραφέων, εκδοτικών οίκων και χώρων διεξαγωγής, για να αναπαραχθούν απ' τον διαδικτυακό χρήστη που αδυνατεί να παρευρεθεί, ενδεχομένως λόγω απόστασης. Αξιοθαύμαστο πως σε κάποιες περιπτώσεις διατίθεται και η δυνατότητα ζωντανής μετάδοσης (live streaming). Άλλωστε, οι διαδικτυακές παρουσιάσεις και πάσης φύσεως βιβλιοφιλικής υφής εκδηλώσεις λειτούργησαν ως το νήμα που μας συνέδεε με τη λογοτεχνία στους χαλεπούς καιρούς της κοινωνικής αποστασιοποίησης κατά την περίοδο της πανδημίας. Να μην προσπεράσουμε ακόμα ότι κάποιοι λογοτέχνες (Δώρα Κασιάλη, Μάνος Κοντολέων, Γιώργος Μπλάνας, Ντίνος Σιώτης, Θανάσης Τριαρίδης, Πόλυ Χατζημανωλάκη), ανταμείβουν την αφοσίωση των διαδικτυακών τους φίλων, επιτρέποντας την άνευ κόστους πρόσβαση σε ηλεκτρονικά βιβλία (αρχεία σε μορφή pdf), για τα οποία διατίθεται και η δυνατότητα αποθήκευσης στη συσκευή πλοήγησης του εκάστοτε διαδικτυακού αναγνώστη.

Εν συνεχεία, το *Facebook* συχνά γίνεται διάυλος και της διεθνούς απήχησης του έργου πεζογράφων, όπως η Ρέα Γαλανάκη, ο Γιάννης Καλπούζος, η Αμάντα Μιχαλοπούλου, η Σοφία Νικολαΐδου, η Έρση Σωτηροπούλου κι ο Πέτρος Τατσόπουλος, δίδοντας χώρο σε αυτοτελείς εκδόσεις ή δημοσιεύσεις σε έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα εκτός συνόρων. Παράλληλα, ποιητές, όπως οι Γ. Χ. Θεοχάρης, Δώρα Κασιάλη, Χλόη

Κουτσουμπέλη, Τόλης Νικηφόρου, Δήμητρα Χ. Χριστοδούλου, δημοσιοποιούν μεταφράσεις στίχων τους σε άλλες γλώσσες.

Οι ποιητές δεν λησμονούν και μελοποιήσεις στίχων τους, αν λάβουμε υπ' όψιν σχετικές αναρτήσεις των: Παυλίνας Παμπούδη, Στρατή Πασχάλη, Ντίνου Σιώτη, Γιώργου Χρονά. Δεν λείπουν και οι απαγγελίες ποιημάτων από γνωστούς ηθοποιούς, όπως μαρτυρά η σελίδα του Θανάση Τριαρίδη. Ακόμα, το λογοτεχνικό σύμπαν λογοτεχνών ξεδιπλώνεται από συνεντεύξεις, τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές ή ντοκιμαντέρ. Λογοτέχνες καθίστανται και παρουσιαστές ραδιοφωνικών εκπομπών (Γιώργος-Ισακός Μπαμπασάκης, Θάνος Σταθόπουλος, Γιώργος Χρονάς). Επεισόδια αυτών των εκπομπών παραμένουν ανοικτά στο διαδικτυακό πανηγύρι για όλους, καθιστώντας δυνατή την πρόσβασή μας, ανά πάσα στιγμή, μέσω υπερσυνδέσεων. Τα τελευταία χρόνια παίρνουν τη σκυτάλη και τα podcasts, τα οποία τείνουν να πολλαπλασιάζονται ραγδαία. Εξέχον δείγμα τους, η σειρά «Βιβλία και Συγγραφείς» της LiFO με οικοδεσπότη τον έγκριτο Νίκο Μπακουλάκη. Τη μερίδα του λέοντος σ' αυτή την οπτική και ηχητική πανδαισία έχει το αγαπημένο σε όλες τις γενιές *YouTube*. Πλατφόρμες, όπως *Mixcloud*, *Podomatic* και *Sound Cloud* απέχουν κατά πολύ.

Ακολουθώντας, οι λογοτέχνες δεν μένουν περιχαρακωμένοι στο έργο τους, αλλά θεραπεύουν ποικιλοτρόπως τον κόσμο των γραμμάτων. Χαρακτηριστικά, δημοσιεύουν αποσπάσματα από αναγνώσματα που έχουν αγαπήσει, καταφεύγουν σε βιβλιοπροτάσεις και συμμετέχουν σε λογοτεχνικά αφιερώματα. Δεν ελλείπουν και οι συγκριτικές προσεγγίσεις. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, επιστρατεύοντας τα διδάγματα της Συγκριτικής Γραμματολογίας, θα μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε επιδράσεις, ερεθίσματα, αναδιαπραγματεύσεις γνωστών έργων.

Επιπροσθέτως, τρεις ποιητές, ο Γιώργος Χ. Θεοχάρης, ο Γιάννης Τζανετάκης κι ο Θανάσης Χατζόπουλος, έχουν επωμιστεί την ιδιότητα του συστηματικού ανθολόγου. Ο Θεοχάρης προβαίνει στην δημοσίευση ενός ποιήματος κάθε μέρα (ενίοτε δημοσιεύει και ποιητικές πρόζες από πεζογραφήματα), στον προσωπικό του λογαριασμό. Σ' αυτήν την πρακτική δίδει το όνομα «Χαρτοκόπτης», για να τη διακρίνει από ποικίλες άλλες αναρτήσεις που φιλοξενούνται στον λογαριασμό του. Στον «Χαρτοκόπτη», που παραμένει ενεργός από το μακρινό 2012 ανελλιπώς, απαντάμε εκπροσώπους όλων των περιόδων και τάσεων της εγχώριας ποιητικής παραγωγής, από τον Σολωμό και τον Κάλβο έως τα σήμερα. Συχνά δίδεται φωνή και σε νέους δημιουργούς, που απευθύνονται στον Θεοχάρη, προκειμένου να δημοσιοποιήσουν ανέκδοτο ποιητικό υλικό. Καρπός της απερίσπαστης αυτής κορφολόγησης της νεοελληνικής ποίησης είναι έξι έντυπες ανθολογίες, οι οποίες δεξιώνονται όλον ανεξαιρέτως τον πλούτο του «Χαρτοκόπτη».

Ο Γιάννης Τζανετάκης, με τη σειρά του, προβαίνει τακτικά στη δημοσίευση ποιημάτων στον λογαριασμό του και παραπέμπει μέσω υπερσυνδέσεων σε θεματικά λογοτεχνικά αφιερώματα που εκπονεί στην στήλη «TOP 5» του ιστότοπου *Andro*. Ακολουθώντας, ο Θανάσης Χατζόπουλος, κατά το διάστημα 2014-2021, προέβαινε σε ανθολογήσεις ποιητών στη στήλη «Ανθρωπογεωγραφία» της διαδικτυακής επιθεώρησης λόγου *Ο Αναγνώστης*, που συνιστά συνέχεια του λογοτεχνικού περιοδικού *ΛΙΒΑΖΩ*. Ο διαδικτυακός αναγνώστης, μέσω φωτογραφιών, αποκτά και τη δυνατότητα περιδιάβασης σε επιλεγμένες σελίδες έντυπων ανθολογιών που έχουν συντάξει οι ποιητές: Γιώργος Κεντρωτής, Κώστας Κουτσουρέλης, Ντίνος Σιώτης, Γιάννης Υφαντής. Ενδιαφέρον έχει και η πλοήγηση στη διαδικτυακή *Ανθολογία σύγχρονης ελληνικής ποίησης εξ ιδίων*.²⁰ Εκεί, μεταξύ άλλων, δημοσιεύουν ποιήματα οι ποιητές: Γιώργος Θεοχάρης, Χλόη Κουτσουμπέλη, Κώστας Κουτσουρέλης, Ευτυχία-Αλεξάνδρα Λουκίδου, Γιάννης Τζανετάκης.

Από την Κοινωνική Δικτύωση δεν ελλείπει και ο σχολιασμός της περιρρέουσας ατμόσφαιρας στον χώρο των γραμμάτων, των τεχνών και της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Ενδεικτικά, οι αισθητικές απόψεις του Κώστα Κουτσουρέλη, οι οποίες

²⁰ Βλ. Αντώνης Δ. Σκιαθάς & Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος (επιμ.), *Ανθολογία σύγχρονης ελληνικής ποίησης εξ ιδίων*, Γραφείο Ποίησης / Culture Book, 2021, <https://culturebook.gr/grafeion-poihsens/oi-poiites-aftoanthologoyntai/anthologia-sigxronis-ellinikis-poiisis-ex-idion-1-1/>.

αρχικά είχαν διοχετευθεί στον προσωπικό του λογαριασμό, κατέστησαν ο κορμός του δοκιμίου *Η τέχνη που αυτοκτονεί: τα αδιέξοδα της ποίησης των καιρών μας*, το οποίο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Μικρή Άρκτος το 2019. Ο ίδιος, όντας ιδιαίτερα ενεργός στο Διαδίκτυο, αξιοποίησε τον λογαριασμό του, για να στηλιτεύσει πρακτικές του ομοτέχνου του, Χάρη Βλαβιανού, προσδίδοντάς του τον ιδιαίτερα βαρύ χαρακτηρισμό «λογολόπος», παραθέτοντας σχετικά πειστήρια. Την άποψη του γνωστού ποιητή και μεταφραστή συμμερίστηκαν κι άλλοι άνθρωποι του πνεύματος, π.χ. Ευγένιος Αρανίτσης, Ντίνος Σιώτης. Μελετώντας τον λογαριασμό του Βλαβιανού, παρατηρήσαμε πως οι ανωτέρω αιτιάσεις έμειναν αναπάντητες. Ο Γιώργος Κεντρωτής, με τη σειρά του, χρησιμοποίησε το βήμα που του παρέχει το Διαδίκτυο, για να υπερασπιστεί τη μεταφραστική του ιδιότητα από τις επιθέσεις των Μιχαήλ Πασχάλη και Γιάννη Η. Χάρη, οι οποίοι, μέσω αρθρογραφίας τους στον Τύπο, αμφισβήτησαν την πιστότητα των μεταφραστικών του μόχθων.

Εν συνεχεία, ένα διόλου ευκαταφρόνητο τμήμα των συγγραφέων που μελετήθηκαν στη μετά χείρας εργασία αναδεικνύει και τους προσωπικούς του μόχθους στον χώρο της μετάφρασης (Χάρης Βλαβιανός, Βερονίκη Δαλακούρα, Γιώργος Κεντρωτής, Κώστας Κουτσουρέλης, Αχιλλέας Κυριακίδης, Γιώργος Ίσαρος Μπαμπασάκης, Γιώργος Μπλάνας). Δεν ελλείπουν και όσοι αναβαπτίζονται στον χώρο της δοκιμιογραφίας (Γιώργος Χ. Θεοχάρης, Ελένη Λαδιά, Ευτυχία-Αλεξάνδρα Λουκίδου, Θανάσης Μαρκόπουλος), οι επιμελητές εκδόσεων (Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Νίκος Μπακουνάκης), οι ιδιοκτήτες εκδοτικών οίκων ή εκδότες / διευθυντές λογοτεχνικών έντυπων και διαδικτυακών επιθεωρήσεων (Χάρης Βλαβιανός, Γιάννης Γουδέλης, Γιώργος Χ. Θεοχάρης, Δημήτρης Γ. Κανελλόπουλος, Κώστας Κουτσουρέλης, Κώστας Α. Κρεμμύδας, Κώστας Μαυρουδής, Παυλίνα Παμπούδη, Ντίνος Σιώτης, Γιώργος Χρονάς).

Συνεκτικό στοιχείο της εκτεταμένης και πολυεπιπέδης παρουσίας των συγγραφέων στον κυβερνοχώρο είναι η αναδημοσίευση βιβλιοκριτικών σημειωμάτων που αγγίζουν συγγραφικά τους πονήματα, συνήθως νεόκοπα. Συχνά, οι μελετώμενοι συγγραφείς εγκολπώνονται και οι ίδιοι την ιδιότητα του κριτικού, για να αποτιμήσουν τις προσπάθειες ομοτέχνων τους. Η αφθονία των βιβλιοκριτικών σημειωμάτων υπό προϋποθέσεις δύναται να καταστεί γόνιμη σε ενδεχόμενες απόπειρες ερμηνείας της σύγχρονης λογοτεχνικής σκηνής.

Παρ' όλα αυτά, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί με την αξιοποίησή τους για εκπαιδευτικούς / ερευνητικούς σκοπούς, δεδομένου ότι η απουσία φραγμών ως προς τη δημοσίευση κειμένων στο αχανές Διαδίκτυο θα επέτρεπε τη σύνταξη σχετικών κειμένων από μη καταρτισμένους σε κλάδους του επιστητού, όπως η Θεωρία της Λογοτεχνίας, η Ιστορία της Λογοτεχνίας και η Συγκριτική Γραμματολογία. Να μην παραβλέψουμε και τον παράγοντα της υποκειμενικότητας. Άλλωστε, ένας διαπρεπής λογοτέχνης δεν λειτουργεί αβασάνιστα και αυταπόδεικτα ως κατηρητισμένος, αποτελεσματικός ή αμερόληπτος κριτικός. «Λυδία λίθος» για την ποιότητα διάφορων διαδικτυακών κριτικών αποτιμήσεων δύναται να καταστούν οι καθόλα εμπεριστατωμένες κριτικές δύο χαλκέντερων, δοκιμασμένων εδώ και δεκαετίες, κριτικών της λογοτεχνίας, του Γιώργου Αράγη και του Αλέξη Ζήρα, οι οποίες διοχετεύονται και στο προς εξέταση Μέσο Κοινωνικής Δικτύωσης.

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι συγγραφείς εκτείνονται και στον χώρο των εικαστικών τεχνών, του κινηματογράφου και της μουσικής, δείχνοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διαχρονία τους, αλλά και διάφορες σύγχρονες εξελίξεις. Άλλοτε, εγκολπώνονται και οι ίδιοι τον ρόλο του ζωγράφου, του σκηνοθέτη, του σεναριογράφου, του στιχουργού, του συνθέτη, του ερμηνευτή, του ηθοποιού, του δημιουργού εικονογραφημάτων. Ενδεικτικά παραδείγματα διακαλλιτεχνικής δράσης συνιστούν οι: Ευγένιος Αρανίτσης, Θεόδωρος Γκόνης, Τάσος Γουδέλης, Αγαθή Δημητρούκα, Θωμάς Κοροβίνης, Αχιλλέας Κυριακίδης, Παυλίνα Παμπούδη, Νίκος Παναγιωτόπουλος, Δημοσθένης Παπαμάρκος, Πέτρος Τατσόπουλος, Γιώργος Χρονάς. Στο προσκήνιο έρχονται και πάρεργα των λογοτεχνών, όπως η ανθοκομία (Εύα Μ. Μαθιουδάκη), το κέντημα (Ευγενία Φακίνου), το ποδόσφαιρο

(Γιώργος Κεντρωτής), η συλλογή βιβλίων και εφημερίδων (Κώστας Μαυρουδής). Επιπλέον, αναπτύσσονται διαύλοι με άλλες επιστήμες. Αξιοπρόσεκτες οι περιπτώσεις της Αλεξάνδρας Δελγιώρη, η οποία έχει αφήσει το στίγμα της στον χώρο της φιλοσοφίας, της Ελένης Λαδιά, που καταγίνεται με τη φιλοσοφία και τη θεολογία, με γνώμονα τον μυστικισμό και τον υπαρξισμό, του Θανάση Χατζόπουλου, έγκριτου ψυχαναλυτή και μεταφραστή του θεωρητικού των αντικειμενότροπων σχέσεων, Donald Winnicott, της Φωτεινής Τσαλίκιογλου, ομότιμης καθηγήτριας Ψυχολογίας, και του Τεύκρου Μιχαηλίδη, ο οποίος μέσω του συγγραφικού του έργου σμιλεύει δύο φαινομενικά ασύμβατους κόσμους: τη λογοτεχνία και τις εφαρμοσμένες επιστήμες, με πυρήνα τα μαθηματικά. Να μην ξεχάσουμε και τον Θωμά Κοροβίνη, έναν στρατιώτη του λαϊκού πολιτισμού, προικισμένο με το χάρισμα να μετακινώνει ενθύμια της μνήμης, ήθη κι έθιμα από τις «χαμένες πατρίδες» και την ετερόκλητη, συχνά δοκιμασμένη από συγκρούσεις, πλημμυρίδα των λαών της Ανατολικής Μεσογείου, σε λογοτεχνικά κείμενα με ιδιαίτερες αισθητικές αξιώσεις.

Ενδιαφέρον έχει κι η λογοτεχνική ανάπλαση της ιστορίας μέσα από τις περιπτώσεις της Μάρως Δούκα, της Ρέας Γαλανάκη, του Νίκου Δαββέτα, του Στέφανου Δάνδολου, του Γιάννη Καλούζου, του Νίκου Μπακουνάκη, του Νίκου Ξένιου και του Δημοσθένη Παπαμάριου, ενώ ο Κώστας Αρκουδέας, και μέσω των αναρτήσεών του, προωθεί ένα υβριδικό, νεόκοπο για τα ελληνικά δεδομένα κειμενικό είδος που παντρεύει την πεζογραφία με το non-fiction, για να εμψυχήσει στους διαδικτυακούς του φίλους την αγάπη της λογοτεχνίας, φέρνοντας στο φως τα διαχρονικά προσκόμματα των λογοτεχνών, όπως η λογοκρισία και οι πάσης φύσεως διώξεις. Ο Μάνος Κοντολέων, με τη σειρά του, έχοντας στο ενεργητικό του σημαντικές περγαμηνές στον χώρο της παιδικής / εφηβικής λογοτεχνίας, αναφέρεται στην εξέλιξη του είδους στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας τους πρωτεργάτες του, ενώ η Χίλντα Παπαδημητρίου πασχίζει να εξοικειώσει το ελληνικό αναγνωστικό κοινό με έργα-ορόσημα της διεθνούς αστυνομικής λογοτεχνίας.

Υπερβαίνοντας την περιοχή της τέχνης τους, οι συγγραφείς συχνά μοιράζονται μαρτυρίες για γεγονότα που σημάδεψαν τη νεοελληνική και την παγκόσμια ιστορία. Τον διαδικτυακό αναγνώστη καθελώνει η προσπάθεια του Γιώργου Χ. Θεοχάρη να αποτυπώσει τις μνήμες απ' το μαρτυρικό Δίστομο. Κοινός τόπος γίνονται, επίσης, βιωματικά κείμενα, τα οποία υδρεύονται από δυσάρεστες και ευχάριστες εμπειρίες που άσκησαν καταλυτική επίδραση στη ζωή και την πορεία τους στα γράμματα, σημειώματα για ομότεχνους (η γραφή τους συχνά συνδέεται με την ανακοίνωση της εκδημίας τους ή συμπίπτει με επετείους γέννησης και θανάτου), αναφορές στη δράση μεγάλων μορφών που λάμπρυναν τον χώρο των γραμμάτων και της τέχνης, φωτογραφικά ντοκουμέντα.

Ελληνίδες πεζογράφοι εκθέτουν την οπτική τους και για το γυναικείο ζήτημα (Αμάντα Μιχαλοπούλου, Χίλντα Παπαδημητρίου, Φωτεινή Τσαλίκιογλου), ενώ ο Πέτρος Τατσόπουλος εγείρει αντιδράσεις, εμφορούμενος από έναν υπέρμετρο αντικληρικαλισμό, φωτίζοντας τις πρακτικές διάφορων ιεραρχών κατά τα προεόρτια και τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Δεν απουσιάζουν και οι προσεγγίσεις της σύγχρονης κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας από τους Μάρω Δούκα, Δημήτρη Γ. Κανελλόπουλο, Κώστα Κουτσουρέλη, Θανάση Τριαρίδη και Πέτρο Τατσόπουλο. Φυσικά, οι ιδεολογικοπολιτικές αφετηρίες των ανωτέρω διαφέρουν. Κάποιοι από αυτούς εκθέτουν την προσωπική τους αλήθεια με ιδιαίτερη παρρησία και τυγχάνουν επιδοκιμασιών. Συχνά, βέβαια, λόγω της επιμονής και της δηκτικότητάς τους, προκαλούν διαδικτυακούς διαξιφισμούς. Εξάλλου, κατά τη διάρκεια της εξαετίας 2016-2021 συνέβησαν γεγονότα που άγγιξαν όχι μόνο τις λεπταίσθητες χορδές των λογοτεχνών, αλλά δοκίμασαν και τις δικές μας αντοχές. Πέραν της πανδημίας, προέκυψαν και άλλα συνταρακτικά γεγονότα, π.χ. διάφορες φυσικές καταστροφές, η ευρωπαϊκή προσφυγική / μεταναστευτική κρίση, η γιγάντωση της πολιτικής ορθότητας με τη συνακόλουθη αναθεώρηση πολιτιστικών προϊόντων, όπως βιβλία, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η κοινοβουλευτική παρουσία της Χρυσής Αυγής, η έκρηξη του κινήματος #MeToo και στη χώρα μας. Άξια αναφοράς

και η συμπλήρωση διακοσίων χρόνων από το εθνεγερτήριο σάλπισμα του 2021, η οποία άφησε το στίγμα της και στην εγχώρια βιβλιοπαράγωγή.

Συνυπολογίζοντας τα παραπάνω, δεν θα ήταν να υπερβολή να σημειώσουμε ότι, ελλείψει της κοινωνικής δικτύωσης, τέτοιες εμπειρίες δεν θα κοινοποιούνταν στο αναγνωστικό κοινό και τον μελετητή της λογοτεχνίας. Αναμφίλεκτα, μέσω της παρουσίας τους στον κυβερνοχώρο, οι λογοτέχνες δεν περιορίζονται στην τέχνη του Λόγου, αλλά ανοίγονται και σ' άλλες περιοχές, συχνά ξένες στη συγγραφή. Κατά συνέπεια, η αποθέωση της ψηφιακής εποχής έχει γεφυρώσει το χάσμα που άλλοτε χώριζε τον συγγραφέα απ' τον αναγνώστη. Πλέον οι λογοτέχνες δεν γράφουν τυλιγμένοι μετάξια στον πύργο τους. Η διαρκής επικοινωνία με το αναγνωστικό κοινό, από τη μία δημιουργήσει συνθήκες εγγύτητας, από την άλλη συνέτεινε προς τη σταδιακή απομυθοποίησή τους. Συχνά, φαντάζουν «κοινοί θνητοί» στα μάτια του πλήθους. Επακόλουθο αυτής της διαδικασίας ενδεχομένως να είναι η απαξίωση της γραφής και η υπονόμευση των συμβάσεων του έντυπου βιβλίου, το οποίο δεν πρέπει να ξεπεραστεί, καθώς συχνά ερχόμαστε αντιμέτωποι με μη τεκμηριωμένη βιβλιογραφικά ή και χαλκευμένη λογοτεχνία.

Κλείνοντας, μια σφαιρικότερη εικόνα για το ερώτημα «ποια είναι θέση της λογοτεχνίας και των λογοτεχνών στο Διαδίκτυο» θα υποβοηθηθεί και μέσω της διεπιστημονικής προσέγγισης. Πέραν των φιλολόγων, πρέπει να ενεργοποιηθούν και επιστήμονες που έχουν ειδικευθεί στις Σπουδές Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, ιδίως εκείνοι που ειδικεύονται στα Ψηφιακά Μέσα. Επικουρικά, χρήσιμα θα ήταν και τα πορίσματα που θα εξαχθούν από επιστήμονες κατηρτισμένους στην κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τη διαφήμιση, την οικονομία, το διαδικτυακό μάρκετινγκ και φυσικά τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

Ας ευχηθούμε, η παρούσα εισήγηση, η οποία βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή του υποφαινομένου με τίτλο: *Έλληνες λογοτέχνες και εγχώριο αναγνωστικό κοινό στο πλαίσιο της σύγχρονης διαδικτυακής πραγματικότητας*, να καταστεί θρυαλλίδα για μια γενικότερη στροφή της επιστημονικής έρευνας στο προς εξέταση ζήτημα. Άλλωστε, η δυναμική του, που έχει ήδη κλονίσει συθέμελα τη γουτεμβέργεια παράδοση, ωθώντας την κοινωνία του βιβλίου προς μία νέα διάσταση, την έκταση της οποίας δεν μπορούμε με ακρίβεια να προβλέψουμε, ένεκα και του αστάθμητου παράγοντα «Τεχνητή Νοημοσύνη», δεν πρέπει να αποσιωπηθεί.

Βιβλιογραφία

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

Αράγης Γιώργος, <https://giorgosaragis.wordpress.com/>.

_____, «Συμπληρωματικά στοιχεία ή “Επίμετρο” στη δεύτερη έκδοση της ανθολογίας του Ανέστη Ευαγγέλου, *Η Δεύτερη Μεταπολεμική Ποιητική Γενιά (1950-1970)*», <https://giorgosaragis.wordpress.com/antho1/> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

Αρμάος Δημήτρης, <https://dimitrisarmaos.gr/>.

Δρακονταειδής Φίλιππος, <http://www.philipdracodaidis.gr/>.

Ίσσαρης Αλέξανδρος, <https://www.alexandrossaris.draffix.gr/>.

Κεντρωτής Γιώργος, *Αλώνια της ποίησης*, <https://alonakitispoisis.blogspot.com/>.

Κοντολέον Μάνος, <https://www.kontoleon.gr/>.

Κουτσουρέλης Κώστας, <http://www.koutsourelis.gr/>.

Κυρτζάκη Μαρία, <https://mariakyrtsaki.com/>.

Νικηφόρου Τόλης, *Ένα λιβάδι μέσα στην ομίχλη που ονειρεύεται*, <https://dreaming-in-the-mist.blogspot.com/>.

Νικολαΐδου Σοφία, *Πλανήτης Πρέσπα: Μια μεγάλη ιστορία*, Αθήνα: Κέδρος, 2002.

_____, <http://snikolaidou.gr>.

Πατίλης Γιάννης & Ηρώ Νικοπούλου, *Ιστορίες Μπονζάι: Η Αισθητική του μικρού*, <https://bonsaistoriesflashfiction.wordpress.com/>.

_____, «Ταυτότητα», *Ιστορίες Μπονζάι: η αισθητική του μικρού: Ένα ιστολόγιο για το μικρό διήγημα από το λογοτεχνικό περιοδικό Πλανόδιον*, <https://bonsaistoriesflashfiction.wordpress.com/taytotita/> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

Σκιαθάς Αντώνης Δ. & Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος (επιμ.), *Ανθολογία σύγχρονης ελληνικής ποίησης εξ ιδίων*, Γραφείο Ποίησης / Culture Book, 2021, <https://culturebook.gr/grafeion-poihsens/oi-poiites-aftoanthologoyntai/anthologia-sigxronis-ellinikis-poiisis-ex-idion-1-1/>.

Β') Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Goldsmith Kenneth, *Uncreative writing: managing language in the digital age*, New York: Columbia University Press, 2011.

Hayles N. Catherine, «Electronic Literature: What is it?», <https://eliterature.org/pad/elp.html> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

Koskimaa Raine, «Is There a Place for Digital Literature in the Information Society?», *Dichtung Digital. Journal für Kunst und Kultur digitaler Medien*, τ. 5, τχ. 4, 2003, σσ. 1-11. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.25969/mediarep/17630> (προσπελάστηκε: 5/6/2025).

Manovich Lev, *The Language of New Media*, Massachusetts: The MIT Press, 2001.

Rettberg Scott, *Electronic Literature*, Cambridge: Polity Press, 2018.

Το πινδαρικό υψηλό και η αρετή στο έργο του Διονυσίου Σολωμού υπό την παράλληλη προοπτική ξένων απηχήσεων: Η φαντασία, η φύση και οι καθολικές αλήθειες*

Σκοπό της παρούσας εισήγησης αποτελεί η διερεύνηση της έννοιας του υψηλού στο όψιμο έργο του Διονυσίου Σολωμού, σε σύγκριση με τον Πίνδαρο, αλλά και τη σχετική παράδοση που είχε αναπτυχθεί στην Ευρώπη, με την έμφαση να δίδεται στον γερμανικό και γαλλικό ρομαντισμό. Γνώστης της αρχαιότητας και συγκεκριμένα του Πινδάρου, τον οποίο αναφέρει ονομαστικά στα χειρόγραφα του, ο Σολωμός διαμόρφωσε μια ποιητική αντίληψη διαπνεόμενη από την έννοια του υψηλού, της ελευθερίας, της φαντασίας και της αλήθειας. Το πινδαρικό πρότυπο προσέφερε στον ποιητή τη δυνατότητα να βρει την ιδανική ισορροπία μεταξύ της ευγλωττίας, του μεγαλόπρεπου ύφους και της συναισθηματικής έντασης, με αποτέλεσμα να απηχούνται βασικές θέσεις ρομαντικών της εποχής, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την πινδαρική σκέψη.

1. Η σολωμική γνώση του πινδαρικού έργου

Εξ αρχής, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σολωμός γνώριζε το έργο του Πινδάρου, όπως και τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό. Οι αναφορές στον Πίνδαρο εντοπίζονται στον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν* (1823) και στις σχετικές σημειώσεις του ποιητή, στον *Διάλογο* (1824)¹ και σε μια έμμετρη επιστολή προς τον Παύλο Μερκάτη (τέλη 1823, αρχές 1824),² όπως και σε σημειώσεις του αναφορικά με τις πηγές του Βεργιλίου κατά την περιγραφή της Αίτνας, η οποία ενδέχεται να προέρχεται από τον Πίνδαρο ή από τον Απολλώνιο τον Ρόδιο.³ Στον *Ύμνο* ο Σολωμός διακηρύσσει «φιλελεύθερα τραγούδια / σαν τον Πίνδαρο εκφωνώ»,⁴

* Η παρούσα εισήγηση είναι βασισμένη στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή της γράφουσας.

¹ Ο Ι. Θ. Κακριδής πραγματεύεται αυτές τις τρεις αναφορές του Σολωμού στον Πίνδαρο, με σκοπό να δείξει πως ο ποιητής δεν διέθετε γνώση του έργου του αρχαίου λυρικού, ούτε από το πρωτότυπο, ούτε από μετάφραση, δεδομένου ότι ο αρχαίος ποιητής δεν αναφέρεται συχνά στην έννοια της ελευθερίας και δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί υπέρτερος του Βαχχυλίδη σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο τελευταίος να προβάλλεται εφάμιλλος του Σοφοκλογιάτου. Ο Σολωμός στον *Διάλογο* ισχυρίζεται ότι ο Πίνδαρος επέκρινε τους σοφολογιότατους της εποχής του και τους αποκάλεσε κοράκιους, βασισμένος πιθανότατα στον δεύτερο Ολυμπιονίκο (στ. 86 κ.εξ.), όπου κατά τα σχόλια γίνεται υπαινιγμός εναντίον του Σιμωνίδη και του Βαχχυλίδη. Ωστόσο, κατά τον Κακριδή, δεν είναι ακριβές εις μέρους του Σολωμού να συγκρίνει τον Σοφοκλογιάτο με τον Βαχχυλίδη και τον εαυτό του με τον Πίνδαρο. Σχετικά με το ζήτημα του διασκελισμού, ο μελετητής κρίνει περιττή την επίκληση του Πινδάρου, εφόσον ο Σολωμός ως ποιητής είχε τη δυνατότητα να προβεί σε διασκελισμούς, λαμβάνοντας υπόψη ότι στις εκδόσεις των αρχαίων ποιητών εκείνης της εποχής το φαινόμενο του διασκελισμού ήταν αρκετά εκτεταμένο, σε αντίθεση με τις νεώτερες εκδόσεις. Για αυτήν την προσέγγιση του ζητήματος της πινδαρογνωσίας του Σολωμού, βλ. Ιωάννης Θ. Κακριδής, «Η πινδαρογνωσία του Σολωμού», *Θαλλά*, τχ. 2, Χανιά, Καλοκαίρι 1990 [Ανάτυπο], σσ. 7-11.

² Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 15. Παράρτημα. Περιστασιακά και ιταλικά Ζακύνθου*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (*Τυπογραφική μεταγραφή*), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012, σ. 577 (Α12-17). Για τον σχολιασμό και τη χρονολόγηση, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 15. Παράρτημα. Περιστασιακά και ιταλικά Ζακύνθου. Κριτικά σημεία τυπογραφικής μεταγραφής. Συντομογραφίες υπομνήματος. Σημειώσεις. Ερμηνεία*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Αθήνα: Α.Π.Θ. & Μ.Ι.Ε.Τ., 2012, σ. 3.

³ Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 2. Δεύτερο τετράδιο νεανικό. Τρελή μάνα, Ωδή εις τη Σελήνη, Σημειώσεις διάφορες ιταλικές κ.ά. (Ακαδημίας Αθηνών αρ. 2)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Μαρία Πολίτη, τχ. Β' (*Τυπογραφική μεταγραφή*), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης & Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 1999, σ. 129 (10-11).

⁴ Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Ποιήματα*, επιμ.-σημ. Λίνος Πολίτης, τ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, 2002, σ. 85 (στρ. 86, στ. 343-344).

αντιπαραβάλλοντας το έργο του με τη συμποτική, εφήμερη ποίηση, καθώς ο ίδιος υιοθετεί έναν υψηλό στόχο με το ανάλογο ύφος.⁵ Το εν λόγω ποίημα φέρει τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας πινδαρικής ωδής, εφόσον αφορμάται από ένα σημαντικό γεγονός πανανθρώπινης εμβέλειας, συνδυάζοντας την αισθητική συγκίνηση με τον φιλοσοφικό στοχασμό.⁶ Από την αρχή του *Ύμνου*, ο ποιητής παρουσιάζει τη νομοτελειακή επιβολή της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, υποδεικνύοντας την τελευταία ως έμφυτη ιδιότητα, ζήτημα που εγείρει ευρύτερα το αίτημα της ελευθερίας στην πανανθρώπινη διάστασή του.⁷ Άλλωστε, ο προρομαντικός Jean-Jacques Rousseau,⁸ που αναφέρεται ονομαστικά στα σολωμικά χειρόγραφα για τον *Λάμπρο* και τον *Πόρφυρα*,⁹ στη θεωρία του περί κοινωνικού συμβολαίου τόνισε το εγγενές δικαίωμα της ελευθερίας.¹⁰ Στις σημειώσεις που αφορούν τον *Ύμνο*, ο Σολωμός επιχειρηματολογεί υπέρ του διασκελισμού στο επίθετο «θερι-σμένα» (στρ. 51), αναφέροντας ότι, μεταξύ άλλων, η πινδαρική ποίηση περιέχει διασκελισμούς.¹¹ Στον *Διάλογο*

⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 85 (στρ. 86).

⁶ Αναφορικά με αυτά τα τυπικά χαρακτηριστικά της πινδαρικής ωδής, βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δόξης*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2000, σσ. 338-339. Για την ερμηνεία του *Ύμνου* ως ωδής με έμφαση στην ύπαρξη αποδέκτη, βλ. Θάλεια Ιερωνυμάκη, *Το είδος της ωδής στη νεοελληνική λογοτεχνία (Από την αρχή του 19^{ου} αιώνα έως το 1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2005, σσ. 160-164. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://gnosis.library.ucy.ac.cy/handle/7/38945?show=full> (προσπελάστηκε: 6/3/2024). Κατά τη Βασιλική Δημουλά, ο Σολωμός στα πρώτα στάδια της ποιητικής του πορείας επηρεάζεται έντονα από τον Πίνδαρο και ευρύτερα από τον ιταλικό νεοκλασικισμό, ενώ το εδώ μνημονευθέν χωρίο του *Ύμνου* παραπέμπει στη θεωρούμενη ανώμαλη μετάβαση των πινδαρικών ποιημάτων· βλ. Vasiliki Dimoula, *Human and more than human: The problematics of lyric poetry, ancient and modern*, Athens: Kostas and Helen Ouranis Foundation, 2014 [Άλλες Εκδόσεις], σσ. 294-295. Για τον Πίνδαρο, τη μάχη των Θερμοπυλών και τον Όμηρο ως πηγές έμπνευσης στον *Ύμνο*, βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται. Βιλλαρός – Σολωμός – Κάλβος – Μαβίλης – Βαλαωρίτης – Παλαμάς – Ελληνική Νομαρχία – Γλωσσικά και άλλα*, τ. Γ', Αθήνα: «ΑΘΗΝΑ» Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, 1992 [Διατριβαί και Μελετήματα, αρ. 24], σ. 241. Ο *Ύμνος* θεωρείται σπουδαιότερος από κάθε πινδαρική ωδή, είναι αρμονικός και διαθέτει χάρη και απλότητα σαν την ομηρική· βλ. Παναγιώτης Βεργωτής, «[Χωρίς τίτλο]» [στο:] Άγγελου Μωρέττη κ.ά., 1798-1898. Πανηγυρικών τεύχος επί τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού, Εν Αθήναις: Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη, 1902, σ. 94. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/0/f/metadata-240-0000047.tkl> (προσπελάστηκε: 15/11/2022). Ένα γλαφυρό παράδειγμα συναισθηματικής φόρτισης στον *Ύμνο* αποτελεί η περιγραφή της περιφρονημένης Ελευθερίας· βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Ποιήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 71-73 (στ. 9-48).

⁷ Βλ. ενδεικτικά, Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Ποιήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 71 (στ. 1-8), 86-87 (στρ. 94-95, στ. 373-380, όπου η θεά Ελευθερία ταυτίζεται με το μεταφυσικό φως).

⁸ Βλ. Georges Lefebvre, *Η γαλλική επανάσταση*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012, σ. 83.

⁹ Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 1. Νεανικό τετράδιο (1820-1828). Λάμπρος, Αποσπάσματα του Διαλόγου, Εις Μάρκο Μπότσαρη, Μετάφραση Ιωάνδης, Νεανικά, Ιταλικά κ.ά. (Ζακύνθος αρ. 12)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης & Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 1999, σσ. 24 (Α22), 110-111 (σχολιασμός)· Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 12. Πόρφυρας και άλλα τελευταίες δεκαετίες*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012, σ. 512 (3). Για τον σχολιασμό του σχετικού χωρίου του *Πόρφυρα*, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 12. Πόρφυρας και άλλα τελευταίες δεκαετίες. Κριτικά σημεία τυπογραφικής μεταγραφής. Συντομογραφίες υπομνήματος. Σημειώσεις. Ευρετήρια*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012, σ. 4.

¹⁰ Βλ. Jean-Jacques Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα: Δαμιανός, [1986]. Αντιστοίχως, ο John Locke πίστευε ότι ο ηγεμόνας πρέπει να σέβεται τις θεμελιώδεις ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου, που έχουν δοθεί από το θείο, παραπέμποντας στη θεωρία του φυσικού δικαίου, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τους στωικούς και ορισμένους θεολόγους του Μεσαίωνα· βλ. Georges Lefebvre, *Η γαλλική επανάσταση*, ό.π., σ. 74.

¹¹ Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Ποιήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 99-100. Η αφομοίωση των διδαγμάτων του Butturini και του Bellini υποδηλώνεται στις *Σημειώσεις του ποιητή* στο τέλος του *Ύμνου εις την Ελευθερίαν*, όπου ο ποιητής φαίνεται να γνωρίζει καλά την αρχαία μετρική, τονίζοντας ότι η αρμονία στον στίχο δεν είναι απλώς μια μηχανική διαδικασία, αλλά απαιτεί εκδήλωση ψυχικής δύναμης· βλ. Γιώργος Κεντρωτής, *Που*

ο ποιητής παραλληλίζει με έμμεσο τρόπο τον Σοφολογιότατο με τον Βακχυλίδη, προκρίνοντας την αξία του πινδαρικού έργου,¹² μια σύγκριση που ανιχνεύεται στην πραγματεία *Περί ύψους*.¹³ Τέλος, στην επιστολή του προς τον Παύλο Μερκάτη σατιρίζει τη συνήθεια των ποιητών να επικαλούνται τον Πίνδαρο, ώστε να αποκλίνουν από το θέμα τους. Αυτή η κριτική φαίνεται να υποκρύπτει την πίστη του Σολωμού στη σημασία της λογικής οργάνωσης του ποιητικού υλικού και την καταδίκη της ρηχής επίκλησης του Πινδάρου, το έργο του οποίου στην πραγματικότητα προωθεί τη σύζευξη άρτιας οργάνωσης και σχεδιασμού με την ένταση του συναισθήματος.¹⁴ Ήδη ο Perrault κατηγορούσε τον Πίνδαρο ότι παραβαίνει τους νόμους της λογικής,¹⁵ ενώ στις νεώτερες πραγματεύσεις του πινδαρικού έργου το κύριο ζήτημα που τίθεται αφορά τη συνοχή των ιδεών.¹⁶ Άλλωστε, ο Σολωμός αντέτεινε στον νεοκλασικιστή Monti πως πρέπει να αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στον λόγο, διότι καθήκον του σπουδαίου ποιητή είναι να προκρίνει τη λογική και ύστερα να αισθάνεται όσα συνέλαβε ο νους. Αν και ο Monti είχε υιοθετήσει κλασικές αρχές και αναγνώριζε τη σημασία του λόγου, εφόσον ανήκε στο ανάλογο κίνημα, ο Σολωμός, κατά τον Louis Coutelle, δίδει μεγαλύτερη έμφαση στον ορθολογισμό.¹⁷ Αυτή η διατύπωση υποκρύπτει την αναζήτηση μιας ιδανικής ισορροπίας μεταξύ των δύο πόλων, αναζήτηση που διέπει τον ρομαντισμό, όπως πρόκειται να δειχθεί.

2. Η σολωμική γνώση της πινδαρικής παράδοσης

Επιπλέον, ο Σολωμός ήταν εξοικειωμένος με την πινδαρική παράδοση στην Ευρώπη. Κατ' αρχάς, ο Monti μνημονεύει τον Πίνδαρο στα έργα του, συνδέοντάς τον με την ευγλωττία και την έμπνευση.¹⁸ Επιπλέον, στους ιταλικούς στοχασμούς του στους *Ελεύθερους*

γλυκολαμβάνει ωςάν το λάδι... Ο Διονύσιος Σολωμός εντρυνεί στον Όμηρο και μεταφράζει στίχους από την Ιλιάδα, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1999, σ. 50. Για τον Butturini, βλ. και υποσ. 57.

¹² Βλ. Ιωάννης Θ. Κακριδής, «Η πινδαρογνωσία του Σολωμού», ό.π., σσ. 7-8.

¹³ Βλ. Manfred Fuhrmann, *Αρχαία λογοτεχνική θεωρία. Αριστοτέλης, Οράτιος, «Λογγίνος». Με παράρτημα αρχαίων κειμένων*, μτφρ. Μαρία Καίσαρ, επιμ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 2007, σ. 313.

¹⁴ Βλ. υποσ. 2. Για αυτήν την άποψη αναφορικά με την πινδαρική ωδή, βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σσ. 331-333, 338-339. Για την πληροφορία ότι ο Πίνδαρος συνέθετε κατά παραγγελία, βλ. Ιωάννης Ν. Περουσινάκης, *Αρχαία λογοτεχνική ποίηση. Ηθικές αξίες [...]*, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 2017, σ. 598. Για την περίτεχνη σύνταξη και λυρική αφήγηση των ωδών του Πινδάρου, οι οποίες εγείρουν το ζήτημα της αινιγματικής ενότητας του ποιήματος, βλ. Ιωάννης Ν. Καζάκης, *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2000 [Ακαδημαϊκά Αναγνώσματα. Κλασική Φιλολογία, αρ. 2], σσ. 167-177.

¹⁵ Βλ. Jules Girard, *Études sur la poésie grecque. Épicharme - Pindare - Sophocle - Théocrite - Apollonius*, Paris: Librairie Hachette, 1884, σ. 77. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Girard_-_%C3%89tudes_sur_la_po%C3%A9sie_grecque,_1884.djvu/11 (προσπελάστηκε: 10/4/2025).

¹⁶ Βλ. Πρόκειται για τη γνωστή «désordre pindarique» στο ίδιο, σσ. 110-111 (το παράθεμα σε σ. 111). Η κριτική του 17^{ου} και του 18^{ου} αι. εστίασε κυρίως στις πινδαρικές παρεμβάσεις, δηλαδή στη μυθική αφήγηση, η οποία εθεωρείτο ότι αντικαθιστούσε τον έπαινο του όχι τόσο γνωστού νικητή, με σκοπό την πλήρωση ενός κενού. Ωστόσο, δεδομένου ότι ο Πίνδαρος επαινεσε νικητές όπως ο Ιέρωνας, που ήταν ιδιαίτερα γνωστός, καθίσταται ένδηλο ότι η επιλογή μύθου συνδέεται με τις συμβάσεις της εποχής και τις προθέσεις του ποιητή, ενώ δεν αποτελεί λύση για την πλήρωση ενός κενού στην εξύμνηση ασημών, πέραν της νίκης τους, αθλητών. Για αυτές τις πληροφορίες, βλ. στο ίδιο, σσ. 111-113.

¹⁷ Βλ. Louis Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1815-1833)*, μτφρ. Σωκράτης Καψάκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2009 [Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 3], σσ. 110-114. Για αυτήν τη σολωμική θέση, βλ. επίσης, Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, σ. 139. Για τη σημασία του οράματος και της Ιδέας στη σολωμική ποίηση, σε αντίθεση με τον Monti, εγγίζοντας τις θέσεις του Poe, αλλά και την αντίληψη των μεταγενέστερων ποιητών Mallarmé και Valéry, βλ. Πάνος Καραβίας, *Ο Σολωμός και η αναγωγή στο ουράνιο. Τέσσερα δοκίμια για τον Διον. Σολωμό*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1977, σσ. 17-52.

¹⁸ Βλ. Vincenzo Monti, *Poesie, scelte, illustrate e commentate da Alfonso Bertoldi*, Firenze: G. C. Sansoni, 1891, σσ. 42, 45, 192, 194, 196. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://it.wikisource.org/wiki/Poesie_\(Monti\)](https://it.wikisource.org/wiki/Poesie_(Monti)) (προσπελάστηκε: 10/4/2025). Πρόκειται για το ποίημα «Alla marchesa Anna Malaspina della Bastia» (1784), όπου γίνεται αναφορά στη λύρα της Θήβας, καθώς και για το ποίημα «Le api panacridi in Alvisopoli» (1811), όπου ο ποιητής μνημονεύει το μέλι που έλαβε ο Πίνδαρος, με αποτέλεσμα να είναι ευγλωττος και να γίνει

Πολιορκημένους, ο Σολωμός αναφέρει ονομαστικά τον Victor Hugo, μαζί με τον Alphonse de Lamartine, υποδεικνύοντας πως εξέφραζαν την ψυχή τους και την αλήθεια, η οποία λανθάνει πάντοτε πίσω από το υλικό μέρος της τέχνης τους.¹⁹ Αυτή η ερμηνεία του ποιητικού έργου των δύο Γάλλων ρομαντικών απηχεί πλατωνικές θέσεις,²⁰ αλλά φυσικά είναι δυνατόν να ενταχθεί στο πλαίσιο της πινδαρικής παράδοσης, καθώς ο Πίνδαρος συνέδεε με υποδειγματικό τρόπο την ποίηση με την αλήθεια, όπως πρόκειται να δείχθει.²¹ Άλλωστε, ο Πλάτωνας πρόκρινε τα ποιητικά έργα που ακολουθούσαν το πινδαρικό πρότυπο, όπως συνάγεται από τη θέση του ότι η μόνη αποδεκτή ποίηση στην ιδανική πολιτεία, που οδηγεί το άτομο προς την Ιδέα, εγκωμιάζει ενάρετους ή εξυμνεί τους θεούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ποίηση δεν μεταδίδει αρνητικά πρότυπα συμπεριφοράς, αλλά οδηγεί τον άνθρωπο προς το Αγαθό, δηλαδή προς τη δύναμη διάκρισης μεταξύ της φαινομενικής πραγματικότητας και της αλήθειας, χωρίς ποτέ να υποσκελίζεται στην πλατωνική θεωρία η αξία των φαινομένων για την αναγωγή στην Ιδέα.²² Επιπροσθέτως, ο Σολωμός είχε εξοικειωθεί με τον γερμανικό ρομαντισμό χάρη στις μεταφράσεις του Νικολάου Λούντζη από τη δεκαετία του 1830,²³ αλλά και νωρίτερα, δεδομένου ότι ήδη στον *Διάλογο* (1824) μνημονεύει τον Goethe, ενώ σε επιστολή του προς τον Λοδοβίκο Στράνη στις 8 Ιουνίου 1825 ζητά μια γαλλική μετάφραση του *Φάουστ*.²⁴ Έτσι, η ποίηση του Hölderlin προσφέρεται για σύγκριση με τη σολωμική, λαμβάνοντας υπόψη ότι έχουν επισημανθεί από τον Β. Λαζανά αντιστοιχίες ανάμεσα στο «Αρχιπέλαγος» του Γερμανού ρομαντικού ποιητή και τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* του Σολωμού.²⁵ Σε αυτή τη συνάφεια, σημειώνεται ότι στην ωδή για τον

ποιητής. Επιπροσθέτως, αναφορικά με τη γνώση του Ιταλού ποιητή εκ μέρους του Σολωμού, είναι αξιοσημείωτο ότι στη βιβλιοθήκη του τελευταίου έχει εντοπιστεί το εξής βιβλίο του Monti: Vincenzo Monti, *In morte di Ugo Bassville*, Ρώμη 1793· βλ. Louis Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1815-1833)*, ό.π., σ. 574.

¹⁹ Έτσι, η τέχνη καθίσταται υλικό αντικείμενο, αλλά συγχρόνως αποτελεί αποτύπωση του αληθούς πίσω από τις περιγραφές και τα συναισθήματα. Για τον εν λόγω σολωμικό στοχασμό, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτογράφα έργα. Ενότητα 10. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Στοχασμοί*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011, σ. 483 (B13-19). Για έναν σχολιασμό, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτογράφα έργα. Ενότητες 8, 9, 10. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Πρόλογοι. Κριτικά σημείδια τυπογραφικής μεταγραφής. Συντομογραφίες υπομνήματος. Σημειώσεις. Ευρετήρια*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011, σσ. 19-20, όπου αναφέρεται ότι ο Σολωμός αντλεί αυτές τις παρατηρήσεις από κάποιο γαλλικό βιβλίο, ίσως του Blasche.

²⁰ Για την πλατωνική σύζευξη της Ιδέας με την υλική πραγματικότητα των αισθήσεων, βλ. ενδεικτικά, Geneviève Rodis-Lewis, *Platon et la "chasse de l'Être"*, Paris: Seghers, 1965 [Philosophes de tous les Temps], σσ. 53-75· Georges Rodier, *Études de philosophie grecque. Socrate – Antisthène – Platon – Aristote – Les stoiciens – Plotin*, πρόλ. Étienne Gilson, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 31969 [Bibliothèque d'Histoire de la Philosophie], σσ. 49-73.

²¹ Βλ. υποσ. 30, 33.

²² Βλ. Jonathan Culler, *Theory of the lyric*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press, 2015, σ. 311. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/9780674425781> (προσπελάστηκε: 22/3/2024)· Jeff Mitscherling, *The image of a second sun. Plato on poetry, rhetoric, and the techné of mimesis*, New York: Humanity Books, 2009, σσ. 203-276. Για την έννοια του Αγαθού, βλ. Sarah Broadie, *Plato's Sun-like Good. Dialectic in the Republic*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2021, σσ. 1-12, 195-205. Για τη σύζευξη Ιδέας και αισθητής πραγματικότητας, βλ. υποσ. 20.

²³ Βλ. Λίνος Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985, σσ. 321-342 (ιδίως 323-325).

²⁴ Για αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. Γιώργος Βελουδής, *Μονά-ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα: Γνώση, 1992, σσ. 24-25. Για την επιστολή προς τον Στράνη, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Αλληλογραφία*, επιμ.-μτφρ.-σημ. Λίνος Πολίτης, τ. Γ', Αθήνα: Ίκαρος, 1991, σσ. 110-111.

²⁵ Βλ. Βασ. Ι. Λαζανάς, «Σολωμός και Hölderlin. "Ελεύθεροι Πολιορκημένοι" - "Αρχιπέλαγος". Ένας παραλληλισμός», *Νέα Εστία*, έτ. NB', τ. 104, τχ. 1235, Χριστούγεννα 1978, σσ. 224-232. Αναφορικά με τη σχέση του Σολωμού με τον ρομαντισμό, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον Βελουδή, ο Σολωμός φαίνεται να γνώριζε ορισμένα θεωρητικά κείμενα του Ermes Visconti, ο οποίος μελετούσε τον ρομαντισμό στην Ιταλία·

λόρδο Byron, ο Σολωμός έχει αξιοποιήσει, μεταξύ άλλων, την ωδή του Άγγλου προοδρόμου του ρομαντισμού Thomas Gray (1716-1771) «Ο βάρδος» («The bard»), ο οποίος έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από το πινδαρικό πρότυπο.²⁶

3. Οι πινδαρικές ποιητικές αρχές

Προσδιορίζοντας την πινδαρική ποιητική, σε μια προσπάθεια εντοπισμού κοινών σημείων με τη σολωμική, σημειώνεται κατ' αρχάς ότι ήδη στην αρχαιότητα ο Πίνδαρος αποτελούσε μεγάλη μορφή στον χώρο της λυρικής ποίησης και έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στην εποχή του.²⁷ Η γραφή του έχει θεωρηθεί ανατρεπτική για την ποίηση, αλλά συγχρόνως και αριστοκρατική, καθώς φαίνεται να αναδεικνύει τα ιδανικά μιας άρχουσας τάξης.²⁸ Το πινδαρικό ύφος διακρίνεται από τον υψηλό τόνο και την πρωτοτυπία, δεδομένου ότι απαντούν αρκετές γλωσσοπλασίες.²⁹ Η φαντασία και η πίστη στη δύναμη του ποιητή καθοδηγούν την εκτύλιξη κάθε ωδής, η οποία συμπυκνώνει διδάγματα για τον κόσμο και τον άνθρωπο, χωρίς να αναλώνεται στον εφήμερο χαρακτήρα του εορτασμού μιας αθλητικής νίκης.³⁰ Αν και στόχος του Πινδάρου είναι να επαινέσει τον νικητή των αθλητικών αγώνων,

βλ. Γιώργος Βελουδής, *Κριτικά στο Σολωμό. Κριτικά, Φιλολογικά, Ερμηνευτικά*, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 2000, σ. 124.

²⁶ Για αυτήν την πηγή του ποιήματος για τον λόρδο Byron, βλ. Λάμπρος Μυγδάλης, *Διονυσίου Σολωμού Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον. Πηγές και ξένες επιδράσεις*, Θεσσαλονίκη: Σ. Μποδίσσης, 1973, σσ. 35-37. Αναφορικά με τη σολωμική γνώση του αγγλικού ρομαντισμού, είναι αξιοσημείωτο ότι κατά τον Παλαμά ο *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* φέρει επιδράσεις από το ποίημα «Ode to Liberty» («Ωδή στην ελευθερία», 1820) του Shelley, όπως κατά την περιγραφή της προερχόμενης από την αρχαιότητα ολόλαμπρης Ελευθερίας, ενώ κατά τον Εμμανουήλ Φραγκίσκο από το λυρικό δράμα *Hellas* (1822), παρότι δεν αναφέρεται ο συγκεκριμένος ποιητής στα χειρόγραφα και την αλληλογραφία του Σολωμού, σε αντίθεση με άλλους Άγγλους ποιητές, καθώς είναι πιθανό ο Σολωμός να γνώρισε το έργο, βλ. Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, «Ο σολωμικός "Ύμνος" και το λυρικό δράμα "Hellas" του P. B. Shelley (1822)», *Ο Ερανιστής*, έτ. ΙΒ', τ. 11, 1974, σσ. 527-567 [Ανάτυπο]. Ο αγγλικός ρομαντισμός, με χαρακτηριστικούς εκπροσώπους τους Blake, Coleridge, Wordsworth, Shelley, Keats, σε αντίθεση με την ποίηση του 18^{ου} αι., διαπνέεται από την πίστη στη δύναμη της φαντασίας, στην αξία του ατόμου και στο μεταφυσικό στοιχείο, με στόχο την ανακάλυψη της βαθύτερης πραγματικότητας και της αλήθειας: βλ. C. M. Bowra, *The romantic imagination*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957, σσ. 1-24. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674733800> (προσπελάστηκε: 20/3/2024).

²⁷ Βλ. Jules Girard, *Études sur la poésie grecque. Épicharme - Pindare - Sophocle - Théocrite - Apollonius*, ό.π., σ. 75.

²⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Πίνδαρος βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ παλαιού και νέου, ένα γνώρισμα που τον καθιστά προσφιλές πρότυπο έμπνευσης, σε περιόδους όπου επιδιώκεται η αλλαγή: βλ. John T. Hamilton, «Pindar» [στο:] Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (επιμ.), *The classical tradition*, Cambridge, Massachusetts & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010, σ. 730. Για τη σύνθετη σχέση του Πινδάρου με τα αριστοκρατικά ιδανικά, λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί η γραφή του απόλυτα αριστοκρατική, βλ. Rosalind Thomas, «Fame, memorial, and choral poetry: The origins of epinikian poetry – an historical study» [στο:] Simon Hornblower & Catherine Morgan (επιμ.), *Pindar's poetry, patrons & festivals. From archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2007, σσ. 141-166. Για την αρετή και τον τρόπο κατάκτησής της στον Πίνδαρο, με σημαίνοντα τον ρόλο της αριστοκρατικής καταγωγής, βλ. Νικόλαος Ανδρ. Κολέζας, *Πινδαρικές έρευνες. Οι νικητές των αθλητικών αγώνων και τα αριστοκρατικά ιδεώδη της εποχής των*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα, 2007 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 100], σσ. 96-106.

²⁹ Βλ. Robert L. Fowler, *Pindar and the sublime. Greek myth, reception, and lyric experience*, London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury Academic, 2022 [New Directions in Classics], σσ. 177-188.

³⁰ Βλ. Ιωάννης Ν. Καζάκης, *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μοναχική παιδεία*, ό.π., σσ. 162-177. Για το πρότυπο του ποιητή-προφήτη, που εμπνέεται από τη Μούσα, με στόχο να αποκαλύψει την Αλήθεια, βλ. P. E. Easterling & B. M. W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομής, Χρ. Γρίμπα & Μ. Κονομή, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 2005, σσ. 313-314. Για τις αξίες που επιτρέπουν στον άνθρωπο να προσεγγίσει το θείο, αν και πρέπει το άτομο να γνωρίζει τα όριά του, βλ. Κωνσταντίνος Ιω. Μερκεντίτης, *Αι ιδεώδεις πνευματικά και ηθικά αρεταί του ανθρώπου παρά Πινδάρω. Εναρκτήριο μάθημα γενόμενον τη 5η Απριλίου 1963 εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών* (Επιτάσσονται ερμηνευτικά σημειώσεις), Εν Αθήναις: [χ.ε.], 1963, σσ. 7-29. Ο Πίνδαρος συνέθετε τους επινίκους του με σκοπό να μείνουν αθάνατοι: βλ. William H. Race, *Πίνδαρος. Ο ποιητής και το έργο του*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρόλ.-επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Αθήνα: Τυπωθήτω. Γιώργος Δάρδανος, 2006 [Πάνθεον Αρχαίων Ελλήνων Κλασικών, αρ. 6],

κατορθώνει να προβάλει την προσωπικότητά του και την κοσμοθεωρία του, όπως έδειξε ήδη ο Wolfgang Schadewaldt.³¹ Παρότι αναγνωρίζει το ανθρώπινο πεπερασμένο, διακηρύσσει την αθανασία που είναι σε θέση να μεταδώσει η ποίηση, διαδίδοντας το γεγονός της νίκης, αλλά και μέσω της αλήθειας που εκφράζει, όπως έχει επισημάνει η Sigelman.³² Ο Πίνδαρος προβαίνει στην ταύτιση της γνήσιας ποίησης με την αλήθεια, ενώ αναλαμβάνει τον ρόλο του προφήτη, ο οποίος ερμηνεύει τους θείους χρησμούς, με αποτέλεσμα να μεσιτεύει μεταξύ θείου και ανθρώπινου.³³ Η στόχευσή του είναι να εξυμνήσει την αρετή και τις υψηλές ιδέες, συνθέτοντας μεγαλόπνοη ποίηση, η οποία δεν περιορίζεται αυστηρά από ορισμένους κανόνες, καθώς κατευθύνεται από τη φαντασία και το ελεύθερο φρόνημα του ποιητή.³⁴ Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο χωρίο του δεύτερου Πυθιόνικου, όπου η ωδή παραλληλίζεται με θαλάσσιο ταξίδι:

εὐάνθεα δ'αναβάσομαι στόλον ἄμφ' ἄρετᾱ
κελαδέων. [...] ³⁵

σσ. 68-70. Για τα πινδαρικά γλωσσικά, βλ. ενδεικτικά, Hanna Boeke, *The value of victory in Pindar's odes. Gnomai, cosmology and the role of the poet*, Leiden & Boston: Brill, 2007 [Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, τ. 285], σσ. 37-46.

³¹ Βλ. Wolfgang Schadewaldt, *Der Aufbau des pindarischen Epinikion*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966, σσ. 67-82.

³² Βλ. Asya C. Sigelman, *Pindar's poetics of immortality*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2016, σσ. 50-85. Για το ζήτημα της αθανασίας και της βαθύτερης αλήθειας, βλ. και υποσ. 30. Για τον κοινωνικό ρόλο που επιτελεί η πινδαρική ποίηση και εν γένει η λυρική, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση κοινωνικών αξιών, ως προκάτοχος της επιδεικτικής ρητορικής, βλ. Jonathan Culler, *Theory of the lyric*, ό.π., σ. 307. Για τις γλωσσικές αξίες αλήθειας της πινδαρικής ποίησης, βλ. στο ίδιο, σ. 310. Για την άποψη του Gregory Nagy, κατά τον οποίο οι πινδαρικές ωδές, αν και εξυμνούν ένα συγκεκριμένο γεγονός, επιχειρούν να το καταστήσουν σημαντικό σε πανελλήνια κλίμακα, καθώς ένας επίνικος ήταν δυνατόν να επανεκτελεστεί σε οποιαδήποτε χωροχρονική συγκυρία, βλ. στο ίδιο, σ. 313. Ο Πίνδαρος προβάλλει τη διαφορά μεταξύ των αθάνατων θεών και των θνητών ανθρώπων, τονίζοντας ότι οι μεν γνωρίζουν το μέλλον σε αντίθεση με τους δε, αλλά και τη δυνατότητα του ανθρώπου να πλησιάσει τη θεϊκή σφαίρα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των νικητών που εγκυμαίνει. Παράλληλα, επαινεί τους σοφούς, οι οποίοι γνωρίζουν τους περιορισμούς της ανθρώπινης κατάστασης και δρουν αναλόγως. Για αυτές τις πινδαρικές αντιλήψεις, βλ. Sandra Šćepanović, «Wisdom and human temporality in Pindar's victory odes», *Antike und Abendland*, τ. 62, τχ. 1, 2016, σσ. 18-37. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/anab-2016-0104> (προσπελάστηκε: 12/3/2024). Αυτή η σύναψη του νικητή με την αθανασία παραπέμπει στην επική ποίηση, με επίκεντρο την έννοια του κλέους· βλ. Gregory Nagy, *Pindar's Homer. The lyric possession of an epic past*, Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 2019, σσ. 199-201, 214. Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της πινδαρικής παράδοσης σε αυτήν την εισήγηση, είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η μορφή του ήρωα που εγγίζει την αθανασία απαντά στο γαλλικό μεσαιωνικό ηρωικό άσμα *Chanson de Roland*, όπου ο κεντρικός ήρωας είναι άτρωτος· βλ. Δημήτριος Γ. Πεταλάς, *Η εικόνα του επικού ήρωα στα γαλλικά μεσαιωνικά ηρωικά άσματα και στο έπος του Διγενή Ακρίτα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Αλέα, 1995, σ. 13.

³³ Βλ. Grace M. Ledbetter, *Poetics before Plato. Interpretation and authority in early Greek theories of poetry*, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2003, σσ. 62-74. Για την πινδαρική πίστη στη θεραπευτική δύναμη της ποίησης ενάντια στο άγχος μέσω της γνώσης, σε αντίθεση με τον Ησίοδο που πρόκρινε τη λήθη ως τρόπο αντιμετώπισης, βλ. στο ίδιο, σσ. 74-77. Για τον Πίνδαρο ως ποιητή-προφήτη, με αριστοκρατικά ιδανικά, ως σοφό, που αναπλάθει με ανάλογο τρόπο τον μύθο, βλ. επίσης, Antonios Rengakos (επιμ.), *In the company of many good poets. Collected papers of Franco Montanari*, τ. 2 (*Ancient authors*), Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2023, σσ. 185-191. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110772326> (προσπελάστηκε: 20/3/2024). Για τον ρόλο του ποιητή ως ιερέα που μεσιτεύει μεταξύ θείου και ανθρώπινου κόσμου, βλ. Asya C. Sigelman, *Pindar's poetics of immortality*, ό.π., σσ. 82-83.

³⁴ Βλ. υποσ. 29-33. Αναφορικά με τη σημασία της αρετής και την ανάλογη τροποποίηση του μύθου, βλ. Donato Loscalzo, «Pindaro tra μῦθος e λόγος» [στο:] M. Cannatà Fera & G. B. D'Alessio (επιμ.), *I lirici greci. Forme della comunicazione e storia del testo. Atti dell' Incontro di Studi Messina 5-6 novembre 1999*, Messina: Di.Sc.A.M., 2001 [Pelorias. Collana del Dipartimento di Scienze dell' Antiquità dell' Università di Messina], σσ. 165-185.

³⁵ Pindarus, *Carmina cum fragmentis. Pars I. Epinicia*, επιμ. Bruno Snell & Herwig Maehler, Berlin: Walter de Gruyter, 2008, σ. 58 (Πυθ. 2.62-63). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110969382> (προσπελάστηκε: 21/3/2024). Απόδοση του χωρίου από τη γράφουσα: «αεράβι ανθοστόλιστο θα ανεβώ τραγουδώντας για την αρετή».

Ωστόσο, στον ενδέκατο Πυθιόνικο ο ποιητής προτρέπει τον εαυτό του να μην χάνει τον θαλάσσιο δρόμο του.

[...] ἢ μέ τις ἄνεμος ἔξω πλόου
ἔβαλεν, ὥς ὄτ' ἄκατον ἐνναλίαν;³⁶

Επιπροσθέτως, η ιδιάζουσα μεταποιητική χρήση των μεταφορών (λ.χ. «ἀναξιφόρμιγγες ὕμνοι»), υποδεικνύει την πρόθεση του Πινδάρου να διαμορφώσει έναν κόσμο με οδηγό τη φαντασία του, δεδομένης της διαχρονικότητας της ποίησής του, σε αντίθεση με τα ομηρικά έπη, όπου προτιμώνται οι παρομοιώσεις, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι πινδαρικές μεταφορές αφορούν ιδέες και καταστάσεις και όχι αντικείμενα και γεγονότα, συνδέοντας συνήθως μια ιδέα με μια εικόνα.³⁷ Επομένως, η προφητική διάσταση των πινδαρικών ωδών δεν αναιρεί το παραστατικό στοιχείο, στο οποίο συμβάλλει η χρήση των μεταφορών, εφόσον ο ποιητής επιτυγχάνει την ισορροπία μεταξύ της έμπνευσης και της ορθολογικής οργάνωσης της σύνθεσης. Άλλωστε, ο Πινδαρος συνδυάζει στοιχεία από διαφορετικά ποιητικά είδη, την επική και τη λυρική ποίηση, καθώς η πρόθεσή του είναι να περιλαμβάνονται εντός της ωδής αλλότρια στοιχεία απολύτως ενταγμένα στο σύνολο, τα οποία συγχρόνως προεκτείνουν την εμβέλεια της ωδής και καθορίζουν την ταυτότητά της ως μια υψηλή ενιαία αντίληψη του κόσμου και της ζωής.³⁸ Οι μεταφορές δεν είναι δυνατόν να αποκρυπτογραφηθούν πλήρως, με αποτέλεσμα να αναδύεται η έννοια του υψηλού.³⁹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η φύση αντιμετωπίζεται ως ένα αυτόνομο μυστηριώδες σύμπαν, συνδεδεμένο με τη θεϊκή σφαίρα. Ο Πινδαρος περιγράφει πολύ συχνά φυσικά τοπία, ανακαλώντας τη βουκολική ποίηση, διαμορφώνοντας συχνά ένα ειδυλλιακό *locus amoenus* στις ωδές του.⁴⁰ Είναι ενδεικτικό ότι στον πρώτο Πυθιόνικο προς τιμήν του Ιέρωνα, με την πρόθεση επαίνου για την ίδρυση της πόλης της Αίτνας, το ηφαίστειο συνάπτεται με

³⁶ Στο ίδιο, σ. 100 (Πυθ. 11.39-40). Απόδοση του χωρίου από τη γράφουσα: «[...] ἢ ο ἄνεμος με απομάκρυνε από την πορεία, σαν βάρκα στη θάλασσα;». Αμέσως μετά από αυτήν τη δήλωση για την πορεία του, ο ποιητής απευθύνεται στη Μούσα, που έχει καθήκον τώρα να μιλήσει για τον νικητή Θρασυδαίο και τον πατέρα του· βλ. στο ίδιο (στ. 41-45).

³⁷ Κατά τον Fowler, η μεταφορά σε Πινδαρο συνενώνει σε ένα όλον το παρόν με το παρελθόν και αυτή η ενότητα επεκτείνεται στο μέλλον· βλ. Robert L. Fowler, *Pindar and the sublime. Greek myth, reception, and lyric experience*, ό.π., σσ. 177-188. Για την άποψη ότι η μεταφορά δίδει την εντύπωση πως η επινίκια ωδή εκτελείται ατελεύτητα δημιουργώντας μια νέα πραγματικότητα εξαρχής και για τη σύγκριση με τον Όμηρο, βλ. Asya C. Sigelman, *Pindar's poetics of immortality*, ό.π., σσ. 78-83. Για τη θέση ότι η πινδαρική μεταφορά στρέφει την προσοχή στην ίδια την ωδή, δημιουργώντας ένα αποτέλεσμα που δεν είναι δυνατόν να αναπαρασταθεί εύκολα, βλ. Cecil M. Bowra, *Pindar*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2000 [Oxford Scholarly Classics], σσ. 239-277. Η εικόνα μεταδίδει μια ιδέα, το σύνολο των χαρακτηριστικών που συνθέτουν το ύφος, με αμεσότερο τρόπο στα μνημεία της αρχαιότητας, παρά στην ποίηση, με αποτέλεσμα να είναι λανθασμένη η απόδοση ενός ευέλικτου σχεδίου μιας πινδαρικής ωδής στον Παρθενώνα· βλ. Jules Girard, *Études sur la poésie grecque. Épicharme - Pindare - Sophocle - Théocrite - Apollonius*, ό.π., σσ. 80-81.

³⁸ Οι μεταφορές δίνουν την ευκαιρία στον ποιητή να μιλήσει για την τέχνη του και εμφανίζονται σε κομβικά σημεία της ωδής, όπως στην αρχή ή στο τέλος της μυθικής αφήγησης, ή της ίδιας της ωδής. Ο αποδέκτης της ωδής αδυνατεί να κατανοήσει πλήρως την πινδαρική μεταφορά. Αναζητεί αρχικά τις ομοιότητες μεταξύ των στοιχείων που συγκρίνονται, κατόπιν τις διαφορές, αλλά αδυνατεί να βάλει όλα τα στοιχεία σε τάξη, καθώς υψώνονται χάσματα. Βλ. Robert L. Fowler, *Pindar and the sublime. Greek myth, reception, and lyric experience*, ό.π., σσ. 177-188. Για την πινδαρική μεξή ειδών, βλ. Gregory Nagy, *Pindar's Homer. The lyric possession of an epic past*, ό.π.· Margarita Sotiriou, *Pindarus Homericus. Homer-Rezeption in Pindars Epinikien*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 [Hypomnemata, αρ. 119]. Αναφορικά με την πινδαρική αρμονία, βλ. υποσ. 53. Για την κατανόηση της παραστατικότητας της μεταφοράς και της διαπλοκής της με την υλική πραγματικότητα, είναι ωφέλιμη η θεωρία περί εννοιολογικής μεταφοράς, όπως και η θεωρία του Ricœur· βλ. αντιστοίχως, George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1980· Paul Ricœur, *Η ζωντανή μεταφορά*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Κριτική, 1996 [Γλώσσα – Θεωρία – Πράξη, αρ. 8], σσ. 409-597.

³⁹ Βλ. υποσ. 38.

⁴⁰ Βλ. Nancy Worman, *Landscape and the spaces of metaphor in ancient literary theory and criticism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, σσ. 66-73.

τον μύθο του Γίγαντα Τυφώνα, τον οποίο τιμώρησε ο Δίας, διότι παρεμπόδιζε την παγκόσμια αρμονία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επαινείται ο Ιέρων, στο πλαίσιο της σύγκρισης με τον Δία, ως ηγέτης ικανός να εξασφαλίσει την τάξη.⁴¹ Έτσι, καθίσταται αντιληπτό ότι η φύση παρέχει την ευκαιρία στον ποιητή να επαινέσει την αρετή και να επιτύχει την αρμονική σύζευξη του ανθρώπου με το άπειρο και την αλήθεια, στοιχεία που εντοπίζονται στο σολωμικό έργο, όπως πρόκειται να δειχθεί.

4. Η πινδαρική παράδοση

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ψευδο-Λογγίνος και ο Οράτιος, τους οποίους πιθανόν γνώριζε ο Σολωμός,⁴² αποτίμησαν με ανάλογο πνεύμα την ποίηση του Πινδάρου. Στην πραγματεία *Περί ύφους*, χρονολογημένη κατά τον 1^ο αι. μ.Χ.,⁴³ ο ανώνυμος συγγραφέας, προκρίνοντας μια αμφιταλάντευση μεταξύ τάξης και υπέρβασης,⁴⁴ με απηχήσεις της κικερωνικής θεωρίας του υψηλού,⁴⁵ αποτυπώνει την αντίληψή του για το υψηλό λογοτεχνικό ύφος και προκρίνει, μεταξύ άλλων, την ποίηση του Πινδάρου έναντι του Βακχυλίδη. Όπως σημειώνει, τα έργα των μεγάλων συγγραφέων, αν και δεν είναι τέλεια, διαπνέονται από ένα υψηλό πνεύμα, το οποίο αντισταθμίζει τα ελάχιστα μειονεκτήματα. Επιπροσθέτως, στην πραγματεία παραλληλίζονται τα αξιομνημόνευτα έργα με ηφαίστεια και με ουράνια σώματα, σε μια προσπάθεια του συγγραφέα να προβάλει μια ανθρωπολογική εξήγηση υπέρ του υψηλού. Όπως διατείνεται, ο άνθρωπος έχει την έμφυτη τάση να στρέφει την προσοχή του προς τον εξωτερικό κόσμο, τη φύση, το θεϊκό, δηλαδή προς στοιχεία που τον υπερβαίνουν. Έτσι, η πρόκριση του υψηλού στον χώρο της λογοτεχνίας φαίνεται να απορρέει από την ίδια την ανθρώπινη φύση.⁴⁶ Σε αντίθεση με τις εικαστικές τέχνες, όπου ο σκοπός συνίσταται στην

⁴¹ Βλ. Kathryn A. Morgan, *Pindar & the construction of Syracusan monarchy in the fifth century B.C.*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2015 [Greeks Overseas], σσ. 308-321.

⁴² Αν και δεν αναφέρει κανέναν από τους δύο στα χειρόγραφα του, γνώριζε τη λατινική και ελληνιστική γραμματεία, όπως τον Βεργίλιο, τον Οβίδιο και τον Απολλώνιο τον Ρόδιο. Βλ. αντίστοιχα, Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητες 1-15. Συνολικά ευρετήρια και περιεχόμενα*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012, σσ. 12 ([2B] 129.12,14· [2B] 129.2-9, 17-19), 10 ([1B] 5A18, B1· [1B] 5A19, B1), 6 ([2B] 129.10). Μάλιστα, έχει προσεχθεί η σχέση των *Γεωργικών* του Βεργιλίου με τον Πίνδαρο, όπως και η μεξή ειδών στα βεργιλιανά έργα· βλ. Nicholas Horsfall, «Style, language and metre» [στο:] Nicholas Horsfall (επιμ.), *A companion to the study of Virgil*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995, σ. 233. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://brill.com/view/title/1499> (προσπελάστηκε: 10/3/2024).

⁴³ Για την εν λόγω πραγματεία που επηρέασε τον ρομαντισμό του 18^{ου} αι., στραμμένο εναντίον του ματεριαλισμού, βλ. Tim Whitmarsh, *Greek literature and the Roman Empire. The politics of imitation*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2004, σ. 57.

⁴⁴ Βλ. Στο ίδιο, σ. 65.

⁴⁵ Βλ. John Dugan, *Making a new man. Ciceronian self-fashioning in the rhetorical works*, New York: Oxford University Press, 2005, σσ. 251-332. Όπως εξηγεί ο μελετητής, στο έργο *Orator*, ο Κικέρων καθιερώνει τη σύγκρισή του με τον Δημοσθένη, επηρεάζοντας τη μεταγενέστερη πρόσληψη του έργου του, δεδομένου ότι στο *Περί ύφους* υπάρχει η εν λόγω σύγκριση, όπως και η σημασία του υψηλού ύφους με τα εκπληκτικά του αποτελέσματα. Ο Κικέρων περιγράφει τα χαρακτηριστικά του ιδανικού ρήτορα, ασκώντας κριτική στους αττικιστές αντιπάλους του, οι οποίοι δεν συμφωνούσαν με το περίτεχνο ύφος του. Δεδομένης αυτής της ρητορικής διάστασης του υψηλού, κρίνεται ωφέλιμο να σημειωθεί ότι ο Βολταίρος αναγνώρισε τον Jean de Lingendes ως τον πρώτο ρήτορα που επιστράτευσε το μεγαλοπρεπές ύφος και αποτέλεσε πρότυπο για μεταγενέστερους ρήτορες· βλ. Voltaire, *The age of Louis XIV*, μτφρ. Martyn P. Pollack, πρόλ. F. C. Green, London & New York: Dent & Dutton, 1969, σ. 357.

⁴⁶ Για την πρόκριση των έργων με μεγαλοπρεπές ύφος, αν και υπάρχουν σφάλματα, όπως είναι οι απότομες μεταβάσεις μετά από σημεία με εμφανώς υψηλό τόνο, καθώς και τη σχετική ανθρωπολογική εξήγηση, βλ. Manfred Fuhrmann, *Αρχαία λογοτεχνική θεωρία. Αριστοτέλης, Οράτιος, «Λογγίνος». Με παράρτημα αρχαίων κειμένων*, ό.π., σσ. 312-315. Ο ρομαντισμός συνδέει τη φύση με το υψηλό, ενώ το αστικό υψηλό συνήθως συνάπτεται με τη θλίψη· βλ. Christophe Den Tandt, «Masses, forces, and the urban sublime» [στο:] Kevin R. McNamara (επιμ.), *The Cambridge companion to the city in literature*, New York: Cambridge University Press, 2014, σσ. 126-135. Έχει επισημανθεί ότι ο ρομαντισμός βασίζεται σε μια έμφυτη τάση του ανθρώπου, η οποία, ωστόσο, πρέπει να ενεργοποιηθεί· βλ. Hugo Leichtentritt, *Music, history, and ideas*, Cambridge,

ακριβεία της εκτέλεσης, στα λογοτεχνικά έργα είναι πιο σημαντική η μεγαλοπρέπεια.⁴⁷ Επιπλέον, ο Οράτιος (1^{ος} αι. π.Χ.) αναφέρθηκε στην πινδαρική μεγαλοπρέπεια (*Carmina* 4.2), παρομοιάζοντας τον λόγο του ποιητή με ορμητικό ποταμό, ο οποίος υπερβαίνει τις συμβάσεις.⁴⁸ Αν και η ορατιανή ωδή διαφέρει σημαντικά από την πινδαρική, καθώς προκρίνει τον στοχασμό χωρίς το εορταστικό πλαίσιο με το πλήθος των αποδεκτών της πινδαρικής ωδής, κατά τον 19^ο αι. τα χαρακτηριστικά αυτών των δύο τύπων ωδής αναμείχθηκαν σε υποδειγματικά έργα.⁴⁹

Στη νεώτερη Ευρώπη ο Πίνδαρος αξιοποιήθηκε αρκετές φορές, με αποκορύφωμα τη ρομαντική περίοδο. Κατά την Αναγέννηση, ύστερα από την *editio princeps* του 1513 στη Βενετία από τον Άλδο Μανούτιο, ο πρώτος που συνέθεσε πινδαρικές ωδές με ηχηρό τρόπο υπήρξε ο Γάλλος ποιητής Pierre de Ronsard, ηγετική φυσιογνωμία της Πλειάδας, μιας ομάδας ποιητών, χάρη στη δημοσίευση των *Ωδών* (*Odes*) το 1550,⁵⁰ ενώ στην Ιταλία σημαίνουσα μορφή υπήρξε ο Gabriello Chiabrera (1552-1638).⁵¹ Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αι. η πινδαρική μεγαλοπρέπεια απασχολεί αρκετούς ποιητές (π.χ. Boileau,⁵² Young, Shadwell, Dryden), αλλά μόνο στον αιώνα των επαναστάσεων θα έρθουν στην επιφάνεια ωδές που κατορθώνουν να αποτυπώσουν την περίφημη πινδαρική αρμονία.⁵³ Πρόκειται, ενδεικτικά, για τις ωδές του Hugo, του Hölderlin, του Wordsworth (*Intimations of immortality from recollections of early childhood* [Υπαινιγμοί αθανασίας από αναμνήσεις της πρώιμης παιδικής ηλικίας]), του Shelley (*Ode to the west wind* [Ωδή στον δυτικό άνεμο]) και του Goethe,⁵⁴ ο οποίος μάλιστα εξέδωσε την αυτοβιογραφία του με τίτλο *Από τη ζωή μου. Ποίηση και*

Massachusetts & London, England: Harvard University Press, 151973, σσ. 196-197. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674430730> (προσπελάστηκε: 21/3/2024).

⁴⁷ Βλ. Manfred Fuhrmann, *Αρχαία λογοτεχνική θεωρία. Αριστοτέλης, Οράτιος, «Λογγίνος». Με παράρτημα αρχαίων κειμένων*, ό.π., σ. 315.

⁴⁸ Βλ. John T. Hamilton, «Pindar» [στο:] Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (επιμ.), *The classical tradition*, ό.π., σ. 729· βλ. Ian Rutherford, «On the impossibility of Centaurs: The reception of Pindar in the Roman Empire», *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, τχ. 112, 2012, σσ. 93-94. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/44216237> (προσπελάστηκε: 20/3/2025). Όπως εξηγεί ο Rutherford, σπάνια περίπτωση αληθινής πινδαρικής έμπνευσης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αποτελεί το έργο *Διονυσιακά* του Νόννου, ο οποίος στην αρχή του δεύτερου μέρους διακηρύσσει πως οδηγείται από πινδαρική έμπνευση, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Διόνυσος, ο θεός που εγκωμιάζει, κατάγεται από τη Θήβα, όπως και ο Πίνδαρος. Βλ. στο ίδιο, σ. 95.

⁴⁹ Βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σσ. 352, 355-356.

⁵⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 328-334.

⁵¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 334-335.

⁵² Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Boileau μετέφρασε στα γαλλικά την πραγματεία *Περί ύψους*, προσδιορίζοντας το υψηλό ως «cet extraordinaire et ce merveilleux qui frappe dans le discours, et qui fait qu'un ouvrage enlève, ravit, transporte», τονίζοντας ότι οι υπερβολές των σύγχρονών του ποιητών εμποδίζουν το υψηλό και προκρίνοντας την επίδραση της αφθονίας και το υπερβολικό στο απλό και δυσδιάκριτο· βλ. Roman Kuhn, «La poésie, chose très nécessaire. Voltaire und die Debatte über das rechte Maß (in) der Dichtung» [στο:] Bernadette Grubner & Peter Wittemann (επιμ.), *Aufklärung und Exzess. Epistemologie und Ästhetik des Übermäßigen im 18. Jahrhundert*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2022 [Luxus und Moderne. Band 2], σ. 249. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110706147> (προσπελάστηκε: 10/3/2024). Αυτή η κριτική απηχεί την άποψη του Σολωμού σχετικά με την πρακτική αρκετών ποιητών της εποχής, να επικαλούνται τον Πίνδαρο, ώστε να αποκλίνουν από το θέμα· βλ. υποσ. 2, 14.

⁵³ Βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σσ. 343-344, 352-353. Αναφορικά με την πινδαρική αρμονία, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στο σημείο όπου πραγματεύεται τον όρο «αὐστηρὰ ἁρμονία», ανέλυσε τον διθύραμβο που είναι αφιερωμένος στην Αθήνα (απ. 75 Maehler), υποστηρίζοντας ότι ο Πίνδαρος και ο Θουκυδίδης εφάρμοσαν αυτήν την αρμονία στον μέγιστο βαθμό· βλ. Maria Cannata Fera, «Criticism of Pindar's poetry in the *scholia vetera*» [στο:] Marco Ercoles κ.ά. (επιμ.), *Approaches to Greek poetry*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, σ. 235. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110631883> (προσπελάστηκε: 11/3/2024).

⁵⁴ Βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σσ. 352-355.

αλήθεια (*Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, 1811-1833).⁵⁵ Οι μελέτες του Edmund Burke (*A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful* [Μια φιλοσοφική έρευνα για την καταγωγή των ιδεών μας για το υψηλό και το ωραίο], 1757) και του Immanuel Kant (*Kritik der Urteilskraft* [Κριτική της κριτικής ικανότητας], 1790) αναδεικνύουν την έννοια του υψηλού και τον συναφή προβληματισμό περί της υπαγωγής του συναισθήματος στη λογική.⁵⁶ Παρότι ο 19^{ος} αιώνας έχει θεωρηθεί αντικλασικός, στην πραγματικότητα οι ποιητές εμπνέονται από την κλασική αρχαιότητα, εν προκειμένω από τον Πίνδαρο, αλλά με διαφορετικό τρόπο και στόχο, όπως διαπιστώνεται στην περίπτωση του Σολωμού, ο οποίος αν και γνώριζε την αρχαιότητα, κυρίως μέσω μεταφράσεων και συναφών μελετημάτων, απέφευγε τις άμεσες αναφορές ώστε το έργο του να είναι ευρύτερα κατανοητό, να είναι εθνικό.⁵⁷ Με άλλα λόγια, η κλασική αρχαιότητα εμπνέει τον ρομαντισμό, δεδομένου

⁵⁵ Βλ. Sebastian Meixner, «Die Ambivalenz des Überflusses: Anmerkungen zu Gottscheds Poetik» [στο:] Bernadette Grubner & Peter Wittemann (επιμ.), *Aufklärung und Exzess. Epistemologie und Ästhetik des Übermäßigen im 18. Jahrhundert*, ό.π., σ. 218.

⁵⁶ Βλ. Robert L. Fowler, *Pindar and the sublime. Greek myth, reception, and lyric experience*, ό.π., σ. 19. Αναφορικά με τη θεωρία του Burke, πρέπει να επισημανθεί ότι το υψηλό, αν και συνδέεται με τον τρόμο και τον κίνδυνο, παραδόξως οδηγεί στο συναισθημα της χαράς· βλ. Edmund Burke, *Vom Erhabenen und Schönen*, Berlin: Aufbau-Verlag, 1956 [Philosophische Bücherei, Band 10], σσ. 173-174. Για την καντιανή θεωρία, βλ. Immanuel Kant, *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, μτφρ.-εισ.-σχ. Χάρης Τασάκος, Αθήνα: Ροές, 2005 [Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη]. Ο Kant διέκρινε το μαθηματικό υψηλό, το οποίο ανήκει στο υποκείμενο, εφόσον το τελευταίο αδυνατεί να συλλάβει το μεγάλο μέγεθος που αντικρίζει και συνακόλουθα την έννοια του απείρου, παρά μόνο μέσω της λογικής, καθώς και το δυναμικό υψηλό, όταν το άτομο έχει την αίσθηση πως δεν εξουσιάζεται πλέον από τις δυνάμεις της φύσης. Ωστόσο, ο Arthur Schopenhauer ανέτεινε ότι μόνο μια ανώτερη συνείδηση και όχι η λογική είναι σε θέση να αντληφθεί το άπειρο, ενώ επίσης, οδηγεί το άτομο σε μια σφαίρα όπου πλέον δεν υφίστανται ως διακριτές οντότητες το υποκείμενο και το αντικείμενο, ούτε η προσωπικότητα. Για αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. Alessandro Novembre, *Young Schopenhauer. The origin of the metaphysics of will and its aporias*, μτφρ. Sarah De Sanctis, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2023, σσ. 243-246. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110668698> (προσπελάστηκε: 12/3/2024). Αυτή η άποψη αναφορικά με τη συναίρεση υποκειμένου και αντικειμένου και με τη σημασία του απείρου είναι συγκρίσιμη με τη θεωρία του Hölderlin για την ποίηση· βλ. υποσ. 66. Ο Hölderlin υπερέβη την καντιανή θεωρία· βλ. Frederick C. Beiser, *German idealism. The struggle against subjectivism 1781-1801*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press, 2002, σσ. 375-406. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/9780674020702> (προσπελάστηκε: 20/3/2024).

⁵⁷ Βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σσ. 352-353. Αναφορικά με τον Σολωμό, βλ. Peter Mackridge, *Διονύσιος Σολωμός*, μτφρ. Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, Αθήνα: Καστανιώτης, 1995, σσ. 42-45· Γιώργος Κεντρωτής, *Που γλυκολαμπυρίζει ωσάν το λάδι...* Ο Διονύσιος Σολωμός εντρυνεί στον Όμηρο και μεταφράζει στίχους από την Ιλιάδα, ό.π., σσ. 42-43· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι. Οικογένεια Salomon – Η Αγγελική Πάλλη μεταφράστρια του Σολωμού – Δ. Σολωμός και Αντ. Μάτσης* (Μελέται), Αθήνα: [χ.ε.], 1943, σσ. 7-83. Για τον αρχαιοελληνιστή Butturini, που γνώρισε ο Σολωμός στην Παβία, βλ. Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Ο Σολωμός και η Ιταλία (Μια πρώτη προσέγγιση)» [στο:] Ν. Α. Λούντζη (επιμ.), *Διεθνές συμπόσιο Διονυσίου Σολωμού (1798-1857). Διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από τον θάνατό του*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 7-10 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα: Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, 2003, σσ. 121, 127-129· Louis Coutelle, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1815-1833)*, ό.π., σ. 100. Για την πρόσληψη του Σολωμού και την εθνικοποίησή του, βλ. Γιώργος Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική ποίηση και ιδεολογία: Μια πολιτική ανάγνωση*, Αθήνα: Πατάκης, 2004 [Θεωρητικές Επιστήμες / Κριτική - Ερμηνεία - Ιστορία Λογοτεχνίας], σσ. 29-67. Έτσι, η στροφή του Winckelmann προς την κλασική αρχαιότητα συνυπάρχει με τις ρομαντικές αναζητήσεις, αν και υπονομεύεται ο ορθολογισμός υπέρ του συναισθήματος, όπως στο κίνημα «Sturm und Drang», με σημαίνοντες εκπροσώπους τον Goethe και τον Schiller, ενώ δεσπόζουν η φύση, η νύχτα (Young, *Νυχτερινές σκέψεις*), το μυστήριο, ο στοχασμός γύρω από τα αρχαία ερείπια. Για αυτήν την αντίθεση μεταξύ ρομαντισμού και ορθολογισμού, αλλά και για την πρόσληψη της κλασικής αρχαιότητας, η οποία δεν υποσκελίζεται, βλ. Georges Lefebvre, *Η γαλλική επανάσταση*, ό.π., σσ. 83-85. Κατά τον Johann Joachim Winckelmann, η αρχαιοελληνική τέχνη υπερέχει έναντι άλλων, επειδή ήταν συνδεδεμένη με το θείο, με αξίες, με την ελευθερία και με την αναγνώριση του καλλιτέχνη, ενώ το ισορροπημένο κλίμα συνέβαλε στην αναγνώριση της ομορφιάς περισσότερο από ό,τι σε άλλες περιοχές· βλ. Johann Joachim Winckelmann, *Ιστορία της αρχαίας τέχνης. Η τέχνη των ανατολικών λαών, των Ετρούσκων, των Ελλήνων και των Ρωμαίων*, μτφρ. Λεωτέρης Αναγνώστου, εισ. Γεράσιμος Α. Μαρκαντωνάτος, Αθήνα: Gutenberg, 2010, σσ. 133-143. Για την επίδραση του Πλάτωνα στον Winckelmann αναφορικά με την έννοια του ωραίου, βλ. Άγγελος Α. Παπαϊωάννου, *Winckelmann και Πλάτων. Πλατωνικά συνιστώσα της περί της τέχνης και ωραιότητας θεωρίας του Winckelmann*, Διατριβή επί διδακτορία,

ότι ο κλασικισμός συνενώνει ρομαντικές με ορθολογιστικές τάσεις, σε αντίθεση με τον νεοκλασικισμό, ο οποίος πρόκρινε τον άκρατο ορθολογισμό έναντι της ποιητικής συγκίνησης και έντασης.⁵⁸

5. Ο F. Hölderlin και ο Πίνδαρος

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Friedrich Hölderlin (1770-1843)⁵⁹ αντιμετώπισε τον Πίνδαρο ως έναν πρωτότυπο ποιητή, ο οποίος προσέφερε τη δυνατότητα της ρήξης και της διαφοροποίησης σε σχέση με το παρελθόν, προσεγγίζοντας το φιλελεύθερο και επαναστατικό πνεύμα που του απέδωσε ο Σολωμός στον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν*.⁶⁰ Στα 1800 ο Γερμανός ρομαντικός ποιητής

Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1977, σσ. 83-104, 106, 108, όπου τονίζεται ότι στην αρχαιότητα το κάλλος, το αγαθό και η αρμονία συνδέονται, αλλά το καλόν φαίνεται να αποτελεί ευρύτερη έννοια από το κάλλος, το οποίο εγγίζει την αισθητική θεωρία και είναι πιο συστηματικό. Στη μελέτη του *Abhandlung von der Fähigkeit der Empfindung des Schönen in der Kunst und dem Unterrichte in derselben* (Πραγματεία για την ικανότητα αίσθησης του ωραίου στην τέχνη και στη διδασκαλία της, 1763), διακρίνεται το ωραίο ως γενικότερη έννοια από την ωραιότητα, η οποία συνάπτεται με την τέχνη και τη μόρφωση· βλ. στο ίδιο, σ. 104. Η ύψιστη ωραιότητα ανήκει στο θείο, με πλατωνικές αποχρώσεις· βλ. στο ίδιο, σ. 106. Ο Schiller στο ποίημά του «Die Götter Griechenlands» («Οι θεοί της Ελλάδας») προβάλλει την αντίθεση μεταξύ του αρμονικού, όμορφου κόσμου της αρχαιότητας με έντονο το θείο στοιχείο και του σύγχρονου του υπολογιστικού και αντικαλλιτεχνικού πνεύματος, δεδομένου ότι πολλοί εκπρόσωποι του γερμανικού Διαφωτισμού θαύμαζαν την ελληνική αρχαιότητα και φρονούσαν ότι την εποχή εκείνη λατρευόταν η ομορφιά. Η πρώτη δημοσίευση πραγματοποιήθηκε στο λογοτεχνικό περιοδικό *Der Teutschen Merkur* (1788), ενώ το 1793 δημοσιεύτηκε μια νέα εκδοχή του ποιήματος, όπου εξαιρείται η σημασία της τέχνης στην αρχαιότητα, η ταύτιση της τέχνης με την ομορφιά και το θείο. Αν και ο αρχαίος επιγίγιος παράδεισος χάθηκε, μέσω της εξύμνησής του με το τραγούδι περνά στην αθανασία. Άλλωστε, η επιβίωση ενός στοιχείου αιωνίως μέσω του τραγουδιού προϋποθέτει την απώλεια της επίγειας ύπαρξής του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται πως ο Schiller εγγατέλειψε τον προμηθεϊσμό του Διαφωτισμού και στράφηκε στον αισθητισμό του ρομαντισμού. Παρότι δίδεται η εντύπωση ότι στρέφεται στην ατομική μεταμόρφωση ως προϋπόθεση για την πολιτική αλλαγή, το στοιχείο της μεταμόρφωσης παραμένει στο εν λόγω ποίημα και στις αισθητικές επιστολές του, εφόσον η ομορφιά που διαπλέκεται με το θείο αποτελεί μια μορφή σύγκρουσης με τις συμβάσεις. Για αυτές τις παρατηρήσεις σχετικά με τον Schiller, βλ. Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus. Archaeology and philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996, σσ. 3-4. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Goethe κατέστησε τον Πίνδαρο εκπρόσωπο της νέας εκδοχής του γερμανικού φιλελληνισμού, απέναντι από τον Winckelmann με τις στωικές ιδέες της απλότητας και της ηρεμίας· John T. Hamilton, «Pindar» [στο:] Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (επιμ.), *The classical tradition*, ό.π., σ. 730.

⁵⁸ Βλ. Lilian R. Furst, *Romanticism*, επιμ. John D. Jump, Norfolk: Methuen & Co Ltd, 1971 [The Critical Idiom, αρ. 2], σσ. 61-62. Όπως υποστηρίζει η Furst, ο ρομαντισμός, που πρότασε την αναζήτηση της αλήθειας μέσα στη φύση, δεν πρέπει να θεωρείται αντίθετος προς την κλασική αρχαιότητα και προς τον ρεαλισμό, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον ρομαντικό W. Wordsworth, ο οποίος συνενώνει το ρομαντικό με το ρεαλιστικό στοιχείο.

⁵⁹ Για τον βίο και το έργο του ποιητή, βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σσ. 513-515. Ο Dilthey ανύψωσε τον Hölderlin από την αφάνεια που γνώρισε κατά τον 19^ο αιώνα, αλλά ο Friedrich Gundolf τον θεώρησε ανώτερο του Lessing, του Schiller και άλλων ρομαντικών, τοποθετώντας τον σε μια σφαίρα, όπου βρίσκονται ο Δάντης, ο Πίνδαρος, ο Πλάτωνας και ενδεχομένως ο Όμηρος· βλ. Anthony Curtis Adler, *Politics and truth in Hölderlin. Hyperion and the choreographic project of modernity*, Rochester, New York: Camden House, 2021, σ. 7. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9781800102149> (προσπελάστηκε: 15/3/2024). Είναι αξιοσημείωτο ότι έχουν εντοπιστεί ρομαντικά στοιχεία στο έργο του Δάντη· βλ. Hugo Leichtentritt, *Music, history, and ideas*, ό.π., σ. 196. Για τη σημασία των εικόνων, ιδίως του φωτός, στο δαντικό έργο, βλ. Alma Frey-Sallmann, *Aus dem Nachleben antiker Göttergestalten. Die antiken Gottheiten in der Bildbeschreibung des Mittelalters und der italienischen Frührenaissance*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1931, σσ. 43-51.

⁶⁰ Για τον Σολωμό, βλ. υποσ. 4-7. Για την πρωτοτυπία του Πινδάρου και την αναγωγή του σε δύναμη κατάρριψης όλων των προτύπων, όπως και για την αξιοποίηση του έργου του με ελευθερία, παραδείγματος χάριν από τον Pierre de Ronsard, αν και οι πινδαρικές ωδές δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν πολιτικά εγκώμια, καθώς και για την έμφαση που απέδωσε ο Hölderlin στους πινδαρικούς στοχασμούς, βλ. John T. Hamilton, «Pindar» [στο:] Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (επιμ.), *The classical tradition*, ό.π., σσ. 729-730. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ρομαντισμός συνδέεται με το επαναστατικό πνεύμα, καθώς καθορίστηκε από μεγάλες αλλαγές, όπως η Βιομηχανική Επανάσταση και η εφεύρεση του ηλεκτρισμού, αλλά κυρίως με τη γαλλική επανάσταση, η οποία επέφερε την αναδιάρθρωση της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης με βάση την αρχή της ισότητας, ακόμη και των θρησκευτικών πεποιθήσεων, αν και αργότερα ακολούθησε η περίοδος της Τρομοκρατίας και μετέπειτα η αριστοκρατική περίοδος του Ναπολέοντα, ο οποίος έφερε τη σταθερότητα μετά τον επαναστατικό αναβρασμό.

μετέφρασε σχεδόν όλους τους Πυθιόνικους και τους μισούς Ολυμπιόνικους του Πινδάρου,⁶¹ πολύ κοντά στο πρωτότυπο κείμενο, διότι απέδιδε σε αυτούς κατά κάποιον τρόπο το στοιχείο της ιερότητας.⁶² Δεδομένου ότι η κατά λέξη μετάφρασή του διαφέρει από την καθημερινή ομιλία, προκύπτει μια αναλογία με την ποιητική γλώσσα.⁶³ Επιδιώκοντας να τονίσει τον θρησκευτικό χαρακτήρα της ποίησης, ο Hölderlin στράφηκε προς τον αρχαίο λυρικό ποιητή, ο οποίος του ενέπνευσε τη συγγραφή ύμνων κατά τα έτη 1799-1806,⁶⁴ λαμβάνοντας υπόψη ότι

Στις γερμανικές χώρες ο ρομαντισμός ανέδειξε την ψυχή του γερμανικού λαού, η οποία διαφέρει από τον γαλλικό ορθολογισμό, με αποτέλεσμα να συντελέσει στην επανάσταση και στην ανατροπή του Ναπολέοντα. Για αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. Martin Travers, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία από τον Ρομαντισμό ως το Μεταμοντέρνο*, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ & Μαρία Παπαηλιάδη, επιστ. επιμ.-εισ. Τάκης Καγιαλής, Αθήνα: Βιβλιόγραμμα, 2008, σσ. 39-52. Περαιτέρω για τη γαλλική επανάσταση, βλ. François Furet & Denis Richet, *Η γαλλική επανάσταση*, μτφρ. Ηλίας Αθανασιάδης & Βάσω Μαργώνη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1997 [Πολιτική και Ιστορία, αρ. 34]. Το γεγονός ότι την περίοδο εκείνη δεν είχε ακόμη κατανοηθεί η πινδαρική μετρική, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για ελεύθερο στίχο, ώσπου ο August Böckh στις αρχές του 19^{ου} αι. έδειξε ότι ο Πίνδαρος ακολουθούσε μια συγκεκριμένη μετρική δομή, συνέβαλε στη διαμόρφωση της αντίληψης για το πινδαρικό έργο ως μυστηριώδες που κατευθύνεται από την ελεύθερη φαντασία του ποιητή. Για αυτούς τους ισχυρισμούς, βλ. John T. Hamilton, «Pindar» [στο:] Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (επιμ.), *The classical tradition*, ό.π., σσ. 729-730. Για τον μύθο που φαίνεται να επιβεβαιώνεται στο πρόσωπο του νικητή στους πινδαρικούς επινίκους, όπως και στο ποίημα του Hölderlin «Ο Πήνορ», το οποίο απηχεί τον πρώτο Νεμεόνικο, βλ. Eugen Dönt, «Pindar und Hölderlin: Nemea 1 und Der Rhein», *Wiener Studien*, τ. 95, 1982, σσ. 42-46. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/24746925> (προσπελάστηκε: 20/3/2025). Επιπροσθέτως, πρώτη φορά το 1787 στο ποίημα «Mein Vorsatz» («Η πρόθεσή μου») ο Hölderlin αναφέρεται στον Πίνδαρο μαζί με τον Klopstock, δύο ποιητές που καθόρισαν το έργο του. Η μετάφραση των πινδαρικών ωδών προσέφερε στον ποιητή τη λύση που αναζητούσε μεταξύ της υποχώρησης στην ισχυρή επίδραση του Schiller και της επανάστασης εναντίον του, εφόσον τελικά κινείται ατελείωτα μεταξύ των δύο πόλων, της εγγύτητας και της απόστασης, εν προκειμένω από τον Πίνδαρο. Βλ. Charlie Louth, «The question of influence: Hölderlin's dealings with Schiller and Pindar», *The Modern Language Review*, τ. 95, τχ. 4, Οκτ. 2000, σσ. 1038-1052. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/3736633> (προσπελάστηκε: 10/4/2025).

⁶¹ Βλ. Gilbert Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, ό.π., σ. 825 (σημ. 97). Μετέφρασε στα 1800-1801 δεκαπτά από τους σαράντα πέντε επινίκους του Πινδάρου· βλ. Vassiliki Dimoula, «The reception of Pindar's *Epinicians* and nineteenth-century 'poetic religion': Hölderlin and Kalvos», *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, τχ. 112, 2012, σ. 176. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/44216241> (προσπελάστηκε: 3/4/2025).

⁶² Για το στοιχείο του ιερού και την πρόθεση του Γερμανού ποιητή να επιτύχει την ενότητα και την υπέρβαση, όπως και τη μεξή διαφόρων λόγων, ώστε να φθάσει με τη βοήθεια του μύθου στο άπειρο, δεδομένου ότι ο Πίνδαρος συνδυάζει το δημόσιο με το ιδιωτικό, τη θρησκεία με το κοσμικό στοιχείο, καθώς και για έναν παραλληλισμό με το ενδιαφέρον του Ανδρέα Κάλβου για τον Πίνδαρο, βλ. Vassiliki Dimoula, «The reception of Pindar's *Epinicians* and nineteenth-century 'poetic religion': Hölderlin and Kalvos», ό.π., σσ. 169-191.

⁶³ Με άλλα λόγια, μέσω της μετάφρασης ο ποιητής προσπάθησε να οδηγηθεί σε μια ποιητική γλώσσα με μνηχικό τρόπο· βλ. David Constantine, «Hölderlin's Pindar: The language of translation», *The Modern Language Review*, τ. 73, τχ. 4, Οκτ. 1978, σ. 834. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/3727596> (προσπελάστηκε: 5/4/2025). Άλλωστε, ο Herder κρίνοντας το 1771 μια πεζή πινδαρική μετάφραση επικριόταν την άποψη του Aventinus, κατά τον οποίο η γερμανική απαιτεί τη γνώση της ελληνικής, ώστε να γράφεται σωστά. Έτσι, ο Hölderlin με σκοπό να γράψει στη γλώσσα του, μελέτησε τον Πίνδαρο. Για αυτές τις επισημάνσεις, βλ. στο ίδιο, σ. 825. Ο Hölderlin επιθυμούσε να εσιτάσει στην υπερβολή, με αποτέλεσμα να στραφεί στις περίπλοκες πηγές των δυτικών ρητορικών παραδόσεων, επιδεικνύοντας μεγάλο ενδιαφέρον για τον Πίνδαρο, τον Σοφοκλή και προπαντός τον Εμπεδοκλή, ο οποίος πρώτος ασχολήθηκε με τη ρητορική κατά τον Αριστοτέλη. Έτσι, η ενσυχόλησή του με το έργο του Πινδάρου υποδεικνύει το ενδιαφέρον του για τη μύηση στην ποίηση. Για αυτές τις πληροφορίες, βλ. Anthony Curtis Adler, *Politics and truth in Hölderlin. Hyperion and the choreographic project of modernity*, ό.π., σσ. 40, 66.

⁶⁴ Για το θρησκευτικό στοιχείο, βλ. υποσ. 62. Ο Γερμανός ποιητής συνέθεσε ύμνους προς τιμήν της Μούσας, της Ελευθερίας και άλλων αφηρημένων εννοιών κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Τυβίγγη (1790-1793), αλλά κατά το διάστημα 1799-1806 έγραψε ποιήματα εμπνευσμένα από τον Πίνδαρο, όπως «Wie wenn am Feiertage...», «Der Rhein», «Friedensfeier», «Patmos», χωρίς ο ίδιος να τα αποκαλέσει ποτέ ύμνους, αν και σε μία επιστολή του τον Δεκέμβριο του 1803 χρησιμοποιεί τον όρο «Gesängen», χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίσει σε ποια έργα αναφέρεται. Ο όρος «ύμνος» για αυτά τα ποιήματα καθιερώθηκε από τον Norbert von Hellingrath, ο οποίος το 1916 εξέδωσε τον τέταρτο τόμο του έργου του Γερμανού ρομαντικού ποιητή, όπου περιέλαβε τα όψιμα ελεύθερα στιχουργικά ποιήματά του με τον τίτλο «Ύμνοι σε ελεύθερους στίχους». Για αυτές τις επισημάνσεις, βλ. Dieter Burdorf, «Gibt es eine Gedichte der deutschen Hymne?», *Zeitschrift für*

η ενότητα λογικής οργάνωσης και συναισθήματος διέπει την ποιητική του.⁶⁵ Διαφοροποιημένος από τη θεωρία του Fichte ήδη στα τέλη του 18^{ου} αι., ο Hölderlin στράφηκε από τον κριτικό στον απόλυτο ιδεαλισμό, προτάσσοντας την ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου βασισμένη στην παγκόσμια μοναδική ουσία και όχι στο εγώ, όπως και τη φιλοσοφική διάσταση στη λογοτεχνία, στρέφοντας προς ανάλογη κατεύθυνση τον Schelling και τον Hegel.⁶⁶ Με ανάλογο τρόπο, άλλωστε, το άπειρο και οι καθολικές αρχές,⁶⁷ όπως και η συνέχεια μεταξύ ανθρώπου και φύσης, διέπουν το σολωμικό έργο.⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ποίημα «Πάτμος» (1808, *Musenalmannach*) ο ρομαντικός ποιητής διακηρύσσει τη σχέση της ποίησης με τη φαντασία και τη βαθύτερη πραγματικότητα, σημειώνοντας εξ αρχής τη δυσκολία κατανόησης του θείου, αν και είναι προσιτό, απηχώντας τη θεωρία του πανθεισμού, με επιρροές από τον Spinoza.⁶⁹

Nah ist
und schwer zu fassen der Gott.
Wo aber Gefahr ist, wächst
das Rettende auch.⁷⁰

Στο τέλος του ποιήματος, δηλώνει πως πρέπει το υπάρχον να ερμηνεύεται σωστά, αρχή που οφείλει να ακολουθεί το γερμανικό τραγούδι.

[...] gepflegt werde
Der feste Buchstab' und Bestehendes gut
Gedeutet. Dem folgt deutscher Gesang.⁷¹

Η ανάγκη επανασύνδεσης μεταξύ της ανθρωπίνης και της υπερβατικής σφαίρας σημειώνεται με ενάργεια στο ποίημα «Πάτμος», παραπέμποντας στο πινδαρικό έργο.⁷²

Germanistik, τ. 14, τχ. 2, 2004, σσ. 302-303. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/23978023> (προσπελάστηκε: 20/3/2025).

⁶⁵ Βλ. Robert L. Fowler, *Pindar and the sublime. Greek myth, reception, and lyric experience*, ό.π., σσ. 32-41.

⁶⁶ Βλ. Frederick C. Beiser, *German idealism. The struggle against subjectivism 1781-1801*, ό.π., σσ. 375-406, όπου υποστηρίζεται ότι ο Γερμανός ποιητής επηρεάστηκε, μεταξύ άλλων, από τον Πλάτωνα, καθώς και ότι η φύση είναι ανεξάρτητη στη σκέψη του, χωρίς να πρέπει να συγχέεται με ηθικές κατηγορίες, ενώ επίσης, υπογραμμίζεται ότι σε αντίθεση με τον Fichte, ο Hölderlin ανέδειξε το υψηλό και το υπερβατικό στην τέχνη. Μετά τον *Υπερίωνα*, στο ποίημα «Το ύψιστο» ο ποιητής αναπτύσσει έναν νόμο, ο οποίος οδηγεί το άτομο προς την επαναστατικών διαστάσεων αλήθεια της φύσης· βλ. Anthony Curtis Adler, *Politics and truth in Hölderlin. Hyperion and the choreographic project of modernity*, ό.π., σ. 34. Στο πρότυπο του Ομήρου, ο Hölderlin ενοποιεί διακριτά στοιχεία σε μια σύγκριση, όπου τα ανθρώπινα προβάλλονται σε ενιαίο πλαίσιο με τη φύση· βλ. Bernhard Boschenstein, «Nachwort» [στο:] Friedrich Hölderlin, *Hyperion oder Der Eremit in Griechenland. Fragment von Hyperion. Hyperions Jugend*, [Frankfurt am Main]: Fischer Bücherei, 1962 [Exempla Classica, αρ. 54], σ. 184. Γερμανοί ιδεαλιστές και μετακαντιανοί φιλόσοφοι διερεύνησαν και ανέδειξαν τη σχέση της φιλοσοφίας με τη μη φιλοσοφία, όπως ο Schelling και ιδίως ο Hegel· βλ. Γιάννης Πελορόντζος, *Φιλοσοφία και λογοτεχνία στη Γαλλία 1930-1960*, Αθήνα: Παπαζήση, 2016 [Διά-λογος. Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη. Μελέτες], σ. 216.

⁶⁷ Βλ. υποσ. 81-96.

⁶⁸ Για τη συνέχεια μεταξύ ανθρώπου και φύσης στο σολωμικό έργο, βλ. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, «Ερμηνευτικά στον Σολωμό. “Το χρυσόνειρο”: ένα λαυράκιον λυρικό επεισόδιο στο Β' Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*» [στο:] Χ. Α. Καράογλου (επιμ.), *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998, σσ. 181-195.

⁶⁹ Αναφορικά με την επίδραση του Spinoza στο έργο του Hölderlin, βλ. Frederick C. Beiser, *German idealism. The struggle against subjectivism 1781-1801*, ό.π., σσ. 375-406, όπου και αναφορές στον πανθεισμό. Για ολόκληρο το ποίημα του Hölderlin, βλ. Friedrich Hölderlin, *Werke in vier Bänden*, επιμ. Manfred Schneider, τ. 3, Stuttgart: Walter Hädecke Verlag, 1921, σσ. 253-259. Για τις πληροφορίες της πρώτης δημοσίευσης του ποιήματος, βλ. Olga Martynova, «Patmos», <https://hoelderlinturm.de/aus-dem-archiv-gebolt/band-05-patmos/> (προσπελάστηκε: 6/4/2025).

⁷⁰ Friedrich Hölderlin, *Werke in vier Bänden*, ό.π., σ. 253 (στ. 1-4). Μετάφραση του χωρίου από τη γράφουσα: «Κοντά είναι / και δύσκολος στην κατανόηση ο Θεός. / Όπου, όμως, υπάρχει κίνδυνος, αυξάνεται / επίσης το σωτήριο».

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 259 (στ. 224-226). Μετάφραση του χωρίου από τη γράφουσα: «[...] φροντίζεται / το σταθερό Γράμμα και το Υπάρχον καλά / ερμηνεύεται. Αυτό ακολουθεί το γερμανικό τραγούδι».

⁷² Βλ. William Fitzgerald, *Agonistic poetry. The Pindaric mode in Pindar, Horace, Hölderlin, and the English ode*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1988, σσ. 48-72.

6. Οι πινδαρικές ωδές του V. Hugo

Στον χώρο του γαλλικού ρομαντισμού, η συλλογή του Victor Hugo (1802-1885) *Ωδές και μπαλάντες* (*Odes et ballades*) (1822), ενός ποιητή που ενδιαφέρθηκε για το ελληνικό ζήτημα στα *Ανατολικά* (*Orientales*, 1829), σηματοδοτεί ένα κομβικό σημείο στην πρόσληψη του Πινδάρου.⁷³ Ταυτίζοντας την ποίηση με την ελευθερία με ποικίλες αφορμές,⁷⁴ υποστηρικτής της μεϊζης ειδών στον πρόλογο του έμμετρου θεατρικού έργου *Cromwell* (1827),⁷⁵ ο Hugo παραβάλλει τον ποιητή με ηφαιστειο, ωκεανό και ποταμό, μεταξύ άλλων, ενώ αναδεικνύει την ορφική αποστολή του.⁷⁶ Όντας πανθειστής,⁷⁷ εγρωμίασε τη φύση και τόνισε τη σύζευξη του πνεύματος με την ύλη,

⁷³ Ο Πινδαρος αναφέρεται ονομαστικά στην πρώτη ωδή του τρίτου βιβλίου· βλ. Victor Hugo, *Odes et ballades*, Paris: Hachette, 1862, σ. 112 (Μέρος IV, στ. 7). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://books.google.com/books?id=Q9ERcAEtWHwC&printsec=frontcover#v=onepage&q=Pindare&f=false> (προσπελάστηκε: 6/4/2025). Για τη σχέση του Γάλλου ποιητή με τον Πινδαρό, βλ. και υποσ. 54. Για τη ζωή και το έργο του Γάλλου ρομαντικού ποιητή, βλ. ενδεικτικά, Γιώργος Πράτσικας, *Το τρίπτυχο μιας εποχής. Ουγκώ, Ζολά, συμβολισμός*, Αθήνα: Τυπογραφείο Αριστοκλέους Μιχαλόπουλου, 1960, σσ. 11-29, 71-94. Για τη σχέση των *Ανατολικών* με την Ελλάδα και την επανάσταση, βλ. στο ίδιο, σσ. 72-73. Για την έκδοση των *Ανατολικών*, βλ. υποσ. 74. Τα πρώτα τριάντα έτη του 19^{ου} αι. συνιστούν ένα πρελούδιο για τον Hugo, ο οποίος ανέπτυξε βασικές ιδέες που διαμόρφωσαν τον ρομαντισμό· βλ. Maurice Z. Shroder, *Icarus. The image of the artist in French romanticism*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961, σ. 218. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Chateaubriand προωθεί την υπεράσπιση του ελληνικού αγώνα, υποστηρίζοντας ότι η απελευθέρωση της Ελλάδας συνιστά την καλύτερη λύση για όλους· βλ. François-René de Chateaubriand, *Υπόμνημα περί της Ελλάδος*, Εν Παρισίοις: Εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1825, σσ. 5-23. Για έναν σχολιασμό του υπομνήματος, το οποίο λόγω της διπλωματικής του γλώσσας δεν προσέχθηκε ιδιαίτερα από τους Έλληνες της εποχής, βλ. Robert A. Jouanny, «À propos de la note sur la Grèce (1825)», *Νέα Εστία*, τχ. 955, Χριστούγεννα 1968 [Ανάτυπο], σσ. 44-53. Για τη σχέση του Hugo με τον Chateaubriand, βλ. ενδεικτικά, Pierre Clarac, «Quelques remarques sur les relations de Chateaubriand et de Victor Hugo», *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, τ. 68, τχ. 6, 1968, σσ. 1005-1017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.jstor.org/stable/40523353> (προσπελάστηκε: 3/4/2025). Ευρύτερα, για τον γαλλικό φιλελληνισμό, βλ. E. N. Μόσχος, «Γαλλικές επιδράσεις στα νεοελληνικά γράμματα», *Νέα Εστία*, έτ. ΞΑ', τ. 122, τχ. 1451, Χριστούγεννα 1987, σσ. 85-86.

⁷⁴ Στον πρόλογο των *Ανατολικών* (1829) διακρίνεται το ακόλουθο απόσπασμα: «L'art n'a que faire des lisières, des menottes, des bâillons ; il vous dit : Va ! et vous lâche dans ce grand jardin de poésie [...]. L'espace et le temps sont au poète. Que le poète donc aille où il veut, en faisant ce qui lui plaît ; c'est la loi». Dimitris Pandelodimos, *Victor Hugo et la Grèce*, Athènes: Librairie Kauffmann & Institut Français d'Athènes, 2002, σ. 55. Για τη μετάφραση του χωρίου, βλ. στο ίδιο, σ. 54 («Στην τέχνη δεν χωράνε σύνορα, χειροπέδες, φίμωτρα· σας λέει: προχώρα! Και σας αφήνει σ' αυτό τον μεγάλο κήπο της ποίησης [...]. Ο χώρος και ο χρόνος ανήκουν στον ποιητή. Ο ποιητής, λοιπόν, ας πάει όπου θέλει, κάνοντας ό,τι του αρέσει· αυτός είναι ο νόμος»). Για ολόκληρο τον πρόλογο, βλ. στο ίδιο, σσ. 54-65. Στον πρόλογο των *Ωδών*, στην έκδοση του 1826, ο Γάλλος ποιητής διακηρύσσει την αξία της ελευθερίας στη λογοτεχνία· βλ. Γιώργος Πράτσικας, *Το τρίπτυχο μιας εποχής. Ουγκώ, Ζολά, συμβολισμός*, ό.π., σ. 15. Τέλος, για τη φιλελεύθερη στάση του ευρύτερα, είναι χαρακτηριστικό το μυθιστόρημά του *Η τελευταία ημέρα ενός καταδίκου*, όπου στον πρόλογο της έκδοσης του 1832 προβάλλει επιχειρήματα υπέρ της κατάργησης της θανατικής ποινής· βλ. Victor Hugo, «Πρόλογος της έκδοσης του 1832», *Η τελευταία ημέρα ενός καταδίκου*, μτφρ. Γεωργία Μαυρουδή, Αθήνα: Καρακώτσος, 2024, σσ. 11-45.

⁷⁵ Για τη σημασία του προλόγου στον *Cromwell* ως μανιφέστο, τη θέση του στη διαμάχη μεταξύ κλασικού και ρομαντικού και την ενότητα μεταξύ τραγικού και κωμικού, βλ. Kazuhiko Suzuki, *Les classiques et les romantiques. Une histoire des querelles littéraires (1824-1834)*, Διδακτορική Διατριβή, Nanterre: Université Paris Nanterre, 2018, σσ. 80, 110, 119, 164, 238. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://theses.bal.science/tel-02427213> (προσπελάστηκε: 14/12/2023). Βλ. επίσης, Bernadette Lintz Murphy, *Le mythe de la royauté et le drame du désir: Cromwell et sa préface*, Διδακτορική Διατριβή, Houston: Rice University, 1984, σσ. 228-240. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://hdl.handle.net/1911/15847> (προσπελάστηκε: 14/12/2023). Τέλος, βλ. Jean-Bertrand Barrère, «Victor Hugo», *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Victor-Hugo> (προσπελάστηκε: 14/12/2023).

⁷⁶ Βλ. Maurice Z. Shroder, *Icarus. The image of the artist in French romanticism*, ό.π., σσ. 60-92. Ο Παλαμάς στο κείμενό του «Ουγκολατρείον» (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1 και 22 Μαρτίου 1926), αναφέρει ότι ο Λεόντ Ντελίλ συσχέτισε τον Hugo και το έργο του με ηφαιστεια και μουσικές συνθέσεις, όπως και με χείμαρρο που αποτυπώνει την αρμονία· βλ. Dimitris Pandelodimos, *Victor Hugo et la Grèce*, ό.π., σ. 163 (για ολόκληρο το κείμενο, βλ. σσ. 161-167). Στο ποίημα του Παλαμά με τίτλο «Τα εκατόχρονα του Ουγκώ», ο Γάλλος ποιητής συνάπτεται με τον Σολωμό, τον Πινδαρό, τη φαντασία και την ποιητική τήψη· βλ. στο ίδιο, σ. 169. Για τη σημασία της φαντασίας στο έργο του Hugo και για την άντληση υλικού από όλα τα μέρη και όλες τις χρονικές περιόδους, όπως και από την αρχαιότητα, βλ. Γιώργος Πράτσικας, *Το τρίπτυχο μιας εποχής. Ουγκώ, Ζολά, συμβολισμός*, ό.π., σ. 71.

⁷⁷ Βλ. και υποσ. 76. Είναι χαρακτηριστικό το ποίημα «Εκσταση» από τα *Ανατολικά*, όπου το υποκείμενο βρίσκεται μόνο του τη νύχτα στην ακρογιαλιά και ακούει τους ψιθύρους άστρων, ενώ τα κύματα μιλούν για την

καθώς και την προσπάθεια του ατόμου να κατευθυνθεί από το σκοτάδι προς το φως. Οι επίλεκτοι που έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν τη βαθύτερη αρμονία του κόσμου έχουν την υποχρέωση να συντελέσουν στην ευρύτερη συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος.⁷⁸ Στην πρώτη ωδή του πρώτου βιβλίου με τίτλο «Ο ποιητής μέσα στις επαναστάσεις» («Le poète dans les révolutions») παρατηρεί με αλληγορικό τρόπο πως ο ποιητής

Ce n'est qu'à travers les nuages
Qu'il prend son vol⁷⁹ vers le soleil!⁸⁰

7. Το όψιμο έργο του Σολωμού και η πινδαρική αντίληψη

Με αντίστοιχο τρόπο, το έργο του Σολωμού διέπεται από την αντίληψη του ποιητή ως καθοδηγητή που πρέπει να αναδείξει την αλήθεια. Στους Στοχασμούς στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, ο Σολωμός επισημαίνει ότι οι πολιορκημένοι πρέπει να ξεπεράσουν ορισμένα φυσικά εμπόδια, ώστε να κατακτήσουν την ελευθερία τους, επηρεασμένος από τη θεωρία του Schiller περί υψηλού, η οποία με τη σειρά της εδράζεται στο καντιανό υψηλό. Ο ποιητής πρέπει να φροντίσει να τονίσει τη σχέση των πολιορκημένων με τη γη, ώστε τελικά να αναδυθεί η Ιδέα μέσα από την καλή οργάνωση των επιμέρους ιδεών του ποιήματος.⁸¹ Η

εξουσία του θεού στη γη: βλ. Ευάγγελος Ν. Μόσχος, *Παράλληλοι ρυθμοί. Δοκίμια και μεταφράσεις [...]*, Αθήνα: Αστήρ, 1998, σσ. 21-22. Στο ποίημα «Νύχτα στον Ωκεανό» (1836) από τις *Ακτίνες και σκιές*, διακρίνεται το ακόλουθο χωρίο: «Ω τι ιστορίες θλιβερές που ξέρετε εσείς κύματα! / Κύματα μαύρα, φόβητρο της μάνας που προσεύχεται! / Τις διηγείστε τις βραδιές στην παραλία φερμένα. / Γι' αυτό κι οι απελπισμένες σας κραυγές. Σαν μανιασμένα / Τα βράδια σπάτε απ' τον καυμό σε μας με βια όταν τρέχετε!»· βλ. στο ίδιο, σ. 24 (για ολόκληρο το ποίημα, βλ. σσ. 23-24). Σχετικά με τη σημασία της νύχτας στον ρομαντισμό, βλ. ενδεικτικά, Erik Martiny, «*Nox consilium* and the dark night of the soul. The nocturne» [στο: Erik Martiny (επιμ.), *A companion to poetic genre*, Chichester-Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012 [Blackwell Companions to Literature and Culture], σσ. 390-392. Για την παρόμοια σημασία της σκοτεινότητας στο έργο του Πινδάρου, βλ. υποσ. 88.

⁷⁸ Βλ. Maurice Z. Shroder, *Icarus. The image of the artist in French romanticism*, ό.π., σσ. 60-92. Βλ. και υποσ. 76. Ο Hugo διατήρησε μια άμεση επαφή με την πραγματικότητα· βλ. Maurice Z. Shroder, *Icarus. The image of the artist in French romanticism*, ό.π., σ. 230. Αναφορικά με τη φιλοσοφική διάσταση του έργου του Γάλλου ποιητή, η οποία αναδείχθηκε από τον Charles Renouvier (1815-1903) στην πραγματεία του 1900, βλ. Γιάννης Πρελορέντζος, *Φιλοσοφία και λογοτεχνία στη Γαλλία 1930-1960*, ό.π., σσ. 202-203 (βλ. και σ. 203, υποσ. 524). Σχετικά με τη σημασία του ήχου στην ποίησή του, του θεού, της μοίρας, του μεγαλείου της ανθρωπότητας που φθάνει έως τον ουρανό, αλλά και της τιμωρίας και των συναφών εννοιών, βλ. Heinrich Mann, *Geist und Tat*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1963 [Deutscher Taschenbuch Verlag, αρ. 100], σ. 59. Αναφορικά με τη σημασία του φωτός, λέγεται ότι προτού πεθάνει στις 22 Μαΐου 1885 είπε «C'est ici le combat du jour et de la nuit» (μετάφραση του χωρίου από τη γράφουσα: «εδώ είναι η διαμάχη της ημέρας και της νύχτας»). Γιώργος Πράτσικας, *Το τρίπτυχο μιας εποχής. Ονγκώ, Ζολά, συμβολισμός*, ό.π., σ. 29.

⁷⁹ Κατά τον Théophile Gautier, ο μύθος του Ικάρου βρίσκεται στο επίκεντρο του ρομαντισμού, ενώ η Αναγέννηση ενδιαφέρθηκε για την πτήση του και όχι για την πτώση του. Η πτώση έπεται της πτήσης στον ουρανό, με αποτέλεσμα να προτιμάται από τη χαμέρπεια. Ωστόσο, ο Jules Renard το 1896 υποστήριξε ότι οι Hugo, Lamartine, Chateaubriand πέταξαν υπερβολικά ψηλά. Για αυτές τις επισημάνσεις, βλ. Maurice Z. Shroder, *Icarus. The image of the artist in French romanticism*, ό.π., σσ. 217, 219.

⁸⁰ Victor Hugo, *Odes et ballades*, ό.π., σ. 6 (στ. 99-100). Το σχετικό απόσπασμα: «L'alcyon, quand l'Océan gronde, / Craint que les vents ne troublent l'onde / Où se berce son doux sommeil; / Mais pour l'aiglon, fils des orages, / Ce n'est qu'à travers les nuages / Qu'il prend son vol vers le soleil!» (στ. 95-100). Μετάφραση του χωρίου από τη γράφουσα: «Η αλκυόνη, όταν ο Ωκεανός βρυχάται, / Φοβάται πως οι άνεμοι θα ταράζουν το κύμα / Όπου λικνίζεται ο γλυκός της ύπνος· / Αλλά ο μικρός αετός, γιος των καταιγίδων, / Μόνο μέσα από τα σύννεφα / Κάνει την πτήση του προς τον ήλιο».

⁸¹ Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα: Γνώση, 1989, σσ. 126-131, 152-172. Για τους σχετικούς σολωμικούς Στοχασμούς, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτογράφα έργα. Ενότητα 10. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Στοχασμοί*, ό.π.: Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Ποιήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 207-210. Κατά τον Ζήσιμο Λορεντζάτο, ο στοχασμός σχετικά με την ιστορία του φυτού θα μπορούσε να έχει γραφεί από τον Goethe· βλ. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες. Σολωμός - Σεφέρης - Τ. Σ. Eliot. Ένας ορισμός του Σολωμού για το ύφος. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Αθήνα: Γαλαξίας, 1966 [Βιβλιοθήκη Ελλήνων και Ξένων Συγγραφέων, Γ 15 (145)], σ. 39. Αναφορικά με τη συνέχεια μεταξύ φύσης και ατόμου, κρίνεται ωφέλιμο να επιχειρηθεί ένας παραλληλισμός με τον *Κρητικό*, όπου ο ναυαγός καλεί την αστραπή και αυτή εμφανίζεται, στο πλαίσιο της ενοποιημένης φύσης, όπως αυτή προβλήθηκε από τον γερμανικό ιδεαλισμό· βλ. Massimo Peri, *H*

συνοχή και η αποκάλυψη της αλήθειας φαίνεται να απασχολούν τον ποιητή,⁸² ο οποίος με τη φαντασία⁸³ του περιγράφει θείες μορφές, αποτυπώνοντας την εναγώνια αναζήτηση έμπνευσης. Είναι χαρακτηριστικοί οι ακόλουθοι στίχοι από το Γ' Σχεδιάσμα, στο οποίο κατά τον Δημήτρη Μαρωνίτη γίνεται επίκληση σε μια αναθεωρημένη μορφή της Μητέρας ή της Μούσας,⁸⁴ παραπέμποντας σε σχετικό ποίημα του Hölderlin για την προσωποποιημένη Γερμανία, όπως έχει επισημάνει η Βασιλική Δημουλά:⁸⁵

Μητέρα, μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα,
Κί' αν στο κρυφό μυστήριο ζουν πάντα τα παιδιά σου
Με λογισμό και μ' όνειρο, τι χάρ' έχουν τα μάτια,
Τα μάτια τούτα, να σ' ιδούν μες στο πανέρμο δάσος,
[...]
Το θεϊκό σου πάτημα δεν άκουσα, δεν είδα,
Ατάραχη σαν ουρανός μ' όλα τα κάλλη πόχει,
Που μέρη τόσα φαίνονται και μέρη 'ναι κρυμμένα·
Αλλά, Θεά, δεν ημπορώ ν' ακούσω τη φωνή σου,
Κί' ευθύς εγώ τ' Ελληνικού κόσμου να τη χαρίσω;
Δόξα 'χ' η μαύρη πέτρα του και το ξερό χορτάρι.⁸⁶

Αποστολή, λοιπόν, του ποιητή, όπως και στην περίπτωση του πινδαρικού έργου και της σχετικής ευρωπαϊκής παράδοσης που εκτέθηκε, είναι να αναλάβει κατά κάποιον τρόπο τον ρόλο του προφήτη, επιφορτισμένου με το έργο της διαφώτισης των ανθρώπων, ή με πλατωνικούς όρους, υπεύθυνου να οδηγήσει το άτομο προς την Ιδέα και το Αγαθό. Ωστόσο, η πορεία προς το Αγαθό είναι γεμάτη εμπόδια, τα οποία πρέπει να υπερσκελιστούν. Με ανάλογο τρόπο, ο Hölderlin και ο Hugo ανέδειξαν αυτήν την οπτική, όπως έχει διαφανεί στα παρατιθέμενα αποσπάσματα, ενώ επίσης, ο Πίνδαρος παρουσίαζε τη νίκη ενός αθλητή

Φεγγαροντυμένη του Σολωμού. Ένας άγνωστος χ που πρέπει να παραμείνει άγνωστος, μτφρ. Κωστής Παύλου, επιμ. Μαρία Σπυριδοπούλου, Αθήνα: Gutenberg, 2016, σσ. 124-127.

⁸² Περί συνοχής, βλ. υποσ. 81. Για τη σημασία της αλήθειας στο έργο του Σολωμού, βλ. Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μανόλης Κ. Χατζηγιαννουμής, Αθήνα: Ερμής, 1970 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, αρ. 45], σσ. 79-80· Πάνος Καραγιώργος, *Θέματα επαναστατικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2007, σσ. 35-47 (κυρίως σσ. 42, 45-46)· Γιάννης Μ. Αποστολάκης, *Η ποίηση στη ζωή μας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ιωάννου Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ, [χ.χ.], σσ. 81-272. Η επιγραφή «Vera amo, vera sequor» που χρησιμοποιούσε ο Σολωμός, αποκαλύπτει τη σημασία που απέδιδε στην αλήθεια, απηχώντας τη θεωρία του Goethe για την αλήθεια στην τέχνη, στην επιστήμη και στη θρησκεία· βλ. Δημήτριος Λιαντίνης, *Χάσμα σεισμού. Ο φιλοσοφικός Σολωμός*, Αθήνα: [χ.ε.], 1989, σ. 53. Για τη μεταφυσική διάσταση του φωτός στην ποίηση του Σολωμού και τη σύνδεσή του με την αλήθεια, βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Κάλβος - Σολωμός - Παλαμάς*, τ. Α', Αθήνα: Καστανιώτης, 1995, σσ. 201-212. Για την αδυναμία του ανθρώπου να γνωρίσει την απόλυτη αλήθεια και τα μυστήρια της φύσης στη σολωμική ποίηση, βλ. Νίκος Κοσινάκης, *Διονύσιου Σολωμού το ιταλόγλωσσο έργο της τελευταίας δεκαετίας (1847-1857)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014, σσ. 368-374. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=38414&lang=el> (προσπελάστηκε: 4/11/2023).

⁸³ Ο Παλαμάς τόνισε τη σημασία της φαντασίας στο έργο του Σολωμού, επικαλούμενος τη θεωρία του Villemain· βλ. Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, ό.π., σσ. 80-81. Στο έργο του *Essai sur le génie de Pindare et sur la poésie lyrique*, ο Villemain εκκινεί από τον Πίνδαρο, την αρμονία και τις όμορφες εικόνες· βλ. Jules Girard, *Études sur la poésie grecque. Épicharme - Pindare - Sophocle - Théocrite - Apollonius*, ό.π., σ. 79.

⁸⁴ Βλ. Δημήτρη Ν. Μαρωνίτη, *Διονύσιος Σολωμός. Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης, 2007 [Γραφή και Ανάγνωση, αρ. 1], σσ. 39-54.

⁸⁵ Βλ. Vasiliki Dimoula, *Human and more than human: The problematics of lyric poetry, ancient and modern*, ό.π., σσ. 362-364, όπου αναδεικνύεται ως κοινό σημείο μεταξύ του Σολωμού και του Hölderlin η ανείπωτη αλήθεια της θείας μορφής.

⁸⁶ Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα. Ποιήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 238 (απ. 1, στ. 1-4, 7-12). Ο λογισμός και το όνειρο που εμφανίζονται στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* δεν υποδεικνύουν μόνο τη στάση των Μεσολογγιτών, αλλά και του ίδιου του ποιητή, ο οποίος επιθυμώντας να ακούσει τη Μητέρα-Μούσα και να μεταδώσει το μήνυμά της στους ανθρώπους, συνδυάζει τον στοχασμό και την ενόραση, οδηγούμενος έτσι στη διαίσθηση· βλ. Γιάννης Δάλλας, *Σκαπτή ύλη από τα σολωμικά μεταλλεία*, Αθήνα: Άγρα, 2002, σσ. 201-221.

ως το αποτέλεσμα μιας επίπονης διαδικασίας.⁸⁷ Η πινδαρική σκοτεινότητα εντοπίστηκε πρώτη φορά από την κριτική στην υστεροβυζαντινή περίοδο χάρη στον Ευστάθιο,⁸⁸ αλλά σε κάθε περίπτωση το φως υπερισχύει στα πινδαρικά έργα.⁸⁹ Άλλωστε, ο δύσβατος δρόμος προς την αρετή απαντά στο πινδαρικό έργο, ενώ παλαιότερα εμφανίζεται στα ησιόδεια *Έργα και Ημέραι* και στον Παρμενίδη.⁹⁰ Επιπλέον, η μορφή της Φεγγαροντυμένης που εμφανίζεται στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* και στον *Κρητικό* ενισχύει αυτήν τη θέση. Με έκδηλο τρόπο στον *Κρητικό*, η μορφή της Φεγγαροντυμένης και ο ιδιαίτερος ήχος κατά την αποχώρησή της προσέφεραν στον ναυαγό μια πολύτιμη ανάμνηση, η οποία τον παρηγορούσε στην υπόλοιπη ζωή του.⁹¹ Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όπως έχει

⁸⁷ Για τα εμπόδια, βλ. υποσ. 81. Για την έννοια του καμάτου στον Πίνδαρο, βλ. Νικόλαος Ανδρ. Κολέζας, *Πινδαρικές έρευνες. Οι νικητές των αθλητικών αγώνων και τα αριστοκρατικά ιδεώδη της εποχής των*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα, 2007 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 100], σσ. 96-106. Για τον ποιητή-προφήτη, βλ. υποσ. 82, 84. Για το πινδαρικό πρότυπο του ποιητή-προφήτη, βλ. 30, 32, 33. Για τις πλατωνικές απηχήσεις στο έργο του Σολωμού, βλ. Άννα Χ. Μαριοπούλου, «Οι *Στοχασμοί* του Διονυσίου Σολωμού υπό το φως της πλατωνικής φιλοσοφίας» [στο:] Γεώργιου Ν. Μοσχόπουλου & Ηλία Τουμασάτου (επιμ.), *Λ4' διεθνές πανόμιο συνέδριο*, τ. IV (Μέρος IV), Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνικών Ιστορικών Ερευνών, 2019, σσ. 909-919. Για την πλατωνική Ιδέα και το Αγαθό, βλ. υποσ. 20, 22.

⁸⁸ Βλ. Ian Rutherford, «On the impossibility of Centaurs: The reception of Pindar in the Roman Empire», ό.π., σ. 94 (υποσ. 5).

⁸⁹ Το φως και η όραση διαπλέκονται στους Ολυμπιόνικους με στόχο τον εγκωμιασμό, την εξύμνηση αρετών που διέπουν την πινδαρική ποιητική, τη φαντασία και την αναπαράσταση, δεδομένου ότι οι επίνικοι συνάπτονται με ένα ολόκληρο θέαμα και δεν περιορίζονται στην ποίηση. Το θέαμα αυτό και η φαντασία των θεατών εμπλουτίζονται χάρη στις οπτικές εικόνες, με το φως και άλλες συναφείς έννοιες να διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο. Για αυτή τη διάσταση του φωτός στο πινδαρικό έργο, βλ. Michel Briand, «Light and vision in Pindar's *Olympian odes*: Interplays of imagination and performance» [στο:] Vanessa Cazzato & André Lardinois (επιμ.), *The look of lyric: Greek song and the visual studies in archaic and classical Greek song*, εισ. Anastasia-Erasmia Peponi, τ. 1, Leiden & Boston: Brill, 2016 [Mnemosyne Supplements, τ. 391], σσ. 238-250. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1163/9789004314849> (προσπελάστηκε: 3/4/2025).

⁹⁰ Αναφορικά με το μονοπάτι της αρετής, βλ. Nancy Worman, *Landscape and the spaces of metaphor in ancient literary theory and criticism*, ό.π., σσ. 73-75.

⁹¹ Για τη Φεγγαροντυμένη του *Κρητικού*, βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Πίσω μπρος. Προτάσεις και υποθέσεις για τη νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία. Διονύσιος Σολωμός [...]*, Αθήνα: Στιγμή, 1986, σσ. 13-35 (ιδίως, σσ. 29, 34). Για τον αμφίσημο ρόλο της φύσης, η οποία προσφέρει τελικά ψυχική δύναμη στους πολιορκημένους, όπως και η μορφή της Φεγγαροντυμένης, βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου»: *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, Αθήνα: Βιβλιοπώλειον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., 2004³, σσ. 51-79, 115-152. Αξίζει να επισημανθεί ότι το ταξίδι ως μια προσπάθεια εκ νέου ανακάλυψης και αναδημιουργίας του κόσμου, σχετιζόμενο με την ταυτότητα του ατόμου, δεσπόζει στο έργο *Voyage en Orient* του Nerval, ο οποίος επιδιώκει να εντοπίσει «l'exacte jointure d'un être et d'un néant» («την ακριβή σύναψη ενός όντος και ενός μηδενός»)· βλ. Jean-Pierre Richard, *Poésie et profondeur*, Paris: Seuil, 1955 [Points, αρ. 71], σσ. 15-19, 89 (για το παράθεμα, όπου ο συγγραφέας υπογραμμίζει, σε μετάφραση της γράφουσας). Για τη σχέση του ποιητή Gérard de Nerval (1808-1855) με τον ρομαντισμό και το συγκεκριμένο έργο του (1851), βλ. Δημήτριος Παντελοδήμος, «Γαλλική λογοτεχνία» [στο:] Αλέξανδρου Αργυρίου (επιμ.), *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμια λογοτεχνία*, τ. 28, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σ. 64. Αντιστοιχίες εντοπίζονται ανάμεσα στη σολωμική Φεγγαροντυμένη και το ποίημα «Enthousiasme» (1827) του Hugo, όπως φαίνεται στους τελευταίους στίχους του: «Tout me fait songer : l'air, les prés, les monts, les bois. / J'en ai pour tout un jour des soupirs d'un hautbois, / D'un bruit de feuilles remuées ; / Quand vient le crépuscule, au fond d'un vallon noir, / J'aime un grand lac d'argent, profond et clair miroir / Où se regardent les nuées. // J'aime une lune, ardente et rouge comme l'or, / Se levant dans la brume épaisse, ou bien encor / Blanche au bord d'un nuage sombre ; / J'aime ces chariots lourds et noirs, qui la nuit, / Passant devant le seuil des fermes avec bruit, / Font aboyer les chiens dans l'ombre». Dimitris Pandelodimos, *Victor Hugo et la Grèce*, ό.π., σ. 95. Για ολόκληρο το ποίημα, βλ. στο ίδιο, σσ. 92-95. Για τη μετάφραση, βλ. στο ίδιο, σ. 94 («Συλλογή μου φέρνουν όλα. Τα λειβάδια, ο αέρας. / Τα ψηλά βουνά, τα δάση, τα στενάγματα φλογέρας, / Το μουρμουρητό των φύλλων –όπου σειούνται με καμάρι... / Την Αυγή μ' αρέσει, όταν γλυκύ φως στη γη μας πέφτει, / Την πλατεία να βλέπω λίμνη σαν κρυστάλλινο καθρέφτη, / Που από ψηλά τα νέφη καθρεφτίζονται με χάρη. // Το φεγγάρι μου αρέσει με του χρυσαφιού το χρώμα / Μεσ' την καταχνιά σαν βγαίνει την πυκνή ή και ακόμα / όταν σ' τ' αργυρό πλευρό του μαύρο σύννεφο διαβαίνει / Και μ' αρέσουνε τ' αμάξια τα βαρεία, όπου κυλούνε / Και με κρότο από της μάνδραις κ' απ' τα κτήματα περνούνε / Και γαυγίζουνε οι σκύλοι στο σκοτάδι τρομασμένοι»).

διαπιστωθεί, η θεϊκή μορφή συνδέεται άρρηκτα με τη μυστική γνώση, το μυστήριο της φύσης, την προσπάθεια κατάκτησης της αλήθειας και μετάδοσής της. Ωστόσο, ο ποιητής δεν υποτιμά την ύλη, δεδομένου ότι ήδη στην ωδή για τον Μπάιρον τον απασχολούσε η σχέση της ποίησης με τη ζωγραφική («Procurare di fare un antitesi tra la bellezza Raffaelsca di Byron e la sua maniera di comporre da Michelangelo forte e terribile, e coglier il momento de' suoi viaggi» [139 A27-31]),⁹² ενώ ο Κ. Παλαμάς έχει επισημάνει τη σημασία της εικόνας ως δομικού στοιχείου των σολωμικών ποιημάτων.⁹³ Όπως αναφέρει σε στοχασμό του, η τέχνη πρέπει να λατρεύει τη φύση, αντίληψη που διατρέχει την πραγματεία *Περί ύψους*⁹⁴ («Stava la Madre natura etc. e l'arte si pose ad osservarla, e inebbriata a danzarle d'intorno: ripercotevano. /// Meglio è fare l'arte taciturna sta adorando la natura Ed esso come per premio dell'amor suo [suo] di lei, alla Danza si pone (splendori di quella danza ove concorrono armonica~~ il Cielo la Terra ed il Mare _ _ . Quella forma ripercosse nella mente dell'arte e fatto dono a Mortali (Pensa). In quella danza si pensi» [308.1-11]).⁹⁵ Άλλωστε, η κριτική του στον Monti οφείλεται στο γεγονός ότι ο τελευταίος αναζητούσε τα πρότυπά του σε άλλα έργα και όχι στη φύση, ούτε σε συμφωνία με τον Λόγο,⁹⁶ δεδομένου ότι ο νεοκλασικισμός προωθούσε τη μίμηση των κλασικών προτύπων και όχι της φύσης.⁹⁷ Έτσι, όπως έχει διαπιστωθεί, στοχεύει στην κλασικής έμπνευσης αρμονία

⁹² Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 3. Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον. Αρχαιότερο χειρόγραφο (Ζακύνθου αρ. 10)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης & Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 2002, σ. 139. Για πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο του τετραδίου (135-206), όπου η αριστερή στήλη αφιερώνεται σε σημειώσεις, διορθώσεις και προσθήκες, βλ. στο ίδιο, σ. 83. Μετάφραση του χωρίου από τη γράφουσα: «Φρόντισε να κάνεις μια αντίθεση ανάμεσα στην ομορφιά του Μπάιρον, σαν του Ραφαήλ, και τον τρόπο της σύνθεσής του που ανακαλεί τον Μιχαήλ Άγγελο, δυνατό και φοβερό, και κατανόησε τη στιγμή των ταξιδιών του». Για τη σχέση της σολωμικής ποίησης με τη ζωγραφική, βλ. Γιάννης Ρηγόπουλος, «Ο εικαστικός Σολωμός. Η εικονιστική ποίηση “sublime e terrible” και η εικονογράφηση της ποίησης του Σολωμού» [στο:] Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών, *Η' Διεθνές Πανόμοιο Συνέδριο*, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, τ. IVB, Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 2009, σσ. 349-364. Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Hugo έχει φιλοτεχνήσει σχέδια, τα οποία πρέπει να συνεξετάζονται με την ποίησή του· βλ. Γιάννης Παππάς, *Τα σχέδια του Victor Hugo*, Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, 1986 [Ανάπτυο εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 61], σσ. 97-109. Επιπροσθέτως, στη συνάφεια της αναπαράστατικής δύναμης της λογοτεχνίας, για τη σημασία της γαλλικής επανάστασης στο έργο του Hölderlin, ο οποίος ήδη από το 1787, ενώ φοιτούσε στα εργαστήρια θεολογίας, έγραφε επαναστατικά ποιήματα, έως και το 1803, παρότι εντοπίζονται μεταφυσικά και μυστικιστικά στοιχεία σε διάφορα ποιήματα, όπως στην «Πάτμος» και στο «Άρτος και οίνος», βλ. Βασίλειος Ι. Λαζανάς, *Φιλολογικά μελετήματα. Γερμανική, νορβηγική, γαλλική, νεοελληνική λογοτεχνία*, τ. Β', Αθήνα: Φιλιππόπουλος, 1987, σσ. 18-46. Συγκεκριμένα, στο επιστολικό μυθιστόρημα *Υπερίων*, στο δράμα *Ο θάνατος του Εμπεδοκλή* και σε διάφορα άλλα ποιήματα, όπως ο «Ύμνος στην ανθρωπότητα», ο Hölderlin υμνεί την Ελευθερία και τη Δικαιοσύνη και με άμεσο ή έμμεσο τρόπο επαινεί τη γαλλική επανάσταση.

⁹³ Βλ. R. Beaton, «Dionysios Solomos: The tree of poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2, 1976, σ. 162.

⁹⁴ Βλ. Tim Whitmarsh, *Greek literature and the Roman Empire. The politics of imitation*, ό.π., σ. 63.

⁹⁵ Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 6. Τετράδιο ετών 1829-1833 (Ακαδημίας Αθηνών αρ. 1)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005, σ. 308. Για έναν σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σ. 31. Μετάφραση του χωρίου από τη γράφουσα: «Ήταν η Μητέρα φύση κ.τ.λ. και η τέχνη άρχισε να την παρατηρεί, και μεθυσμένη να χορεύει γύρω της: αντηχούσαν. /// Καλύτερο είναι να κάνεις την τέχνη σιωπηλή να λατρεύει τη φύση και εκείνη ως ανταμοιβή για την αγάπη της για αυτή, αρχίζει τον χορό (λαμπρότητες εκείνου του χορού, όπου συμπίπτουν αρμονικά~~ ο Ουρανός η Γη και η Θάλασσα _ _ . Εκείνη η μορφή αντήχησε στο μυαλό της τέχνης και έγινε δώρο στους Θνητούς (Σκέψου). Εκείνο τον χορό σκεπτόμαστε».

⁹⁶ Βλ. Robert Levesque, *Solomos. Introduction. Prose et poèmes*, Athènes: Icaros, 1945 [Collection de l'Institut Français d'Athènes], σ. 11.

⁹⁷ Βλ. Εύη Βογιατζίκη, *Τα αισθητικά ρεύματα στην ευρωπαϊκή και τη νεοελληνική λογοτεχνία του 19ου και του 20ού αιώνα. Από τον νεοκλασικισμό έως και τον μοντερνισμό*, Αθήνα: Gutenberg, 2016, σ. 38. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ψευδο-Λογγίνος χρησιμοποιεί την έννοια της μίμησης με δύο σημασίες, σε σχέση με τους μεγάλους προκατόχους (13.2), όπως ο Πλάτωνας, αλλά και σε σχέση με τη φύση (22.1), χωρίς να διαχωρίζονται αυτές οι

μεταξύ Λόγου και συναισθήματος, πνεύματος και ύλης, συγκεκριμένου και αφηρημένου, χωρίς να λησμονεί την αναπαραστατική λειτουργία της τέχνης, με αποτέλεσμα το έργο του να ενσαρκώνει ένα τυπικό χαρακτηριστικό της πινδαρικής ωδής.

Αυτή η αρμονία είναι εφικτό να γίνει αμεσότερα αντιληπτή εάν ληφθεί υπόψη η σύνθεση επικού και λυρικού που επεδίωκε ο Σολωμός. Με βάση τους Στοχασμούς του στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, πρόθεση του ποιητή υπήρξε η διαμόρφωση ενός τρίτου είδους, που θα αφομοίωνε τα χαρακτηριστικά του Ομήρου και του Shakespeare.⁹⁸ Αυτή η επικολυρική σύνθεση φαίνεται να είναι ρομαντικής έμπνευσης, καθώς πρόθεση του ρομαντισμού υπήρξε η διαμόρφωση ενός υπερείδους, που θα ενσωμάτωνε όλα τα υπόλοιπα.⁹⁹ Η συγκεκριμένη θεωρία προσεγγίζει την πινδαρική μείξη ειδών, όπως την

σημασίες με απόλυτο τρόπο· βλ. Tim Whitmarsh, *Greek literature and the Roman Empire. The politics of imitation*, ό.π., σσ. 57-58, 62.

⁹⁸ Για τον συγκεκριμένο στοχασμό, βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 8. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Β' Σχεδιάγραμμα*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (*Τυπογραφική μεταγραφή*), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011, σ. 425 (A22-30). Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Βολταίρος εντοπίζει το υψηλό στο έργο του Shakespeare και το συνδέει με τη φαντασία· βλ. Roman Kuhn, «*La poésie, chose très nécessaire. Voltaire und die Debatte über das rechte Maß (in) der Dichtung*» [στο:] Bernadette Grubner & Peter Wittemann (επιμ.), *Aufklärung und Exzess. Epistemologie und Ästhetik des Übermäßigen im 18. Jahrhundert*, ό.π., σσ. 258, 261.

⁹⁹ Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, *Το έργο του Διονυσίου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, Αθήνα: Gutenberg, 2009 [Ο Θεσπισμένος Λόγος: Τα Είδη της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αρ. 1]· David Duff, *Ο ρομαντισμός & οι χρήσεις του είδους*, επιμ.-θεωρ. μτφρ.-εισ.-σημ.-επιμ. Δημήτρης Αγγελάτος, μτφρ. Ιωάννα Σταματάκη & Νίκος Ι. Καγκελάρης, Αθήνα: Gutenberg, 2022, σσ. 246-250· Στέφανος Ροζάνης, «Ρομαντισμός» [στο:] Αλέξανδρος Αργυρίου (επιμ.), *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμια λογοτεχνία*, τ. 28, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σ. 336· Dimitris Tziouvas, «The reception of Solomos: National poetry and the question of lyricism», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 23, University of Birmingham, 1999, σσ. 164-194, όπου εκφράζονται αμφιβολίες αναφορικά με τη δυνατότητα συμβιβασμού μεταξύ του επικού-εθνικού και του λυρικού-ρομαντικού. Για το ρομαντικό τρίτο είδος, βλ. επίσης, Peter Mackridge, *Διονύσιος Σολωμός*, ό.π., σσ. 46-47· Vasiliki Dimoula, *Human and more than human: The problematics of lyric poetry, ancient and modern*, ό.π., σσ. 294-295. Στην Ιταλία ο ποιητής βίωσε την αντίθεση μεταξύ Monti και Torti, ρομαντισμού και κλασικισμού, με αποτέλεσμα να επιθυμεί να συμβιβάσει αυτές τις αντιτιθέμενες σχολές. Η μετάφραση στίχων της *Ιλιάδας* του Ομήρου και του *Οθέλλου* του Shakespeare, δεδομένου ότι σε στοχασμό στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* οι δύο ποιητές θεωρούνται εκπρόσωποι του κλασικού και του ρομαντικού αντίστοιχα, φαίνεται να συνάδει με την πρόθεση γεφύρωσης κλασικισμού και ρομαντισμού για τη δημιουργία ενός νέου μεικτού είδους. Για αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. Γιώργος Κεντρωτής, *Που γλυκολαμπυρίζει ωσάν το λάδι... Ο Διονύσιος Σολωμός εντρυφεί στον Όμηρο και μεταφράζει στίχους από την Ιλιάδα*, ό.π., σσ. 22-23. Κατά τον Hegel, η δραματική ποίηση αποτελεί συνένωση της επικής και της λυρικής ποίησης, οι οποίες αποτυπώνουν αντίστοιχα το εθνικό και το ατομικό στοιχείο· βλ. Αντρέας Καραντώνης, *Από τον Σολωμό ως τον Μυρβήλη (Λογοτεχνικά μελετήματα)*, Σολωμός, Κάλβος, Βαλαωρίτης [...], Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [1969], σ. 15. Για την «επικολυρική ποίηση», την οποία επεδίωκε ο Σολωμός, βλ. στο ίδιο, σ. 21. Δεδομένου ότι ο Λούντζης είχε μεταφράσει για τον ποιητή έργα του Friedrich Schelling, η θέση του τελευταίου πως η φιλοσοφία οδηγεί στο Υψηλό, αλλά η τέχνη οδηγεί τον άνθρωπο ως όλον στο Υψηλό, φαίνεται να απηχείται σε σολωμικό στοχασμό στο ποίημα για τον λόρδο Βύρωνα, όπου δηλώνεται πως ο ποιητής πρέπει να υποτάσσει τη φαντασία και το συναισθημα στον σκοπό της τέχνης, κι έτσι αναδεικνύεται ο στόχος σύνδεσης του κλασικιστικού ιδεώδους του υψηλού με το ρομαντικό ιδανικό της φαντασίας και της συναισθηματικής έντασης σε ένα μεικτό είδος· βλ. Ανδρέας Π. Αντζουλής, *Η έννοια και η αναπαράσταση του Υψηλού στο ώριμο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2015, σσ. 174-175. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=43779&lang=el#p=2> (προσπελάστηκε: 3/6/2022). Κατά τον Τωμαδάκη, ο Σολωμός κατόρθωσε να διαμορφώσει το τρίτο είδος στον *Κρητικό*, στον *Πόρφυρα*, αλλά κυρίως στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*· βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι. Οικογένεια Salomon – Η Αγγελική Πάλλη μεταφράστρια του Σολωμού – Δ. Σολωμός και Αντ. Μάτσης (Μελέται)*, ό.π., σ. 25. Κατά τον Βάρναλη, ο Σολωμός γνώριζε τον Goethe και τον Schiller ως εκπροσώπους του τρίτου μεικτού είδους, αλλά δεν τους σημείωσε, άποψη που απορρίπτει ο Σπαταλάς· βλ. Γεώρ. Σπαταλάς, *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική και οι φυσικές υπερβολές της πολεμικής κριτικής (Απάντηση στον κ. Κ. Βάρναλη)*, Αθήνα: Εκδοτικά Καταστήματα «Ακροπόλεως», 1926, σσ. 32-34. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/6/d/metadata-443-0000003.tkl> (προσπελάστηκε: 10/11/2022). Τέλος, κατά την Ελένη Τσαντσάνογλου, ο Σολωμός σχεδίαζε μια σύνθεση με λυρικά και σατιρικά μέρη στο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11, όπου μεταξύ των λυρικών μερών συγκαταλέγονται «Το όραμα του Λάμπρου», «Ο

εντόπισαν οι ρομαντικοί, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι επίνικοι του Πινδάρου συνδυάζουν την αφήγηση με το λυρικό μέρος, την περιγραφή με τη συναισθηματική ένταση.¹⁰⁰ Σε αυτή τη συνάφεια, αξίζει να σημειωθεί ότι η ρομαντική αποσπασματικότητα αναδεικνύει έναν αντίστοιχο προβληματισμό αναφορικά με τη μορφή του λογοτεχνικού έργου. Αυτή η αμφιταλάντευση μεταξύ τάξης και χάους, λογικής οργάνωσης και φαντασίας, διατρέχει τον ρομαντισμό και είναι δυνατόν να θεωρηθεί πινδαρικής έμπνευσης.¹⁰¹

Συμπερασματικά, το πινδαρικό υψηλό διαπνέει τη σολωμική ποιητική, η οποία εμφανίζει κοινά στοιχεία με τον ρομαντισμό. Η φαντασία και η ελευθερία του ποιητή, ο Λόγος, το συναίσθημα και εν γένει η αρμονία διέπουν το σολωμικό έργο, καθορίζοντας την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του. Ο Σολωμός χάρη στην ευρεία μόρφωσή του, κατόρθωσε να γνωρίσει το πινδαρικό έργο, πιθανότητα μέσω ξενόγλωσσων μεταφράσεων, όπως και το έργο σημαντικών εκπροσώπων του ρομαντισμού, με αποτέλεσμα να αποτυπώσει μια μεγάλοπινη αντίληψη για τον ρόλο του ποιητή ως οδηγού προς την αρετή, την αλήθεια και τη βαθύτερη, ουσιαστική κατανόηση του κόσμου.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα. Αλληλογραφία*, επιμ.-μτφρ.-σημ. Λίνος Πολίτης, τ. Γ', Αθήνα: Ίκαρος, 1991.

_____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 1. Νεανικό τετράδιο (1820-1828). Λάμπρος, Αποσπάσματα του Διαλόγου, Εις Μάρκο Μπότσαρη, Μετάφραση Ιλιάδας, Νεανικά, Ιταλικά κ.ά. (Ζακύνθου αρ. 12)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης & Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 1999.

_____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 2. Δεύτερο τετράδιο νεανικό. Τρελή μάνα, Ωδή εις τη Σελήνη, Σημειώσεις διάφορες ιταλικές κ.ά. (Ακαδημίας Αθηνών αρ. 2)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Μαρία Πολίτη, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης & Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 1999.

_____, *Άπαντα. Ποιήματα*, επιμ.-σημ. Λίνος Πολίτης, τ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, ⁸2002.

_____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 3. Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάρον. Αρχαιότερο χειρόγραφο (Ζακύνθου αρ. 10)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης & Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 2002.

_____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 6. Τετράδιο ετών 1829-1833 (Ακαδημίας Αθηνών αρ. 1)*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ.

Κρητικός», «Η Φαρμακωμένη στον Άδη» και «Ο φυλακισμένος»· βλ. Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα: Ερμής, 1982, σσ. 63-72.

¹⁰⁰ Για την πινδαρική μείξη ειδών, βλ. υποσ. 38. Για την πινδαρική αρμονία, βλ. υποσ. 6, 53.

¹⁰¹ Για τη σολωμική και ρομαντική αποσπασματικότητα, βλ. Στέφανος Ροζάνης, *Η αισθητική του αποσπάσματος. Μια κριτική προσέγγιση στον «Λάμπρο» του Σολωμού*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1985, σσ. 15-30. Αναφορικά με την πινδαρική αποσπασματικότητα, είναι ενδεικτικό ότι ο Μ. Havet υποστήριξε πως ο Πίνδαρος θα θαυμαζόταν περισσότερο, εάν είχαν σωθεί μόνο αποσπάσματα από το έργο του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αυτές οι εντυπωσιακές εκφράσεις απομονωμένες θα ευχαριστούσαν το κοινό και θα το οδηγούσαν σε διάφορες υποθέσεις. Βλ. Jules Girard, *Études sur la poésie grecque. Épicharme - Pindare - Sophocle - Théocrite - Apollonius*, ό.π., σ. 111. Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι το κλασικό έργο έχει μια μορφή πιο κλειστή, ενώ το ρομαντικό ανοιχτή· βλ. Hugo Leichtentritt, *Music, history, and ideas*, ό.π., σ. 197.

- B' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 8. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Β' Σχέδιο*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητες 8, 9, 10. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Πρόλογοι. Κριτικά σημεία τυπογραφικής μεταγραφής. Συντομογραφίες υπομνήματος. Σημειώσεις. Ευρετήρια*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 10. Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Στοχασμοί*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2011.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 12. Πόρφυρας και άλλα τελευταίας δεκαετίας*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 12. Πόρφυρας και άλλα τελευταίας δεκαετίας. Κριτικά σημεία τυπογραφικής μεταγραφής. Συντομογραφίες υπομνήματος. Σημειώσεις. Ευρετήρια*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 15. Παράρτημα. Περιστασιακά και ιταλικά Ζακύνθου*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, τχ. Β' (Τυπογραφική μεταγραφή), Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητα 15. Παράρτημα. Περιστασιακά και ιταλικά Ζακύνθου. Κριτικά σημεία τυπογραφικής μεταγραφής. Συντομογραφίες υπομνήματος. Σημειώσεις. Ευρετήρια*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Αθήνα: Α.Π.Θ. & Μ.Ι.Ε.Τ., 2012.
- _____, *Αυτόγραφα έργα. Ενότητες 1-15. Συνολικά ευρετήρια και περιεχόμενα*, επιμ. Λίνος Πολίτης, επιμ. β' αναθεωρ. έκδ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Αθήνα: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2012.
- Hölderlin Friedrich, *Werke in vier Bänden*, επιμ. Manfred Schneider, τ. 3, Stuttgart: Walter Hädecke Verlag, 1921.
- Hugo Victor, *Odes et ballades*, Paris: Hachette, 1862. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://books.google.com.fj/books?id=Q9ERcAErWHwC&printsec=frontcover#v=onepage&q=Pindare&f=false> (προσπελάστηκε: 6/4/2025).
- _____, «Πρόλογος της έκδοσης του 1832», *Η τελευταία ημέρα ενός καταδίκου*, μτφρ. Γεωργία Μαυρουδή, Αθήνα: Καρκαώτσος, 2024, σσ. 11-45.
- Monti Vincenzo, *Poesie, scelte, illustrate e commentate da Alfonso Bertoldi*, Firenze: G. C. Sansoni, 1891. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
[https://it.wikisource.org/wiki/Poesie_\(Monti\)](https://it.wikisource.org/wiki/Poesie_(Monti)) (προσπελάστηκε: 10/4/2025).
- Pindarus, *Carmina cum fragmentis. Pars I. Epinicia*, επιμ. Bruno Snell & Herwig Maehler, Berlin: Walter de Gruyter, 2008. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://doi.org/10.1515/9783110969382> (προσπελάστηκε: 21/3/2024).

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

- Αγγελάτος Δημήτρης, *Το έργο του Διονυσίου Σολωμού και ο κόσμος των λογοτεχνικών ειδών*, Αθήνα: Gutenberg, 2009 [Ο Θεσπισμένος Λόγος: Τα Είδη της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, αρ. 1].
- Αθανασόπουλος Βαγγέλης, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Κάλβος - Σολωμός - Παλαμάς*, τ. Α', Αθήνα: Καστανιώτης, ¹1995.
- Αντζουλής Ανδρέας Π., *Η έννοια και η αναπαράσταση του Υψηλού στο ώριμο έργο του Διονυσίου Σολωμού*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=43779&lang=el#p=2> (προσπελάστηκε: 3/6/2022).
- Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Η ποίηση στη ζωή μας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ιωάννου Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ, ²[χ.χ.].
- Βελουδής Γιώργος, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα: Γνώση, 1989.
- _____, *Μονά-ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα: Γνώση, 1992.
- _____, *Κριτικά στο Σολωμό. Κριτικά, Φιλολογικά, Ερμηνευτικά*, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 2000.
- _____, *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική ποίηση και ιδεολογία: Μια πολιτική ανάγνωση*, Αθήνα: Πατάκης, 2004 [Θεωρητικές Επιστήμες / Κριτική – Ερμηνεία – Ιστορία Λογοτεχνίας].
- Βεργωτής Παναγιώτης, «[Χωρίς τίτλο]» [στο:] Άγγελου Μωρέττη κ.ά., *1798-1898. Πανηγυρικών τεύχος επί τη εκατονταετηρίδι από της γεννήσεως του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη, 1902, σσ. 94-95. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/0/f/metadata-240-0000047.tkl> (προσπελάστηκε: 15/11/2022).
- Βογιατζάκη Εύη, *Τα αισθητικά ρεύματα στην ευρωπαϊκή και τη νεοελληνική λογοτεχνία του 19ου και του 20ού αιώνα. Από τον νεοκλασικισμό έως και τον μοντερνισμό*, Αθήνα: Gutenberg, 2016.
- Δάλλας Γιάννης, *Σκαπτή ύλη από τα σολωμικά μεταλλεία*, Αθήνα: Άγρα, 2002.
- Ζώρας Γεράσιμος Γ., «Ο Σολωμός και η Ιταλία (Μια πρώτη προσέγγιση)» [στο:] Ν. Α. Λούντζη (επιμ.), *Διεθνές συμπόσιο Διονυσίου Σολωμού (1798-1857). Διακόσια χρόνια από τη γέννηση και εκατόν πενήντα από τον θάνατό του*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 7-10 Οκτωβρίου 1998, Αθήνα: Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, 2003, σσ. 119-154.
- Ιερωνυμάκη Θάλεια, *Το είδος της ωδής στη νεοελληνική λογοτεχνία (Από την αρχή του 19^{ου} αιώνα έως το 1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2005. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://gnosis.library.ucy.ac.cy/handle/7/38945?show=full> (προσπελάστηκε: 6/3/2024).
- Καζάκης Ιωάννης Ν., *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2000 [Ακαδημαϊκά Αναγνώσματα. Κλασική Φιλολογία, αρ. 2].
- Κακριδής Ιωάννης Θ., «Η πινδαρογνωσία του Σολωμού», *Θαλλώ*, τχ. 2, Χανιά, Καλοκαίρι 1990 [Ανάτυπο], σσ. 7-11.
- Καραβίας Πάνος, *Ο Σολωμός και η αναγωγή στο ουράνιο. Τέσσερα δοκίμια για τον Διον. Σολωμό*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1977.
- Καραγιώργος Πάνος, *Θέματα επανησιακής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2007.
- Καραντώνης Αντρέας, *Από τον Σολωμό ως τον Μυριβήλη (Λογοτεχνικά μελετήματα). Σολωμός, Κάλβος, Βαλαωρίτης [...]*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [1969;].

- Καψωμένος Ερατοσθένης Γ., «Ερμηνευτικά στον Σολωμό. “Το χρυσόνειρο”»: ένα λαυθάκι λυρικό επεισόδιο στο Β' Σχεδιασμά των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*» [στο:] Χ. Α. Καραόγλου (επιμ.), *Μνήμη Ελένης Τσαντσάνογλου. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998, σσ. 181-199.*
- _____, «Καλή 'ναι η μαύρη πέτρα σου»: Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., 2004³.
- Κεντρωτής Γιώργος, *Που γλυκολαμπυρίζει ωσάν το λάδι... Ο Διονύσιος Σολωμός εντρυφεί στον Όμηρο και μεταφράζει στίχους από την Ιλιάδα*, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1999.
- Κολέζας Νικόλαος Ανδρ., *Πινδαρικές έρευνες. Οι νικητές των αθλητικών αγώνων και τα αριστοκρατικά ιδεώδη της εποχής των*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σαριπόλειο Ίδρυμα, 2007 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 100].
- Κοσινιάς Νίκος, *Διονυσίου Σολωμού το ιταλόγλωσσο έργο της τελευταίας δεκαετίας (1847-1857), Διδακτορική Διατριβή*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=38414&lang=el> (προσπελάστηκε: 4/11/2023).
- Λαζανάς Βασ. Ι., «Σολωμός και Hoelderlin. “Ελεύθεροι Πολιορκημένοι” - “Αρχιπέλαγος”. Ένας παραλληλισμός», *Νέα Εστία*, έτ. ΝΒ', τ. 104, τχ. 1235, Χριστούγεννα 1978, σσ. 224-232.
- _____, *Φιλολογικά μελετήματα. Γερμανική, νορβηγική, γαλλική, νεοελληνική λογοτεχνία*, τ. Β', Αθήναι: Φιλιππότης, 1987.
- Λιαντίνης Δημήτριος, *Χάσμα σεισμού. Ο φιλοσοφικός Σολωμός*, Αθήνα: [χ.ε.], 1989.
- Λορεντζάτος Ζήσιμος, *Μελέτες. Σολωμός - Σεφέρης - Τ. S. Eliot. Ένας ορισμός του Σολωμού για το ύψος. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Αθήνα: Γαλαξίας, 1966 [Βιβλιοθήκη Ελλήνων και Ξένων Συγγραφέων, Γ 15 (145)].
- Μαρκιπούλου Άννα Χ., «Οι Στοχασμοί του Διονυσίου Σολωμού υπό το φως της πλατωνικής φιλοσοφίας» [στο:] Γεώργιου Ν. Μοσχόπουλου & Ηλία Τουμασάτου (επιμ.), *14' διεθνές πανόμοιο συνέδριο*, τ. IV (Μέρος IV), Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2019, σσ. 909-919.
- Μαρωνίτης Δ. Ν., *Πίσω μπρος. Προτάσεις και υποθέσεις για τη νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία. Διονύσιος Σολωμός [...]*, Αθήνα: Στιγμή, 1986.
- _____, *Διονύσιος Σολωμός. Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης, 2007 [Γραφή και Ανάγνωση, αρ. 1].
- Μερεντίτης Κωνσταντίνος Ιω., *Αι ιδεώδεις πνευματικά και ηθικά αρεταί του ανθρώπου παρά Πινδάρω. Εναρκτήριο μάθημα γενόμενον τη 5η Απριλίου 1963 εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών (Επιτάσσονται ερμηνευτικά σημειώσεις)*, Εν Αθήναις: [χ.ε.], 1963.
- Μόσχος Ε. Ν., «Γαλλικές επιδράσεις στα νεοελληνικά γράμματα», *Νέα Εστία*, έτ. ΞΑ', τ. 122, τχ. 1451, Χριστούγεννα 1987, σσ. 85-98.
- _____, *Παράλληλοι ρυθμοί. Δοκίμια και μεταφράσεις [...]*, Αθήνα: Αστήρ, 1998.
- Μυγδάλης Λάμπρος, *Διονυσίου Σολωμού Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον. Πηγές και ξένες επιδράσεις*, Θεσσαλονίκη: Σ. Μποδίσης, 1973.
- Παλαμάς Κωστής, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής, Αθήνα: Ερμής, 1970 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, αρ. 45].
- Παντελοδήμος Δημήτριος, «Γαλλική λογοτεχνία» [στο:] Αλέξανδρου Αργυρίου (επιμ.), *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμια λογοτεχνία*, τ. 28, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σσ. 54-72.
- Παπαϊωάννου Άγγελος Α., *Winckelmann και Πλάτων. Πλατωνικά συνιστώσαι της περί της τέχνης και ωραιότητας θεωρίας του Winckelmann*, Διατριβή επί διδασκατορία, Αθήναι: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1977.

- Παππάς Γιάννης, *Τα σχέδια του Victor Hugo*, Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, 1986 [Ανάτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 61], σσ. 97-109.
- Περυσινάκης Ιωάννης Ν., *Αρχαϊκή λυρική ποίηση. Ηθικές αξίες [...]*, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, ³2017.
- Πεταλάς Δημήτριος Γ., *Η εικόνα του επικού ήρωα στα γαλλικά μεσαιωνικά ηρωικά άσματα και στο έπος του Διγενή Ακρίτα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Αλέα, 1995.
- Πολίτης Λίνος, *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ²1985.
- _____, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ²²2015.
- Πράτσικας Γιώργος, *Το τρίπτυχο μιας εποχής. Ουγκώ, Ζολά, συμβολισμός*, Αθήνα: Τυπογραφείο Αριστοκλέους Μιχαλόπουλου, 1960.
- Πρελορέντζος Γιάννης, *Φιλοσοφία και λογοτεχνία στη Γαλλία 1930-1960*, Αθήνα: Παπαζήση, 2016 [Διά-λογος. Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη. Μελέτες].
- Ρηγόπουλος Γιάννης, «Ο εικαστικός Σολωμός. Η εικονιστική ποίηση “sublime e terrible” και η εικονογράφηση της ποίησης του Σολωμού» [στο:] Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά, τ. IV_B, Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 2009, σσ. 349-364.
- Ροζάνης Στέφανος, *Η αισθητική του αποσπάσματος. Μια κριτική προσέγγιση στον «Λάμπρο» του Σολωμού*, Αθήναι: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1985.
- _____, «Ρομαντισμός» [στο:] Αλέξανδρου Αργυρίου (επιμ.), *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμια λογοτεχνία*, τ. 28, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σσ. 334-338.
- Σπαταλάς Γερ., *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική και οι φυσικές υπερβολές της πολεμικής κριτικής (Απάντηση στον κ. Κ. Βάρναλη)*, Αθήνα: Εκδοτικά Καταστήματα «Ακροπόλεως», 1926. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/6/d/metadata-443-0000003.tkl> (προσπελάστηκε: 10/11/2022).
- Τσαντσάνογλου Ελένη, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική δοκιμή*, Αθήνα: Ερμής, 1982.
- Τωμαδάκης Νικόλαος Β., *Ο Σολωμός και οι αρχαίοι. Οικογένεια Salamon – Η Αγγελική Πάλλη μεταφράστρια του Σολωμού – Δ. Σολωμός και Αντ. Μάτσης (Μελέται)*, Αθήναι: [χ.ε.], 1943.
- _____, *Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται. Βιλλαράς – Σολωμός – Κάλβος – Μαβίλης – Βαλαωρίτης – Παλαμάς – Ελληνική Νομαρχία – Γλωσσικά και άλλα*, τ. Γ', Αθήνα: «ΑΘΗΝΑ» Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, 1992 [Διατριβαί και Μελετήματα, αρ. 24].
- Φραγκίσκος Εμμανουήλ Ν., «Ο σολωμικός “Ύμνος” και το λυρικό δράμα “Hellas” του P. B. Shelley (1822)», *Ο Ερασιστής*, έτ. ΙΒ', τ. 11, 1974, σσ. 527-567 [Ανάτυπο].

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Adler Anthony Curtis, *Politics and truth in Hölderlin. Hyperion and the choreographic project of modernity*, Rochester, New York: Camden House, 2021. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9781800102149> (προσπελάστηκε: 15/3/2024).
- Barrère Jean-Bertrand, «Victor Hugo», *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Victor-Hugo> (προσπελάστηκε: 14/12/2023).
- Beaton R., «Dionysios Solomos: The tree of poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 2, 1976, σσ. 161-182.
- Beiser Frederick C., *German idealism. The struggle against subjectivism 1781-1801*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press, 2002. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/9780674020702> (προσπελάστηκε: 20/3/2024).

- Boeke Hanna, *The value of victory in Pindar's odes. Gnomai, cosmology and the role of the poet*, Leiden & Boston: Brill, 2007 [Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, τ. 285].
- Boschenstein Bernhard, «Nachwort» [στο:] Friedrich Hölderlin, *Hyperion oder Der Eremit in Griechenland. Fragment von Hyperion. Hyperions Jugend*, [Frankfurt am Main]: Fischer Bücherei, 1962 [Exempla Classica, αρ. 54], σσ. 179-184.
- Bowra C. M., *The romantic imagination*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674733800> (προσπελάστηκε: 20/3/2024).
- _____, *Pindar*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2000 [Oxford Scholarly Classics].
- Briand Michel, «Light and vision in Pindar's *Olympian odes*. Interplays of imagination and performance» [στο:] Vanessa Cazzato & André Lardinois (επιμ.), *The look of lyric: Greek song and the visual studies in archaic and classical Greek song*, εισ. Anastasia-Erasmia Peponi, τ. 1, Leiden & Boston: Brill, 2016 [Mnemosyne Supplements, τ. 391], σσ. 238-254. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1163/9789004314849> (προσπελάστηκε: 3/4/2025).
- Broadie Sarah, *Plato's Sun-like Good. Dialectic in the Republic*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2021.
- Burdorf Dieter, «Gibt es eine Gedichte der deutschen Hymne?», *Zeitschrift für Germanistik*, τ. 14, τχ. 2, 2004, σσ. 298-310. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/23978023> (προσπελάστηκε: 20/3/2025).
- Burke Edmund, *Vom Erhabenen und Schönen*, Berlin: Aufbau-Verlag, 1956 [Philosophische Bücherei, Band 10].
- Cannatà Fera Maria, «Criticism of Pindar's poetry in the *scholia vetera*» [στο:] Marco Ercoles κ.ά. (επιμ.), *Approaches to Greek poetry*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, σσ. 233-259. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110631883> (προσπελάστηκε: 11/3/2024).
- de Chateaubriand François-René, *Υπόμνημα περί της Ελλάδος*, Εν Παρισιίοις: Εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1825.
- Clarac Pierre, «Quelques remarques sur les relations de Chateaubriand et de Victor Hugo», *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, τ. 68, τχ. 6, 1968, σσ. 1005-1017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.jstor.org/stable/40523353> (προσπελάστηκε: 3/4/2025).
- Constantine David, «Hölderlin's Pindar: The language of translation», *The Modern Language Review*, τ. 73, τχ. 4, Οκτ. 1978, σσ. 825-834. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/3727596> (προσπελάστηκε: 5/4/2025).
- Coutelle Louis, *Για την ποιητική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1815-1833)*, μτφρ. Σωκράτης Καψάσκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2009 [Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 3].
- Culler Jonathan, *Theory of the lyric*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press, 2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/9780674425781> (προσπελάστηκε: 22/3/2024).
- Den Tandt Christophe, «Masses, forces, and the urban sublime» [στο:] Kevin R. McNamara (επιμ.), *The Cambridge companion to the city in literature*, New York: Cambridge University Press, 2014, σσ. 126-137.
- Dimoula Vassiliki, «The reception of Pindar's *Epinicians* and nineteenth-century 'poetic religion': Hölderlin and Kalvos», *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, τχ. 112, 2012, σσ. 169-191. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/44216241> (προσπελάστηκε: 3/4/2025).

- _____, *Human and more than human: The problematics of lyric poetry, ancient and modern*, Athens: Kostas and Helen Ouranis Foundation, 2014 [Άλλες Εκδόσεις].
- Dönt Eugen, «Pindar und Hölderlin: Nemea 1 und Der Rhein», *Wiener Studien*, τ. 95, 1982, σσ. 34-46. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/24746925> (προσπελάστηκε: 20/3/2025).
- Duff David, *Ο ρομαντισμός & οι χρήσεις του είδους*, επιμ.-θεώρ. μτφρ.-εισ.-σημ.-επιμ. Δημήτρης Αγγελάτος, μτφρ. Ιωάννα Σταματάκη & Νίκος Ι. Καγιελάρης, Αθήνα: Gutenberg, 2022.
- Dugan John, *Making a new man. Ciceronian self-fashioning in the rhetorical works*, New York: Oxford University Press, 2005.
- Easterling P. E. & B. M. W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Κονομής, Χρ. Γρίμπα & Μ. Κονομή, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, ⁷2005.
- Fitzgerald William, *Agonistic poetry. The Pindaric mode in Pindar, Horace, Hölderlin, and the English ode*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1988.
- Foucault Michel, *Για την κωβέρνηση των ζωντανών. Μαθήματα στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1979-1980*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας & Πάρης Μπουρλάκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2020 [Εστία Ιδεών].
- Fowler Robert L., *Pindar and the sublime. Greek myth, reception, and lyric experience*, London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury Academic, 2022 [New Directions in Classics].
- Frey-Sallmann Alma, *Aus dem Nachleben antiker Göttergestalten. Die antiken Gottheiten in der Bildbeschreibung des Mittelalters und der italienischen Frührenaissance*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1931.
- Fuhrmann Manfred, *Αρχαία λογοτεχνική θεωρία. Αριστοτέλης, Οράτιος, «Λογγίνος». Με παράρτημα αρχαίων κειμένων*, μτφρ. Μαρία Καίσαρ, επιμ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας, 2007.
- Furet François & Denis Richet, *Η γαλλική επανάσταση*, μτφρ. Ηλίας Αθανασιάδης & Βάσω Μαργώνη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1997 [Πολιτική και Ιστορία, αρ. 34].
- Furst Lilian R., *Romanticism*, επιμ. John D. Jump, Norfolk: Methuen & Co Ltd, ²1971 [The Critical Idiom, αρ. 2].
- Girard Jules, *Études sur la poésie grecque. Épicharme - Pindare - Sophocle - Théocrite - Apollonius*, Paris: Librairie Hachette, 1884. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Girard_-_%C3%89tudes_sur_la_po%C3%A9sie_grecque,_1884.djvu/11 (προσπελάστηκε: 10/4/2025).
- Hamilton John T., «Pindar» [στο:] Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (επιμ.), *The classical tradition*, Cambridge, Massachusetts & London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010, σσ. 729-730.
- Highet Gilbert, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., ²2000.
- Horsfall Nicholas, «Style, language and metre» [στο:] Nicholas Horsfall (επιμ.), *A companion to the study of Virgil*, Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995, σσ. 217-248. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://brill.com/view/title/1499> (προσπελάστηκε: 10/3/2024).
- Jouanny Robert A., «À propos de la note sur la Grèce (1825)», *Νέα Εστία*, τχ. 955, Χριστούγεννα 1968 [Ανάτυπο], σσ. 44-53.
- Kant Immanuel, *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, μτφρ.-εισ.-σχ. Χάρης Τασάκος, Αθήνα: Ροές, 2005 [Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη].
- Kuhn Roman, «La poésie, chose très nécessaire. Voltaire und die Debatte über das rechte Maß (in) der Dichtung» [στο:] Bernadette Grubner & Peter Wittemann (επιμ.), *Aufklärung und Exzess. Epistemologie und Ästhetik des Übermäßigen im 18. Jahrhundert*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2022 [Luxus und Moderne. Band 2], σσ. 245-266. Διαθέσιμο στην

- ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110706147> (προσπελάστηκε: 10/3/2024).
- Lakoff George & Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1980.
- Ledbetter Grace M., *Poetics before Plato. Interpretation and authority in early Greek theories of poetry*, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2003.
- Lefebvre Georges, *Η γαλλική επανάσταση*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ²2012.
- Leichtentritt Hugo, *Music, history, and ideas*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press, ¹⁵1973. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674430730> (προσπελάστηκε: 21/3/2024).
- Levesque Robert, *Solomos. Introduction. Prose et poèmes*, Athènes: Icaros, 1945 [Collection de l'Institut Français d'Athènes].
- Loscalzo Donato, «Pindaro tra μῦθος e λόγος» [στο:] M. Cannatà Fera & G. B. D'Alessio (επιμ.), *I lirici greci. Forme della comunicazione e storia del testo. Atti dell' Incontro di Studi Messina 5-6 novembre 1999*, Messina: Di.Sc.A.M., 2001 [Pelorias. Collana del Dipartimento di Scienze dell' Antiquità dell' Università di Messina], σσ. 165-185.
- Louth Charlie, «The question of influence: Hölderlin's dealings with Schiller and Pindar», *The Modern Language Review*, τ. 95, τχ. 4, Οκτ. 2000, σσ. 1038-1052. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/3736633> (προσπελάστηκε: 10/4/2025).
- Mackridge Peter, *Διονύσιος Σολωμός*, μτφρ. Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, Αθήνα: Καστανιώτης, 1995.
- Mann Heinrich, *Geist und Tat*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1963 [Deutscher Taschenbuch Verlag, αρ. 100].
- Marchand Suzanne L., *Down from Olympus. Archaeology and philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996.
- Martiny Erik, «Nox consilium and the dark night of the soul. The nocturne» [στο:] Erik Martiny (επιμ.), *A companion to poetic genre*, Chichester-Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012 [Blackwell Companions to Literature and Culture], σσ. 390-403.
- Martynova Olga, «Patmos», <https://hoelderlinturm.de/aus-dem-archiv-gebolt/band-05-patmos/> (προσπελάστηκε: 6/4/2025).
- Meixner Sebastian, «Die Ambivalenz des Überflusses: Anmerkungen zu Gottscheds Poetik» [στο:] Bernadette Grubner & Peter Wittemann (επιμ.), *Aufklärung und Exzess. Epistemologie und Ästhetik des Übermäßigen im 18. Jahrhundert*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2022 [Luxus und Moderne. Band 2], σσ. 217-243. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110706147> (προσπελάστηκε: 10/3/2024).
- Mitscherling Jeff, *The image of a second sun. Plato on poetry, phetoric, and the technē of mimesis*, New York: Humanity Books, 2009.
- Morgan Kathryn A., *Pindar & the construction of Syracusan monarchy in the fifth century B.C.*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2015 [Greeks Overseas].
- Murphy Bernadette Lintz, *Le mythe de la royauté et le drame du désir: Cromwell et sa préface*, Διδακτορική Διατριβή, Houston: Rice University, 1984. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://hdl.handle.net/1911/15847> (προσπελάστηκε: 14/12/2023).
- Nagy Gregory, *Pindar's Homer. The lyric possession of an epic past*, Baltimore & London: The John Hopkins University Press, ²²1990.
- Novembre Alessandro, *Young Schopenhauer. The origin of the metaphysics of will and its aporias*, μτφρ. Sarah De Sanctis, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2023. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110668698> (προσπελάστηκε: 12/3/2024).

- Pandélodimos Dimitris, *Victor Hugo et la Grèce*, Athènes: Librairie Kauffmann & Institut Français d'Athènes, 2002.
- Peri Massimo, *Η Φεγγαροντυμένη του Σολωμού. Ένας άγνωστος χ που πρέπει να παραμείνει άγνωστος*, μτφρ. Κωστής Παύλου, επιμ. Μαρία Σπυριδοπούλου, Αθήνα: Gutenberg, 2016.
- Race William H., *Πίνδαρος. Ο ποιητής και το έργο του*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρόλ.-επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Αθήνα: Τυπωθήτω. Γιώργος Δάρδανος, 2006 [Πάνθεον Αρχαίων Ελλήνων Κλασικών, αρ. 6].
- Rengakos Antonios (επιμ.), *In the company of many good poets. Collected papers of Franco Montanari*, τ. 2 (*Ancient authors*), Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2023, σσ. 185-191. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/9783110772326> (προσπελάστηκε: 20/3/2024).
- Richard Jean-Pierre, *Poésie et profondeur*, Paris: Seuil, 1955 [Points, αρ. 71].
- Ricœur Paul, *Η ζωντανή μεταφορά*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Κριτική, 1996 [Γλώσσα – Θεωρία – Πράξη, αρ. 8].
- Rodier Georges, *Études de philosophie grecque. Socrate – Antisthène – Platon – Aristote – Les stoïciens – Plotin*, πρόλ. Étienne Gilson, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, ³1969 [Bibliothèque d'Histoire de la Philosophie].
- Rodis-Lewis Geneviève, *Platon et la "chasse de l'Être"*, Paris: Seghers, 1965 [Philosophes de tous les Temps].
- Rousseau Jean-Jacques, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα: Δαμιανός, [1986;].
- Rutherford Ian, «On the impossibility of Centaurs: The reception of Pindar in the Roman Empire», *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, τχ. 112, 2012, σσ. 93-104. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/44216237> (προσπελάστηκε: 20/3/2025).
- Šćepanović Sandra, «Wisdom and human temporality in Pindar's victory odes», *Antike und Abendland*, τ. 62, τχ. 1, 2016, σσ. 18-37. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://doi.org/10.1515/anab-2016-0104> (προσπελάστηκε: 12/3/2024).
- Schadewaldt Wolfgang, *Der Aufbau des pindarischen Epinikion*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966.
- Shroder Maurice Z., *Icarus. The image of the artist in French romanticism*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961.
- Sigelman Asya C., *Pindar's poetics of immortality*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2016.
- Sotiriou Margarita, *Pindarus Homericus. Homer-Rezeption in Pindars Epinikien*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998 [Hypomnemata, αρ. 119].
- Suzuki Kazuhiko, *Les classiques et les romantiques. Une histoire des querelles littéraires (1824-1834)*, Διδακτορική Διατριβή, Nanterre: Université Paris Nanterre, 2018. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://theses.hal.science/tel-02427213> (προσπελάστηκε: 14/12/2023).
- Thomas Rosalind, «Fame, memorial, and choral poetry: The origins of epinikian poetry – an historical study» [στο:] Simon Hornblower & Catherine Morgan (επιμ.), *Pindar's poetry, patrons & festivals. From archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2007, σσ. 141-166.
- Travers Martin, *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία από τον Ρομαντισμό ως το Μεταμοντέρνο*, μτφρ. Ιωάννα Ναούμ & Μαρία Παπαηλιάδη, επιστ. επιμ.-εισ. Τάκης Καγιαλής, Αθήνα: Βιβλιόραμα, ²2008.
- Tziovas Dimitris, «The reception of Solomos: National poetry and the question of lyricism», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 23, University of Birmingham, 1999, σσ. 164-194.

- Voltaire, *The age of Louis XIV*, μτφρ. Martyn P. Pollack, πρόλ. F. C. Green, London & New York: Dent & Dutton, 1969.
- Whitmarsh Tim, *Greek literature and the Roman Empire. The politics of imitation*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2004.
- Winckelmann Johann Joachim, *Ιστορία της αρχαίας τέχνης. Η τέχνη των ανατολικών λαών, των Ετρούσκων, των Ελλήνων και των Ρωμαίων*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, εισ. Γεράσιμος Α. Μαρκαντωνάτος, Αθήνα: Gutenberg, 2010.
- Worman Nancy, *Landscape and the spaces of metaphor in ancient literary theory and criticism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Λογοτεχνικές μεταφράσεις και ζητήματα μετάφρασης στο έργο του Ρόη Παπαγγέλου

Εισαγωγικά

Η παρούσα δημοσίευση αποτελεί μέρος Διδακτορικής Διατριβής, το θέμα της οποίας εστιάζει στην καταγραφή και την παρουσίαση του συνολικού συγγραφικού έργου του Κύπριου συγγραφέα κ. Ρόη Παπαγγέλου, καθώς και στην ανάδειξη της πολύπλευρης συμβολής του στα Ελληνικά Γράμματα. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εισήγησης, επιχειρείται μια αδρομερής παρουσίαση του δημοσιευμένου μεταφραστικού έργου του συγγραφέα, το οποίο περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό αυτοτελών εκδόσεων, μεμονωμένες δημοσιεύσεις μεταφρασμένων ποιημάτων, καθώς και πλειάδα μελετών και δοκιμίων που αναφέρονται στη ζωή και το έργο σημαντικών ξένων συγγραφέων, καθώς και σε ζητήματα λογοτεχνικών μεταφράσεων. Στο ίδιο πλαίσιο, εξετάζεται η υποδοχή του συζητούμενου μεταφραστικού έργου από έναν ευρύ κύκλο πνευματικών ανθρώπων, στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Η περιγραφική αυτή επισκόπηση έχει ως στόχο να καταδείξει την επίμοχθη και πολυετή ενασχόληση του κ. Παπαγγέλου με ζητήματα λογοτεχνικών μεταφράσεων, καθώς και την αδιαμφισβήτητη συμβολή του στην πρόσληψη μεγάλων ξένων ποιητών στην Ελλάδα.

Η εργασία αποτελείται από δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος, παρουσιάζεται το αυτοτελώς δημοσιευμένο μεταφραστικό έργο του συγγραφέα, από κοινού με σχετικές απόψεις κριτικών και επιστολογράφων για κάθε επιμέρους έκδοση. Το δεύτερο μέρος εστιάζει σε μεμονωμένες δημοσιεύσεις ποιητικών μεταφράσεων, δοκίμια μεταφραστικού ενδιαφέροντος και άλλες συναφείς εργασίες του συγγραφέα. Συνοδευτικά, παρατίθεται συγκεντρωτικός κατάλογος για το συνολικό μεταφραστικό έργο του Ρόη Παπαγγέλου, περιλαμβανομένων των δημοσιευμένων κριτικών και ορισμένων επιστολών που σχετίζονται με αυτό.

Το υλικό που αξιοποιείται, αντλήθηκε από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα, καθώς και από την υφιστάμενη καταγραφή της συναφούς βιβλιογραφίας και της εργογραφίας του. Τα στοιχεία αυτά θα αποτελέσουν τη βάση για την περαιτέρω έρευνα και την τεκμηρίωση που απαιτούνται για την ολοκλήρωση της Διδακτορικής Διατριβής. Παράλληλα, η συστηματική καταγραφή του υλικού προσφέρει μια ολοκληρωμένη εικόνα της μεταφραστικής δραστηριότητας του συγγραφέα, αναδεικνύοντας τη λογοτεχνική και ευρύτερα πολιτισμική του συνεισφορά.

Είναι σαφές ότι η ενασχόληση με το μεταφραστικό έργο του Ρόη Παπαγγέλου, που επιχειρείται στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης, δεν περιορίζεται στην απλή καταγραφή ή σε μια επιφανειακή παρουσίαση. Όπως σημειώθηκε, πρωταρχικός στόχος είναι να αναδειχθεί η σημασία της προσφοράς του στη γνωριμία του ελληνικού κοινού με σημαντικούς ξένους δημιουργούς, αλλά και η θεωρητική συμβολή του στον διάλογο γύρω από ζητήματα λογοτεχνικών μεταφράσεων. Πρόκειται για ένα πολυετές και επίμοχθο έργο, που χρειάζεται να μελετηθεί και να εκτιμηθεί με τη δέουσα σοβαρότητα, προκειμένου να αποτελέσει έναυσμα για μελλοντικές ερευνητικές προσεγγίσεις στο πεδίο της λογοτεχνικής μετάφρασης και της φιλολογικής έρευνας στον ελληνόφωνο χώρο.

1. ΜΕΡΟΣ Α΄. Αυτοτελείς εκδόσεις μεταφράσεων

Το αυτοτελώς δημοσιευμένο μεταφραστικό έργο του Ρόη Παπαγγέλου ανέρχεται σε δέκα (10) βιβλία με μεταφράσεις ξένης ποίησης. Στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1979-2008 ο ίδιος εξέδωσε εννέα (9) συνολικά βιβλία με έμμετρες και σχολιασμένες μεταφράσεις ξένων ποιητών, ενώ το 2017 εξέδωσε ένα ακόμη βιβλίο με ποιητικές μεταφράσεις του,

συνοδευόμενες από εκτενή σχολιασμό. Επιπλέον, το 2010, για τη διευκόλυνση του Ιταλού μεταφραστή της ποιητικής του σύνθεσης *Ατλαντίδα* στα ιταλικά, ο ίδιος προσέφερε μια αγγλική μετάφραση από το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο, η οποία περιλαμβάνει τον πρόλογο του βιβλίου, τις είκοσι μία (21) σελίδες της συζητούμενης ποιητικής του σύνθεσης και τις τρεις (3) σελίδες δικών του σημειώσεων.¹

Η συγκεκριμένη διαδρομή ξεκινά το 1979, όταν πρωτοεμφανίζεται επισήμως στο προσκήνιο ως μεταφραστής, με τη μετάφραση του ποιητικού έργου του Pablo Neruda *Ύψη του Μάτσου Πίτσου* (*Alturas de Macchu Picchu*, 1922),² τρία μόλις χρόνια μετά τον θάνατο του Χιλιανού ποιητή (Νόμπελ Λογοτεχνίας 1971). Το ισπανικό πρωτότυπο κείμενο, που εκδόθηκε ως αυτοτελές ποιητικό βιβλίο το 1946, είχε προηγουμένως μεταφραστεί στα ελληνικά από τη Δανάη Στρατηγοπούλου,³ ενώ ελληνική απόδοση του ίδιου έργου περιλαμβάνεται και στη συλλογή του Τάκη Βαρβιτσιώτη *Pablo Neruda: Επιλογή από το έργο του*.⁴ Η μεταφραστική εργασία του Ρόη Παπαγγέλου παρουσιάζεται σε τριάντα δύο (32) σελίδες, συνοδευόμενη από σχόλια για το πρωτότυπο ισπανικό κείμενο.⁵ Το έργο προκάλεσε ιδιαίτερη αίσθηση, κυρίως για την έξοχη απόδοση και την πιστότητα στη νοηματική και γλωσσική δομή του πρωτοτύπου. Επιδιοκιμαστικά σχόλια δημοσιεύονται όχι μόνο σε κυπριακά, αλλά και σε ελληνικά έντυπα, από έναν ευρύ κύκλο συντακτών.⁶ Χαρακτηριστικό δείγμα ως προς τη γενική αποτίμηση του εγχειρήματος, αποτελούν τα κριτικά σχόλια που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Διαβάζω*, στο πλαίσιο μιας συγκριτικής θεώρησης μεταξύ των προγενέστερων μεταφράσεων του Neruda στα ελληνικά και της ελληνικής απόδοσης του συγκεκριμένου ποιητικού έργου από τον Ρόη Παπαγγέλου, με έμφαση στην εκφραστική και νοηματική πληρότητα της μετάφρασης.⁷

Ιδιαίτερα κατατοπιστικά ως προς την θετική υποδοχή του συγκεκριμένου μεταφραστικού έργου, πρωτίστως από το ευρύ αναγνωστικό κοινό, είναι και τα όσα σημειώνονται στις συναφείς αναφορές που εντοπίζονται στις επιστολές από το αρχείο του μεταφραστή, στο πλαίσιο της αλληλογραφίας του με πνευματικούς ανθρώπους. Ενδεικτικά, σε επιστολή του προς τον Ρόη Παπαγγέλου, με αναγραφόμενη ημερομηνία την 1^η Σεπτεμβρίου 1979, ο Έλληνας λογοτέχνης και κριτικός Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος σημειώνει: «Μας προσφέρατε μια έξοχη απόδοση του Νερούδα [...]». Ομοίως, σε επιστολή του προς τον μεταφραστή με ημερομηνία 6 Οκτωβρίου 1979, ο διαπρεπής καθηγητής Vincenzo Rotolo, αναφερόμενος στη μετάφραση του Pablo Neruda, σημειώνει:

[...] συγχαρητήρια για την τόσο εντατική και γόνιμη δράση σας! [...] διαβάζοντάς την σαν αυτόνομο ποίημα, τη χάρηκα πραγματικά. Μόνο όσοι ξέρουν από πείρα τι θα πει

¹ Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα: <https://logosemfion.blogspot.com/search?q=%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%AD%CE%BB%CE%BF%CF%85> (προσπελάστηκε: 28/3/2025), όπου αναρτάται παρουσίαση του συνολικού έργου του συγγραφέα που έχει εκδοθεί· βλ. επίσης την ιστοσελίδα: https://poetagreco.blogspot.com/p/blog-page_7.html (τελευταία επίσκεψη: 28 Μαρτίου 2025), όπου, στον τομέα «Παρουσιάσεις» του αναφερόμενου ιστολογίου, παρατίθεται εργογραφία ποίησης, λογοτεχνικών μεταφράσεων και μεταφρασμένων ποιημάτων του Ρόη Παπαγγέλου στα Αγγλικά, Γερμανικά, Γαλλικά, Ιταλικά και Ισπανικά.

² Βλ. Pablo Neruda, *Ύψη του Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1979.

³ Βλ. Pablo Neruda, *Υψώματα του Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Δανάη Στρατηγοπούλου, Αθήνα: Δίφρος, 1966. Αργότερα, κυκλοφόρησε νέα έκδοση της ίδιας μετάφρασης από τις εκδόσεις «Ερμείας», με αναλυτικά σχόλια και σημειώσεις της μεταφράστρας: Pablo Neruda, *Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Δανάη Στρατηγοπούλου, Αθήνα: Ερμείας, 1971.

⁴ Βλ. Pablo Neruda, «Τα ύψη του Μάτσου Πίτσου», μτφρ. Τάκης Βαρβιτσιώτης [στο:] *Pablo Neruda: Επιλογή από το έργο του*, Θεσσαλονίκη: Εγνατία, 1971, [σσ. 77-95].

⁵ Βλ. Pablo Neruda, *Ύψη του Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1979.

⁶ Βλ. ενδεικτικά: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Ποιητικά Ρόη Παπαγγέλου», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Τρίτη 7 Αυγούστου 1979, σ. 4· Δημήτρης Σταμέλος, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 9 Αυγούστου 1979, σ. 6· Κ. Ι. Τσαούσης, «Γι' ψάχνουν να βρουν οι ποιητές», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Παρασκευή 17 Αυγούστου 1979, σ. 6· Ανωσύμω, εφημ. *Δημοκρατική*, Λευκωσία, 24 Σεπτεμβρίου 1979· Ι. Μαλόβρουβα, *Σμύρνα*, τχ. 134-136, Δεκέμβριος 1979, σ. 210 κ.α.

⁷ Βλ. Δ. Χ. Γαλάνης, «Για τις μεταφράσεις του Νερούδα», *Διαβάζω*, τχ. 30, Απρίλιος 1980, σ. 8.

μετάφραση ποιητικών κειμένων μπορούν να εκτιμήσουν το κατόρθωμά σας. Σας συγχαίρω θερμά [...]⁸

Το βιβλίο *Η Απόγνωση της Επίγνωσης* αποτελεί μια εξαιρετική ανθολογία αγγλόφωνης ποίησης και αποτελείται από εξήντα τέσσερις σελίδες.⁹ Περιλαμβάνει μεταφράσεις ποιημάτων των T. S. Eliot («Οι Κούφιοι», 1925), William Yeats («Πλέοντας για το Βυζάντιο», 1928), Ezra Pound (αποσπάσματα από τα «Cantos» με αριθ. I, VI, XVI, LXXXI) και Robert Lowell («Η ώρα των κουνάβιων», 1959 και «Νερό», 1964),¹⁰ ακολουθούμενες από αναλυτικές σημειώσεις. Όσον αφορά την ευρύτερη και συστηματική ενασχόληση του συγγραφέα με τα «Cantos» του Pound, η παρούσα μεταφραστική συμβολή συμπληρώνεται, σε μεταγενέστερο στάδιο, από επόμενες. Ειδικότερα, στο βιβλίο *Μονόλογοι*, περιλαμβάνεται μετάφραση του «Canto CXVI» και, κατόπιν, στο βιβλίο *Πανόραμα από τα Κάντος*, μεταφράζονται δώδεκα (12) ακόμη «Cantos» του Ezra Pound. Ωστόσο, για τα μεταγενέστερα αυτά έργα γίνεται λόγος παρακάτω.¹¹ Ορισμένες μεταφράσεις ποιημάτων από τη συζητούμενη αυτοτελή έκδοση του 1979 περιλήφθηκαν, ως μεμονωμένες δημοσιεύσεις, σε περιοδικά έντυπα, όπως η *Παγκόσμια Συνεργασία και Έρευνα*,¹² συνοδευόμενες από εισαγωγή, σχόλια και σημειώσεις.

Ως προς την αποτίμηση του συγκεκριμένου μεταφραστικού έργου, είναι ενδεικτικές οι δημοσιευμένες σε ελληνικά έντυπα κριτικές,¹³ καθώς επίσης και οι ανάλογες θετικές γνώμες που διατυπώνονται στο πλαίσιο της αλληλογραφίας του Ρόη Παπαγγέλου με πνευματικούς ανθρώπους. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί η κριτική του Β. Σομόρου στο περιοδικό *Διαβάζω*, η οποία εστιάζει στην έξοχη απόδοση του ποιήματος «Οι Κούφιοι» από τον Ρόη Παπαγγέλου, σε αντιπαράθεση με τη μετάφραση του ίδιου ποιήματος από τον Αριστοτέλη Νικολαΐδη.¹⁴

Από τις επιμέρους επιστολικές γνώμες, οι οποίες επιδοκιμάζουν το συγκεκριμένο μεταφραστικό πόνημα, παρατίθενται δειγματοληπτικά οι κρίσεις που διατυπώθηκαν από τον καθηγητή της Οξφόρδης Peter Levi και, ακολούθως, από τον τότε διευθυντή του Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας Εμμανουήλ Κάσδαγλη:

Many thanks for your recent volume ... I have just been going through all your books with great pleasure. I did particularly like the Yeats.¹⁵

[...] Το διάβασα βιαστικά, και την άλλη μέρα έπεσα άρρωστος στο κρεβάτι. Το ξαναπήρα, μαζί με τα πρωτότυπα κείμενα... και απόλαυσα τη μεταφραστική προσπάθεια λέξη προς λέξη – καθώς και τα θαυμάσια σχόλια, που σου επιτρέπουν να ευφρανθείς περισσότερο την ποίηση. Η δοκιμή αυτή δεν θα 'πρεπε να μείνει χωρίς συνέχεια. Τέτοια γνώση, ευαισθησία και υπομονή θα 'πρεπε να δοκιμαστούν και πιο συστηματικά [...]¹⁶

⁸ Οι αναφορές στις γνώμες επιστολογράφων αντλούνται από το αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα.

⁹ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, *Η Απόγνωση της Επίγνωσης*, Αθήνα: Διογένης, 1979.

¹⁰ Αντιστοίχως, οι πρωτότυποι τίτλοι των αναφερόμενων ποιημάτων έχουν ως εξής: T. S. Eliot: «The Hollow Man», William Yeats: «Sailing to Byzantium», Ezra Pound, «Canto I», «Canto VI», «Canto XVI», «Canto LXXXI», Robert Lowell, «Skunk Hour» και «Water».

¹¹ Βλ. αντιστοίχως υποσημ. 30, 37.

¹² Βλ. William Butler Yeats, «Πλέοντας για το Βυζάντιο», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 171-172· William Butler Yeats, «Πλέοντας για το Βυζάντιο», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003, σσ. 37-38· T. S. Eliot, «Οι Κούφιοι», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σσ. 43-44 (στ. 72-76).

¹³ Βλ. ενδεικτικά: K. N. Τριανταφύλλου, εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, 19 Ιανουαρίου 1983· Ισαβέλλα Μαλόβρουβα, «Εκλεκτά Βιβλία», *Σμύρνα*, τχ. 177-179, Απρίλιος-Ιούνιος 1983, σ. 61.

¹⁴ Βλ. Β. Σομόρος, «“Ποιητική τέχνη” απόπειμα», *Διαβάζω*, τχ. 106, 21 Νοεμβρίου 1984, σσ. 7-8.

¹⁵ Απόσπασμα από επιστολή του Εμμανουήλ Κάσδαγλη προς τον Ρόη Παπαγγέλου, με ημερομηνία 24 Ιανουαρίου 1983, παρμένο από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

¹⁶ Απόσπασμα από επιστολή του Εμμανουήλ Κάσδαγλη προς τον Ρόη Παπαγγέλου, με ημερομηνία 2 Απριλίου 1983, παρμένο από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Η επόμενη αυτοτελώς δημοσιευμένη μεταφραστική συμβολή αφορά στην πρόσληψη της γαλλικής συμβολιστικής ποίησης του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Πρόκειται για τη μετάφραση του ποιήματος του Paul Valery (1871-1945) *Το θαλάσσιο κοιμητήριο* (*Le Cimetière marin*, 1922). Στη συγκεκριμένη έκδοση, αποτελούμενη από τριάντα δύο σελίδες, η έμμετρη ελληνική μετάφραση της ομότιτλης σύνθεσης του Valery συνοδεύεται από σχόλια και σημειώσεις, καθώς και από ανάλυση του έργου από τον Ρόη Παπαγγέλου.¹⁷ Το εμβληματικό αυτό ποίημα, με θέμα τη φθορά και τον θάνατο, είχε προηγουμένως μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Αναστάσιο Γιανναρά¹⁸ και, σε αυτοτελή έκδοση που κυκλοφόρησε κι αυτή το 1984, από τον Ανδρέα-Ιωάννη Βλάχο.¹⁹

Στην προκειμένη περίπτωση, από πλευράς της ιδιότητάς του ως αρχιτέκτονα/πολεοδόμου, η ενασχόληση του Ρόη Παπαγγέλου με τον συγκεκριμένο Γάλλο συγγραφέα και η επιλογή του να μεταφράσει ένα από τα γνωστότερα ποιητικά έργα του, μπορεί, ενδεχομένως, να συσχετιστεί με τις ευρύτερες αναζητήσεις του Valery, όχι μόνο ως ποιητή, αλλά και ως φιλοσόφου της τέχνης και με το ενδιαφέρον του για την ενότητα της Αρχιτεκτονικής με τη μουσική και με τις άλλες τέχνες, συμπεριλαμβανομένης της τέχνης του λόγου, την ποίηση.²⁰ Οι υπάρχουσες κριτικές για το συγκεκριμένο έργο,²¹ καθώς και οι συναφείς επιστολικές γνώμες εστιάζουν τόσο στο έξοχο αποτέλεσμα της μετάφρασης, από πλευράς ακρίβειας και αισθητικής, όσο και στις εύστοχες σημειώσεις και την ανάλυση του έργου από τον μεταφραστή.²²

Το τέταρτο, κατά σειρά, αυτοτελώς δημοσιευμένο έργο *Αντίποδες*²³ κυκλοφόρησε το 1986, με μεταφράσεις επιλεγμένων ποιημάτων των T. S. Eliot («Γερόντιον», 1920), Philip Larkin («Οι ξεμωραμένοι», 1974) και Peter Levi («Ψηλά ανάμεσα στο ζοφερό», 1960).²⁴ Οι σημειώσεις και τα συνοδευτικά σχόλια του μεταφραστή συνοδεύουν την έκδοση, εστιάζοντας στην ερμηνεία και τις γλωσσικές ιδιομορφίες των μεταφραζόμενων ποιημάτων, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος επέλεξε να διαχειριστεί αυτές τις ιδιαιτερότητες στην ελληνική τους έκδοχή. Πέρα από την χρησιμότητά τους ως προς την κατανόηση και προσέγγιση των δυσπρόσιτων αυτών ποιητικών κειμένων από ένα ευρύτερο κοινό, καταδεικνύουν πρωτίτως τον σεβασμό με τον οποίο ο συγγραφέας προσεγγίζει τα επιλεγμένα προς μετάφραση λογοτεχνικά έργα.²⁵

Η επιλογή της κοινής παρουσίασης των τριών ποιημάτων που περιλαμβάνονται στο βιβλίο μπορεί να συσχετιστεί, από άποψη θεματολογίας, με την επιθυμία του μεταφραστή να πραγματευτεί το φιλοσοφικό θέμα που σχετίζεται με τον Χρόνο και την επίδρασή του στην ανθρώπινη ζωή, από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Ο Ρόης Παπαγγέλου αντιλαμβάνεται τον τρόπο με τον οποίο τα τρία αυτά ποιήματα συμπληρώνουν το ένα το άλλο, μέσα από τους

¹⁷ Βλ. Paul Valery, *Το θαλάσσιο κοιμητήριο*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1984.

¹⁸ Η πρώτη καταγεγραμμένη (διγλωσση) έκδοση ελληνικής μετάφρασης της συγκεκριμένης ποιητικής σύνθεσης, συνοδευόμενη από εισαγωγή, σημειώσεις, επίμετρο και σε φιλολογική επιμέλεια Αλέξη Ζήρα. Η συγκεκριμένη έκδοση περιλαμβάνει επίσης το ποίημα «Η Νεαρή Μοίρα» («La Jeune Parque»): Paul Valery, *Το Θαλασινό Κοιμητήριο – Η Νεαρή Μοίρα*, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, Αθήνα: Πλέθρον, 1979.

¹⁹ Βλ. Paul Valery, *Το Θαλασινό Κοιμητήριο*, μτφρ. Ιωάννης Ανδρέας Γ. Βλάχος, Αθήνα: Αστρολάβος/Ευθύνη, 1984.

²⁰ Βλ. σχετικά: Παναγιώτης Μιχαήλς, «Σκέψεις γύρω στο Παύλο Βαλερύ και την Αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, τχ. 437-438, 1-15 Σεπτεμβρίου 1945, σσ. 750-763.

²¹ Βλ. ενδεικτικά: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Το θαλάσσιο κοιμητήριο», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Κυριακή 29 Ιουλίου 1984, σ. 5· βλ. επίσης: Νίκος Α. Τέντας, «Πωλ Βαλερύ: “Το Θαλάσσιο Κοιμητήριο”», Ποίημα, Απόδοση: Ρόης Παπαγγέλου», *Ιλιός*, τχ. 168, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1985, σσ. 334-335.

²² Συναφείς επιστολικές γνώμες από τους Νίκο Τέντα, Peter Levi, Philip Pattenden, Cyril Mango, David Holton κ.ά. εντοπίζονται στο προσωπικό αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα.

²³ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, *Αντίποδες*, Αθήνα: Διογένης, 1986.

²⁴ Αντιστοίχως, οι πρωτότυποι τίτλοι των αναφερόμενων ποιημάτων έχουν ως εξής: T. S. Eliot: «Gerontion», Philipp Larkin: «The Old Fools», Peter Levi: «High among the gloom».

²⁵ Αναφορικά με τη σημασία που αποδίδεται στα συνοδευτικά σχόλια και τις σημειώσεις του μεταφραστή στη συγκεκριμένη έκδοση: Αωνόμωας, «*Αντίποδες*: Συμβολή στα Κυπριακά Γράμματα», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, 17 Ιανουαρίου 1986, σ. 2.

υποκειμενικούς και αντιθετικούς τρόπους προσέγγισης και επεξεργασίας του ίδιου θέματος σε καθένα εξ αυτών. Η σημασία της μεταφραστικής αυτής συμβολής έγκειται πρωτίστως στο γεγονός ότι η ποιοτική απόδοση στα ελληνικά, σε συνδυασμό με την επιμελημένη έκδοση, κατέστησε το περιεχόμενο των ποιητικών έργων προσιτό σε έναν ευρύτατο κύκλο αναγνωστών.²⁶

Ανάμεσα στις συναφείς επιστολικές γνώμες πνευματικών ανθρώπων που καταξιώνουν το συγκεκριμένο μεταφραστικό έργο, ξεχωρίζει η εκτίμηση του μεταφραζόμενου ποιητή Peter Levi, ο οποίος εκφράζει την αμέριστη ικανοποίησή του για το μεταφραστικό αποτέλεσμα του ποιήματος «Ψηλά ανάμεσα στο ζοφερό», το οποίο και αποτελεί ένα από τα πρώτα δείγματα της ποιητικής του φωνής.²⁷ Σε παρουσίαση της συγκεκριμένης έκδοσης από εκπομπή του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, η οποία εστιάζει στην πιστότητα της έμμετρης ελληνικής απόδοσης και τη σημασία των συνοδευτικών σχολίων και σημειώσεων, αναφέρεται:

[...] φρόντισε να μείνει πιστός στην έμμετρη απόδοση στην ελληνική και έγραψε κατατοπιστικά αναλυτικά σχόλια, που μαρτυρούν γνώσεις και μελέτη [...] Η επιτυχημένη απόδοση δίνει την ευκαιρία στον αναγνώστη να μελετήσει στη δική του γλώσσα τρία θαυμάσια ποιήματα, που προσφέρουν το καθένα, και μια ξεχωριστή αισθητική απόλαυση [...].²⁸

Σε μια ακόμα σχετική με τη συγκεκριμένη μεταφραστική συμβολή κριτική, ο λογοτέχνης και δημοσιογράφος Κωνσταντίνος Ν. Τριανταφύλλου, ένθερμος και συστηματικός υποστηρικτής του έργου του Παπαγγέλου, σημειώνει:

Χρυστούμε ιδιαίτερο έπαινο στον εξαίρετο Έλληνα ποιητή του Λονδίνου κ. Ρόη Παπαγγέλου για τις εξαίρετες μεταφράσεις και τον εμβριθή σχολιασμό τριών εκφραστικών της νεώτερης Αγγλικής ποιήσεως κειμένων [...] Μ' αυτή την παρουσίαση στη γλώσσα μας του κ. Ρόη Παπαγγέλου παίρνουμε μια γεύση της σύγχρονης προχωρημένης λογοτεχνίας της Αγγλίας και μάλιστα σε ειδικό σημείο: το πέρασμα του χρόνου στη ζωή του ανθρώπου. Ο κ. Παπαγγέλου πρόσθεσε στην τόσο πλούσια και σημαντική προσφορά του στην Τέχνη κι αυτό το σπουδαίο μπριλάντι που είναι αυτές οι πολύτιμες έμμετρες μεταφράσεις του Έλιοτ και των άλλων.²⁹

Ένα ακόμη αξιόλογο μεταφραστικό έργο αποτελούν οι *Μονόλογοι* (1987), μια επίμοχθη εργασία πάνω σε μεγάλους ποιητές της Αμερικής και της Αγγλίας.³⁰ Ειδικότερα, το βιβλίο περιλαμβάνει μεταφράσεις ποιημάτων των T. S. Eliot («Το ερωτικό τραγούδι του Αλφρέδου Προύφροκ, 1910), Robert Lowell («Αυτοί πριν από μας», 1956), Walt Whitman («Τραγούδι του εαυτού μου», 1855), Ezra Pound («Κάντο CXVI», 1959), Robert Frost («Φωτιά και Παγετός», 1923).³¹ Η κοινή παρουσίαση των επιλεγόμενων προς μετάφραση

²⁶ Σχετικά με την κοινή θεματολογία των τριών ποιημάτων που επιλέχθηκαν προς παρουσίαση στο συγκεκριμένο μεταφραστικό έργο και την διαφορετική προσέγγιση του φιλοσοφικού θέματος «Ανθρώπος και Χρόνος», που αποτυπώνεται σε καθένα εξ αυτών: LEN, «Antipodes», *The Greek Review*, τ. 5, τχ. 117, Λονδίνο, 8 Φεβρουαρίου 1986, σ. 27.

²⁷ Από σχετική επιστολή, ευρισκόμενη στο αρχείο του συγγραφέα: Peter Levi, 25 Ιανουαρίου 1986· βλ. επίσης: Διονύσης Καρατζάς, 12 Ιανουαρίου 1986· Ν. Νικολαΐδης, 13 Ιανουαρίου 1986· Κική Δημουλά, 15 Ιανουαρίου 1986· Παύλος Χριστοδουλίδης, 17 Ιανουαρίου 1986· Dr. David Holton, 3 Φεβρουαρίου 1986· Dr. Vincenzo Rotolo, 5 Φεβρουαρίου 1986 κ.ά.

²⁸ Το κείμενο της εκπομπής δημοσιεύθηκε στο δεκαπενθήμερης έκδοσης περιοδικό του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου, στη στήλη «Παρουσίαση Βιβλίου»: Θέμις Θεοχάρους, *Αντίποδες: Απόδοση και σχόλια Ρόη Παπαγγέλου*, *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 553, Λευκωσία, 16 Φεβρουαρίου-1 Μαρτίου 1986, σ. 59.

²⁹ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «*Αντίποδες*», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Πέμπτη 23 Ιανουαρίου 1986, σ. 3.

³⁰ Βλ. Ρόη Παπαγγέλου, *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987.

³¹ Αντιστοίχως, οι πρωτότυποι τίτλοι των αναφερόμενων ποιημάτων έχουν ως εξής: T. S. Eliot: «The Love Song of J. Alfred Prufrock», Robert Lowell: «Those Before Us», Walt Whitman: «Song of Myself», Ezra Pound «Canto CXVI», Robert Frost: «Fire and Ice».

ποιητικών έργων, σε συνδυασμό με τις κατατοπιστικές σημειώσεις του μεταφραστή, καθιστούν εφικτή την προσέγγιση από τον μέσο αναγνώστη, της εξέλιξης της μοντερνιστικής ποίησης του 20^{ου} αιώνα. Ο ίδιος ο μεταφραστής, σημειώνει πως επέλεξε να αποδώσει και να παρουσιάσει από κοινού τα συγκεκριμένα ποιητικά έργα, καθώς αυτά αποτελούν ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικά δείγματα της αμερικανικής ποίησης του 20^{ου} αιώνα. Από άποψη μορφής, τα μεταφραζόμενα ποιήματα αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα εσωτερικών μονολόγων, με κυρίαρχο το στοιχείο της μνήμης³² και περιεχόμενο συμβολικό, στο οποίο αποτυπώνονται οι ηθικές και ευρύτερα υπαρξιακές αναζητήσεις των αρχικών δημιουργών, οι οποίες και εξετάζονται στο πλαίσιο της συζητούμενης εργασίας.

Κριτικές και παρουσιάσεις για το συγκεκριμένο έργο δημοσιεύθηκαν σε διάφορα έντυπα της Ελλάδας και της Κύπρου,³³ ενώ ιδιαίτερα κατατοπιστικές ως προς την κατανόηση και προσέγγισή του, είναι οι εκτιμήσεις που διατυπώνονται, από μεγάλο αριθμό πνευματικών ανθρώπων, στο πλαίσιο της συναφούς επιστολογραφίας.³⁴ Χαρακτηριστικότερο δείγμα εξ αυτών, αποτελούν τα θετικά για τη μεταφραστική εργασία σχόλια και οι ευχαριστίες της ποιήτριας και μεταφράστριάς Mary de Rachewiltz, κόρης του Ezra Pound.³⁵ Το συνολικό μεταφραστικό έργο του Ρόη Παπαγγέλου εκτιμάται θετικά και από τον καθηγητή της Οξφόρδης Peter Levi, ο οποίος προλογίζει το συγκεκριμένο βιβλίο.³⁶

Μια θαυμάσια παρουσίαση του Αμερικανού ποιητή Ezra Pound στην Ελλάδα αποτελεί το μεταφραστικό έργο *Πανόραμα από τα Κάντος* (1988).³⁷ Η έκδοση περιλαμβάνει επιλεγμένο αριθμό από τα «Cantos» του Pound, τα οποία μεταφράστηκαν με εξαίρετη ευσυνειδησία από τον Ρόη Παπαγγέλου, ύστερα από την ενθάρρυνση της κόρης του ποιητή Mary de Rachelwitz. Η επιλογή του κ. Παπαγγέλου να μεταφράσει τα συγκεκριμένα ποιητικά αποσπάσματα σχετίζεται με την πρόθεσή του να αναδείξει σημαντικές πτυχές του έργου του Ezra Pound, όπως οι επιδράσεις από την αρχαία ελληνική μυθολογία, η ομορφιά της Βενετίας, καθώς και η τρομερή εμπειρία του εγκλεισμού του στην Ιταλία, με την κατηγορία του προδότη. Ο βαθμός κατανόησης των δύσκολων αυτών ποιητικών έργων από τον μεταφραστή εκτιμάται δεόντως από την κριτική. Ομοίως, εκτιμώνται τα εξαντλητικά σχόλια που συνοδεύουν τη συγκεκριμένη έκδοση, με τα οποία ο συγγραφέας επιχειρεί να βοηθήσει τον αναγνώστη να κατανοήσει τα μεταφραζόμενα έργα.³⁸

Ικανός αριθμός θετικών σχολίων διατυπώθηκαν στο πλαίσιο κριτικών σημειωμάτων που δημοσιεύθηκαν σε διάφορα ελληνικά έντυπα και στο ραδιόφωνο,³⁹ καθώς και από έναν

³² Σύμφωνα με τις σημειώσεις του μεταφραστή που περιλαμβάνονται στη συγκεκριμένη έκδοση και στις οποίες γίνεται αναφορά στο πλαίσιο παρουσίασης του συγκεκριμένου βιβλίου σε εκπομπή του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου. Το κείμενο της εκπομπής δημοσιεύθηκε στο δεκαπενθήμερης έκδοσης περιοδικό του Ιδρύματος: Ανωρύμω, «Μονόλογοι: Ρόη Παπαγγέλου», *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 592, Λευκωσία, 16-29 Αυγούστου 1987, σ. 63.

³³ Βλ. ενδεικτικά: Ανωρύμω, «Μονόλογοι: Έμμετρη απόδοση ξένων ποιητών», εφημ. *Φιλελεύθερος*, Λευκωσία, 24 Μαΐου 1987, σ. 3· Ανωρύμω, «Ο Ρόης Παπαγγέλου μεταφράζει Αμερικανούς ποιητές», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, Τετάρτη 27 Μαΐου 1987, σ. 2· Χ. Ε. Κ., «Βιβλιοκρισίες», *Παρνασσός*, τ. ΚΘ', τχ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1987, σσ. 505-506· Δημοσθένης Ζαδές, «Ρόη Παπαγγέλου: Μονόλογοι – Ξένη Ποίηση», *Περίγραμμα*, τχ. 13-17, Ιανουάριος-Ιούνιος 1987, σσ. 60-62· Γιώργος Ανδρειωμένος «Μεταφραστικών» συνέχεια, *Τετράμηνα*, τχ. 43, Φθινόπωρο 1990, σσ. 2816-2818 κ.α.

³⁴ Ενδεικτικά: Nicole Ollier, 3 Ιουνίου 1987· Βαγγέλης Αθανασόπουλος, 28 Ιουνίου 1987· Γεώργιος Κουμάντος, 29 Ιουνίου 1987· Γιώργος Κεχαγιόγλου, 31 Ιουλίου 1987· Κική Δημουλά, 5 Αυγούστου 1987· Michele Ianelli, 1 Απριλίου 1990· Γιάννης Ντεγιάννης, 18 Απριλίου 1990 κ.α. (από το αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα).

³⁵ Mary de Rachewiltz, 3 Ιουνίου 1987: «[...] *Monologi* is beautifully produced and I gladly take Prof. Levi's word for its excellence [...] many thanks for the copies of *Monologi*, a worthy companion of *Katai* [...]» (από το αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα).

³⁶ Βλ. Peter Levi, «Εισαγωγή» [στο:] Ρόη Παπαγγέλου, *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987, σσ. 11-13.

³⁷ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, *Πανόραμα από τα Κάντος*, Αθήνα: Διογένης, 1988.

³⁸ Βλ. ΜΜ, «Panorama from Cantos», *The Greek Review*, τ. 7, τχ. 166, Λονδίνο, 12 Μαρτίου 1988, σ. 32.

³⁹ Βλ. ενδεικτικά: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Εζρα Πάουντ: Τα «Κάντος»», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Τετάρτη 3 Φεβρουαρίου 1988, σ. 7· Ανωρύμω, «Νέες εκδόσεις», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 27

ευρύ κύκλο πνευματικών ανθρώπων, στο πλαίσιο της συναφούς επιστολογραφίας.⁴⁰ Χαρακτηριστικά ως προς την αποτίμηση του επίμοχθου αυτού έργου δείγματα, αποτελούν ο έπαινος του καθηγητή Peter Levi για την ευρύτερη ενασχόληση του Ρόη Παπαγγέλου με τον Ezra Pound,⁴¹ καθώς και τα επιδοκιμαστικά σχόλια της Mary de Rachewiltz, η οποία εκφράζει ανοιχτά την προσδοκία της να μεταφραστούν όλα τα «Cantos» από τον Ρόη Παπαγγέλου.⁴²

Γενικότερα, η επίμοχθη και συστηματική ενασχόληση του Ρόη Παπαγγέλου με τον Αμερικανό ποιητή, η οποία διαφαίνεται από την επιμελημένη παρουσίαση των συναφών εργασιών και των λοιπών δημοσιεύσεων και καταξιώνεται από την κριτική, δεν μπορεί να παραγνωρίζεται από τους λογοτεχνικούς μελετητές και πανεπιστημιακούς ή από τους σύγχρονους Έλληνες μεταφραστές και μελετητές που ασχολούνται με τον Pound. Στο σύνολό τους, οι συζητούμενες συμβολές συμπληρώνουν επάξια την υφιστάμενη ελληνική βιβλιογραφία που σχετίζεται με τη ζωή και το έργο του Ezra Pound, καταλαμβάνοντας μια ιδιαίτερα σημαντική θέση.⁴³

Μία ακόμα αξιοσημείωτη αναφορά στη συγκεκριμένη μεταφραστική εργασία, αφορά σε επικριτικά σχόλια σχετικά με τον τρόπο παρουσίασης της προσωπικότητας του Ezra Pound από τον Ρόη Παπαγγέλου, ως μελετητή. Η συγκεκριμένη αναφορά, εντοπίζεται σε ανώνυμο δημοσίευμα της κυπριακής εφημερίδας *Χαραυγή*.⁴⁴ Ο υπεύθυνος της συγκεκριμένης δημοσίευσης, διατυπώνει ορισμένα σχόλια περί μη αντικειμενικής παρουσίασης της προσωπικότητάς του Αμερικανού ποιητή από τον Ρόη Παπαγγέλου, κάνοντας λόγο για μια «προσπάθεια εξευμενισμού», προσδίδοντας εν πολλοίς πολιτικό πρόσημο στην κριτική του προσέγγιση στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό έργο. Ακολουθώντας, σε συναφή απαντητική επιστολή, που δημοσιεύθηκε στο ίδιο έντυπο,⁴⁵ ο Παπαγγέλου αντιδρά έντονα στα σχόλια του ανώνυμου συντάκτη, υπερτονίζοντας, πρωτίστως, την εξέχουσα θέση του Pound στην Παγκόσμια Λογοτεχνία και καυτηριάζοντας τα βαρύγδουπα πολιτικά σχόλια, τα οποία μάλιστα διατυπώνονται στο πλαίσιο μιας απλής παρουσίασης που αφορά στη συγκεκριμένη μεταφραστική και ευρύτερα πνευματική συμβολή από τον ίδιο.

Άλλη μια αξιόλογη φιλολογική εργασία αποτελεί η μετάφραση του ποιήματος «Ο Βασιληάς του Χάρλεμ» («El Rey de Harlem», 1929-1940), σημαντικό έργο της Παγκόσμιας Λογοτεχνίας και αντιπροσωπευτικό δείγμα της ισπανόφωνης πολιτικοποιημένης ποίησης του 20^{ου} αιώνα. Η συγκεκριμένη έκδοση⁴⁶ ξεχωρίζει τόσο για την πληρότητα και την πιστότητα στην ελληνική απόδοση του ποιητικού αυτού έργου, όσο και για τη διατήρηση του μέτρου. Η εισαγωγή και τα κατατοπιστικά σχόλια καταδεικνύουν, πρωτίστως, την υπευθυνότητα του

Φεβρουαρίου 1988, σ. 35· Μ. Μάντακα-Τριφύλλη, «Ο δρόμος για την Πίζα περνάει από την Προβηγκία», *Νέα Εστία*, τχ. 1564, 1 Σεπτεμβρίου 1992, σ. 1142 κ.α.· βλ. επίσης: Γ. Κ. Ιωαννίδης, *Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου*, 2 Σεπτεμβρίου 1988.

⁴⁰ Ενδεικτικά: Helene Ahrweiler, 18 Ιανουαρίου 1988· Σπύρος Κατσιμής, 15 Ιανουαρίου 1988· Prof. Dr. Hans Eideneir, 15 Ιανουαρίου 1988· Ελένη Βακαλό, 21 Ιανουαρίου 1988· Κική Δημουλά, 31 Ιανουαρίου 1988· Γ. Α. Κουμάντος, 9 Φεβρουαρίου 1988· Κώστας Μιχ. Σταμάτης, 18 Απριλίου 1988 κ.ά.

⁴¹ Βλ. και υποσημ. 35.

⁴² Από το αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα: Mary de Rachewiltz, 11 Φεβρουαρίου 1988.

⁴³ Δώδεκα (12) από τα «Cantos» μεταφράζονται στο βιβλίο: *Πανόραμα από τα Κάντος*, Αθήνα: Διογένης, 1988, σσ. 11-36, μεταφρασμένα αποσπάσματα από τα «Cantos» με αριθ. I, VI, XVI, LXXXI περιλαμβάνονται στο βιβλίο: *Η Απόγνωση της Επώνυμης*, Αθήνα: Διογένης, 1983, μετάφραση του «Canto CXVI» στο βιβλίο *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987· βλ. επίσης: Ezra Pound, «Κάντο CX», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Νέα Εστία*, έτ. ΞΣΤ', τ. 132, τχ. 1564, 1 Σεπτεμβρίου 1992, σσ. 1150-1155· Ezra Pound, «Πορτραίτο μιας γυναίκας», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 48, Άνοιξη 1992, σ. 3277· Ezra Pound, «Η Άνοιξη», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίπλους*, χρόνος Θ', τχ. 33, Ζάκυνθος, 1992, σσ. 84-90· βλ. επίσης σχετική δημοσιευμένη επιστολή του Ρόη Παπαγγέλου: «Για τη βιβλιογραφία του Έζρα Πάουντ στα ελληνικά», *Διαβάζω*, τχ. 182, 6 Ιανουαρίου 1988, σ. 3.

⁴⁴ Βλ. Ανωτόμως, «Πανόραμα από τα Κάντος», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, Δευτέρα 1 Φεβρουαρίου 1988, σ. 4.

⁴⁵ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Αδιαμφισβήτητη η θέση του Pound στην παγκόσμια λογοτεχνία», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, Τρίτη 1 Μαρτίου 1988, σ. 4.

⁴⁶ Βλ. Federico Garcia Lorca, *Ο Βασιληάς του Χάρλεμ*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1993.

μεταφραστή και τον σεβασμό του προς το πρωτότυπο. Τα παραπάνω στοιχεία χαρακτηρίζουν συνολικά τη νέα αυτή προσπάθεια και επισημαίνονται από τη συναφή κριτική.⁴⁷ Ομοίως, σημαντικός αριθμός αναφορών και θετικών σχολίων για το συγκεκριμένο έργο, εντοπίζονται σε διάφορα ελληνικά έντυπα, σε αφιερώματα ραδιοφωνικών εκπομπών, σε σχετικές επιστολές που εντοπίζονται στο αρχείο του συγγραφέα,⁴⁸ καθώς και σε μια επιστημονική εισήγηση με θέμα την πρόσληψη των ισπανόφωνων ποιητών στην Ελλάδα μέσω της μετάφρασης, στο πλαίσιο επιστημονικού προγράμματος που αφορά ευρύτερα στην πρόσληψη ξένων ποιητών και τη *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας*.⁴⁹

Στο επόμενο χρονικό διάστημα, ο συγγραφέας εξακολούθησε να δημοσιεύει μεταφράσεις ξένων ποιητών, από κοινού με σημαντικά δοκίμια για τη ζωή και το έργο τους, σε τεύχη των περιοδικών *Τετράμηνα*, *Παγκόσμια Συνεργασία*, *Περίπλους* και *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*.⁵⁰ Αυτοτελώς δημοσιευμένη μεταφραστική εργασία του σημειώνεται εκ νέου το 2006, με έμμετρη απόδοση στα ελληνικά της ποιητικής σύνθεσης του Arthur Rimbaud «Το μεθυσμένο μπάρκο» («Le Bateau ivre», 1871). Το μεταφραστικό έργο κυκλοφόρησε σε διγλωσση επιμελημένη έκδοση, αντικριστά με το γαλλικό πρωτότυπο, με εισαγωγή, αναλυτικά σχόλια και σημειώσεις του μεταφραστή, από τις εκδόσεις «Διογένης».⁵¹ Η συγκεκριμένη συμβολή συμπληρώνεται και από συναφούς θεματολογίας δοκίμιο που δημοσιεύθηκε αργότερα σε τεύχος του περιοδικού *Αιολικά Γράμματα*.⁵² Επίσης, αποσπάσματα της ποιητικής αυτής σύνθεσης, στην ελληνική απόδοση από τον Ρόη Παπαγγέλου δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Connaissance Hellénique: Ο Αύχνος*, συνοδευόμενα από σχόλια και σε αντιπαράβολή με το γαλλικό πρωτότυπο κείμενο.⁵³

Το αριστουργηματικό αυτό έργο, που ολοκληρώθηκε το 1871 από τον αρχικό του δημιουργό, χαρακτηρίζεται από έντονη εικονοποιία, που το καθιστά συγκλονιστικό, σε διανοητικό επίπεδο, ενώ είναι γνωστό πως άσκησε τεράστια επίδραση στη μεταγενέστερη Γαλλόφωνη ποίηση. Αποτελείται από 100 στίχους και χωρίζεται σε 25 τετράστιχες στροφές, οι οποίες αποδίδονται στην ελληνική με ζευγαρωτή και σταυρωτή ομοιοκαταληξία. Η ελληνική απόδοση του έργου από τον Ρόη Παπαγγέλου καταδεικνύει το εφικτό των απόλυτα πιστών και ταυτόχρονα έμμετρων και ομοιοκατάληκτων μεταφράσεων, που έχει υποστηριχθεί πολλάκις από τον ίδιο τόσο σε σχετικά του δημοσιεύματα, όσο και στις παραδόσεις του ως καθηγητή μετάφρασης στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.⁵⁴

Το βιβλίο επιδοκιμάστηκε από την κριτική τόσο για την αισθητική εμφάνιση της έκδοσης, όσο και για την επιμελημένη παρουσίαση του υλικού στην εισαγωγή, τα σχόλια και τις σημειώσεις. Εξίσου θετικά σχολιάζεται η λεκτική και εννοιολογική πιστότητα του

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Ο Βασιλιάς του Χάρλεμ», εφημ. *Πελοπόννησος*, Πάτρα, 2 Μαΐου 1993, σ. 6· Κ. Ι. Τσαούσης, εφημ. *Έθνος*, 21 Ιουνίου 1993, σ. 47· [Μιχάλης Σταφυλάς], *Πνευματική Ζωή*, τχ. 67-68, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1993, σ. 59· [Κώστας Μιχ. Σταμάτης], *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 39-40, 1993, σ. 414 κ.α.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά: Α. Παναγόπουλος, *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 69, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1993· Βασίλης Βιτσαξής, *Αναφορά στην ποίηση*, Αθήνα: Ερμής, 1997 κ.ά· βλ. επίσης: Θέμις Θεοχάρους, *Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου* (Ραδιόφωνο), 20 Απριλίου 1993. Συναφείς επιστολικές γνώμες: Nicole Ollier, 31 Μαρτίου 1993· Γιάννης Ντεγιάννης, 15 Απριλίου 1993· G. Saunier, 11 Μαΐου 1993· Δημήτρης Αρμάος, 7 Ιουνίου 1993.

⁴⁹ Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, «Η ελληνική ταυτότητα της ισπανικής λογοτεχνίας» [στο:] Κωνσταντίνου Α. Δημάδη (επιμ.) *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα): Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010: Πρακτικά*, τ. 2, Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, σ. 6.

⁵⁰ Βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω: υποσημ. 85, 90, 95-100.

⁵¹ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, *Το μεθυσμένο μπάρκο*, Αθήνα: Διογένης, 2006.

⁵² Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Ρεμπώ: ο ποιητής και το μεθυσμένο μπάρκο του», *Αιολικά Γράμματα*, χρόνος 44ος, τχ. 265, Γενάρης-Φλεβάρης 2014, σσ. 46-49.

⁵³ Βλ. Janine Kaminski, «Το Μεθυσμένο Μπάρκο», *Connaissance Hellénique: Ο Αύχνος 1977-2017*, Παρίσι, (Επετειακή έκδοση βιβλίου για τα σαράντα χρόνια κυκλοφορίας του εντύπου), σσ. 249-250· βλ. επίσης: Janine Kaminski, «Lu pour vous: En Bilingue», *Connaissance Hellénique: Ο Αύχνος*, τχ. 109, Παρίσι, Οκτώβριος 2006, σ. 10.

⁵⁴ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Ρεμπώ: ο ποιητής και το μεθυσμένο μπάρκο του», ό.π., σσ. 48-49 (βλ. υποσημ. 40). Σχετικά με τα αναφερόμενα ζητήματα μετάφρασης ποιητικών κειμένων βλ. πιο κάτω: υποσημ. 73.

περιεχομένου και μάλιστα από ορισμένους αναγνώστες που έχουν αμεσότερη και συστηματική επαφή με τη γαλλική γλώσσα.⁵⁵ Σε σχετική επιστολή του ο Βασίλης Βιτσαξής, πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Μεταφραστών και, μέχρι το 2022, Πρόεδρος της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, επιδοκιμάζει ανοιχτά την εξέχουσα συμβολή του Ρόη Παπαγγέλου στην Ελληνική Γραμματεία, επισημαίνοντας τις ξεχωριστές ικανότητες που αναδεικνύονται από τις προσεγμένες μεταφραστικές προσεγγίσεις πάνω σε ένα τόσο «δύσκολο» και απαιτητικό κείμενο.⁵⁶

Σε συνέχεια της ενασχόλησής του με την υψηλή γαλλική ποίηση του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, το 2008, ο Ρόης Παπαγγέλου μεταφράζει και εκδίδει δώδεκα (12) επιλεγμένα ποιήματα του Charles Baudelaire, σε συνεργασία με τις εκδόσεις «Αλφειός».⁵⁷ Η έμμετρη και ομοιοκατάληκτη μετάφραση των ποιημάτων παρατίθεται, στη συζητούμενη ανθολόγηση, αντικριστά με το γαλλικό πρωτότυπο κείμενο και συνοδεύεται από δεκασέλιδη εισαγωγή για τον Baudelaire, καθώς και από τα καθιερωμένα σχόλια και τις σημειώσεις του μεταφραστή. Η εκλογή του συγγραφέα περιλαμβάνει τους εξής τίτλους, στην ελληνική απόδοση και με την αναφερόμενη σειρά: «Ανύψωση», «Η Ομορφιά» «Ύμνος στην Ομορφιά», «Εξωτικό άρωμα», «Σε λατρεύω ίσα κι ίδια με αψίδα βραδυνη...», «Η Λάμια», «Η Γάτα», «Χολή», «Περυσυλλογή», «Οι Θρήνοι ενός Ιατρού», «Η Λήθη», «Οι Μεταμορφώσεις της Λάμιας». Η επιλογή των συγκεκριμένων ποιημάτων σχετίζεται, καθώς αναφέρεται από τον ίδιο το μεταφραστή, με «πλημμυλείς» μεταφράσεις τους στα ελληνικά κατά το παρελθόν. Τρεις επιλεγμένοι στίχοι του ποιήματος «Περυσυλλογή» («Recueillement») δημοσιεύθηκαν, συνοδευόμενοι από το γαλλικό πρωτότυπο, στο περιοδικό *Connaissance Hellénique: Ο Λύχνος*,⁵⁸ ενώ το ποίημα «Χολή» («Spleen») δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Περίγραμμα* το 2010.⁵⁹ Παράλληλα, εγκωμιαστικές κριτικές και αναφορές στο συγκεκριμένο μεταφραστικό πόνημα εντοπίζονται σε εφημερίδες και περιοδικά της Ελλάδας και της Γαλλίας,⁶⁰ σε ιστοσελίδες, καθώς και στο αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα, όπου ο συνολικός μεταφραστικός μόχθος αναγνωρίζεται συνολικά από μεγάλο αριθμό πνευματικών ανθρώπων που εκτιμούν το δύσκολο έργο του μεταφραστή.

Ο συνδυασμός του έμμετρου και ομοιοκατάληκτου στίχου με τη γλωσσική και εννοιολογική πιστότητα, υπηρετεί πρωτίστως τη βούληση του συγγραφέα να μην παρεκκλίνει από τις αρχικές προθέσεις και τους συνδυασμούς του πρωτοτύπου, διατηρώντας τον ρυθμό και τον λυρισμό των επιλεγμένων προς μετάφραση ποιητικών έργων, εφαρμόζοντας πιστά τα όσα αναφέρει στην εισαγωγή του βιβλίου.⁶¹ Το ξεχωριστό αποτέλεσμα που ανακύπτει,

⁵⁵ Στο πλαίσιο της συναφούς επιστολογραφίας, σημειώνονται θετικά σχόλια από έναν ευρύ κύκλο αναγνωστών, βλ. ενδεικτικά: Ίων Βορρές, 1 Ιουνίου 2006· Αντώνης Σαμιωτάκης, 5 Ιουνίου 2006· Renée Jacquin, 12 Ιουνίου 2006· Γ. Γεωργής, 16 Ιουνίου 2006· Κώστας Νίκας 22 Ιουνίου 2006· Γεώργιος Κουμάντος, 25 Ιουνίου 2006· Janine Kaminski, 28 Ιουνίου 2006· Γιάννης Κορίδης, 30 Οκτωβρίου 2006· Louis Coutelet, 7 Ιουλίου 2007· Τόνυ Μαυρίδης, 24 Μαΐου 2007 κ.ά.· βλ. επίσης αναφορές σε δημοσιευμένα έντυπα: Αωνόμω, *Συλλογές*, τχ. 257, Ιούλιος 2006, σ. 814· Μιχάλης Σταφυλάς, [«Διαρκής Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας»], *Πνευματική Ζωή*, τχ. 171, Δεκέμβριος 2006, σ. 69· Αωνόμω, «*Το μεθυσμένο μπάκω*», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, τχ. 444, 9 Μαρτίου 2007, σ. 27 [Ενθετο «Βιβλιοθήκη»] κ.α.

⁵⁶ Από το αρχείο της αλληλογραφίας του συγγραφέα: Βασίλης Βιτσαξής, 6 Ιουνίου 2006.

⁵⁷ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, *Λίγα από Τα άνθη του κακού*, Αθήνα: Αλφειός, 2008.

⁵⁸ Βλ. Charles Baudelaire, «Περυσυλλογή», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Connaissance Hellénique: Ο Λύχνος*, τχ. 118, Παρίσι, Ιανουάριος 2009, σ. 2.

⁵⁹ Βλ. Charles Baudelaire, «Χολή», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίγραμμα*, τχ. 49-50, Ιούνιος 2010, σ. 53.

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά: Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Τυπογραφείο», εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, τχ. 352, 17 Αυγούστου 2008, σ. 30· Αωνόμω, «*Λίγα από Τα άνθη του κακού*», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, τχ. 520, 19 Σεπτεμβρίου 2008, σ. 27 [Ενθετο «Βιβλιοθήκη»]· Αωνόμω, [άτιτλη αναφορά], *Οδός Πανός*, τχ. 143, Ιανουάριος-Μάρτιος 2009, σσ. 140-141· Αωνόμω, *Χρονικά*, τ. 32, τχ. 222, Ιούλιος-Αύγουστος 2009, σ. 22· Αωνόμω, «Ρόης Παπαγγέλου: Τα Άνθη του κακού», *Νουμάς*, τχ. 120, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2009, σ. 2· βλ. επίσης: Παρουσίαση από τους Νίκο Ντόνα και Κ. Καλαμαρά του βιβλίου *Λίγα από τα Άνθη του Κακού*, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα της *Ελευθεροτυπίας* και της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*: <http://www.enet.media/> (προσπελάστηκε: 17/5/2025).

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά τις επιστολικές γνώμες που διατυπώνονται σχετικά με την πιστή εφαρμογή των συγκεκριμένων θέσεων στη μετάφραση των ποιημάτων και τον εντυπωσιασμό που προκαλεί η έμμετρη και ομοιοκατάληκτη

χαρακτηρίζεται ως μεταφραστικό κατόρθωμα από την κριτική⁶² και ως μια σημανίονσα συμβολή στην ουσιαστική και εκ των έσω γνωριμία με έναν από τους σημαντικότερους ποιητές της Παγκόσμιας Λογοτεχνίας.⁶³

Τον Ιούλιο του 2010, ο Ρόης Παπαγγέλου προσφέρει στον μεταφραστή στα ιταλικά της ποιητικής του σύνθεσης *Ατλαντίδα* (στα ελληνικά εκδόθηκε ως αυτοτελές ποιητικό βιβλίο το 1976), μια δική του αγγλική μετάφραση από το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο. Η κατοπινή ιταλική μετάφραση του έργου κυκλοφόρησε λίγο αργότερα, κατά το ίδιο έτος, σε συλλεκτική ιδιωτική έκδοση. Η συμβολική καταστροφή της Ατλαντίδας αποτελεί το πνευματικό και δημιουργικό υλικό στο οποίο στηρίζεται το θέμα της ποιητικής αυτής σύνθεσης, όπου γίνεται αναφορά στις καταστροφές στο χώρο της Μεσογείου από εξωτερικούς και εσωτερικούς κινδύνους. Τα σχόλια που συνοδεύουν τη συγκεκριμένη έκδοση, καθιστούν φανερό το ιστορικό υπόβαθρο του ποιήματος και πρωτίστως τον επίπονο ερευνητικό μόχθο και τη διεξοδική μελέτη των αρχαίων κειμένων γύρω από την ύπαρξη και την καταστροφή της μυθικής Ατλαντίδας, η οποία συσχετίζεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας.⁶⁴ Ο Ρόης Παπαγγέλου, μετέφρασε στα αγγλικά το σύνολο του ποιητικού αυτού έργου, συμπεριλαμβανομένων του προλόγου και των εξαντλητικών συνοδευτικών σχολίων και σημειώσεων. Η εμφανώς επίμοχθη ερευνητική προσπάθεια σε συνδυασμό με τη μετάφραση και ερμηνεία των πηγών, που αποτέλεσαν και τη βάση της αρχικής ελληνόγλωσσας έκδοσης, εκτιμάται δεόντως από ένα σύνολο πνευματικών ανθρώπων. Η κατοπινή Αγγλική μετάφραση προοριζόταν αποκλειστικά για τη διευκόλυνση του Ιταλού μεταφραστή και παρέμεινε αδημοσίευτη.

Στη φάση της δημιουργικής ωριμότητας, ο Ρόης Παπαγγέλου καταπιάνεται με τη μετάφραση δύο σπουδαίων ποιητικών έργων του κορυφαίου μοντερνιστή T. S. Eliot *Τέσσερα Κουαρτέτα* και *Χέρσα Γη* (*Four Quartets, The Waste Land*, 1944 και 1920).⁶⁵ Οι δύο αυτές ποιητικές συνθέσεις, που αποτελούν ορόσημα στην πορεία και εξέλιξη της σύγχρονης αγγλόφωνης και παγκόσμιας ποίησης, απαιτούν πλήρη εμβάθυνση κατά την προσέγγισή τους από πλευράς του μεταφραστή, εξαιτίας των δυσκολιών που παρουσιάζουν από άποψη μορφής, γλώσσας και περιεχομένου. Ταυτόχρονα η συνύπαρξη του φιλοσοφικού υποβάθρου με τις επιμέρους λόγιες επιδράσεις που αποτυπώνεται τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο των κειμένων, τα καθιστούν ιδιαίτερα απαιτητικά για τον μέσο αναγνώστη. Στο συγκεκριμένο πόνημα, ο Ρόης Παπαγγέλου επιχειρεί, με αξιοσημείωτη επιτυχία, να τηρήσει τη φραστική και νοηματική ακρίβεια των δύσκολων αυτών κειμένων. Παράλληλα, τα εκτενή σχόλια και οι σημειώσεις που συνοδεύουν την έκδοση, διαφωτίζουν τον αναγνώστη στην κατανόηση των πιο υπαινικτικών σημείων των ποιητικών αυτών συνθέσεων.⁶⁶

Πρόκειται για μία καλαίσθητη έκδοση, στην οποία οι μεταφράσεις συνοδεύονται από πολυσέλιδες σημειώσεις και σχόλια (μεταφράσεις των «Τεσσάρων Κουαρτέτων» στις σσ.

απόδοση: Πέτρος Σόφας, 10 Αυγούστου 2008· Χαρίλαος Μηχιώτης, 21 Οκτωβρίου 2008· Αλέξης Ζήρας, 28 Μαρτίου 2009· βλ. επίσης: Janine Kaminski, «Lu pour vous: En bilingue», *Connaissance Hellénique: O Aýghros*, τχ. 118, Παρίσι, Ιανουάριος 2009, σ. 2.

⁶² Βλ. ενδεικτικά: Ίων Βορρές, 1 Σεπτεμβρίου 2009: «[...] Η επιτυχία σας καθίσταται ιδιαίτερα εντυπωσιακή με την εμπνευσμένη έμμετρη ομοιοκατάληκτη μετάφραση που αποκαλύπτει και τον δικό σας ποιητικό οίστρο [...]», Henri Tonet, 4 Σεπτεμβρίου 2008: «Σας συγχαίρω για το κατόρθωμα να έχετε μεταφράσει ποιήματα του Baudelaire σε ομοιοκατάληκτους ελληνικούς στίχους. Καταθέτω το βιβλίο σας στη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου μας.» Γιάννης Καραβίδας, 25 Αυγούστου 2008: «[...] όσο και για τη μεταφραστική σας δεινότητα να μας δώσετε ομοιοκατάληκτα λίγα από τα ποιήματά του έτσι όπως δεν μας τα έδωσαν άλλοι μέχρι σήμερα [...]».

⁶³ Βλ. σχετικά: Κωνσταντίνος Μηνάς, 3 Οκτωβρίου 2008· Βασίλης Βιτσαξής, 27 Οκτωβρίου 2008· Θανάσης Νιάρχος, 1 Ιανουαρίου 2009· βλ. επίσης: Αργύρης Βουρνάς, «Βιβλιοθήκη», *Συλλογές*, Οκτώβριος 2008, σ. 1055 και Janine Kaminski, «Lupourvous: Enbilingue», *Connaissance Hellénique: O Aýghros*, τχ. 118, Παρίσι, Ιανουάριος 2009, σ. 2.

⁶⁴ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Πρόλογος», *Ατλαντίδα*, Αθήνα: Διογένης, 1976, [σ. 3].

⁶⁵ Βλ. T. S. Eliot, *Τέσσερα Κουαρτέτα – Χέρσα Γη*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Αλφειός, 2017.

⁶⁶ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Μεταφραστικές απόπειρες στην ποίηση του Έλιοτ», εφημ. *Το Βήμα*, Κυριακή 28 Ιανουαρίου 2018, σ. 39 [Ενθετο «Βιβλία»].

15-48 και σημειώσεις στις σσ. 49-100, μετάφραση της ποιητικής σύνθεσης «Χέρσα Γη» στις σσ. 105-120 και σημειώσεις στις σσ. 121-[157]), στοιχεία που καταδεικνύουν τόσο τη συστηματική ενασχόληση του μεταφραστή με τον αρχικό δημιουργό όσο και το πνευματικό υπόβαθρο των επιλεγμένων προς μετάφραση ποιητικών έργων, όπως επίσης και την πρόθεση του μεταφραστή να συμβάλλει στην όσο το δυνατόν πληρέστερη κατανόηση και προσέγγισή τους από τον αναγνώστη. Αναφορικά με την επιλογή του τίτλου *Χέρσα Γη* για την απόδοση στα ελληνικά του εμβληματικού *The Waste Land*, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως λιγότερο «ποιητική» σε σχέση με προγενέστερες ελληνικές μεταφράσεις του έργου, αλλά περισσότερο επακριβής, αν συσχετιστεί με το ευρύτερο περικείμενο, ο Ρόης Παπαγγέλου καταθέτει τις θέσεις του σε σχετικό του δοκίμιο για τον Eliot, σε τεύχος των *Τετραμήνων*.⁶⁷

Η βαθιά ενασχόληση με τη μετάφραση και ερμηνεία των συγκεκριμένων ποιητικών συνθέσεων συμπληρώνει επαρκώς τις αντίστοιχες προηγούμενες συμβολές του, με τις μεταφράσεις των ποιημάτων «Το ερωτικό τραγούδι του Αλφρέδου Προύφοκ», «Γερόντιον» και «Οι Κούφιοι», που περιλήφθηκαν στο βιβλίο *Η Απόγνωση της Επήνωσης*. Είναι φανερό πως η στόχευση του συγγραφέα, δεν περιορίζεται στην όσο το δυνατόν επακριβέστερη γλωσσική και νοηματική απόδοση του πρωτοτύπου, αλλά συνδέεται με την ευρύτερη πρόθεσή του να αναδείξει, στο σύνολό της, τη στοχαστική και δημιουργική πορεία του Αμερικανού ποιητή, εστιάζοντας στη μελέτη των επιδράσεων, καθώς και στο φιλοσοφικό και κοινωνικό υπόβαθρο των έργων του. Ιδιαίτερα κατατοπιστικά ως προς αυτή την προσπάθεια, είναι τα δύο συναφή δοκίμιά του, τα οποία δημοσιεύθηκαν αντίστοιχα το 1996 και 2005,⁶⁸ σε χρόνο προγενέστερο της συζητούμενης έκδοσης, τα οποία εστιάζουν στη μελέτη των επιμέρους (θρησκευτικών, κειμενικών, κοινωνικών, πολιτικών) επιδράσεων που καθόρισαν τη δημιουργία των μεταφραζόμενων ποιητικών έργων, καθώς και την ευρύτερη πορεία του ελισθητικού στοχασμού.

Φαίνεται πως η τελευταία αυτή μεταφραστική συμβολή, ως αυτοτελής έκδοση, δεν προσέχθηκε κατά το δέον από την κριτική και από την ευρύτερη πανεπιστημιακή κοινότητα, αν ο αριθμός των υπαρχόντων αναφορών⁶⁹ συγκριθεί με αναφορές σε αντίστοιχες προγενέστερες συμβολές. Ενδεχομένως, ο συγγραφέας να μην ασχολήθηκε σε ικανό βαθμό με την προώθηση του τελευταίου αυτού μεταφραστικού έργου του, που πάντως θα ήταν δυνατόν να αποτελέσει μια σημαντική πηγή για τη μελέτη της ποίησης του Eliot, η οποία δεν μπορεί να παραγνωρίζεται από τους μελετητές του Eliot, ιδίως στην Ελλάδα. Ωστόσο, η επίμοχθη ενασχόληση του Ρόη Παπαγγέλου με τη μετάφραση τέτοιων κειμένων και η ικανότητές του ως μεταφραστή, αναγνωρίζονται, όπως είναι ήδη γνωστό, από έναν ευρύ κύκλο επιστολογράφων και συντακτών. Ο έπαινος του καθηγητή της Οξφόρδης Peter Levi (βλ. υποσημ. 35), περιλήφθηκε στο Δελτίο Τύπου της συγκεκριμένης έκδοσης, ενώ μια ακόμη αναφορά εντοπίζεται σε Διπλωματική εργασία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, με θέμα τις προγενέστερες ελληνικές μεταφράσεις του *The Waste Land* από τους Γιώργο Σεφέρη και Χάρη Βλαβιανό.⁷⁰ Το εκτενές δοκίμιο για τον Eliot, το οποίο είχε προηγουμένως δημοσιευθεί στο περιοδικό *Νέα Εστία*, με μεταφρασμένα ποιητικά αποσπάσματα των δύο αυτών ποιητικών έργων, προεξαγγέλει εν πολλοίς την επιτυχία του τελευταίου αυτού μεταφραστικού πονήματος. Ενδεικτικά, παρατίθενται επιλεγμένες γνώμες επιστολογράφων, οι οποίες διατυπώθηκαν με αφορμή το εν λόγω δημοσίευμα:

⁶⁷ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Χέρσα Γη, “Αντικειμενικό Υποκατάστατο” και άλλα παρεξηγημένα», *Τετραμήνια*, τχ. 44-45, Άνοιξη 1991, σσ. 2962-2966 (βλ. και πιο κάτω, υποσημ. 86).

⁶⁸ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Τ. Σ. Έλιοτ: Η στοχαστική ευγονία της *Χέρσας Γης* του», *Νέα Εστία*, τ. 139, τχ. 1648, 1 Μαρτίου 1996, σσ. 322-334· βλ. επίσης: «Τ. Σ. Έλιοτ – Ο στοχαστικά ερμητικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σσ. 36-46 (βλ. και υποσημ. 89).

⁶⁹ Βλ. Θεόδωρος Βουρνάς, «Βιβλιοθήκη», *Συλλογές*, τχ. 392, Μάρτιος 2018, σ. 276· [Μιχάλης Σταφυλάς], «Ο T. S. Eliot σε μετάφραση του Ρόη Παπαγγέλου», *Πνευματική Ζωή*, τχ. 231, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2018, σ. 90· Ανωνύμως, «Τέσσερα κουαρτέτα - Η χέρσα γη», *Athens Voice* (Ηλεκτρονικό περιοδικό), 2018, <https://www.athensvoice.gr/>.

⁷⁰ Βλ. Άννα Βασιλάδη, *Μεταφραστικές δοκιμές και υφολογική επιμέλεια στο ποίημα The Waste Land του T. S. Eliot: οι περιπτώσεις μετάφρασης από τον Γ. Σεφέρη και τον Χ. Βλαβιανό*, Διπλωματική εργασία, Αθήνα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σεπτέμβριος 2020, σ. 126.

[...] είναι πολύ καλή δουλειά [...] στην Ελλάδα δεν κάνει κανένας, μα ούτε ένας. Είσαι μοναδική περίπτωση. Ο Έλιοτ σου πάντως είναι πολύ καλή δουλειά, πάρα πολύ... Χάρηκα πολύ, Ρόη [...] κάνεις ένα πραγματικά λαμπρό έργο. Η υστεροφημία σου είναι εξασφαλισμένη!⁷¹

Βλέπω ότι έχετε μεγάλες ικανότητες να διεισδύετε στις έννοιες των αγγλικών λέξεων, πράγμα που δεν το βλέπω ας πούμε σε άλλους [...] Να πιάνετε τα Κάντος της Πίζας, ή τα μισά Κάντος της Πίζας στο κάτω-κάτω, να είναι κάτι ολοκληρωμένο [...] Διότι άνθρωπο για να μεταφράσει τον Πάουντ και τον Έλιοτ δεν έχουμε. ΔΕΝ έχουμε! Δεν έχουμε, πώς το λένε; Πρέπει να την κάνετε εσείς αυτή τη δουλειά...⁷²

2. ΜΕΡΟΣ Β'. Δοκίμια - μελέτες - μεμονωμένες μεταφράσεις ποιημάτων

Η σημαίνουσα μεταφραστική συμβολή του δημιουργού ενισχύεται ουσιαστικά και από το δοκιμιακό του έργο. Ένα σημαντικό μέρος, αφορά στην έκθεση των απόψεων του ίδιου ως μεταφραστή, εστιάζοντας στις προϋποθέσεις μια επιτυχούς μετάφρασης. Σε αυτό το πλαίσιο, επισημαίνεται η ανάγκη ύπαρξης σωστών μεταφράσεων τόσο για την ορθή πρόσληψη των πρωτοτύπων όσο και για την αποφυγή των αρνητικών συνεπειών που επιφέρουν οι λανθασμένες αποδόσεις, σε επίπεδο γλωσσικό και πολιτιστικό. Οι σχετικές θέσεις του Ρόη Παπαγγέλου έρχονται τεκμηριωμένα σε πλήρη αντίθεση με τις απόψεις διακεκριμένων ποιητών και έγκριτων θεωρητικών, οι οποίες υποστηρίζουν πως η πιστότητα στις λογοτεχνικές μεταφράσεις δεν μπορεί να είναι εφικτή. Αντιθέτως, ο ίδιος θεωρεί πως η «αποφύλαξη», η φθορά της ποίησης κατά τη μετάφραση, οφείλεται καθαρά σε εσφαλμένες αναγνώσεις και μεταφραστικά σφάλματα, υποστηρίζοντας πως όχι μόνο είναι δυνατόν, αλλά και επιβάλλεται να διατηρούνται το μέτρο και η ομοιοκαταληξία, από κοινού με τη γλωσσική και εννοιολογική πιστότητα των στίχων. Οι απόψεις του συντείνουν με τις θέσεις αξιόλογων ποιητών και μεταφραστών, όπως ο Burton Raffel και Joseph Brodsky ή με τις αρχές που διατυπώνονται στο *Δοκίμιο για τις αρχές της μετάφρασης* του Α. F. Tytler.⁷³

Στο ίδιο πλαίσιο, έχοντας καταλήξει στα συγκεκριμένα πορίσματα ύστερα από μελέτη των υπάρχοντων θεωρητικών συμβολών, ο Παπαγγέλου συνοψίζει μια σειρά από βασικές και απαραίτητες, κατά τον ίδιο, προϋποθέσεις⁷⁴ για μια επιτυχημένη⁷⁵ μεταφραστική εργασία, οι οποίες έχουν διατυπωθεί από τον ίδιο τόσο σε σχετική εισήγησή του⁷⁶ όσο και κατά τη διάρκεια των παραδόσεών του ως καθηγητή μετάφρασης στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο:

1. Αίσθηση του κειμένου, κάτι που προϋποθέτει ότι ο μεταφραστής πρέπει να έχει την αντίστοιχη ιδιότητα, του ποιητή ή του θεατρικού συγγραφέα.⁷⁷

⁷¹ Πάνωρια Ρέλια, 15 Μαρτίου 1996.

⁷² Π. Α. Σιμόπουλος, 15 Μαρτίου 1996.

⁷³ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Ποίηση – Μεταφραστικές προϋποθέσεις», *Έρευνα*, Απρίλιος 2002, σσ. 66-71: Το κείμενο αποτελεί την εισήγηση του συγγραφέα στο υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού συνέδριο «Μετάφραση: Θεωρία – Πράξη – Επικοινωνία, Μετάγχιση Πολιτισμού», το οποίο έλαβε χώρα στην Πάτρα, σε συνεργασία με τους συντελεστές του περιοδικού *Ελίτροχος* και το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, στις 6-8 Δεκεμβρίου 1996. Ανάλογες απόψεις γύρω από ζητήματα ποιητικών μεταφράσεων και τις προϋποθέσεις μιας επιτυχημένης μεταφραστικής εργασίας δημοσιεύονται και αλλού, βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Μετάφραση Ποίησης», *Τετράμηνα*, Άνοιξη 2007, σσ. 5899-5910.

⁷⁴ Βλ. αυτόθι.

⁷⁵ Σύμφωνα με τις εκτιθέμενες απόψεις, «επιτυχείς μεταφράσεις» θεωρούνται όσα μεταφρασμένα κείμενα παραδίδονται σωστά από άποψη νοηματική, ρυθμική και λεκτική, τα οποία αποδίδουν με πιστότητα τόσο το ύφος όσο και τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των πρωτοτύπων: βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Ποίηση – Μεταφραστικές προϋποθέσεις», ό.π., σ. 68.

⁷⁶ Βλ. υποσημ. 73.

⁷⁷ Ο συγγραφέας παραπέμπει στην αντίστοιχη άποψη του Burton Raffel, «The translation of Poetry» [στο: Mildred Larson (επιμ.), *Translation: Theory and Practice, Tension and Interdependence*, Binghamton, NY: State University of New York, 1991, σ. 88.

2. Κατοχή τόσο της ξένης όσο και της μητρικής γλώσσας, η οποία προαπαιτεί σταδιακή εκμάθηση και εμπέδωσή της, ύστερα από μακρά χρήση της στον τόπο όπου αυτή μιλιέται και γράφεται.
3. Μεταφραστική πιστότητα, η οποία συνεπάγεται την εξαντλητική διερεύνηση όλων των εναλλακτικών ερμηνειών, με τη χρήση έγκυρων πολύτομων λεξικών, εξ ου και η ανάγκη διαρκούς αναθεώρησης του μεταφρασμένου ποιήματος.
4. Έντονη συγκίνηση για το ξενόγλωσσο κείμενο.
5. Ορθή κατανόηση του ξενόγλωσσου κειμένου.
6. Μελέτη των πηγών και των αναφορών του κειμένου, εξ ου και η ανάγκη ύπαρξης συνοδευτικών σχολίων.

Το ζήτημα της εκφραστικής και γλωσσικής ακρίβειας, ως καταλυτικής σημασίας προϋπόθεσης για τη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων, είναι ένα θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα τον δημιουργό και επανέρχεται συνεχώς στα συναφή γραπτά του, αποτελώντας σταθερό άξονα στην προβληματική που αναπτύσσει γύρω από ζητήματα μετάφρασης.⁷⁸ Ειδικότερα στον τομέα της λογοτεχνικής παραγωγής, τα δύο αυτά στοιχεία καθορίζουν στον μέγιστο βαθμό τη γνησιότητα και την έλλογη πρόσληψη ενός έργου. Συχνά, ο ίδιος προβαίνει σε συγκριτική θεώρηση προγενέστερων ελληνικών μεταφράσεων ξενόγλωσσων έργων με τις δικές του μεταφραστικές προτάσεις, πάντοτε με σκοπό να καταδείξει το γεγονός πως το ξενόγλωσσο πρωτότυπο είναι δυνατόν να αποδοθεί στην ελληνική τόσο με ρυθμική πιστότητα όσο και με ακρίβεια στις λεξιλογικές επιλογές, με τη χρήση των αντίστοιχων ακριβώς ελληνικών λέξεων. Στο ίδιο πλαίσιο, επισημαίνονται ποικίλα παραδείγματα μεταφραστικών αλλοιώσεων σε ελληνικές αποδόσεις ξενόγλωσσων κειμένων, ενώ επίσης τίγονται ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής που αφορούν στην αμφισβητούμενη ποιότητα ελληνικών λογοτεχνικών μεταφράσεων και τις συνακόλουθες συνέπειες του φαινομένου.⁷⁹

Ένα ακόμα ιδιαίτερα σημαντικό μέρος του δοκιμιακού έργου του Ρόη Παπαγγέλου σχετίζεται με τη ζωή και το έργο ξένων συγγραφέων. Το συζητούμενο μέρος του δοκιμιακού έργου του, περιλαμβάνει μια σειρά αξιόλογων μεταφράσεων ξένης ποίησης, συνοδευόμενων από κατατοπιστικά εισαγωγικά σημειώματα και πάντοτε από σχόλια και σημειώσεις του μεταφραστή. Η πρώτη εκ των αναφερόμενων συμβολών εντοπίζεται σε δημοσίευμα του περιοδικού *Νέα Εστία*, τον Σεπτέμβριο του 1992,⁸⁰ όπου γίνεται λόγος για τις υπάρχουσες σε δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου επικρίσεις⁸¹ που αφορούν στην ενασχόληση με τον Ezra Pound, καθώς και τα ειρωνικά σχόλια⁸² που δημοσιεύθηκαν για το αυτοτελές βιβλίο του Ρόη Παπαγγέλου, με μεταφράσεις ποιημάτων του Αμερικανού δημιουργού.⁸³ Το συγκεκριμένο δημοσίευμα, αναφέρεται στους επιμέρους παράγοντες που διαιωνίζουν το πρόβλημα της πρόσληψης του Ezra Pound στην Ελλάδα, επισημαίνοντας ως σημαντικότερους εξ αυτών τις δημοσιευμένες μεταφράσεις έργων του και τα ανεπαρκή στοιχεία που καταχωρούνται σε σχετικά αφιερώματα, ενώ παράλληλα τίγονται εκ νέου ζητήματα κριτικής της μετάφρασης και παρατίθενται οι βασικές, από πλευράς του συντάκτη, προϋποθέσεις για την ορθή ανάγνωση και αποτίμηση ενός μεταφραστικού έργου. Στο ίδιο δημοσίευμα δίνονται, σε αντιπαράβολή με το αγγλικό πρωτότυπο, οι πρώτοι δεκαπέντε

⁷⁸ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Συναισθησια και ποίηση», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τ. 58, 2001, σσ. 165-168.

⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά: Ρόης Παπαγγέλου, «Μεταφράσεις ή... παραφράσεις», *Συλλογές*, [τχ. 171], Νοέμβριος 1998, σσ. 936-938 (με αναφορά σε δείγματα μη επακριβών μεταφράσεων του Lorca από τον Νίκο Γκάτσο, του Shakespeare από τον Βασίλη Ρώτα, του Blake από τον Ζήσιμο Λορεντζάτο και του Eliot από τον Γιώργο Σεφέρη).

⁸⁰ Το κείμενο συντάχθηκε στις 22 Ιουλίου 1990.

⁸¹ Βλ. Δημοσθένης Κούρτοβις, «Τα λογοτεχνικά περιοδικά», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 18 Ιουλίου 1990, σ. 32.

⁸² Βλ. Κώστας Σταματίου, «Μικρό Πανόραμα μεγάλης (ξένης) Ποίησης», εφημ. *Τα Νέα*, 4 Νοεμβρίου 1989, σ. 33.

⁸³ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, *Πανόραμα από τα Κάντος*, Αθήνα: Διογένης, 1988.

στίχοι του «Canto CX», συνοδευόμενοι από σημειώσεις και ανάλυση του ποιητικού αυτού αποσπάσματος.⁸⁴

Ανάλογης σημασίας είναι και το εκτενές δοκίμιο που δημοσιεύθηκε λίγο αργότερα στο ίδιο περιοδικό, το οποίο αφορά στα μεταφραστικά και ερμηνευτικά ζητήματα που σχετίζονται με το σημαντικό εγχείρημα της απόδοσης στα ελληνικά της ποιητικής σύνθεσης *The Waste Land* του T. S. Eliot.⁸⁵ Ανάμεσα στις επιμέρους αναφορές του συγγραφέα για το συγκεκριμένο έργο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προξενούν τα εκτενή σχόλια που σχετίζονται με την επιλογή του για την απόδοση του τίτλου στα ελληνικά. Ο ίδιος αντιπαραβάλλει τις ποιητικότερες, αλλά λιγότερο ακριβείς, αποδόσεις του τίτλου από προηγούμενους μεταφραστές, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους επέλεξε τον τίτλο «Χέρσα Γη». Οι εν λόγω επισημάνσεις, εντοπίζονται και σε προγενέστερες αναφορές του Ρόη Παπαγγέλου στο συγκεκριμένο έργο, στο πλαίσιο προηγούμενων δοκιμίων του για τον Eliot. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει την επιλογή του τίτλου, τεκμηριώνοντάς την με βάση τη σημασιολογική ακρίβεια του όρου «Waste Lands» στην αγγλική, ο οποίος παραπέμπει στην ύπαρξη μη χρησιμοποιούμενων εδαφών με απόβλητα, χωματερές και ερειπωμένες βιομηχανίες. Ο Ρόης Παπαγγέλου, όντας επί σειρά ετών Διευθύνων Σύμβουλος στην Πολεοδομία Βορείου Λονδίνου, είχε αναμειχθεί στην καταγραφή τέτοιων γαιών. Συνεπώς, η επιλογή της συγκεκριμένης απόδοσης στα ελληνικά αποδίδει επαρκέστερα και με τον πλέον ακριβή τρόπο το περιεχόμενο του μνημειώδους αυτού έργου του Eliot, στο οποίο αποτυπώνεται, συμβολικά και κυριολεκτικά, η παρηκμασμένη εικόνα του Λονδίνου μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁸⁶

Την ίδια σχεδόν εποχή, μελέτες του Ρόη Παπαγγέλου για τους Ezra Pound και T. S. Eliot δημοσιεύονται και σε άλλα έργα έντυπα. Τα συζητούμενα δημοσιεύματα εστιάζουν στη μελέτη των επιδράσεων, καθώς και σε επιμέρους θεωρητικά, ερμηνευτικά και μεταφραστικά ζητήματα που σχετίζονται με τη λογοτεχνική παραγωγή των μεγάλων αυτών δημιουργών, συμβάλλοντας στην προσέγγιση και κατανόησή του έργου τους. Τα αναφερόμενα δημοσιεύματα συνοδεύονται, στην πλειονότητά τους, από παρουσιάσεις μεταφρασμένων ποιημάτων, συνοδευόμενων από συμπληρωματικά στοιχεία και σχόλια του μεταφραστή.⁸⁷

Αλλά και λίγα χρόνια αργότερα, δύο εκτενή αφιερώματα στους δύο Αμερικανούς ποιητές παρουσιάζονται στο περιοδικό *Έρευνα*. Το πρώτο, στοχεύοντας στην ανάδειξη της κοινωνικοπολιτικής πλευράς της ποίησης του Ezra Pound, περιλαμβάνει παρουσίαση του «Canto XLV», συνοδευόμενο από σχόλια και σημειώσεις του μεταφραστή και από εισαγωγικό σημείωμα, όπου γίνεται λόγος για το οικονομικό και ευρύτερα κοινωνικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου, εντός του οποίου έζησε και δραστηριοποιήθηκε ο ποιητής.⁸⁸ Στο δεύτερο,⁸⁹ ύστερα από εισαγωγικό σημείωμα που εστιάζει στη μελέτη των επιδράσεων και στον ρόλο του θρησκευτικού στοιχείου στην ποιητική του T. S. Eliot, παρουσιάζονται μεταφρασμένα και σχολιασμένα αποσπάσματα από τα σημαντικότερα έργα του, *Χέρσα Γη* και *Τέσσερα Κουαρτέτα*, που αργότερα εκδόθηκαν ως αυτοτελής μεταφραστική εργασία από

⁸⁴ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Η τέχνη του Έζρα Πάουντ», *Νέα Εστία*, τχ. 1564, τ. 132, 1 Σεπτεμβρίου 1992, σσ. 1149-1155.

⁸⁵ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «T. S. Eliot: Η στοχαστική ευγονία της *Χέρσας Γης* του», *Νέα Εστία*, τχ. 1648, τ. 139, 1 Μαρτίου 1996, σσ. 322-334.

⁸⁶ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Χέρσα Γη, “Αντικειμενικό Υποκατάστατο” και άλλα παρεξηγημένα», *Τετράμηνα*, τχ. 44-45, Άνοιξη 1991, σσ. 2962-2963.

⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά: Ρόης Παπαγγέλου, «Ίβυκος και Έζρα Πάουντ», *Περίπλους*, χρόνος Θ', τχ. 33, 1992, σσ. 81-90· «Χέρσα Γη, “Αντικειμενικό Υποκατάστατο” και άλλα παρεξηγημένα», *Τετράμηνα*, τχ. 44-45, Άνοιξη 1991, σσ. 2962-2966· «Έζρα Πάουντ – Ο Ποιητής των εικόνων», *Τετράμηνα*, τχ. 46-47, Φθινόπωρο 1991, σσ. 3106-3110.

⁸⁸ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Έζρα Πάουντ και πολιτισμός», *Έρευνα*, τχ. 55-56, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σσ. 31-37.

⁸⁹ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «T. S. Eliot – Ο στοχαστικός ερμητικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σσ. 36-46.

τον Ρόη Παπαγγέλου.⁹⁰ Στο ίδιο, παρουσιάζονται μεταφράσεις από μικρότερης έκτασης ποιήματα του Eliot. Πρόκειται για τα ποιήματα «Οι Κούφιοι», «Γερόντιο» και «Το ερωτικό τραγούδι του Αλφρέδου Προύφοκ», καθένα εκ των οποίων περιλήφθηκε σε προγενέστερες του δημοσιεύματος αυτοτελείς εκδόσεις με μεταφράσεις ποίησης.⁹¹

Η ευρύτερη και συστηματική ενασχόληση με μεγάλους εκπροσώπους της ξένης λογοτεχνίας, με στόχο την πληρότητα των μεταφράσεων και, κατ' επένταση, τη βαθύτερη κατανόηση των έργων τους, αναδεικνύεται μέσα από σειρά μελετών, άρθρων και δοκιμίων, τα οποία δημοσιεύονται κατά καιρούς στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1992-2019. Στο διάστημα αυτό, ο συγγραφέας καταπιάνεται με μια σειρά από εκτενή αφιερώματα σε Άγγλους, Ιρλανδούς Αμερικανούς και άλλους ξένους λογοτέχνες, όπως οι Andrew Marvell (1621-1678), John Keats (1795-1821), Alfred Tennyson (1809-1892), Robert Browning (1812-1889), William Yeats (1865-1939), Michael Longley (1939-2025), Henry Wadsworth Longfellow (1807-1882), Wallace Stevens (1879-1955) κ.ά. Καθένα από τα εν λόγω δημοσιεύματα διαρθρώνεται συστηματικά σε τρία μέρη: εισαγωγικά σημειώματα, μεταφράσεις επιλεγμένων ποιητικών κειμένων, οι οποίες είναι πάντοτε έμμετρες και συνοδεύονται από το πρωτότυπο κείμενο και, τέλος, ερμηνευτικά σχόλια και σημειώσεις που διευκολύνουν την πρόσληψη και αποσαφηνίζουν μεταφραστικές επιλογές.⁹² Μέσα από την προσέγγιση αυτή, ο Παπαγγέλου επιδιώκει να προσφέρει μια ολοκληρωμένη εικόνα του εκάστοτε ξένου δημιουργού, συνδυάζοντας τη μεταφραστική με τη φιλολογική εργασία. Ομοίως, στο περιοδικό *Αιολικά Γράμματα* δημοσιεύεται ένα ακόμη δοκίμιο, με αναφορά στη ζωή και το έργο του Arthur Rimbaud και ειδικότερα στη συγγραφή της ποιητικής του σύνθεσης «Το μεθυσμένο μπάρι»,⁹³ που μεταφράστηκε και εκδόθηκε αυτοτελώς από τον Ρόη Παπαγγέλου το 2006,⁹⁴ συνοδευόμενο, όπως και τα υπόλοιπα έργα του, από εκτενή φιλολογική τεκμηρίωση.

Εξίσου σημαντικά μεταφραστικού ενδιαφέροντος άρθρα δημοσιεύονται στο περιοδικό *Συλλογές*, με το οποίο ο συγγραφέας συνεργάζεται συστηματικά από το 1996 έως σήμερα. Εκτός από δημοσιεύματα που εστιάζουν στην εξέχουσα σημασία της ορθότητας και της πιστότητας στην απόδοση ξένων κειμένων στη γλώσσα μας, με έμφαση στον τομέα των ποιητικών μεταφράσεων,⁹⁵ εντοπίζονται και μικρά αφιερώματα σε ξένους συγγραφείς, όπου επισημαίνεται εκ νέου το ζήτημα της ανεπάρκειας των υπαρχόντων ελληνικών μεταφράσεων που αφορούν στο έργο τους. Στις προγενέστερες αυτές μεταφράσεις από Έλληνες συγγραφείς, αντιπαραβάλλονται δείγματα αντίστοιχων ελληνικών μεταφράσεων από τον Ρόη Παπαγγέλου. Ενδεικτικά, στο εύρος των αναφερόμενων δημοσιευμάτων εντοπίζονται αναφορές σε μεταφρασμένα αποσπάσματα από τον William Shakespeare, σε αντιπαραβολή με το πρωτότυπο και την αντίστοιχη ελληνική απόδοση από τον

⁹⁰ Βλ. T. S. Eliot, *Τέσσερα κουαρτέτα – Η Χέρσα Γη*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Αλφειός, 2017.

⁹¹ Βλ. αντίστοιχα: Ρόης Παπαγγέλου, *Η Απόγνωση της Επήγνωσης*, Αθήνα: Διογένης, 1983· *Αντίποδες*, Αθήνα: Διογένης, 1986 και *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987.

⁹² Βλ. ενδεικτικά: Ρόης Παπαγγέλου, «Μπράουνινγκ - Ο ποιητής του δραματικού μονολόγου», *Τετράμηνια*, τχ. 51-52, Άνοιξη 1994, σσ. 3793-3804· «Γέητς – Ο Δελφικός χρησμός και το “άντρον ιρόν νυμφάων”», *Μανδαγόρας*, τχ. 12-13, Μάιος-Σεπτέμβριος 1996, σσ. 28-32· «Τέννyson – ο ποιητής της προσωπικής τοπιογραφίας», *Τετράμηνια*, τχ. 56-56, Χειμώνας 1995-1996, σσ. 4217-4226· «Shelley, ο ποιητής του πάθους», *Τετράμηνια*, τχ. 62-64, Φθινόπωρο 2000, σσ. 4722-4732· «Γέητς: Ο δραματουργικά λυρικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003, σσ. 36-44· «Wallace Stevens – ο ποιητής της στοχαστικής αναβίωσης», *Τετράμηνια*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009, σσ. 6197-6202· «Michael Longley – ο φυσιολάτρης και αρχαιολάτρης ποιητής», *Τετράμηνια*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009, σσ. 6203-6209· «John Keats – ο ρομαντικός και μυθολάτρης ποιητής», *Τετράμηνια*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6309-6321· «Longfellow – ο Ποιητής του απλού ανθρώπου», *Αιολικά Γράμματα*, χρόνος 49ος, τχ. 300, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2019, σσ. 34-36.

⁹³ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Ρεμπώ: ο ποιητής και το μεθυσμένο μπάρι του», *Αιολικά Γράμματα*, χρόνος 44ος, τχ. 265, Γενάρης-Φλεβάρης 2014, σσ. 46-49.

⁹⁴ Βλ. Arthur Rimbaud, *Το μεθυσμένο μπάρι*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 2006.

⁹⁵ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Μεταφράσεις ή... παραφράσεις», *Συλλογές*, [τχ. 171], Νοέμβριος 1998, σσ. 936-938· βλ. επίσης: «Το στοίχημα της μετάφρασης», *Συλλογές*, Ιούνιος 2005, σ. 670.

Παπαγγέλου,⁹⁶ ένα αφιέρωμα στη ζωή και το έργο του Edgar Allan Poe, στο πλαίσιο του οποίου παρατίθεται έμμετρη και σχολιασμένη μετάφραση αντιπροσωπευτικού ποιητικού δείγματος από τον συγκεκριμένο συγγραφέα,⁹⁷ ή στον ποιητή Dylan Thomas, με μετάφραση λυρικού ποιήματός του.⁹⁸ Αντιστοίχως, στα τεύχη του αναφερόμενου εντύπου δημοσιεύονται μια σειρά από μεταφράσεις επιλεγμένων ποιητικών κειμένων από γνωστούς ξένους συγγραφείς, συνοδευόμενες από σχόλια και σημειώσεις του μεταφραστή, καθώς και από ιδιαίτερα κατατοπιστικά εισαγωγικά σημειώματα. Ανάμεσα στις μεμονωμένες αυτές δημοσιεύσεις, εντοπίζονται μερικές ακόμη ελληνικές μεταφράσεις ποιημάτων από τους Byron, Ferlinghetti, Yeats, Owen και Dante.⁹⁹

Ένα ακόμη συναφούς ενδιαφέροντος κείμενο του Ρόη Παπαγγέλου στο περιοδικό *Τετράμηνα*,¹⁰⁰ παρουσιάζει τις επισημάνσεις του ίδιου σχετικά με τη μετάφραση στα ελληνικά μιας επιστολής του Byron προς τον Henry Drury, η οποία είχε δημοσιευθεί σε προηγούμενο τεύχος του συγκεκριμένου εντύπου. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τη δική του αποκατεστημένη μεταφραστική εκδοχή, συνοδευόμενη από υποσημειώσεις και με πρόταξη του πρωτότυπου αγγλικού κειμένου.

Μια πρόσθετη και εξίσου σημαντική παράμετρο που αφορά στο ευρύτερα σημαντικό μεταφραστικό έργο του συγγραφέα, αποτελούν και οι δικές του ποιητικές μεταφράσεις που έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί σε διάφορα έντυπα. Ανάμεσα στις μεμονωμένες αυτές δημοσιεύσεις, συγκαταλέγονται ποιητικές μεταφράσεις που έχουν περιληφθεί σε αυτοτελείς εκδόσεις είτε στα ήδη αναφερθέντα αφιερώματά του σε ξένους λογοτέχνες. Αναφορικά με τις διάσπαρτες αυτές δημοσιεύσεις, απ' όσες δεν έχουν ήδη μνημονευθεί, σημειώνεται ενδεικτικά η μετάφραση ενός ποιήματος της «απεικονιστικής περιόδου» του Ezra Pound, γραμμένο κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, με τίτλο «Η Άνοιξη», το οποίο δίνεται σε έμμετρη και ομοιοκατάληκτη ελληνική μετάφραση και συνοδεύεται από γλωσσικές και μεταφραστικές σημειώσεις.¹⁰¹ Ακόμη, σημειώνεται ένα δείγμα ποιητικής μετάφρασης από τα ισπανικά του ποιήματος «Που είναι η ρεματιές» της ποιήτριας Circe Maia, μαζί με σύντομο βιογραφικό σημείωμα.¹⁰²

Συμπεράσματα

Ως άριστος γνώστης της αγγλικής γλώσσας, ο Ρόης Παπαγγέλου καταπιάνεται κυρίως με μεταφράσεις αγγλόφωνων λογοτεχνικών έργων. Ωστόσο, δραστηριοποιείται και σε μεταφράσεις από άλλες γλώσσες, επιδεικνύοντας ένα ευρύτερο φάσμα δεξιοτήτων. Η

⁹⁶ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Σαιξπηρικά», *Συλλογές*, Ιανουάριος 2009, σσ. 53-54: Συγκεκριμένα, παρατίθενται μικρά αποσπάσματα προγενέστερων ελληνικών μεταφράσεων των σαιξπηρικών θεατρικών έργων *Macbeth* (σε μετάφραση του Παύλου Μάτεσι), *Hamlet* (σε μετάφραση του Βασίλη Ρώτα), *Merchant of Venice* (σε μετάφραση του Αλέξανδρου Πάλλη), *Taming of the shrew* (σε μετάφραση του Κώστα Καρθαίου), *The Tempest* (σε μετάφραση του Ιάκωβου Πολυλά) κ.ά.

⁹⁷ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Edgar Allan Poe: Ο ποιητής του μυστηρίου και του μακάβριου», *Συλλογές*, έτ. 34, τχ. 368, Μάρτιος 2016, σσ. 305-308: Δημοσιεύεται έμμετρη ομοιοκατάληκτη μετάφραση του διάσημου ποιήματος «The Raven» («Το Κοράκι»), συνοδευόμενη από σχόλια και σημειώσεις και σε αντιπαραβολή με το αγγλικό πρωτότυπο κείμενο.

⁹⁸ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Dylan Thomas: ένας εκρηκτικός ποιητής», *Συλλογές*, Οκτώβριος 2016, σσ. 1174-1175: Δημοσιεύεται ελληνική μετάφραση του ποιήματος «Μη πας ευγενικά στην καλή νύχτα εκείνη» («Do Not Gentle Into That Good Night»), συνοδευόμενη από σχόλια και σημειώσεις και σε αντιπαραβολή με το αγγλικό πρωτότυπο.

⁹⁹ Βλ. αντίστοιχα: Ρόης Παπαγγέλου, «Το κρασοπότηρο του Λόρδου Βύρωνα», *Συλλογές*, τχ. 368, Μάιος 2016, σ. 563· «Ferlinghetti, ένας αειθαλής Μπητ», *Συλλογές*, Ιούνιος 2018, σ. 616· «Γέτης – ένα ποίημα του μεσοπολέμου», *Συλλογές*, τχ. 444, Ιούλιος 2022, σσ. 597-598· «Wilfred Owen – ένας ποιητής του πολέμου», *Συλλογές*, [τχ. 451], Φεβρουάριος 2023, σσ. 139-140· «Δάντης – η προτροπή του», *Συλλογές*, τχ. 468, Ιούλιος 2024, σσ. 631-632.

¹⁰⁰ Βλ. Ρόης Παπαγγέλου, «Μια Βυρωνική Επιστολή», *Τετράμηνα*, τχ. 66-69, Φθινόπωρο 2002, σσ. 5329-5333.

¹⁰¹ Βλ. Ezra Pound, «Η Άνοιξη», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίπλους*, τχ. 33, 1992, σσ. 84-90.

¹⁰² Βλ. Circe Maia, «Πού είναι οι ρεματιές», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 42, Ιανουάριος-Μάρτιος 1994, σ. 455.

επιλογή του να ασχοληθεί συστηματικά με κορυφαίους εκπροσώπους της αγγλόφωνης λογοτεχνίας, όπως ο T. S. Eliot και ο Ezra Pound, φανερώνουν όχι μόνο την ευχέρειά του στην αγγλική γλώσσα, αλλά και την ευρύτερη διάθεσή του να αναμετρηθεί με «δύσκολα» κείμενα παγκοσμίου βεληνεούς και υψηλής αισθητικής αξίας, η οποία, εξάλλου, καθίσταται φανερή και από τις ευρύτερες μεταφραστικές επιλογές του.

Παράλληλα, ασχολήθηκε συστηματικά με τη θεωρία της μετάφρασης, εφαρμόζοντας πιστά τις απόψεις του γύρω από ζητήματα λογοτεχνικών μεταφράσεων στην πράξη. Η διατήρηση του μέτρου και της ομοιοκαταληξίας, η προσήλωση στη γλωσσική και εκφραστική ακρίβεια, η μεθοδική συνεξέταση του αισθητικού, ιδεολογικού, πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται το κάθε ποιητικό κείμενο για την πληρέστερη κατανόησή του, είναι οι αρχές που διέπουν κάθε μεταφραστικό του εγχείρημα. Το δημοσιευμένο δοκιμιακό έργο του, το οποίο εξετάζεται στην παρούσα ανακοίνωση, καθιστά φανερή αυτή την ιδιαίτερη προσέγγιση, ενώ συμπληρώνει το μεταφραστικό έργο του, αναδεικνύοντας τις επιμέρους πτυχές του.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, καθίσταται φανερό ότι το μεταφραστικό έργο του συγγραφέα αποτελεί μια εξόχως ουσιαστική συμβολή στην Ελληνική Γραμματεία. Η πολυετής και συστηματική ενασχόλησή του με μεγάλους ξένους λογοτέχνες, παρέχει δείγματα ποιητικών μεταφράσεων που δεν περιορίζονται μόνο στην ακριβή μορφική και γλωσσική απόδοση των κειμένων, αλλά συνοδεύονται πάντοτε από προσεγμένα εισαγωγικά σημειώματα, σχόλια και σημειώσεις. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει πως η μετάφραση των λογοτεχνικών κειμένων δεν αντιμετωπίζεται από τον ίδιο μόνο ως μια τεχνική διαδικασία, αλλά ως πράξη φιλολογικής εμβάθυνσης και ερμηνείας. Άλλωστε, όπως επισημαίνεται και από τη σχετική κριτική, πρόκειται για μεταφράσεις που, όχι μόνο σέβονται το πρωτότυπο κείμενο, αλλά ταυτόχρονα μπορούν να σταθούν και αυτόνομα στη γλώσσα μας. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ρόης Παπαγγέλου αναδεικνύεται ως ένας σοβαρός και ευσυνείδητος μεταφραστής και συνάμα μελετητής, με σταθερή παρουσία στον χώρο της ελληνικής φιλολογίας και με σημαντική προσφορά στην πρόσληψή της ξένης λογοτεχνίας από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Συγκεντρωτική παρουσίαση του μεταφραστικού έργου

1. Βιβλία

1.1. *Υψη του Μάτσου Πίτσου*, Αθήνα: Διογένης, 1979, σσ. 32 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Ποιητικά Ρόη Παπαγγέλου, εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Τρίτη 7 Αυγούστου 1979, σ. 4.
- Δ. Σταμέλος, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 9 Αυγούστου 1979, σ. 6.
- Κ. Ι. Τσαούσης, «Τι ψάχνουν να βρουν οι ποιητές», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Παρασκευή 17 Αυγούστου 1979, σ. 6.
- Ανωνύμως, εφημ. *Δημοκρατική*, Λευκωσία, 24 Σεπτεμβρίου 1979.
- Ι. Μαλόβρουβα, *Σμύρνα*, τχ. 134-136, Δεκέμβριος 1979, σ. 210.
- Γ. Λυσιώτης, *Κυπριακός Λόγος*, τχ. 65-66, Δεκέμβριος 1979, σσ. 671-672.
- Δ. Χ. Γαλάνης, «Για τις μεταφράσεις του Νερούντα», *Διαβάζω*, τχ. 30, Απρίλιος 1980, σ. 8.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Μ. Παναγιωτόπουλος, 1 Σεπτεμβρίου 1979.
- Κώστας Σερέζης, 4 Σεπτεμβρίου 1979.
- Prof. Vincenzo Rotolo, 6 Οκτωβρίου 1979.

1.2. *Η Απόγνωση της Επήγνωσης*, Αθήνα: Διογένης, 1983, σσ. 64 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, 19 Ιανουαρίου 1983.
- Ισαβέλλα Μαλόβρουβα, «Εκλεκτά Βιβλία», *Σμόλνα*, τχ. 177-179, Απρίλιος-Ιούνιος 1983, σ. 61.
- Κ. Σταματίου, «Βιβλιοπαρουσίαση», εφημ. *Τα Νέα*, 30 Ιουλίου 1983, σ. 8.
- Β. Σομόρος, «“ Ποιητική τέχνης” ατόπημα», *Διαβάζω*, τχ. 106, 21 Νοεμβρίου 1984, σσ. 7-8.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Prof. Peter Levi, 24 Ιανουαρίου 1983.
- Κώστας Μιχαηλίδης, 9 Σεπτεμβρίου 1983.
- Εμμ. Χ. Κάσδαγλης, 2 Απριλίου 1983.
- Δρ. Γ. Καναράκης, 20 Ιουλίου 1983.
- Δρ. Γ. Κεχαγιόγλου, 22 Φεβρουαρίου 1984.

1.3. *Το θαλάσσιο κοιμητήριο*, Αθήνα: Διογένης, 1984, σσ. 32 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Το θαλάσσιο κοιμητήριο», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Κυριακή 29 Ιουλίου 1984, σ. 5.
- Νίκος Α. Τέντας, «Πωλ Βαλερύ: *Το Θαλάσσιο Κοιμητήριο*, Ποίημα, Απόδοση: Ρόης Παπαγγέλου», *Ιλιός*, τχ. 168, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1985, σσ. 334-335.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Νίκος Τέντας, 14 Νοεμβρίου 1984.
- Δρ. Γ. Καναράκης, 7 Δεκεμβρίου 1984.
- Prof. Peter Levi, 18 Μαρτίου 1985.
- Prof. Philip Pattenden, 4 Απριλίου 1985.
- Prof. Cyril Mango, 3 Ιουνίου 1985.
- Dr. David Holton, 12 Αυγούστου 1985.

1.4. *Αντίποδες*, Αθήνα: Διογένης, 1986, σσ. 32 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Ανωνύμως, «*Αντίποδες*: Συμβολή στα κυπριακά γράμματα», εφημ. *Χαραυγή*, 17 Ιανουαρίου 1986, σ. 2.
- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Αντίποδες», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πέμπτη 23 Ιανουαρίου 1986, σ. 3.
- LEN, «Antipodes», *The Greek Review*, τ. 5, τχ. 117, 8 Φεβρουαρίου 1986, σ. 27.
- Γιώργος Λυσιώτης, «Βιβλιοκρισία», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*, Κυριακή 23 Φεβρουαρίου 1986, σ. 10.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Διονύσης Καρατζάς, 12 Ιανουαρίου 1986.
- Ν. Νικολαΐδης, 13 Ιανουαρίου 1986.
- Δρ. Γ. Καραβίδας, 13 Ιανουαρίου 1986.
- Κική Δημουλά, 15 Ιανουαρίου 1986.
- Prof. Peter Levi, 25 Ιανουαρίου 1986.

- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, 23 Ιανουαρίου 1986.
- Dr. David Holton, 3 Φεβρουαρίου 1986.
- Dr. Vincenzo Rotolo, 5 Φεβρουαρίου 1986.
- Prof. Peter Levi, 27 Ιουνίου 1986.

1.5. *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987, σσ. 64 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Δημοσθένης Ζαδές, «Ρόη Παπαγγέλου: *Μονόλογοι* – Ξένη Ποίηση, *Περίγραμμα*, τχ. 13-17, Ιανουάριος-Ιούνιος 1987, σσ. 60-62.
- Peter Levi, «Εισαγωγή» [στο:] *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, Απρίλιος 1987, σσ. 11-13.
- MLC, «Monologoi», *The Greek Review*, τ. 6, τχ. 148, 9 Μαΐου 1987, σ. 29.
- Ανωνύμως, εφημ. *Βραδυνή*, 16 Μαΐου 1987, σ. 8.
- Ανωνύμως, «*Μονόλογοι*: Έμμετρη απόδοση ξένων ποιητών», εφημ. *Φιλελεύθερος*, 24 Μαΐου 1987, σ. 3.
- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «*Μονόλογοι*», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, 24 Μαΐου 1987, σ. 7.
- Ανωνύμως, «Ο Ρόης Παπαγγέλου μεταφράζει Αμερικανούς ποιητές», εφημ. *Χαραυγή*, Τετάρτη 27 Μαΐου 1987, σ. 2.
- Χ. Ε. Κ., «Βιβλιοκρισίες», *Παρνασσός*, τ. ΚΘ', τχ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1987, σσ. 505-506.
- Γιώργος Ανδρειωμένος, «Μεταφραστικών» συνέχεια», *Τετράμηνα*, τχ. 43, Φθινόπωρο 1990, σσ. 2816-2818.
- Δημοσθένης Ζαδές, *Πάνω απ' τον ξένο μόχθο*, τ. ΣΤ', Αθήνα: [Ιδιωτική Έκδοση], 1995, σσ. 211-213.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Πάτροκλος Σταύρου, 7 Μαΐου 1987.
- Λώρος Φαντάζης, 8 Μαΐου 1987.
- Χριστ. Φωστιέρη, 10 Μαΐου 1987.
- Δρ. Γεώργιος Πουρναρόπουλος, 23 Μαΐου 1987.
- Χρήστος Κατσιγιαννης, 2 Ιουνίου 1987.
- Mary de Rachewiltz, 3 Ιουνίου 1987.
- Prof. Peter Levi, 25 Ιουνίου 1987.
- Δρ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, 28 Ιουνίου 1987.
- Δρ. Γεώργιος Κουμάντος, 29 Ιουνίου 1987.
- Nicole Ollier, 3 Ιουνίου 1987.
- Δρ. Γ. Κεχαγιόγλου, 31 Ιουλίου 1987.
- Κική Δημουλά, 5 Αυγούστου 1987.
- Μ. Β. Ραϊζής, 27 Ιανουαρίου 1988.
- Δρ. Γ. Δανιήλ, 16 Φεβρουαρίου 1988.
- Prof. Peter Levi, 27 Φεβρουαρίου 1988.
- Ναδία Δημητρίου, 28 Μαρτίου 1988.
- Ηλίας Κεφαλάς, 20 Σεπτεμβρίου 1989.
- Χρήστος Πύρπασος, 13 Μαρτίου 1990.
- Prof. Michele Ianelli, 1 Απριλίου 1990.
- Τάκης Ανθήλης, 7 Απριλίου 1990.
- Γιάννης Ντεγιάννης, 18 Απριλίου 1990.
- Φαίδρα Ζαμπαθά-Παγουλάτου, 20 Απριλίου 1990.
- Γιάννης Κοφίνης, 9 Μαΐου 1990.
- Δρ. Γ. Α. Χριστοδούλου, 23 Μαΐου 1990.
- Π. Λευκαδίτης, 2 Ιουνίου 1990.

- Βάσα Σολωμού-Ξανθάκη, 7 Οκτωβρίου 1990.
- Roger Dawe, Οκτώβριος 1991.
- Αριστ. Μιχόπουλος, 10 Ιανουαρίου 1993.

1.6. *Πανόραμα από τα Κάντος*, Αθήνα: Διογένης, 1988, σσ. 64 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Κ. Τσαούσης, εφημ. *Έθνος*, 20 Ιανουαρίου 1988, σ. 28.
- Ανωνύμως, «Νέες εκδόσεις: *Πανόραμα από τα Κάντος*», εφημ. *Χαραυγή*, Δευτέρα 1 Φεβρουαρίου 1988, σ. 4.
- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Έξρα Πάουντ: Τα “Κάντος”», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Τετάρτη 3 Φεβρουαρίου 1988, σ. 7.
- Ανωνύμως, «Νέες εκδόσεις», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 27 Φεβρουαρίου 1988, σ. 35.
- ΜΜ, «*Panorama from Cantos*», *The Greek Review*, τ. 7, τχ. 166, 12 Μαρτίου 1988, σ. 32.
- Κ. Σταματίου, «Μικρό Πανόραμα μεγάλης (ξένης) Ποίησης», εφημ. *Τα Νέα*, 4 Νοεμβρίου 1989, σ. 33.
- Γιώργος Ανδρειωμένος, «Μεταφραστικός μόχθος», *Τετράμηνα*, τχ. 41-42, Καλοκαίρι 1990, σσ. 2757-2758.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Helene Ahrweiler, 18 Ιανουαρίου 1988.
- Σπύρος Κατσίμης, 15 Ιανουαρίου 1988.
- Prof. Dr. Hans Eideneir, 19 Ιανουαρίου 1988.
- Ελένη Βακαλό, 21 Ιανουαρίου 1988.
- Dr. David Holton, 26 Ιανουαρίου 1988.
- Μ. Β. Ραϊζης, 27 Ιανουαρίου 1988.
- Κική Δημουλά, 31 Ιανουαρίου 1988.
- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, 3 Φεβρουαρίου 1988.
- Γ. Α. Κουμάντος, 9 Φεβρουαρίου 1988.
- Mary de Rachewiltz, 11 Φεβρουαρίου 1988.
- Δρ. Γ. Δανιήλ, 16 Φεβρουαρίου 1988.
- Πάυλος Χριστοδουλίδης, 27 Φεβρουαρίου 1988.
- Ντίνος Χριστιανόπουλος, 5 Μαΐου 1988.
- Δρ. Γιώργος Καναράκης, 22 Ιουνίου 1988.
- Δρ. Φώτιος Λίτσας, 10 Δεκεμβρίου 1988.
- Χρήστος Κατσίγιαννης, 23 Ιανουαρίου 1989.
- Ηλίας Κεφαλάς, 20 Σεπτεμβρίου 1989.
- Τάκης Ανθήλης, 7 Απριλίου 1990.
- Π. Λευκαδίτης, 2 Ιουνίου 1990.

1.7. *Ο βασιλιάς του Χάρλεμ*, Αθήνα: Διογένης, 1993, σσ. 16 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Ο Βασιλιάς του Χάρλεμ», εφημ. *Πελοπόννησος*, 2 Μαΐου 1993, σ. 6.
- Κ. Ι. Τσαούσης, εφημ. *Έθνος*, 21 Ιουνίου 1993, σ. 47.
- [Μιχάλης Σταφυλάς], *Πνευματική Ζωή*, τχ. 67-68, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1993, σ. 59.
- Α. Παναγόπουλος, *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 69, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1993.
- Ανωνύμως, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 39-40, 1993, σ. 414.

- Βασίλης Βιτσαξής, *Αναφορά στην ποίηση*, Αθήνα: Ερμής, 1997.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Ελένη Αργέστη, 26 Μαρτίου 1993.
- Παναγής Ψωμόπουλος, 29 Μαρτίου 1993.
- Nicole Ollier, 31 Μαρτίου 1993.
- Σπύρος Κοκκίνης, 4 Απριλίου 1993.
- Νίκος Κρανιδιώτης, 7 Απριλίου 1993.
- Τάκης Βαρβιτσιώτης, 10 Απριλίου 1993.
- Γιάννης Ντεγιάννης, 15 Απριλίου 1993.
- Βασίλης Βιτσαξής, 17 Απριλίου 1993.
- Γιάννης Κουτσοχέρας, 23 Απριλίου 1993.
- G. Saunier, 11 Μαΐου 1993.
- Δημ. Αρμάος, 7 Ιουνίου 1993.
- Ηλίας Κεφαλάς, 16 Ιουνίου 1993.
- Γ. Κουμάντος, 12 Ιουλίου 1993.
- Αρ. Μιχόπουλος, 19 Ιουλίου 1993.
- Hans Eideneier, 20 Ιουλίου 1993.
- Δρ. Γ. Καναράκης, 22 Αυγούστου 1993.
- Χαρίλαος Μηχιώτης, 20 Απριλίου 1993.

1.8. *Το μεθυσμένο μπάρκο*, Αθήνα: Διογένης, 2006, σσ. 42 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση - Δοκίμιο].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Ανωνύμως, *Συλλογές*, τχ. 257, Ιούλιος 2006, σ. 814.
- Janine Kaminski, «Lu pour vous: En Bilingue», *Connaissance Hellénique: Ο Λόγχος*, τχ. 109, Οκτώβριος 2006, σ. 10.
- Ανωνύμως, «*Το μεθυσμένο μπάρκο*», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, τχ. 444, 9 Μαρτίου 2007, σ. 27 [Ενθετο «Βιβλιοθήκη»].
- Janine Kaminski, «*Le Bateau ivre: Το Μεθυσμένο Μπάρκο*», *Connaissance Hellénique: Ο Λόγχος*, 1977-2017 (Επετειακή έκδοση βιβλίου για τα σαράντα χρόνια κυκλοφορίας του εντύπου), σ. 248.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Ίων Βοργές, 1 Ιουνίου 2006.
- Αντώνης Σαμιωτάκης, 5 Ιουνίου 2006.
- Βασίλης Βιτσαξής, 6 Ιουνίου 2006.
- Δρ. Πάτροκλος Σταύρου, 7 Ιουνίου 2006.
- Madame Rene Jacquín, 12 Ιουνίου 2006.
- Μιχάλης Σταφυλάς, 16 Ιουνίου 2006.
- Γ. Γεωργής, 16 Ιουνίου 2006.
- Φαίδρα Ζαμπαθά-Παγουλάτου, 20 Ιουνίου 2006.
- Κώστας Νίκας, 22 Ιουνίου 2006.
- Γεώργιος Κουμάντος, 25 Ιουνίου 2006.
- Madame Janine Kaminski, 28 Ιουνίου 2006.
- Διονύσης Καρατζάς, 5 Ιουλίου 2006.
- Louis Coutelle, 7 Ιουλίου 2007.
- Π. Λεμέσης, 12 Ιουλίου 2006.
- Νίκος Λυγγούρης, 13 Ιουλίου 2006.
- Δρ. Ευάγγελος Κωνσταντίνου, 27 Ιουλίου 2006.

- Θανάσης Νιάρχος, 29 Ιουλίου 2006.
- Νικόλαος Κοντοσόπουλος, 10 Αυγούστου 2006.
- Ντίνος Χριστιανόπουλος, 20 Αυγούστου 2006.
- Π. Παναγιωτούνης, 22 Αυγούστου 2006.
- Γιάννης Κορίδης, 30 Οκτωβρίου 2006.
- Ιωσήφ Μπενάκης, 5 Απριλίου 2007.
- Τόνυ Μαυρίδης, 24 Μαΐου 2007.

1.9. *Λίγα από Τα άνθη του κακού*, Αθήνα: Αλφειός, 2008, σσ. 48 [στη σειρά: Ξένη Ποίηση].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Τυπογραφείο», εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, τχ. 352, 17 Αυγούστου 2008, σ. 30.
- Ανωνύμως, «*Λίγα από Τα άνθη του κακού*», εφημ. *Ελευθεροτυπία– Ένθετο Βιβλιοθήκη*, τχ. 520, 19 Σεπτεμβρίου 2008, σ. 27 [Ένθετο «Βιβλιοθήκη»].
- Αργύρης Βουρνάς, «Βιβλιοθήκη», *Συλλογές*, Οκτώβριος 2008, σ. 1055.
- Janine Kaminski, «*Lu pour vous: En bilingue*», *Connaissance Hellénique: ΟΛύχνος*, τχ. 118, Ιανουάριος 2009, σ. 2.
- Ανωνύμως, *Οδός Πανός*, τχ. 143, Ιανουάριος-Μάρτιος 2009, σσ. 140-141.
- Ανωνύμως, *Χρονικά*, τ. 32, τχ. 222, Ιούλιος-Αύγουστος 2009, σ. 22.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

- Δρ. Πάτροκλος Σταύρου, 24 Ιουλίου 2008.
- Τόνυ Μαυρίδης, 28 Αυγούστου 2008.
- Δρ. Ευάγγελος Κωνσταντίνου, 28 Ιουλίου 2008.
- Christophe Farnaud, 30 Ιουλίου 2008.
- Θανάσης Παπαθανασόπουλος, 30 Ιουλίου 2008.
- Ηλίας Κεφαλάς, 2 Αυγούστου 2008.
- Ιωσήφ Μπενάκης, 15 Αυγούστου 2008.
- Πέτρος Σόφας, 10 Αυγούστου 2008.
- Γιάννης Καραβίδας, 25 Αυγούστου 2008.
- Γιώργος Παπαδάκης, 28 Αυγούστου 2008.
- Χρήστος Πήττας, 29 Αυγούστου 2008.
- Ίων Βορρές, 1 Σεπτεμβρίου 2008.
- Henri Tonnet, 4 Σεπτεμβρίου 2008.
- Φαίδρα Ζαμπαθά-Παγουλάτου, 11 Σεπτεμβρίου 2008.
- Κλείτος Ιωαννίδης, 10 Σεπτεμβρίου 2008.
- Κωνσταντίνος Μηνάς, 3 Οκτωβρίου 2008.
- Δρ. Γιώργος Καναράκης, 8 Οκτωβρίου 2008.
- Χαρίλαος Μηχιώτης, 21 Οκτωβρίου 2008.
- Βασίλης Βιτσαξής, 27 Οκτωβρίου 2008.
- Θανάσης Νιάρχος, 1 Ιανουαρίου 2009.
- Κωνσταντίνος Νίκας, 10 Μαρτίου 2009.
- Αλέξης Ζήρας, 28 Μαρτίου 2009.

1.10. *Τέσσερα κουαρτέτα – Η Χέρσα γη*, [Αθήνα]: Αλφειός, 2017, σσ. [124].

Δημοσιευμένες κριτικές:

- Γιώργος Ανδρειωμένος, «Μεταφραστικές απόπειρες στην ποίηση του Έλιοτ», εφημ. *Το Βήμα*, Κυριακή 28 Ιανουαρίου 2018, σ. 39 [Ένθετο «Βιβλία»].
- Θοδωρής Βουρνάς, «Βιβλιοθήκη», *Συλλογές*, τχ. 392, Μάρτιος 2018, σ. 276.

- [Μιχάλης Σταφυλάς], «Ο T. S. Eliot σε μετάφραση του Ρόη Παπαγγέλου», *Πνευματική Ζωή*, τχ. 231, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2018, σ. 90.
- Ανωνύμως, «Τέσσερα κουαρτέτα – Η χέρσα γη», *Athens Voice* (Ηλεκτρονικό περιοδικό), 2018, <https://www.athensvoice.gr/>.
- Ανωνύμως, «T. S. Eliot από τις εκδόσεις Αλφειός», *Θεαθήναι* (Ηλεκτρονικό περιοδικό), 2 Απριλίου 2018, <https://www.theathinaiaart.com/>.

Συναφείς επιστολικές γνώμες:

[Δεν καταγράφονται.]

2. Μεμονωμένες δημοσιεύσεις μεταφράσεων

- 2.1.** T. S. Eliot, «Το ερωτικό τραγούδι του I. Αλφρέδου Προύφοκ», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 165-168.
- 2.2.** Philip Larkin, «Οι Ξεμωραμένοι», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 168-169.
- 2.3.** Peter Levi, «Ψηλά ανάμεσα στο ζοφερό», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 170-171.
- 2.4.** William Butler Yeats, «Πλέοντας για το Βυζάντιο», *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988, σσ. 171-172.
- 2.5.** Ezra Pound, «Πορτραίτο μιας γυναίκας», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 46-47, Φθινόπωρο 1991, σσ. 3107-3110.
- 2.6.** Ezra Pound, «Κάντο CX», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Νέα Εστία*, έτ. ΞΣΤ', τ. 132, τχ. 1564, 1 Σεπτεμβρίου 1992, σσ. 1150-1155.
- 2.7.** Ezra Pound, «Πορτραίτο μιας γυναίκας», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 48, Άνοιξη 1992, σ. 3277.
- 2.8.** Ezra Pound, «Η Άνοιξη», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίπλους*, τχ. 33, 1992, σσ. 84-90.
- 2.9.** Circe Maia, «Πού είναι οι ρεματιές», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 42, τ. Γ', Ιανουάριος-Μάρτιος 1994, σ. 455.
- 2.10.** Robert Browning, «Protus», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 51-52, Άνοιξη 1994, σσ. 3794-3804.
- 2.11.** Alfred Tennyson, «Οδυσσεάς», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 56-56, Χειμώνας 1995-1996, σσ. 4220-4226.
- 2.12.** William Butler Yeats, «Ο Δελφικός χρησμός δια Πλωτίνον», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίπλους*, τχ. 12-13, Μάιος-Σεπτέμβριος 1996, σσ. 28-32.
- 2.13.** Percy Shelley, «Οζυμανδία», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 62-64, Φθινόπωρο 2000, σσ. 4726-4732.
- 2.14.** Samuel Taylor Coleridge «Η Ριμάτα του Αρχαίου Μαρινάρου», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, Ιανουάριος 2002, [σσ. 32-44].
- 2.15.** William Butler Yeats, «Αποζητά τα ρούχα τ' ουρανού», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003, σσ. 36, 40.
- 2.16.** William Butler Yeats, «Σε μια σινιά», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003, σσ. 37, 40.
- 2.17.** William Butler Yeats, «Πλέοντας για το Βυζάντιο», *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003, σσ. 37-39, 41-42.
- 2.18.** William Butler Yeats, «Ο Δελφικός Χρησμός δια Πλωτίνον», *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2007, σσ. 39-40, 42-44.
- 2.19.** William Shakespeare, «Σονέτο CXXXVIII», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τ. 60, 2003, σσ. 227-228.
- 2.20.** Ezra Pound, «ΚάντοXLV», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 55-56, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σσ. 33-37.

- 2.21.** T. S. Eliot, *Η Χέρσα γη*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σσ. 36-39, 44 (στ. 1-9, 19-30, 60-76, 228-234, 293-295, 342-376, 423-433 και στ. 104-110).
- 2.22.** T. S. Eliot, *Τέσσερα Κουαρτέτα*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, Μάιος 2005, τχ. 65, σσ. 39-43 (από το 1^ο Κουαρτέτο: στ. 1-10, 70-71, 148-152, από το 2^ο Κουαρτέτο: στ. 113-122, 135-148, 205-211, από το 3^ο Κουαρτέτο: στ. 28-50, 57-60, 87-91, 106-110, 154-162, 220-237, από το 4^ο Κουαρτέτο: στ. 21-39, 41-45, 64-79, 80-100, 202-208, 216-229, 241-244).
- 2.23.** T. S. Eliot, «Γερόντιον», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σ. 43 (στ. 1-6).
- 2.24.** T. S. Eliot, «Οι Κούφριοι», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σσ. 43-44 (στ. 1-4, 72-98).
- 2.25.** T. S. Eliot, «Το ερωτικό τραγούδι του Ι. Αλφρέδου Προύφοκ», *Έρευνα*, τχ. 65 Μάιος 2005, σ. 44 (στ. 49-70).
- 2.26.** Wallace Stevens, «Ο κόσμος ως στοχασμός», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009, σσ. 6199-6202.
- 2.27.** Michael Longley, «Κίρκη», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009, σσ. 6203-6209.
- 2.28.** Charles Baudelaire, «Χολή», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίγραμμα*, τχ. 49-50, Ιούνιος 2010, σ. 53.
- 2.29.** John Keats, «Ωδή περί μελαγχολίας», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6313, 6316-6318.
- 2.30.** John Keats, «Λαμπρό αστέρι», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6315, 6318-6319.
- 2.31.** John Keats, «Ωδή για μια ελληνική λήκυθο», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6315, 6319-6321.
- 2.32.** Andrew Marvell, «Στην ντροπαλή του ερωμένη», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Τετράμηνα*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6324-6330.
- 2.33.** E. E. Cummings, [«may I feel said he»], μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, [τχ. 353], Δεκέμβριος 2014, σ. 1449.
- 2.34.** Edgar Allan Poe, «Το Κοράκι», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, τχ. 368, Μάρτιος 2016, σσ. 306-308.
- 2.35.** Lord Byron, «Στίχοι χαραγμένοι επάνω σε μια κούπα φτιαγμένη από ένα κρανίο», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, τχ. 370, Μάιος 2016, σ. 563.
- 2.36.** Dylan Thomas, «Μη πας ευγενικά στην καλή νύχτα εκείνη», *Συλλογές*, τχ. 375, Οκτώβριος 2016, σσ. 1174-1175.
- 2.37.** Lawrence Ferlinghetti, «Κεντώντας δυο πουλιά μαζί», *Συλλογές*, [τχ. 395], Ιούνιος 2018, σ. 616.
- 2.38.** Henry Wadsworth Longfellow, «Καράβια που περνούν μέσα στη νύχτα», *Αιολικά Γράμματα*, χρόνος 49ος, τχ. 300, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2019, σσ. 35-36.
- 2.39.** Wilfred Owen, «Ύμνος στα καταδικασμένα νιάτα», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, Φεβρουάριος 2023, σ. 140.

3. Δοκίμια - μελέτες

- 3.1.** «Η τέχνη του Έζρα Πάουντ», *Νέα Εστία*, τχ. 1564, τ. 32, 1 Σεπτεμβρίου 1992, σσ. 1149-1155.
- 3.2.** «Τ. Σ. Έλιοτ: Η στοχαστική ευγονία της *Χέρσας Γης* του», *Νέα Εστία*, τ. 139, τχ. 1648, 1 Μαρτίου 1996, σσ. 322-334.
- 3.3.** «Ίβυκος και Έζρα Πάουντ», *Περίπλους*, τχ. 33, 1992, σσ. 81-90.
- 3.4.** «*Χέρσα Γη*, “Αντικειμενικό Υποκατάστατο” και άλλα παρεξηγημένα», *Τετράμηνα*, τχ. 44-45, Άνοιξη 1991, σσ. 2962-2966.

- 3.5. «Έζρα Πάουντ - Ο Ποιητής των εικόνων», *Τετράμηνια*, τχ. 46-47, Φθινόπωρο 1991, σσ. 3106-3110.
- 3.6. «Μεταφράσεις: το υψηλό και φιλό κόσκινο», *Τετράμηνια*, τχ. 49, Φθινόπωρο 1992, σσ. 3395-3413.
- 3.7. «Μπράουνινγκ - Ο ποιητής του δραματικού μονολόγου», *Τετράμηνια*, τχ. 51-52, Άνοιξη 1994, σσ. 3793-3804.
- 3.8. «Γέννησον - ο ποιητής της προσωπικής τοπιογραφίας», *Τετράμηνια*, τχ. 56-56, Χειμώνας 1995-1996, σσ. 4217-4226.
- 3.9. «Γέητς - Ο Δελφικός χρησμός και το “άντρον ιρόν νυμφάων”», *Μανδαγόρας*, τχ. 12-13, Μάιος-Σεπτέμβριος 1996, σσ. 28-32.
- 3.10. «Μεταφράσεις ή... παραφράσεις», *Συλλογές*, τχ. 172, Νοέμβριος 1998, σσ. 936-938.
- 3.11. «Shelley, ο ποιητής του πάθους», *Τετράμηνια*, τχ. 62-64, Φθινόπωρο 2000, σσ. 4722-4732.
- 3.12. «Coleridge - ο κλυδωνισμός ενός ποιητικού ταξιδιού», *Έρευνα*, τχ. 25, Ιανουάριος 2002, σσ. 32-44.
- 3.13. «Ποίηση - Μεταφραστικές προϋποθέσεις», *Έρευνα*, τχ. 28, Απρίλιος 2002, σσ. 66-71.
- 3.14. «Μια Βυρωνική Επιστολή», *Τετράμηνια*, τχ. 66-69, Φθινόπωρο 2002, σσ. 5329-5333.
- 3.15. «Γέητς: Ο δραματουργικά λυρικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003, σσ. 36-44.
- 3.16. «Έζρα Πάουντ και πολιτισμός», *Έρευνα*, τχ. 55-56, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σσ. 31-37.
- 3.17. «Τ. Σ. Έλιοτ - Ο στοχαστικά ερμητικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005, σσ. 36-46.
- 3.18. «Το στοίχημα της μετάφρασης», *Συλλογές*, τχ. 245, Ιούνιος 2005, σ. 670.
- 3.19. «Μετάφραση Ποίησης», *Τετράμηνια*, τχ. 76-81, Άνοιξη 2007, σσ. 5899-5910.
- 3.20. «Σαιξπηρικά», *Συλλογές*, [τχ. 312], Ιανουάριος 2009, σσ. 53-54.
- 3.21. «Wallace Stevens - ο ποιητής της στοχαστικής αναβίωσης», *Τετράμηνια*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009, σσ. 6197-6202.
- 3.22. Michael Longley - ο φυσιολάτρης και αρχαιολάτρης ποιητής, *Τετράμηνια*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009, σσ. 6203-6209.
- 3.23. «John Keats - ο ρομαντικός και μυθολάτρης ποιητής», *Τετράμηνια*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6309-6321.
- 3.24. «Μάρβελ - ένας παλιός μοντέρνος», *Τετράμηνια*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012, σσ. 6322-6330.
- 3.25. «Ρεμπώ: ο ποιητής και το μεθυσμένο μπάριο του», *Αιολικά Γράμματα*, τχ. 265, Γενάρης-Φλεβάρης 2014, σσ. 46-49.
- 3.26. «Edgar Allan Poe - Ο ποιητής του μυστηρίου και του μακάβριου», *Συλλογές*, Μάρτιος 2016, 305-308.
- 3.27. «Dylan Thomas - ένας εκρηκτικός ποιητής», *Συλλογές*, Οκτώβριος 2016, σσ. 1174-1175.
- 3.28. «Longfellow - ο Ποιητής του απλού ανθρώπου», *Αιολικά Γράμματα*, χρόνος 49^{ος}, τχ. 300, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2019, σσ. 34-36.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βασιάδη Άννα, *Μεταφραστικές δοκιμές και υφολογική επιμέλεια στο ποίημα The Waste Land του T. S. Eliot: οι περιπτώσεις μετάφρασης από τον Γ. Σεφέρη και τον Χ. Βλαβιανό*, Διπλωματική εργασία, Αθήνα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σεπτέμβριος 2020.
- Βιτσαζής Βασίλης, *Αναφορά στην ποίηση*, Αθήνα: Ερμής, 1997.
- Ζαδές Δημοσθένης, *Πάνω απ' τον ξένο μόχθο*, τ. ΣΤ', Αθήνα: [Ιδιωτική Έκδοση].

- Κασίνης Κωνσταντίνος Γ., «Η ελληνική ταυτότητα της ισπανικής λογοτεχνίας» [στο:] Κωνσταντίνου Α. Δημάδη (επιμ.) *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα): Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010: Πρακτικά*, τ. 2, Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011.
- Παπαγγέλου Ρόης, «Πρόλογος», *Ατλαντίδα*, Αθήνα: Διογένης, 1976.
- _____, *Η Απόγνωση της Επίγνωσης*, Αθήνα: Διογένης, 1983.
- _____, *Αντίποδες*, Αθήνα: Διογένης, 1986.
- _____, *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987.
- _____, *Πανόραμα από τα Κάντος*, Αθήνα: Διογένης, 1988.
- _____, *Λίγα από Τα άνθη του κακού*, Αθήνα: Αλφειός, 2008.
- Levi Peter, «Εισαγωγή» [στο:] Ρόη Παπαγγέλου, *Μονόλογοι*, Αθήνα: Διογένης, 1987.
- Lorca Federico Garcia, *Ο βασιλιάς του Χάρλεμ*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1993.
- Neruda Pablo, *Υψώματα του Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Δανάη Στρατηγοπούλου, Αθήνα: Δίφρος, 1966.
- _____, *Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Δανάη Στρατηγοπούλου, Αθήνα: Ερμείας, 1971.
- _____, «Τα ύψη του Μάτσου Πίτσου», μτφρ. Τάκης Βαρβιτσιώτης [στο:] *Pablo Neruda: Επιλογή από το έργο του*, Θεσσαλονίκη: Εγνατία, 1971.
- _____, *Υψη του Μάτσου Πίτσου*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1979.
- Pound Ezra, *Τέσσερα κουαρτέτα – Η Χέρσα γη*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Αλφειός, 2017.
- Rimbaud Arthur, *Το μεθυσμένο μπάρκο*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 2006.
- Ruffel Burton, «The translation of Poetry» [στο:] Mildred Larson (επιμ.), *Translation· Theory and Practice, Tension and Interdependence*, Binghampton, NY: State University of New York, 1991.
- Valery Paul, *Το Θαλασινό Κοιμητήριο – Η Νεαρή Μοίρα*, μτφρ. Αναστάσιος Γιανναράς, Αθήνα: Πλέθρον, 1979.
- _____, *Το Θαλασινό Κοιμητήριο*, μτφρ. Ιωάννης Ανδρέας Γ. Βλάχος, Αθήνα: Αστρολάβρος/Ευθύνη, 1984.
- _____, *Το θαλάσσιο κοιμητήριο*, μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, Αθήνα: Διογένης, 1984.

Αναφορές σε περιοδικά

- Ανδρειωμένος Γιώργος, «Μεταφραστικός μόχθος», *Τετράμηνα*, τχ. 41-42, Καλοκαίρι 1990.
- _____, «Μεταφραστικών» συνέχεια», *Τετράμηνα*, τχ. 43, Φθινόπωρο 1990.
- _____, «Μεταφραστικές απόπειρες στην ποίηση του Έλιοτ», εφημ. *Το Βήμα*, Κυριακή 28 Ιανουαρίου 2018 [Ένθετο «Βιβλία»].
- Αωνούμωσ, «Μονόλογοι: Ρόη Παπαγγέλου», *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 592, 16-29 Αυγούστου 1987.
- _____, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 39-40, 1993.*
- _____, *Συλλογές*, τχ. 257, Ιούλιος 2006.*
- _____, «Ρόης Παπαγγέλου: Τα Άνθη του κακού», *Νουμάς*, τχ. 120, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2009.
- _____, *Οδός Πανός*, τχ. 143, Ιανουάριος-Μάρτιος 2009.*
- _____, *Χρονικά*, τ. 32, τχ. 222, Ιούλιος-Αύγουστος 2009, σ. 22.*
- Βουρνάς Αργύρης, «Βιβλιοθήκη», *Συλλογές*, Οκτώβριος 2008.*

* Με δεδομένο ότι πρόκειται για εν δυνάμει αρχειακή έρευνα, δεν υπάρχει ακόμα αυτοψία για τις πηγές που σημειώνονται με αστερίσκο, όπως και για ορισμένα εξώφυλλα του περιοδικού *Συλλογές* (όπου δεν συμπληρώνεται ο αριθμός τεύχους). Σε αυτό το στάδιο, οι συγκεκριμένες αναφορές αντλούνται από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα και, για τον λόγο αυτό, ορισμένα βιβλιογραφικά στοιχεία ελλείπουν.

- Βουρνάς Θοδωρής, «Βιβλιοθήκη», *Συλλογές*, τχ. 392, Μάρτιος 2018.
- Γαλάνης Δ. Χ., «Για τις μεταφράσεις του Νερούντα», *Λιαβάζω*, τχ. 30, Απρίλιος 1980.
- Ζαδές Δημοσθένης, «Ρόη Παπαγγέλου: Μονόλογοι – Ξένη Ποίηση», *Περίγραμμα*, τχ. 13-17, Ιανουάριος-Ιούνιος 1987.
- Θεοχάρους Θέμις, «Αντίποδες: Απόδοση και σχόλια Ρόη Παπαγγέλου», *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 553, Λευκωσία, 16 Φεβρουαρίου-1 Μαρτίου 1986.
- Κατσιγιαννης Χρήστος Ε. (Χ. Ε. Κ.), «Βιβλιοκρισίες», *Παρνασσός*, τ. ΚΘ', τχ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1987.
- Λυσιώτης Γιώργος, *Κυπριακός Λόγος*, Λευκωσία, τχ. 65-66, Δεκέμβριος 1979.*
- _____, «Βιβλιοκρισία», εφημ. *Ο Φιλελεύθερος*, Λευκωσία, Κυριακή 23 Φεβρουαρίου 1986.
- Μαλόβρουβα Ισαβέλλα, *Σμύρνα*, τχ. 134-136, Δεκέμβριος 1979.*
- _____, «Εκλεκτά Βιβλία», *Σμύρνα*, τχ. 177-179, Απρίλιος-Ιούνιος 1983.
- Μάντακα-Τριφύλλη, Μ., «Ο δρόμος για την Πίζα περνάει από την Προβηγκία», *Νέα Εστία*, τχ. 1564, 1 Σεπτεμβρίου 1992.
- Μιχελής, Παναγιώτης, «Σκέψεις γύρω στο Παύλο Βαλερύ και την Αρχιτεκτονική», *Νέα Εστία*, τχ. 437-438, 1-15 Σεπτεμβρίου 1945.
- Παναγόπουλος Α., *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 69, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1993.*
- Παπαγγέλου Ρόης, «*Χέρσα Γη*, “Αντικειμενικό Υποκατάστατο” και άλλα παρεξηγημένα», *Τετράμηννα*, τχ. 44-45, Άνοιξη 1991.
- _____, «Έζρα Πάουντ - Ο Ποιητής των εικόνων», *Τετράμηννα*, τχ. 46-47, Φθινόπωρο 1991.
- _____, «Η τέχνη του Έζρα Πάουντ», *Νέα Εστία*, τχ. 1564, τ. 32, 1 Σεπτεμβρίου 1992.
- _____, «Μεταφράσεις: το υψηλό και ψιλό κόσκινο», *Τετράμηννα*, τχ. 49, Φθινόπωρο 1992.
- _____, «Ίβυκος και Έζρα Πάουντ», *Περίπλους*, τχ. 33, Ζάκυνθος, 1992.
- _____, «Μπράουνινγκ - Ο ποιητής του δραματικού μονολόγου», *Τετράμηννα*, τχ. 51-52, Άνοιξη 1994.
- _____, «Γέννησον – ο ποιητής της προσωπικής τοπιογραφίας», *Τετράμηννα*, τχ. 56-56, Χειμώνας 1995-1996.
- _____, «Τ. Σ. Έλιοτ: Η στοχαστική ευγονία της *Χέρσας Γης* του», *Νέα Εστία*, τχ. 1648, τ. 139, 1 Μαρτίου 1996.
- _____, «Γέητς – Ο Δελφικός χρησμός και το “άντρον ιρόν νυμφάων”», *Μανδαγόρας*, τχ. 12-13, Μάιος-Σεπτέμβριος 1996.
- _____, «Μεταφράσεις ή... παραφράσεις», *Συλλογές*, τχ. 172, Νοέμβριος 1998.
- _____, «Shelley, ο ποιητής του πάθους», *Τετράμηννα*, τχ. 62-64, Φθινόπωρο 2000.
- _____, «Συναισθησία και ποίηση», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τ. 58, 2001.
- _____, «Coleridge – ο κλυδωνισμός ενός ποιητικού ταξιδιού», *Έρευνα*, τχ. 25, Ιανουάριος 2002.
- _____, «Ποίηση - Μεταφραστικές προϋποθέσεις», *Έρευνα*, τχ. 28, Απρίλιος 2002.
- _____, «Μια Βυρωνική Επιστολή», *Τετράμηννα*, τχ. 66-69, Φθινόπωρο 2002.
- _____, «Γέητς: Ο δραματουργικά λυρικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 47, Νοέμβριος 2003.
- _____, «Έζρα Πάουντ και πολιτισμός», *Έρευνα*, τχ. 55-56, Ιούλιος-Αύγουστος 2004.

- _____, «Τ. Σ. Έλιοτ – Ο στοχαστικά ερμητικός ποιητής», *Έρευνα*, τχ. 65, Μάιος 2005.
- _____, «Το στοίχημα της μετάφρασης», *Συλλογές*, τχ. 245 Ιούνιος 2005.
- _____, «Μετάφραση Ποίησης», *Τετράμηνα*, τχ. 76-81, Άνοιξη 2007.
- _____, «Σαιξπηρικά», *Συλλογές*, [τχ. 312], Ιανουάριος 2009.
- _____, «Wallace Stevens – ο ποιητής της στοχαστικής αναβίωσης», *Τετράμηνα*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009.
- _____, «Michael Longley – ο φυσιολάτρης και αρχαιολάτρης ποιητής», *Τετράμηνα*, τχ. 82-87, Φθινόπωρο 2009.
- _____, «John Keats – ο ρομαντικός και μυθολάτρης ποιητής», *Τετράμηνα*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012.
- _____, «Μάρβελ – ένας παλιός μοντέρνος», *Τετράμηνα*, τχ. 88-93, Χειμώνας 2012.
- _____, «Ρεμπώ: ο ποιητής και το μεθυσμένο μπάρκο του», *Αισiolικά Γράμματα*, τχ. 265, Γενάρης-Φλεβάρης 2014.
- _____, «Edgar Allan Poe – Ο ποιητής του μυστηρίου και του μακάβριου», *Συλλογές*, Μάρτιος 2016.
- _____, «Το κρασοπότηρο του Λόρδου Βύρωνα», *Συλλογές*, τχ. 368, Μάιος 2016.
- _____, «Dylan Thomas – ένας εκρηκτικός ποιητής», *Συλλογές*, Οκτώβριος 2016.
- _____, «Longfellow – ο Ποιητής του απλού ανθρώπου», *Αισiolικά Γράμματα*, τχ. 300, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2019.
- _____, «Γέητς – ένα ποίημα του μεσοπολέμου», *Συλλογές*, τχ. 444, Ιούλιος 2022.
- _____, «Wilfred Owen – ένας ποιητής του πολέμου», *Συλλογές*, [τχ. 451], Φεβρουάριος 2023.
- _____, «Δάντης – η προτροπή του», *Συλλογές*, τχ. 468, Ιούλιος 2024.
- Σομόρος, Β., «“ Ποιητική τέχνης” απόπειμα», *Διαβάζω*, τχ. 106, 21 Νοεμβρίου 1984.
- [Σταμάτης Κώστας Μιχ.], *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 39-40, 1993.*
- [Σταφυλάς Μιχάλης], *Πνευματική Ζωή*, τχ. 67-68, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1993.*
- [_____], «Ο T. S. Eliot σε μετάφραση του Ρόη Παπαγγέλου», *Πνευματική Ζωή*, τχ. 231, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2018.
- _____, [«Διαρκής Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας»], *Πνευματική Ζωή*, τχ. 171, Δεκέμβριος 2006.
- Τέντας Νίκος Α., «Πωλ Βαλερύ: “Το Θαλάσσιο Κοιμητήρι”», Ποίημα, Απόδοση: Ρόης Παπαγγέλου», *Ιλιός*, τχ. 168, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1985.
- Baudelaire, Charles, «Χολή», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Περίγραμμα*, τχ. 49-50, Ιούνιος 2010.
- Cummings E. E., [«may i feel said he»], μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, [τχ. 353], Δεκέμβριος 2014.
- Eliot T. S., «Το ερωτικό τραγούδι του Ι. Αλφρέδου Προύφοκ», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988.
- Ferlinghetti, Lawrence, «Κεντώντας δυο πουλιά μαζί», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, [τχ. 395], Ιούνιος 2018.
- Kaminski Janine, «Lu pour vous: En Bilingue», *Connaissance Hellénique: Ο Λύχνος*, τχ. 109, Παρίσι, Οκτώβριος 2006.
- _____, «Το Μεθυσμένο Μπάρκο», *Connaissance Hellénique: Ο Λύχνος 1977-2017*, Παρίσι, (Επετειακή έκδοση βιβλίου για τα σαράντα χρόνια κυκλοφορίας του εντύπου).
- _____, «Lu pour vous: En bilingue», *Connaissance Hellénique: Ο Λύχνος*, τχ. 118, Παρίσι, Ιανουάριος 2009.

- Larkin Philip, «Οι Ξεμωραμένοι», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988.
- LEN, «Antipodes», *The Greek Review*, τ. 5, τχ. 117, Λονδίνο, 8 Φεβρουαρίου 1986.
- Levi Peter, «Ψηλά ανάμεσα στο ζοφερό», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988.
- Maia Circe, «Πού είναι οι ρεματιές», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 42, Ιανουάριος-Μάρτιος 1994, σ. 455.
- MLC, «Monologi», *The Greek Review*, τ. 6, τχ. 148, Λονδίνο, 9 Μαΐου 1987.
- MM, «Panorama from Cantos», *The Greek Review*, τ. 7, τχ. 166, Λονδίνο, 12 Μαρτίου 1988.
- Owen Wilfred, «Υμνος στα καταδικασμένα νιάτα», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Συλλογές*, Φεβρουάριος 2023.*
- Shakespeare William, «Σονέτο CXXXVIII», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τ. 60, 2003.
- Yeats William Butler, «Πλέοντας για το Βυζάντιο», μτφρ. Ρόης Παπαγγέλου, *Παγκόσμια Συνεργασία*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 1988.

Αναφορές σε εφημερίδες

- Ανωνύμως, εφημ. *Δημοκρατική*, Λευκωσία, 24 Σεπτεμβρίου 1979.*
- _____, «Αντίποδες: Συμβολή στα Κυπριακά Γράμματα», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, 17 Ιανουαρίου 1986.
- _____, εφημ. *Βραδυνή*, 16 Μαΐου 1987.*
- _____, «Μονόλογοι: Έμμετρη απόδοση ξένων ποιητών», εφημ. *Φιλελεύθερος*, Λευκωσία, 24 Μαΐου 1987.
- _____, «Ο Ρόης Παπαγγέλου μεταφράζει Αμερικανούς ποιητές», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, Τετάρτη 27 Μαΐου 1987.
- _____, «Νέες εκδόσεις: Πανόραμα από τα Κάντος», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, Δευτέρα 1 Φεβρουαρίου 1988.
- _____, «Νέες εκδόσεις», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 27 Φεβρουαρίου 1988.*
- _____, «Το μεθυσμένο μπάροκ», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, τχ. 444, 9 Μαρτίου 2007 [Ενθετο «Βιβλιοθήκη»].
- _____, «Αίγα από Τα άνθη του κακού», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, τχ. 520, 19 Σεπτεμβρίου 2008 [Ενθετο «Βιβλιοθήκη»].
- Κούρτοβι, Δημοσθένης, «Τα λογοτεχνικά περιοδικά», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 18 Ιουλίου 1990.
- Παπαγγέλου Ρόης, «Αδιαμφισβήτητη η θέση του Pound στην παγκόσμια λογοτεχνία», εφημ. *Χαραυγή*, Λευκωσία, Τρίτη 1 Μαρτίου 1988.
- Σταματίου Κώστας, «Βιβλιοπαρουσίαση», εφημ. *Τα Νέα*, 30 Ιουλίου 1983, σ. 8.
- _____, «Μικρό Πανόραμα μεγάλης (ξένης) Ποίησης», εφημ. *Τα Νέα*, 4 Νοεμβρίου 1989.
- Σταμέλος Δημήτρης, εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 9 Αυγούστου 1979.*
- Τριανταφύλλου Κ. Ν., «Ποιητικά Ρόη Παπαγγέλου», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Τρίτη 7 Αυγούστου 1979.
- _____, εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, 19 Ιανουαρίου 1983.*
- _____, «Το θαλάσσιο κοιμητήριο», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Κυριακή 29 Ιουλίου 1984.
- _____, «Αντίποδες», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Πέμπτη 23 Ιανουαρίου 1986, σ. 3.
- _____, «Εζρα Πάουντ: Τα “Κάντος”», εφημ. *Η Ημέρα των Πατρών*, Πάτρα, Τετάρτη 3 Φεβρουαρίου 1988.
- _____, «Ο Βασιλιάς του Χάρλεμ», εφημ. *Πελοπόννησος*, Πάτρα, 2 Μαΐου 1993.

Τσαούσης Κ. Ι., «Τι ψάχνουν να βρουν οι ποιητές», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, Παρασκευή 17 Αυγούστου 1979.

_____, εφημ. *Έθνος*, 20 Ιανουαρίου 1988*

_____, εφημ. *Έθνος*, 21 Ιουνίου 1993.*

Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Τυπογραφείο», εφημ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, τχ. 352, 17 Αυγούστου 2008.

Ιστοσελίδες

<https://logosemfren.blogspot.com/search?q=%CE%A0%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%AD%CE%BB%CE%BF%CF%85>.

https://poetagreco.blogspot.com/p/blog-page_7.html.

<https://www.athensvoice.gr/>.

<https://www.theathinaiart.com/>.

<http://www.enet.media/>.

Ραδιοφωνικές εκπομπές

Θεοχάρους Θέμις, *Ραδιοφωνικό Τδρυμα Κύπρου* (Ραδιόφωνο), 20 Απριλίου 1993.

Ιωαννίδης Γ. Κ., *Ραδιοφωνικό Τδρυμα Κύπρου*, 2 Σεπτεμβρίου 1988.

Καταλογογράφηση και Αξιοποίηση Αδημοσίευτων Αρχείων: Η Περίπτωση των Αρχείων της Ιεράς Μονής Βουλκάνου

Το θέμα της παρούσης εισήγησης αφορά την **καταλογογράφηση και αξιοποίηση αδημοσίευτων αρχείων**, με έμφαση στην περίπτωση των αρχείων της Ιεράς Μονής Βουλκάνου. Σκοπός είναι να παρουσιαστεί πώς έχει χρησιμοποιηθεί και αξιοποιηθεί το συγκεκριμένο αρχείο, πάνω στο οποίο εκπονείται η διδακτορική μου διατριβή, με επιβλέπουσα την Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλολογίας, του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, κυρία Καπετανάκη Σοφία, την οποία θέλω να ευχαριστήσω θερμά για την υποστήριξή της από την αρχή μέχρι σήμερα.

Ο στόχος της ανακοίνωσης είναι διττός:

1. **Να παρουσιαστούν ενδεικτικά κάποια από τα συμπεράσματα που έχουν εξαχθεί** από τη μελέτη και αξιοποίηση αυτού του αρχείου.
2. **Να καταδειχθεί ότι, ακόμα και όταν ένα αρχείο φαίνεται φαινομενολογικά μονοσήμαντο ή μονοδιάστατο**, μπορούμε να αντλήσουμε από αυτό πληροφορίες ποικίλου ενδιαφέροντος και διαφορετικών θεματικών ενοτήτων.

1. Καταλογογράφηση: Θεωρία και Πράξη

Πριν σταθούμε στην αξιοποίηση του αρχείου, είναι απαραίτητο να γίνει μια σύντομη αναφορά στην αρχειακή καταγραφή, τη διαδικασία δηλαδή η οποία ακολουθείται κάθε φορά που επιθυμούμε να εξετάσουμε ένα αρχείο, το οποίο μέχρι και σήμερα παραμένει αναξιοποίητο. Η αρχειακή καταγραφή μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους. Ο πιο διαδεδомένος και επιστημονικά αποδεκτός είναι μέσω του **συστήματος ΔΙΠΑΠ (Διεθνές Πρότυπο Αρχειακής Περιγραφής)**.

Το πρότυπο αυτό, το οποίο ουσιαστικά αποτελεί έναν πίνακα με πεδία, περιλαμβάνει και αποτυπώνει πληροφορίες που συνθέτουν ένα αρχείο, όπως:

- **Κωδικός αναγνώρισης:** Δημιουργείται από εμάς και συνοδεύει το αρχείο στην πορεία του.
- **Τίτλος και χρονολογία.**
- **Επίπεδο περιγραφής, μέγεθος και υλικό καταγραφής.**
- **Όνομα του παραγωγού, διοικητική ιστορία και ιστορία της μονάδας περιγραφής.**
- **Διαδικασία προσκτήσεως:** Περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το αρχείο έφτασε στον σημερινό του κάτοχο (στη συγκεκριμένη περίπτωση, στην Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας).
- **Περιεχόμενο και σύστημα ταξινόμησης:** Παρουσίαση του περιεχομένου, επιλογές διατήρησης ή κατάργησης μέρους του, και πιθανές μελλοντικές προσθήκες υλικού.
- **Όροι πρόσβασης και όρια παραγωγής:** Σημαντικά πεδία, ιδίως για ιδιωτικά αρχεία, που αφορούν τον κάτοχο του αρχείου (από τον οποίο πρέπει να πάρουμε άδεια για επεξεργασία και δημοσιοποίηση), τη γλώσσα και τις προϋποθέσεις πρόσβασης.
- **Εργαλεία έρευνας, εντοπισμός πρωτοτύπων και παρατηρήσεις.**

- Στο τέλος, αναγράφεται το **όνομα του αρχειονόμου** και οι κανόνες/πρότυπα περιγραφής.

2. Αξιοποίηση του Αρχείου: Συμπεράσματα

Το αρχείο της Μονής Βουλιάνου, στο οποίο βασίζεται και η παρούσα ανακοίνωση, αποτελείται αποκλειστικά από **οικονομικά κατάστιχα**. Παρόλο που το περιεχόμενο είναι αμιγώς οικονομικό, η μελέτη του μπορεί να μας δώσει μια πλήρη εικόνα για την καθημερινότητα και την οργάνωση της μονής.

Ακολουθούν ορισμένα ενδεικτικά βασικά συμπεράσματα που προέκυψαν μέχρι σήμερα:

Α΄) Οικονομικά Δεδομένα της Μονής

Μέσα από τις εκθέσεις εσόδων και εξόδων της Μονής, παρατηρούμε πως η κύρια πηγή εσόδων ήταν η **πώληση αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων**, καθώς και η **είσπραξη ενοικίων** από τη μεγάλη ακίνητη περιουσία της. Τα ακίνητα αυτά βρισκόνταν σε διάφορες περιοχές, όπως η Καλαμάτα, το Νησί (όπως λεγόταν η Μεσσήνη), η Θουρία, η Βαλύρα και η περιοχή της Ιθώμης.

Στην κατηγορία των εξόδων, η Μονή δαπανούσε χρήματα για:

- **Αγορά προϊόντων** που δεν παρήγαγε.
- **Υπηρεσίες** που ήταν είτε σύνθετες είτε μεγάλης έκτασης και δεν μπορούσαν να εκτελεστούν από τους ίδιους τους μοναχούς.
- **Μηνιαίους μισθούς** σε ανθρώπους που εργάζονταν για αυτήν σε σταθερή βάση.
- **Φιλανθρωπική βοήθεια** σε πάσχοντες.

Β΄) Δεσμοί με την Τοπική Κοινωνία

Σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι οι μοναχοί ζουν απομονωμένοι, στην περίπτωση της Ιεράς Μονής Βουλιάνου, φαίνεται πως διατηρούνταν **άρρηκτες και στενές σχέσεις με την τοπική κοινωνία**. Αυτό αποδεικνύεται τόσο από τις καθημερινές αγοραπωλησίες, όσο και από την **παροχή εργασίας** εντός και εκτός της Μονής.

Επιπλέον, η Μονή είχε έντονη **φιλανθρωπική δράση**, δαπανώντας αρκετά χρήματα για την παροχή οικονομικής βοήθειας σε αναξιοπαθούντες. Είχε, μάλιστα, αναλάβει εξ ολοκλήρου την απασχόληση και την πληρωμή ενός **Δημοδιδάσκαλου** για την ευρύτερη περιοχή της Ιθώμης, καλύπτοντας έτσι τις ανάγκες εκπαίδευσης και μόρφωσης των παιδιών.

Γ΄) Διοικητική Οργάνωση της Μονής

Κάθε τεκμήριο, όπως μια έκθεση εσόδων και εξόδων, υπογράφεται από τον **Ηγούμενο της Μονής**. Για την περίοδο που καλύπτει το αρχείο (1838-1860), μπορούμε να έχουμε μια πλήρη εικόνα για το ποιος μοναχός υπηρετούσε ως Ηγούμενος. Αυτή η πληροφορία είναι πολύτιμη όχι μόνο για την ιστορία της Μονής, αλλά και για τη μοναστική ιστορία γενικότερα, καθώς πολλά ονόματα μοναχών και ηγουμένων από αυτό το αρχείο εντοπίζονται και σε αρχεία άλλων Μονών της ίδιας περιόδου.

Δ΄) Το Ευρύτερο Ιστορικό Πλαίσιο

Το αρχείο καλύπτει την περίοδο 1838-1860, δηλαδή τα **πρώτα χρόνια λειτουργίας του νέου ελληνικού κράτους**. Μέσα από τις εκθέσεις εξόδων, φαίνεται ότι η μονή δαπανά αρκετά χρήματα σε **δικηγόρους, μεταφραστές και συμβολαιογράφους**. Στόχος ήταν η μετάφραση των τίτλων ιδιοκτησίας της από τα οθωμανικά στα ελληνικά. Αυτή η διαδικασία αποτυπώνει τη **μετεξέλιξη μιας κοινωνίας από υπόδουλη σε ελεύθερη** και την προσπάθεια ενός φορέα, όπως η Ιερά Μονή Βουλιάνου, να ενταχθεί στη νέα πραγματικότητα.

Ε΄) Εξαγωγή Πληροφοριών από Ασυνήθιστα Στοιχεία

Αυτό το συμπέρασμα είναι ίσως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, καθώς εξάγει πληροφορίες από στοιχεία που συχνά περνούν απαρατήρητα. Πολλές φορές αναρωτιόμαστε από πού προέρχεται το επώνυμό μας. Τα αρχεία δείχνουν πώς ορισμένα επώνυμα προήλθαν από το επάγγελμα που ασκούσε κάποιος άνθρωπος ή κάποιος πρόγονος αυτού.

Παράδειγμα 1: "Παπαδόπουλος"

Δύο αδέρφια, ο Ιωάννης και ο Δημήτριος, εργάζονταν στη Μονή. Οι εγγραφές τους αρχικά ανέφεραν ότι ήταν "οι υιοί του παπα-Γεώργη" και πιο συγκεκριμένα ανέφεραν: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τοὺς υἱοὺς τοῦ πατῆ Γιώργη, Ἰωάννη καὶ Δημήτριον". Με την πάροδο του χρόνου, η αρχική εγγραφή άλλαξε σε: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὰ παπαδόπουλα, Ἰωάννη καὶ Δημήτριον" και η τελική μορφή της εγγραφής αναφέρεται σε αυτούς ως «Ιωάννης και Δημήτριος Παπαδόπουλος» αναφέρονται χαρακτηριστικά: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν Ἰωάννη καὶ Δημήτριον Παπαδόπουλον". Το επάγγελμα του πατέρα τους, που ήταν ιερέας, οδήγησε στη δημιουργία του επωνύμου.

Παράδειγμα 2: "Περιβολάρης"

Ο Παναγιώτης εργαζόταν μόνιμα ως «περιβολάρης» της Μονής, φροντίζοντας τα περιβόλια της. Η μισθοδοσία του αρχικά καταγράφεται ως "εἰς τὸν περιβολάρη τῆς μονῆς Παναγιώτη" και πιο συγκεκριμένα: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν περιβολάρη τῆς Μονῆς, Παναγιώτη". Στη συνέχεια, η καταγραφή τροποποιήθηκε και αναφέρεται πλέον σε αυτόν ως "Παναγιώτη Περιβολάρη", αναφέρονται χαρακτηριστικά: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν Παναγιώτη Περιβολάρη", καθιστώντας έτσι το επάγγελμα του, επώνυμο.

Παράδειγμα 3: "Καλατζής" (Γανωτής)

Ο Γεώργιος, ένας γανωτής, παρείχε τακτικά υπηρεσίες στη Μονή. Οι εγγραφές για τις πληρωμές του μας πληροφορούν πως δίνονταν χρήματα "εἰς τὸν καλατζή Γεώργιο", και πιο χαρακτηριστικά αναφέρουν: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν καλατζή, Γεώργιο". Οι αρχικές εγγραφές σταδιακά τροποποιούνται και τελικά αναφέρονται σε αυτόν ως "Γεώργιο Καλατζή", αναφέροντας χαρακτηριστικά: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν Γεώργιο Καλατζή".

Παρόμοια παραδείγματα υπάρχουν και για άλλα επαγγέλματα, όπως του **αλμπάνη**, δηλαδή του πεταλωτή, όπου ενώ αρχικά αναγράφεται: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν ἀλμπάνη, Γεώργιο", τελικά μετεξελίχθηκε σε: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν Γεώργιο Ἀλμπάνη", καθώς επίσης και του **γελαδάρη**, όπου αρχικά αναγράφεται: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν γελαδάρη, Πανάγο", επάγγελμα το οποίο μετεξελίχθηκε στο επώνυμο "Γελαδάρης", μέσα από διάφορες εγγραφές, οι οποίες αναφέρουν: "ὅσα [χρήματα ἐδόθησαν] εἰς τὸν Πανάγο Γελαδάρη".

3. Συμπεράσματα και Μελλοντική Έρευνα

Συνοψίζοντας, ακόμα και αν ένα αρχείο φαίνεται αρχικά μονοθεματικό, υπάρχει η δυνατότητα να αντλήσουμε από αυτό πληροφορίες που ίσως αρχικά να μην περιμέναμε. Τα συμπεράσματα που παρουσιάστηκαν είναι μόνο **ενδεικτικά**, καθώς η διατριβή βρίσκεται ακόμα σε στάδιο εκπόνησης. Είναι βέβαιο ότι οι πληροφορίες που θα αντληθούν στο μέλλον θα εμπλουτίσουν τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά την έρευνα του παρόντος αρχείου

Βιβλιογραφία

Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων, *Διεθνές Πρότυπο Αρχειακής Περιγραφής (Γενικό)*, μτφρ. Χριστίνα Βάρδα, Αμαλία Παππά & Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, επιμ. Χριστίνα Βάρδα & Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, Δεύτερη Έκδοση, Οττάβα, 2000, Αθήνα: Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία, 2002.

Η ζωή και το έργο του Κώου λογοτέχνη Μανώλη Φουρτούνη (1926-2019)

Η δυναμική επανάκαμψη της βιογραφίας στο πεδίο των σύγχρονων νεοελληνικών ερευνών εγείρει αναπόδραστα το ερώτημα, αν το βιογραφικό είδος συνιστά τελικά μια απλή αφήγηση της ζωής του βιογραφούμενου ή συγχρόνως και ιστοριογραφική πηγή-μέρος της Ιστορίας. Εάν η ερώτηση στοχεύει στο κατά πόσο μπορεί ο αναγνώστης μέσω της αφήγησης αυτής να αντλήσει στοιχεία πολιτικής, κοινωνικής ή οικονομικής Ιστορίας ή στοιχεία που αφορούν την Τέχνη και τον Πολιτισμό, τότε η απάντηση είναι σαφώς η δεύτερη.¹ Η οικοδόμηση της λογοτεχνικής βιογραφίας, από την άλλη πλευρά, η τοποθέτησή του λογοτέχνη μέσα στο χρόνο και η αποκωδικοποίηση της φυσιογνωμίας του μέσα από ποικίλα πραγματολογικά διαθέσιμα στοιχεία – γραπτά ή προφορικά (έργα του συγγραφέα, επιστολές, αρχεία και συνεντεύξεις) – αποτελεί ένα σημαντικό παραπληρωματικό ιστοριογραφικό υλικό, το οποίο συμβάλλει ενεργά στην κατανόηση της διαμόρφωσης της «Μεγάλης» Λογοτεχνικής Ιστορίας.²

Με γνώμονα την παραπάνω θεώρηση, η παρούσα ανακοίνωση θα σταθεί στην περίπτωση της βιοεργογραφίας ενός από τους λιγότερο προβεβλημένους ποιητές της – συμβατικά – λεγόμενης Α' Μεταπολεμικής γενιάς, του Μανώλη Φουρτούνη. Πρόκειται για έναν διανοούμενο, που εντάχθηκε από τα νεανικά του χρόνια στον ευρύτερο χώρο της μαχόμενης κινηματικής Αριστεράς και συνέβαλε με τον δικό του τρόπο στην διαμόρφωση των πνευματικών δρώμενων του τόπου κατά τους μετεμφυλιακούς χρόνους: η ενεργητική συμμετοχή του όσο και η δυναμική παρέμβασή του μέσα στις στήλες του μηνιαίου πολιτιστικού περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης* (1954-1967) πυροδότησε το δίχως άλλο μία σειρά αντιπαραθέσεων τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε αισθητικό/καλλιτεχνικό επίπεδο.

Επιπλέον, οι πέντε (5) αυτοτελείς ποιητικές συλλογές του, που αριθμούν γύρω στα εξακόσια εβδομήντα πέντε (675) ποιήματα, συστήνουν ένα συνεχόμενο έργο, στοχαστικά συνταγμένο σε εξελισσόμενη πρόοδο, με οδόσημα τα ενεπίγραφα κεφάλαιά του, όπου σε αυτά διακρίνεται ο μετασχηματισμός της βιωματικής κοινωνικοπολιτικής εμπειρίας σε ποιητική εμπειρία. Διακρίνονται, επίσης, από την αποφυγή του διδακτικού τόνου και του ελεγκτικού τρόπου, που χαρακτηρίζουν άλλους, σημαντικούς ποιητές της «Αντιστασιακής ποίησης» εν γένει.³ Τα ποιητικό έργο του Φουρτούνη όσο και οι πλούσιες μεταφραστικές δοκιμές του συνιστούν εν τέλει ένα αξιόλογο, αν και παραγνωρισμένο, corpus της ΝΕ Γραμματολογίας, αφού έως σήμερα δεν έχει συγκεντρωθεί και μελετηθεί επαρκώς.

Η αυθαίρετη αποξένωση του Κώου Λογοτέχνη από την κριτική και η ελλειπτική λογοτεχνική καταλογογράφησης του συσκοτίζει σημαντικές παραμέτρους της «σύντομης», όπως έχει χαρακτηριστεί, δεκαετίας του '60 όσο και των πνευματικών όρων μετάβασης στην

¹ Βλ. Λύντια Τρίχα, «Η Βιογραφία ως ιστοριογραφικό εργαλείο. Η περίπτωση του Χ. Τρικούπη», Ομιλία στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Βιογραφία, Ιστοριογραφία, Αυτοβιογραφία», Bodossaki Lectures on Demand, 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.blod.gr/lectures/i-biografia-os-istoriografiko-ergaleio-i-periptosi-harilaou-kai-spyridona-trikoupi/> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

² Βλ. Philip Holden, «Literary Biography as a Critical Form», *Biography*, τ. 37, τχ. 4, University of Hawaii Press, 2014, σσ. 917-934. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/24570315> (προσπελάστηκε: 20/05/2025).

³ Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Για τους άδοξους», εφημ. *Το Βήμα*, 25/11/2008. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tovima.gr/2008/11/25/opinions/gia-toys-adoksous/> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

Μεταπολίτευση. Με την διευκρίνιση, λοιπόν, ότι επί του παρόντος επιμέρους πτυχές της ζωής και του έργου του παραμένουν υπό διευρεύνηση στο πλαίσιο εκπόνησης της ομόθεμης διδακτορικής διατριβής μας, θα επιχειρήσουμε, ωστόσο, μια πιο σφαιρική προσέγγιση της βιοεργογραφίας του.

1. Τα πρώτα «μεικτά» γράμματα

Ο Μανώλης Φουρτούνης γεννήθηκε στις 3 Οκτωβρίου 1926 στην Κέφαλο της Κω. Τα Δωδεκάνησα τελούσαν τότε υπό Ιταλική Κατοχή, η οποία θα διαρκέσει έως την συνθηκολόγηση των Ιταλών το 1943.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία παρουσιάζει το γεγονός, ότι η εκπαίδευση των Δωδεκανησίων βασίστηκε σε ένα μεθοδευμένο πρόγραμμα αφελληνισμού των ντόπιων κατοίκων, στο πλαίσιο του οποίου προωθείται από την Ιταλική Διοίκηση η σταδιακή αναστολή της λειτουργίας όλων των ελληνικών κοινοτικών σχολείων, η τυπική καθιέρωση της Ιταλικής ως επίσημης γλώσσας των Δωδεκανησίων και η υποβάθμιση της ελληνικής σε «lingua locale» (τοπική γλώσσα). Έτσι, ο Μανώλης Φουρτούνης θα αποφοιτήσει από το πενταετές μεικτό Δημοτικό σχολείο του χωριού του, στο οποίο θα διδαχθεί κυρίως ιταλικά και λιγότερα ελληνικά. Στην συνέχεια θα εγγραφεί στο τριθέσιο Ιπποκράτειο Ημιγυμνάσιο της πόλης της Κω και από εκεί θα μεταβεί στην Ρόδο προκειμένου να ολοκληρώσει τις ανώτερες γυμνασιακές σπουδές του στο Ιταλικό Ινστιτούτο Αρρένων των μοναχών Salesiani.⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι επιδραστική στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του Κώου Λογοτέχνη στο στάδιο αυτό φαίνεται να είναι η γνωριμία του με τον Ιταλό καθηγητή Λογοτεχνίας Luigi Noferini, από τον οποίο διδάχθηκε Δάντη, Πετράρχη, Ντ' Ανανούντσιο κ.ά.⁵ «Το έφερε η τύχη την γενική δημοκρατική κουλτούρα να πάρω από Ιταλό καθηγητή την περίοδο του Μουσολίνι και τον αριστερό προσανατολισμό μου από Γερμανό Σπαρτακιστή [της Πειθαρχικής Μεραρχίας 999] στην περίοδο της Γερμανικής Κατοχής», διηγείται ο Κώος ποιητής.⁶

Εν τέλει, ο Φουρτούνης θα πάρει το απολυτήριό του μετά την απελευθέρωση και συγκεκριμένα το 1945, ενώ την 1^η Νοεμβρίου του 1946 θα εγγραφεί στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1.1. Βρετανική Κατοχή στα Δωδεκάνησα

Με την ήττα και παραδοση των Γερμανών το 1945 αρχίζει στα Δωδεκάνησα η δίχρονη Βρετανική Κατοχή, η οποία τυπικά θα διαρκέσει έως το 1947. Η υπονόμευση του πάγιου και διαχρονικού αιτήματος των Δωδεκανησίων από τους Άγγλους για μια αυτόνομη Δωδεκάνησο δημιούργησε ένα ασφυκτικό πλαίσιο για τους κατοίκους των νησιών αυτών. Σε αυτές τις συνθήκες, δημιουργείται στα τέλη του 1945 με πρωτοβουλία του ΚΚΕ το **Εθνικό Μέτωπο Πανδωδεκανησιακής Απελευθέρωσης**, το οποίο προέταξε το αίτημα Ένωσης της Δωδεκανήσου με την Ελλάδα. Με την εγκατάσταση, όμως, της ελληνικής στρατιωτικής διοίκησης στη Ρόδο το 1947, υιοθετήθηκε η νοστορπία του μεταδεκεμβριανού κράτους και τα μέλη του ΕΜΠΑ τέθηκαν σε διωγμό.⁷ Συνακόλουθα, ο Μανώλης Φουρτούνης με την

⁴ Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Μανώλης Φουρτούνης: Πενήντα χρόνια σιωπής», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σ. 79.

⁵ Παράλληλα, ο Noferini είχε αναπτύξει στη γενέτειρά του, την Φλωρεντία, έντονη αντιφασιστική δράση ως μέλος του Ιταλικού Παρτιζάνικου κινήματος, γι' αυτό εξορίστηκε από το καθεστώς Μουσολίνι στα Δωδεκάνησα. Βλ. Marco Clementi, *Storia della Comunità ebraica di Rodi (1912-1947)*, σ. 121. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.google.gr/books/edition/Storia_della_comunit%C3%A0_ebraica_di_Rodi/AyZ6EAAAQBAJ?hl=el&pg=1 (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

⁶ Κώστας Κρεμμύδας, «Μανώλης Φουρτούνης: Πενήντα χρόνια σιωπής», ό.π.

⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Κογιόπουλος, *Κως 1912-1948: Από την Κατοχή στην Ενσωμάτωση*, τ. Β', Κως: Δημοτικός Οργανισμός Πολιτισμού, Αθλητισμού και Βρεφονηπιακών Σταθμών Δήμου Κω, 2011, σσ. 510-520. Γενικότερα, από την πρώτη στιγμή η Ιταλική Διοίκηση Δωδεκανήσων (1912-1943) επιτέθηκε στον χώρο της παιδείας και του πνεύματος. Αυστηρή λογοκρισία επεβλήθη σε όλα τα έντυπα των νησιών, ενώ εξορίστηκαν

ανακριβή και μάλλον ανυπόστατη κατηγορία εμπλοκής του στην συγκεκριμένη ΕΑΜογενή οργάνωση συλλαμβάνεται από την βρετανική αστυνομία.⁸ Δύο χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα κατά το 1947 εκτοπίζεται στον Άη Στράτη. Από εκεί, όντας σε στρατεύσιμη ηλικία, μεταφέρεται το 1949 με χιλιάδες άλλους στο ΑΕΤΟ-ΕΣΑΙ του στρατοπέδου της Μακρονήσου, απ' όπου θα απολυθεί το 1950. Θα επιστρέψει στην Κω το 1951. Το ίδιο έτος και μέσα στο ευρύτερο πολιτικό καθεστώς της «ακαχετικής δημοκρατίας», που χαρακτηρίζει ολόκληρη την μετεμφυλιακή περίοδο, θα συλληφθεί ξανά στη γενέτειρά του, οπότε θα εκτοπιστεί ξανά στον Άη Στράτη. Τελικά, θα του χορηγηθεί άδεια εξορίστου μόλις το 1958.⁹ Εννέα χρόνια αργότερα με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας το 1967 συλλαμβάνεται εκ νέου και μεταφέρεται αρχικά στη Γυάρο, στη συνέχεια στο Παρθένι της Λέρου και από εκεί στις φυλακές του Ωρωπού, απ' όπου θα απελευθερωθεί οριστικά το 1971.

Η δεκαπεντάχρονη κράτηση του Φουρτούνη στα στρατόπεδα πειθαρχημένης διαβίωσης εγείρει στον έναν ή στον άλλον βαθμό το πρόσθετο ζήτημα, της προσπέλασης του ερευνητή σε ογκώδη αρχειακά υλικά και το κρίσιμο ζήτημα της ταξινόμησής τους από τη δημόσια διοίκηση. Γενικότερα, η απουσία διαθέσιμων διοικητικών τεκμηρίων από τις επίσημες αρχές και τους κρατικούς μηχανισμούς καταστολής της εποχής (διάφορα διωκτικά έγγραφα, παραπεμπτικές διαταγές και εντάλματα σύλληψης από αστυνομικές αρχές, απονομές χάριτος, γνωμοδοτήσεις και βουλεύματα προσωρινών ή υπό όρων απολύσεων, πληροφοριακά σημειώματα Γενικής Ασφάλειας / Υπουργείου Δημ. Τάξεως, αντίγραφα ποινικού μητρώου, χορηγηθείσες άδειες, έγγραφα μεταγωγών σε φυλακές, δικαστήρια, νοσοκομεία, δελτία ταυτότητας κρατουμένων κ.ο.κ.), δυσχεραίνει την ερευνητική διαδικασία. Το περιεχόμενο, επίσης, των ατομικών φακέλων των πολιτικών κρατουμένων θα αναδείκνυε σίγουρα τα βασικά στοιχεία των κρατικών σωφρονιστικών μεθόδων, όπως και την καθημερινή ανυπότακτη συμπεριφορά των εγκλείστων απέναντι στο καθεστώς, όπως τουλάχιστον αυτή αποτυπώνεται στα πλείστα διαθέσιμα χρονικά και στις γραπτές μαρτυρίες, που άφησαν πίσω τους χιλιάδες εξόριστοι. Θα συνέβαλε επίσης στην πληρέστερη και συστηματικότερη βιογράφηση του λογοτέχνη εν προκειμένω.¹⁰

2. Δημοκρατικός - Φρουροί της ειρήνης

Η πρώτη εμφάνιση του Μανώλη Φουρτούνη στη Δημοκρατία των Γραμμάτων μας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς συντελείται μέσα από τη στήλη «Φιλολογική Εβδομάδα» της εφημερίδας *Δημοκρατικός* το 1950, η οποία διευθυνόταν από τον βουλευτή της «Δημοκρατικής παράταξης» Δ. Χριστάκο· η έκδοσή της δε με πρωτοβουλία του Ν. Μπελογιάννη αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα του παράνομου τότε ΚΚΕ να εκφράσει νόμιμα τις θέσεις του στην ελληνική δημόσια σφαίρα αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου.¹¹

διανοούμενοι και επιφανείς πνευματικοί άνθρωποι της Δωδεκανησιακής κοινωνίας. Ο ίδιος μάλιστα ο Giovanni Ameglio (πρώτος διοικητής Δωδεκανήσου) παρακολουθούσε και ήλεγχε την αλληλογραφία του φιλόλογου και διευθυντή του Βενετόκλειου Γυμνασίου Ρόδου Δημητρίου Αναστασιάδη, τον οποίο εξόρισε αργότερα. Βλ. γενικά Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, Αθήνα: University Studio Press, 2007.

⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Κογιόπουλος, *Κως 1912-1948: Από την Κατοχή στην Ενσωμάτωση*, τ. Β', ό.π.

⁹ Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Μανώλης Φουρτούνης: Πενήντα χρόνια σιωπής», ό.π.

¹⁰ Γενικότερα, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στη χώρα μας έχουμε πλήρη έλλειψη πρωτογενών αρχειακών πηγών για την ανασύνθεση της Λογοτεχνικής Ιστορίας. Το στοιχείο που μάλλον ελλείπει σε μεγάλο βαθμό από τις ερευνητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικοπολιτικών επιστημών, δεν είναι οι μεμονωμένες ιστορικές βιογραφικές ή γεγονοτολογικές καταγραφές. Αντίθετα, είναι η ένταξη αυτών σε συνθετικές ιστορίες, οι οποίες θα διαθέτουν ένα ερμηνευτικό σχήμα και κατ' επέκταση μια παιδευτική ιδιότητα – ικανή να προάγει την κριτική αποτίμηση του παρόντος μέσω της γόνιμης σύγκρισής του με το παρελθόν, με στόχο την εξαγωγή ωφέλιμων συμπερασμάτων.

¹¹ Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Ο Δημοκρατικός» [στο:] Λουκίας Δρούλια και Γιούλας Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. 1, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 476-477.

Τα ποιήματα του Φουρτούνη στην εν λόγω εφημερίδα –συντεθειμένα σε ελεύθερο στίχο– φέρουν τους τίτλους «Εξομολογήσεις» και «Χαιρετισμός στην Σεούλ» αντίστοιχα. Το μεν πρώτο αναφέρεται στη δολοφονία του φοιτητή της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής Γιώργου Σαμπατάκου στην Μακρόνησο στις 6.8.1949¹² και το δεύτερο στον πόλεμο της Κορέας και συγκεκριμένα στην φάση προέλασης των ΝΑΤΟικών στρατευμάτων στην πόλη Ιντσόν της Νοτίου Κορέας, ελάχιστα χιλιόμετρα μακριά από την Σεούλ, κατά το Φθινόπωρο του 1950.¹³

Παράλληλα, κατά το έτος 1951, ο Φουρτούνης θα δημοσιεύσει στη βραχύβια εφημερίδα *Φρουροί της Ειρήνης*, –η οποία σηματοδότησε με τη σειρά της την έλευση του πρώτου νόμιμου μετεμφυλιακού εντύπου της νεολαίας της Αριστεράς στο εκδοτικό γίγνεσθαι (ένα μήνα νωρίτερα είχε ιδρυθεί η ΕΔΑ)–¹⁴ τα ποιήματα υπό τους τίτλους: «Ερωτικό», «Κιθάρα» και «Ειρήνη».¹⁵

Σε γενικές γραμμές, οι θεματικές συνιστώσες των πρωτόλειων στιχουργημάτων του Φουρτούνη στις αριστερές εφημερίδες της εποχής –όπως υποδηλώνουν και οι τίτλοι τους– εμφανίζονται πλήρως στοιχισμένες με τις ιδιαίτερες ιδεολογικές επιταγές και τους σκοπούς της έκδοσης των συγκεκριμένων εντύπων-πολιτικών οργάνων. Αυτοί δεν ήταν άλλοι από την καταγγελία της βίας και της ωμής τρομοκρατίας της εξουσίας έναντι των αντιφρονούντων, την παραχώρηση γενικής αμνηστίας, την ενίσχυση του φιλειρηνικού κινήματος και το πάγιο αίτημα εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Το ύφος των ποιημάτων του από την άλλη πλευρά, αποδεικνύεται σήμερα προδρομικό, στο πλαίσιο ειδικότερα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς με τις επίμονες επιλογές της και τις οδυνηρές εμπλοκές της στο δίλημμα της πολιτικής και ποιητικής ηθικής, όπως επισημαίνει ο Δ. Ν. Μαζωνίτης.¹⁶

2.1. Επιθεώρηση Τέχνης

Σημείο-ορόσημο στην πνευματική παρουσία του Μανώλη Φουρτούνη στο λογοτεχνικό πεδίο αποτελεί η οκτάχρονη θητεία του στο αριστερό μηνιαίο περιοδικό γραμμάτων και τεχνών *Επιθεώρηση Τέχνης*. Κυκλοφόρησε από το 1954 έως το 1967, οπότε η δικτατορία απαγόρευσε την κυκλοφορία του. Αν και τυπικά είχε εκδότη τον αρχιτέκτονα Χάρη Σιαπκίδη, ουσιαστικά, όμως, το περιοδικό διευθυνόταν από συντακτική επιτροπή, που αποτελούνταν κυρίως από νέους αριστερούς διανοούμενους, οι οποίοι είχαν γνωριστεί μεταξύ τους στις Ομάδες Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων (Ο.Σ.Π.Ε.) του Αη-Στράτη (Κ. Κουλουφάκος, Τ. Λειβαδίτης, Δ. Μπιτζιλέκης, Γ. Παπαλεονάρδος, Τ. Πατρίκιος, Σάκ. Ρετσινάς, Δημ. Ραυτόπουλος, Μ. Φουρτούνης κ.ά.).¹⁷ Ήδη από το πρώτο τεύχος της, η *Επιθεώρηση Τέχνης* επιχείρησε να δημιουργήσει ένα πλαίσιο διαλόγου γύρω από ποικίλα ζητήματα της τέχνης, καλώντας ανθρώπους του καλλιτεχνικού κόσμου να καταθέσουν τις απόψεις τους ανεξαρτήτως πολιτικού χώρου. Συγκρότησε, έτσι, ένα ζωντανό πεδίο διαπάλης ιδεών και ποικίλων πνευματικών ζυμώσεων.¹⁸

Ο Μανώλης Φουρτούνης συνεργάστηκε πιο στενά με το περιοδικό από το 1958 έως και το 1966. Πιο συγκεκριμένα, θα εμφανιστεί ενυπόγραφα στις στήλες του εντύπου με έξι (6) πρωτότυπα ποιήματά του, επτά (7) κριτικά σημειώματά του για τα σύγχρονά του εγχώρια πνευματικά ζητήματα, πέντε (5) μεταφράσεις ξένων διηγημάτων (Χέμινγκουι, Γιράνιν, Έρεμπουργκ, Στέφαν Χέυμ, Φράνκο Σόλινναξ) και είκοσι επτά (27) μεταφράσεις

¹² Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, «Εξομολογήσεις», εφημ. *Δημοκρατικός*, έτ. Α', αρ. 25, 14/9/1950, σ. 4.

¹³ Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, «Σεούλ», εφημ. *Δημοκρατικός*, έτ. Α', αρ. 43, 5/10/1950.

¹⁴ Βλ. *Οι Φρουροί της Ειρήνης* (1951-1952). Ψηφιακό Αποθετήριο ΑΣΚΙ, Εφημερίδες 1950-1967, <https://askiarchives.eu/category/88271> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

¹⁵ Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, «Ερωτικό», εφημ. *Φρουροί της Ειρήνης*, έτ. Α', αρ. 2, 9/9/1951, σ. 2 και «Κιθάρα», στο ίδιο, έτ. Α', αρ. 3, 15/09/1951, σ. 2 και «Ειρήνη», στο ίδιο, έτ. Α', αρ. 4, 22/9/1951.

¹⁶ Βλ. Δ. Ν. Μαζωνίτης, «Για τους άδοξους», ό.π.

¹⁷ Βλ. Τίτος Πατρίκιος, «Η πορεία ενός ποιητή», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σ. 83.

¹⁸ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από την στράτευση στην αμφισβήτηση: Λόγοι και αντίλογοι στην Επιθεώρηση Τέχνης*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2020.

διαλέξουν και παρεμβάσεων Ιταλών κομμουνιστών-μελών του Ιταλικού Ινστιτούτου Γκράμσι, όπως και μεταφράσεις διαφόρων σοβιετικών και άλλων Ευρωπαίων αριστερών διανοουμένων (Λούκατς, Σαλαβιόφ, Σουρκόφ, Τολιάτι, Βιγκορέλλι, Σαλινάρι, Μικέλι, Αλικάτα. Φίσερ, κ.ά.).¹⁹ Πρόκειται κατ' ουσίαν για αυτούσια μεταφράσματα ερασιμμένα από τις Ιταλικές επιθεωρήσεις Πολιτικής και Τέχνης, που αποτελούσαν όργανα του ΚΚΙ, δηλ. τη *Rinascita* και το *Contemporaneo*. Τα περιοδικά αυτά προωθούσαν το ιδιότυπο ιδεολογικό μείγμα του διακρατικού και εθνικοπατριωτικού σοσιαλιστικού κοινωνικοπολιτικού μοντέλου (nazional-popular). Η αποβλεπτικότητα των μεταφράσεων του Φουρτούνη στην *Επιθεώρηση Τέχνης* δεν είναι άλλη από την ανανέωση του τρόπου πρόσληψης και αισθητικής αντιμετώπισης των μορφών της σύγχρονης τέχνης από την Αριστερά. Ο «ιταλικός δρόμος» του κοινωνικού μετασχηματισμού ως προς τις διεθνείς του συσχετίσεις, τον οποίο κατ' ουσίαν προκρίνει ο Κώος Λογοτέχνης, εμπεδώνει την ενότητα του παγκόσμιου εργατικού κινήματος μέσα από τη διαφορά και την πρωτοτυπία των ξεχωριστών εμπειριών της κάθε χώρας. Συνάγεται δε ιδεολογικά από τη δημιουργία ενός πλατύτερου μετώπου ταξικών συνεργασιών, που θα αναγνωρίζει την εργατική ως «εθνική ηγετική τάξη», όπως επισημαίνει ο Π. Νούτσος.²⁰

Και ενώ ο Μανώλης Φουρτούνης έδινε τις δικές του μάχες με αναλύσεις ζητημάτων οργάνωσης της κουλτούρας, με μελέτες για την αισθητική και τις τέχνες και με σπουδές πάνω σε νέες μορφές πολιτικής και κοινωνιολογικής θεωρίας, εντούτοις, η σφαίρα ελέγχου εντός του πλαισίου της «μορφωτικής εργασίας», που οριοθετούσε η ΕΔΑ ως συλλογικός διανοούμενος, είχε συγκεκριμένη νοσηματοδότηση ως προς την τήρηση της «κομματικότητας».²¹ Έτσι, η πολιτική των μεταφράσεων του Φουρτούνη δεν άργησε να προκαλέσει τη σφοδρή κριτική του λογοτεχνικού κύκλου σύμπασας της Αριστεράς. Χαρακτηριστική είναι η αντιπαράθεση των Κουλουφάκου, Ραυτόπουλου, Φουρτούνη με τους Κύριο, Ρίτσο και Αυγέρη. Αφορμή στάθηκε η μετάφραση από τον Φουρτούνη του διηγήματος του σοβιετικού συγγραφέα Γκράνιν υπό τον τίτλο «Η σιωπή» στην *Επιθεώρηση Τέχνης* κατά το 1959, το οποίο ουσιαστικά στηλίτευε το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στην πρώην ΕΣΣΔ. Τότε, πραγματοποιήθηκαν δύο συνεδριάσεις στους κόλπους του Τομέα Λογοτεχνών/Καλλιτεχνών της ΕΔΑ, που έμειναν στην ιστορία της Λογοτεχνίας ως μια σκιάδης κομματική δίκη, αφού στην βάση αυτής πάρθηκε η απόφαση από τον Α. Κύριο τον Νοέμβριο του 1960 του διορισμού νέας συντακτικής επιτροπής στο περιοδικό, η οποία ονομάστηκε «διευθυντική».²² Συστήθηκε ταυτόχρονα και μια ευρύτερη «συμβουλευτική και βοηθητική» επιτροπή, στην οποία μετατέθηκαν οι Φουρτούνης και Δ. Ραυτόπουλος.²³

Ο Κώος ποιητής θέτει κατ' ουσίαν το ζήτημα των ορίων και των δυνατοτήτων «της ελευθερίας του λόγου και των δυνατοτήτων της στην επαναστατική πρακτική» κατατείνοντας στην παραδοχή, ότι είναι ουτοπική η ιδέα της απεριόριστης ατομικής ελευθερίας στον βαθιά διαιρεμένο και αντιμαχόμενο κόσμο του Ψυχρού Πολέμου,²⁴ αναδεικνύοντας, επίσης και το σύνθετο ζήτημα των αναγκών ατομικών περιορισμών. Δεν παραλείπει, όμως, να επισημάνει και τις αντινομίες καθώς επίσης και τις αντιφάσεις, τις

¹⁹ Βλ. Αιμιλία Καραλή, «Εργογραφία Μανώλη Φουρτούνη», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σ. 94.

²⁰ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, «Η πολιτική των μεταφράσεων και οι επιλογές του Μανώλη Φουρτούνη», *Ιστορική αίσθηση και Λογοτεχνία*, Αθήνα: Πεδίο, 2011.

²¹ Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Πάντα αδιάλλαχτοι σαν έφηβοι», *Διαδικτυακή εφημ. Σταθμός*, 26/9/2021, <https://www.stathmosnet.gr/koinonia/item/9486-afieroma-ton-agonisti-manoli-fourtouni> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

²² Η επιτροπή απαρτίστηκε από τους Κ. Πορφύρη, Γ. Πετρή, Τάσο Βουρνά, Διονυσία Μπιτζιλέκη, Γεώργιο Σταύρου, Κ. Κουλουφάκο και Δ. Δεσποτίδη, ο οποίος ανέλαβε και τον ρόλο συνδέσμου μεταξύ *Επιθεώρησης* και ΕΔΑ· βλ. Αλεξάνδρα Δ. Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο. Η δίκη της «Επιθεώρησης Τέχνης» το 1959 και η απολογία του Κώστα Κουλουφάκου*, Αθήνα: Καστανιώτη, 2008, σ. 350.

²³ Βλ. στο ίδιο.

²⁴ Βλ. Μ. Φουρτούνη, «Περί Ελευθερίας συνέχεια», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. ΙΒ', τ. ΚΓ', τχ. 136, σ. 422, και Ευαγγελία Σκούρα, *Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του Ψυχρού πολέμου και νέα κοινωνικά ατήματα: τα λόγια περιοδικά της δεκαετίας του 1960*, Διαδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020. Διαθέσιμο στο Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

οποίες διακρίνει στο εσωτερικό του πρώιμου σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι ο κριτικός του λόγος δεν διακρίνεται από κάποιου είδους πολεμική εσωκομματική στόχευση. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Κώος Λογοτέχνης –όπως τουλάχιστον αναφέρει στις μετέπειτα προφορικές συνεντεύξεις του– έβρισκε «ανεξήγητες» τις αιτιάσεις της ΕΔΑ εναντίον των νεότερων γενεαλογικά αριστερών λογοτεχνών. Άλλωστε, η αντιπαράθεσή του λόγου χάρη με τον κριτικό του φιλελεύθερου περιοδικού *Εποχές*, Ελ. Πλατή, με επίκεντρο κάποιες μεταφράσεις του πρώτου από το έργο του Λούκατς και όπως αυτές δημοσιεύτηκαν στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, αποτυπώνουν τη σθεναρή υπεράσπιση της προσοδευτικής ιδεολογίας από την πλευρά του Φουρτούνη, χωρίς, όμως, ο ίδιος να αναιρεί τα γόνιμα στοιχεία της κριτικής του Ελ. Πλατή σημειωτέον.²⁵

2.2. Άλλες δημοσιεύσεις – Αυτοτελείς μεταφράσεις

Ο Μανώλης Φουρτούνης παράλληλα με την εθελοντική ενασχόλησή του στην *Επιθεώρηση Τέχνης* εργάζεται συγχρόνως επ' αμοιβή στα λαϊκά περιοδικά ποικίλης ύλης *Ρομάντζο*, *Ντομινό* και *Πάνθεον* του Θεοφανίδη για βιοποριστικούς λόγους.²⁶ Τα συγκεκριμένα εικονογραφημένα έντυπα μαζικής κυκλοφορίας προωθούσαν, σε γενικές γραμμές, το αστικό μοντέλο διαβίωσης στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα μιμούνταν τα αντίστοιχα Ιταλικά. Σε αυτά, ο Φουρτούνης είτε δημοσίευε μεταφράσεις άρθρων και διηγημάτων σε συνέχειες από τα Ιταλικά (roman feuilleton), είτε απαντούσε στην αλληλογραφία των αναγνωστών σε θέματα αισθηματικής φύσης (π.χ. στο *Ντομινό* κρατούσε την ερωτική αλληλογραφία με το ψευδώνυμο «Κυρία Κλάρα»). Από την πτώση της Δικτατορίας κι έπειτα θα συνεργαστεί με το περιοδικό *Γυναικά*, διατελώντας υπεύθυνος ύλης του εντύπου, όπως επίσης και με το εξωτερικό δελτίο της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* από το 1975 έως το 2000 περίπου. Εκεί, θα μεταφέρει τις ειδήσεις από την Ιταλία κυρίως λόγω της στενής επαφής, που διατηρούσε με τον Stefano Terra – διευθυντικό στέλεχος του δημοσιογραφικού οίκου Mondadori της Ιταλίας.²⁷ Πρέπει να σημειωθεί, ότι επί του παρόντος δεν έχει γίνει συνολική αποδελτίωση των δημοσιευμάτων του Φουρτούνη στα λαϊκά περιοδικά και η διαδικασία βρίσκεται σε εξέλιξη. Ένα σημαντικό πρόβλημα που ανακύπτει σε ερευνητικό επίπεδο είναι η ανώνυμη δημοσίευση των μεταφράσεων αισθηματικών διηγημάτων σε περιοδικά ποικίλης ύλης γενικότερα, η οποία δυσχεραίνει, εάν δεν καθιστά αδύνατη, την ταυτοποίησή τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αυτοτελείς μεταφράσεις του Μανώλη Φουρτούνη. Οι μεταφραστικές επιλογές του ταυτίζονται με τις κοινωνιολογικές θεωρήσεις αριστερών πολιτικών-μελών του PCI σχετικά με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας (Γολιάτι, Μπουτσάτι). Παράλληλα, μεταφράζει κλασικά ιταλικά έργα της παγκόσμιας αντιφασιστικής Λογοτεχνίας (Νεντσίνι, Βένε, Τζερόζα), της παιδικής Λογοτεχνίας (Gianni Rodari: Παγκόσμια Ανθολογία Παραμυθιού) και ένα αξιοσημείωτο γαλλικό έργο για την ιστορία της κλασικής μουσικής του Ζακ Λορύ, το οποίο θα κυκλοφορήσει σε μια εξαιρετικά καλαίσθητη έκδοση.²⁸

²⁵ Βλ. Μ. Φουρτούνης, «Περί Ελευθερίας συνέχεια», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. ΙΒ', τ. ΚΓ', τχ. 136, Απρίλιος 1966, σ. 422.

²⁶ Βλ. Κώστας Κρεμμύδας, «Μανώλης Φουρτούνης: Πενήντα χρόνια σιωπής», ό.π.: Δημήτρης Χανός, *Τα λαϊκά περιοδικά*, Αθήνα: Βασιλείου, 1989.

²⁷ Diego Zandel, Αδημοσίευτη προφορική συνέντευξη του Ιταλού συγγραφέα, την οποία είχε την ευγενή καλοσύνη να μου παραχωρήσει.

²⁸ Ενδεικτικά, οι τίτλοι τους είναι οι εξής: Palmiro Togliatti, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, εκδ. Α. Παπακώστα, 1964· Dino Buzzati (1906-1972), *Η έρημος των Τατάρων*, Αθήνα: Διογένης, 1972· Guido Gerosa & Gian Franco Vene (επιμ. κινηματογραφικής ταινίας), *Το έγκλημα Μатеότι*, επιμ.-μτφρ. Π. Παρασκευοπούλου & Μανώλη Φουρτούνη, Αθήνα: Φυτράκης, 1973· Franco Nencini, [Ιστορικά ντοκουμέντα για την δολοφονία του Ιταλού αντιφασίστα G. Mateotti] και *Η Κον-Κλονζ Κλάν*, [Ντοκουμέντα, ιστορικό υλικό για την ρατσιστική οργάνωση και τον ρατσισμό στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής], Αθήνα: Φυτράκης, 1973· Jacques Lory, *Οδηγός δίσκων κλασικής μουσικής: ιστορική και κριτική διασπορά*, θεώρηση-προσθήκες-επιμ. Λέσχη του Δίσκου, Αθήνα: Λέσχη του Δίσκου, 1972· *Παγκόσμια Ανθολογία παραμυθιού* (400 παραμύθια από 100 χώρες), μτφρ. Μανώλης Φουρτούνης, 5 ττ., Αθήνα: Παιδική Βιβλιοθήκη, 1970.

2.3. Δημοσιευμένες ποιητικές συλλογές

Για το τέλος αφήνουμε την πρωτότυπη δημοσιευμένη ποιητική παραγωγή του Φουρτούνη, που δεν είναι τόσο γνωστή όσο θα όφειλε, μολονότι διακρίνεται από τη διεισδυτικότητα, την ουσία και την αισθητική καινοτομία της σε σχέση με τα προβεβλημένα ποιητικά έργα της Α' Μεταπολεμικής Γενιάς ποιητών.

Ειδικότερα, η πρώτη αυτοτελής ποιητική του συλλογή θα εκδοθεί το 1962 από το τυπογραφείο του Κουλουφάκου και φέρει τον τίτλο *Εγγραφές και Προσωπεία*. Ακολουθεί η συλλογή *Βιογραφίες* το 1972 (Διογένης), τα *Τοπία του Χρόνου* το 1978 (Ανθολογία), *Η πληγή και το Αλάτι* το 1985 (Θεμέλιο) και οι *Διαδρομές* (Γαβριηλίδης) το 2010.

Ειδοποιό γνώρισμα της ποιητικής του Φουρτούνη αποτελεί αρχικά η απόσταξη της θεματικής αφορμής του ποιήματος από τον τίτλο, ο μετασχηματισμός της βιωματικής εμπειρίας σε ποιητική εμπειρία, όπως προειπώθηκε, και η οριακή αντίστασή της στην αγοραία αυταρέσκεια. Μέσα από την ποίησή του θα αναγνωρίζαμε την ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του περασμένου αιώνα και τη συμμετοχή ενός ανθρώπου σε μεγάλους και ευγενείς κοινωνικούς αγώνες, ενός αγωνιστή που δεν ξέχασε το ορμητήριό του, ενώ συγχρόνως ασκούσε διαρκώς έλεγχο στις πράξεις και στη συνείδησή του. Η τελευταία γίνεται πάντα καταφύγιο για να προβεί σε απολογισμούς, για να ορίσει το πεδίο των αξιών και των αναφορών του.²⁹

Η αρχιτεκτονική του βιωματικού χώρου στην ποίηση του Φουρτούνη αρθρώνεται από τις αντανakλάσεις της συλλογικής μνήμης και της ατομικής εμπειρίας, που εγγράφονται πάνω του και τον μετατρέπουν σε τόπο: μια εδαφική έκταση όπου καθοριστικά συμβάντα για το σύνολο και το άτομο (π.χ. ιστορικά στιγμιότυπα, κοινωνικές συνθήκες, έντονες προσωπικές αναμνήσεις) το σημαδεύουν ανεξίτηλα προσδίδοντάς του κάποια υπόσταση σε συμβολικό μόνο επίπεδο. Πρόκειται για ένα είδος βιοκοινωνικής ποιητικής. Παράλληλα, διακειμενική δομή της ποίησης του Φουρτούνη ορίζεται η μουσική και το θέατρο.

Ο Φουρτούνης, σε γενικές γραμμές, προσδίδει ιερότητα σε εκείνες τις απλές και καθημερινές πράξεις, που, ωστόσο, δεν συντελέστηκαν ποτέ. Για τον ποιητή η μνήμη των νεκρών συντρόφων επανέρχεται διαρκώς όπως και ο παραλογισμός της αυταρχικής εξουσίας (*Εγγραφές και Προσωπεία*, *Βιογραφίες*). Στις τελευταίες ποιητικές συλλογές ο απολογισμός είναι ώριμος και συνολικός. Γι' αυτό και το νήμα ξετυλίγεται από την αρχή: οι επιδιώξεις, τα συνθήματα, οι ήττες. Πώς προσδιορίζει ο ποιητής την «πληγή και το αλάτι σ' αυτό το νεκροταφείο όπου μας έριξε ο Θεός;», αναρωτιέται στην ομώνυμη ποιητική συλλογή του: «με το να περπατάμε και να στεκόμαστε όρθιοι» θα μας απαντήσει ποιητικά στην συλλογή *Βιογραφίες*. Είναι η όρθια στάση για την οποία πάλεψε ο ίδιος και για την οποία τιμωρήθηκε «από δασκάλους, εισαγγελείς και μαυσωλεία», σύμφωνα με τους δικούς του στίχους πάλι. Η μνήμη είναι σφραγισμένη από την ανομία, τις διαψεύσεις. Οι επιζώντες των μαχών δεν έχουν πια κοινό για να απευθυνθούν. Η ιστορία τους μένει χωρίς αποδέκτη, ίσως και χωρίς συνεχιστές. Όμως, η γενιά, η συλλογικότητα την οποία εξέφρασε ο Φουρτούνης, «είχε ψηλό δίκιο και ψηλό θάνατο», όπως τονίζει στην συλλογή του *Τοπία του Χρόνου*. Κι αυτό δεν τον αφήνει να ησυχάσει όσο και αν έχει αποσυρθεί, όσο κι αν νιώθει πλέον αδύναμος να μεταδώσει όσα ώθησαν κάποτε εκείνον να επιχειρήσει την έφοδο στον ουρανό.³⁰

Κατακλείοντας, ο Μανώλης Φουρτούνης «με την νησιωτική καταγωγή και το θαλασσινό επώνυμο, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Αιμιλία Καραλή, είναι ένας από εκείνους τους πολύτιμους ανθρώπους που σήκωσαν από την εφηβική τους ηλικία στους ώμους τους το βάρος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.³¹ Από το νησί του, την Κω, ξεκίνησε τα μεγάλα ταξίδια στους λαβύρινθους μιας σκοτεινής ιστορίας για να βγει στο πιο λαμπρό φως μέσω της αυταπαρνησιακής συνεισφοράς του σε εγχειρήματα, που σημάδεψαν την

²⁹ Βλ. Αιμιλία Καραλή, «Η ποίηση του Μ. Φουρτούνη», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σσ. 91-93.

³⁰ Βλ. στο ίδιο.

³¹ Βλ. στο ίδιο.

Νεοελληνική Ιστορία και την ελληνική πολιτισμική κίνηση Ιδεών αντίστοιχα». Δεν επεδίωξε την εξαργύρωση του παρελθόντος του και δεν το περιέφερε πουθενά σαν τρόπαιο προς ανταλλαγή. Η ποίησή του σφραγίζεται από το παρελθόν, αλλά αφορά το παρόν και το μέλλον: αφορά σε τελευταία ανάλυση την προσωπική στάση ζωής σε εξόχως συγκρουσιακές συνθήκες. Συγχρόνως, αποτελεί έναν όρκο βαθιάς πίστης στις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου και στον αδιάλειπτο και ακατάπαυστο αγώνα, τον μόνο ικανό να εξελίξει την ανθρώπινη ζωή και να εξασφαλίσει όχι μόνο την απλή επιβίωσή, αλλά και την ευημερία. Όπως θα γράψει στο ποίημά του «Καρτ Ποστάλ από την Εξορία»:

VII

Ω, τίποτα εμείς που ονειρευόμαστε
Έναν ήλιο ζεστό στην αγκαλιά μας
Που αυτήν εδώ την στιγμή έχουμε μια σκέψη
Που οι κάλτσες μας είναι τρύπιες
Το κολλάρο του πουκάμισου λερωμένο
Που ανησυχούμε για τον καιρό....
Αυτήν εδώ την στιγμή ας ήταν να μην κρυώνουμε
Ας ήταν να μην πεινούσαμε.
Ας ήταν να μην έπεφταν βαριά τα χέρια μας.
Να 'χεις ένα σκονισμένο δρόμο μπροστά σου
Μια παρέα με αγόρια και κορίτσια
Έτσι να χαμογελάς λίγο ηλίθια, λίγο κατανοφρενεμένα
Και να κρατάς το χέρι της.
Σαν να χεις την προστασία των μικρών φυτών
Ένα παράθυρο
με την σκιά των δέντρων στις κουρτίνες
ένα τραπέζι
ένα τσιγάρο...
Όχι να πεις πως είμαστε τίποτα μικροαστοί...
Αλλά μια καλημέρα
Μια νύχτα χωρίς κανονισμό
Να ξαπλώνεις σε μια πολυθρόνα
Και να διαβάζεις στίχους ή οικονομία, αδιάφορο
να 'σαι άρρωστος και να 'χεις ένα προσκέφαλο...
Μα πιο πολύ θέλουμε για τους άλλους
βάλαμε την δύναμη μας στην μάχη
ν'ανάψουν τα πολύφωτα στα χείλη.
Μια κοίτη απορροφάει τις φλέβες μας
ως τις πιο σίγουρες ρίζες των ονείρων και των πραγμάτων.
Είμαστε αγωνιστές
κάποτε απλοϊκοί σαν παιδιά
πάντα αδιάλλακτοι σαν έφηβοι.³²

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές Μανώλη Φουρτούνη

- Αυτοτελείς Ποιητικές Συλλογές

Εγγραφές και Προσωπεία, Αθήνα: Τυπογραφείο Κουλουφάκου, 1962.

Βιογραφίες, Αθήνα: Διογένης, 1972.

Τοπία του Χρόνου, Ανθολογία, 1978.

Η πληγή και το Αλάτι, Αθήνα: Θεμέλιο, 1985.

³² «Καρτ Ποστάλ από την εξορία», Ποιήματα I-IV, Άη-Στράτης 1956, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. Ζ', τχ. 42, Ιούνης 1958.

Διαδρομές, Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2010.

-Αναφορές σε δημοσιευμένα ποιήματα στις εφημερίδες και στα περιοδικά

«Ειρήνη», εφημ. *Φρουροί της Ειρήνης*, έτ. Α', αρ. 4, 22/09/1951, σ. 2.

«Εξομολογήσεις», εφημ. *Δημοκρατικός*, έτος Α', αρ. 25, 14/09/1950, σ. 4.

«Ερωτικό», εφημ. *Φρουροί της Ειρήνης*, έτος Α', αρ. 2, 08/09/1951, σ. 2.

«Κιθάρα», εφημ. *Φρουροί της Ειρήνης*, έτος Α', αρ. 3, 15/09/1951, σ. 2.

«Καρτ Ποστάλ από την εξορία», Ποιήματα I-IV, 'Αη-Στράτης 1956, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. Ζ', τχ. 42, Ιούνης, 1958.

«Σεούλ», εφημ. *Δημοκρατικός*, έτ. Α, αρ. 43, 5/10/1950, σ. 4.

-Άρθρα

«Περί Ελευθερίας συνέχεια», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. IB', τ. ΚΓ', τχ. 136, σ. 422.

-Αυτοτελείς μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων

Buzzati Dino (1906-1972), *Η έρημος των Τατάρων*, μτφρ. Μανώλης Φουρτούνης, Αθήνα: Διογένης, 1972.

Gerosa Guido & Gian Franco Vene (επιμ. κινηματογραφικής ταινίας), *Το έγκλημα Ματεόττι*, επιμ.-μτφρ. Π. Παρασκευοπούλου & Μανώλη Φουρτούνη, Αθήνα: Φυτράκης, 1973 [Ιστορικά ντοκουμέντα για την δολοφονία του Ιταλού αντιφασίστα G. Mateotti].

Lory Jacques, *Οδηγός δίσκων κλασικής μουσικής: ιστορική και κριτική δισκογραφία*, μτφρ. Μανώλη Φουρτούνη, θεώρηση-προσθήκες-επιμ. *Λέσχη του Δίσκου*, 2 ττ., Αθήνα: Λέσχη του Δίσκου, 1972.

Nencini Franco, *Η Κου-Κλουξ Κλάν*, επιμ. Γ. Γεραλής, μτφρ. Μανώλης Φουρτούνης, Αθήνα: Φυτράκης, 1973.

Rodari Gianni, *Παγκόσμια Ανθολογία παραμυθιού* (400 παραμύθια από 100 χώρες), μτφρ. Μανώλης Φουρτούνης, εικον. Maria Enrica Agostinelli, Αθήνα: Παιδική Βιβλιοθήκη, [1973].

Togliatti Palmiro, *Με δημοκρατία και ειρήνη στον σοσιαλισμό*, μτφρ. Μ. Φουρτούνης, εκδ. επιμ. Αλέκου Παπακώστα, Αθήνα: Α. Παπακώστα, 1964.

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

Ανδρειωμένος Γιώργος, *Από την στράτευση στην αμφισβήτηση: Λόγοι και αντίλογοι στην Επιθεώρηση Τέχνης*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2020.

Ιωαννίδου Αλεξάνδρα Δ., Υπόθεση Γκράνιν: η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο. Η δίκη της «Επιθεώρησης Τέχνης» το 1959 και η απολογία του Κώστα Κουλουφάκου, Αθήνα: Καστανιώτη, 2008.

Καραλή Αιμιλία, «Η ποίηση του Μ. Φουρτούνη», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σσ. 91-93.

_____, «Εργογραφία Μανώλη Φουρτούνη», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σ. 94.

Κογιόπουλος Κωνσταντίνος, *Κως 1912-1948: Από την Κατοχή στην Ενσωμάτωση*, τ. Β', Κως: Δημοτικός Οργανισμός Πολιτισμού, Αθλητισμού και Βρεφονηπιακών Σταθμών Δήμου Κω, 2011.

Κρεμμύδας Κώστας, «Μανώλης Φουρτούνης: Πενήντα χρόνια σιωπής», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, σ. 79.

Νούτσος Παναγιώτης, «Η πολιτική των μεταφράσεων και οι επιλογές του Μανώλη Φουρτούνη», *Ιστορική αίσθηση και Λογοτεχνία*, Αθήνα: Πεδίο, 2011.

- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Ο Δημοκρατικός» [στο:] Λουκίας Δρούλια και Γιούλας Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. 1, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 476-477.
- Πατρίκιος Τίτος, «Η πορεία ενός ποιητή», *Μανδραγόρας*, τχ. 40, Μάιος 2009, σ. 83.
- Σκούρα Ευαγγελία, *Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του Ψυχρού πολέμου και νέα κοινωνικά αιτήματα: τα λόγια περιοδικά της δεκαετίας του 1960*, Διαδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2020. Διαθέσιμο στο Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, Αθήνα: University Studio Press, 2007.
- Χανός Δημήτρης, *Τα λαϊκά περιοδικά*, Αθήνα: Βασιλείου, 1989.

Β΄) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Clementi Marco, *Storia della Communita ebraica di Rodi (1912-1947)*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.google.gr/books/edition/Storia_della_comunit%C3%A0_ebraica_di_Rodi/AyZ6EAAAQBAJ?hl=el&gbpv=1 (προσπελάστηκε: 20/5/2025).
- Holden Philip, «Literary Biography as a Critical Form», *Biography*, τ. 37, τχ. 4, University of Hawaii Press, 2014, σσ. 917-934. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/24570315> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

Γ΄) Προφορικές συνεντεύξεις

- Zandel Diego, Αδημοσίευτη προφορική συνέντευξη του Ιταλού συγγραφέα αναφορικά με την ζωή και το έργο του Μανώλη Φουρτούνη.

Δ΄) Ομιλίες σε επιστημονικά συνέδρια

- Τρίχα Λύντια, «Η Βιογραφία ως ιστοριογραφικό εργαλείο. Η περίπτωση του Χ. Τρικoupη», Ομιλία στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Βιογραφία, Ιστοριογραφία, Αυτοβιογραφία, Πολιτική Βιογραφία», Bodossaki Lectures on Demand, 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.blod.gr/lectures/i-biografia-os-istoriografiko-ergaleio-i-periptosi-harilaou-kai-spyridona-trikoupi/> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

Ε΄) Διαδικτυογραφία

- Κρεμμύδας Κώστας Α., «Πάντα αδιάλλαχτοι σαν έφηβοι: Μια περιδιάβαση στην σύγχρονη ιστορία μέσα από το εγχείρημα της *Επιθεώρησης Τέχνης* και τα ματωμένα ποιήματα του Μανώλη Φουρτούνη» (1926-2019), Ψηφιακή εφημ. *Σταθμός*, 26/11/2021, <https://www.stathmosnet.gr/koinonia/item/9486-afieroma-ton-agonisti-manoli-fourtouni> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).
- Μαρωνίτης Δ. Ν., «Για τους άδοξους», *Το Βήμα*, 25/11/2008. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tovima.gr/2008/11/25/opinions/gia-toys-adoksous/> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

ΣΤ΄) Ψηφιοποιημένα αρχεία

- Ψηφιακό Αποθετήριο ΑΣΚΙ. Εφημερίδες 1950-1967, <https://askiarchives.eu/category/88271> (προσπελάστηκε: 20/5/2025).

The Athenian Campaign in Egypt (460-454): Comparing narratives

Abstract

The Athenian Campaign in Egypt (460–453 BC)¹ is an event of paramount importance for understanding the external policy of Athens, as it highlights the city's relationship with the Persian Empire and the military potential of the Delian League. The purpose of this paper is to compare the works of Thucydides, Diodorus, and Ctesias concerning their accounts of the Athenian campaign in Egypt and the subsequent disaster.

Method

The three authors—Thucydides, Diodorus, and Ctesias—were selected because they incorporated the events of the campaign as distinctive episodes in their works. The expedition is also mentioned in the works of other writers (e.g., Isocrates, *On the Peace*, 86); however, they do not provide a complete account.

Thucydides' account, though brief, consists of two paragraphs in the *Pentekontaetia* section (1.104 and 1.110). It is evident that the historian of the Peloponnesian War saw little direct relevance between the campaign in Egypt and the main subject of his work. Nevertheless, his concise description is embedded in a rich historical context and carries the implicit guarantee that the information is drawn from reliable sources.

Ctesias² recounting of the events is more extensive, covering key moments and, importantly, providing information not found in other sources. His work reflects the Persian perspective,³ as he was a member of the Persian imperial court. The Egyptian revolt is described in his *Persika* (F XIV 36–39).

Diodorus Siculus, writing in the first century BC, relied on earlier sources such as Ephorus⁴. His account is the most detailed of the three, spanning sections 11.71 to 11.76 in his *Library*. However, a chronological gap of approximately four centuries separates him from the events, making source verification impossible.

The extracts from Thucydides, Ctesias, and Diodorus are compared based on the following key points:

1. Inaros' request for assistance and Athens' decision to intervene.
2. Artaxerxes' reaction to the outbreak of the revolt.
3. Artaxerxes' embassy to Sparta.
4. The end of the Egyptian revolt.

¹ There have been differences among scholars concerning the dates of the events; cf Dan'el Kahn "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt", *The Classical Quarterly*, vol. 58, no. 2, 2008, pp. 424–40, JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/27564174>. (Accessed 3 June 2025) for a recent re-evaluation. In this paper the conventionally accepted dates are used, unless stated otherwise.

² He was born in Knidos, a city in Karia which during the apex of the Athenian Empire was a city-member of it. Whether Ctesias is a reliable source for historical things or not, is a matter open for discussion, which will not be addressed in this paper.

³ H. D. Westlake, "Thucydides and the Athenian Disaster in Egypt", *Classical Philology*, vol. 45, no. 4, 1950, pp. 209–16. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/265853>. Accessed 25 May 2025.

⁴ Franco Montanari, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας*, trans. Σπύρος Κουτράκης, Δημήτρης Κουκουζιάς, Κατερίνα Σιβερά, Thessaloniki: University Studio Press, 2010, p. 907.

Historical Background

Since 525 BC, most of Egypt had been forcefully incorporated into the Persian Empire. The Egyptians, seeking to regain their independence, launched rebellions each time a Persian king died. Consequently, uprisings broke out in Egypt after the deaths of Cambyses and Darius I in 522 and 486 respectively.⁵

When King Xerxes died in 465 BC, unrest once again spread through the empire. Before addressing the revolt in Egypt, Artaxerxes had to confront a rebellion in Bactria (Ctesias, F XIV 35); both uprisings opposed Persian rule.

At the same time, Athens was at a critical juncture. The reform of the Areopagus had triggered a series of events accelerating democratization, provoking a reaction from the oligarchs. After Cimon's ostracism due to the affair in Ithome, Ephialtes was assassinated in 461 BC, and Pericles emerged as the new leader of the city. The possibility of civil war was even implied in Aeschylus' *Eumenides* (458 BC)⁶. Political unrest is also attested by Thucydides (1.107.4, 6). Furthermore, Athens was struggling to maintain control over the city-states of the Delian League and to prevail in the First Peloponnesian War.

1. Inaros' request for help and Athens' decision to intervene

1.1. Inaros' request for assistance

Ctesias is the most laconic of the three, stating only that aid was given after Inaros requested it (Persika XIV 36: "...πέμπουσι καὶ Ἀθηναῖοι αἰτήσαμένου αὐτοῦ τεσσαράκοντα νῆας"). Thucydides similarly affirms that Inaros sought Athenian support upon becoming leader of the revolt (Thuc. 1.104: "Ἰνάρως ... καὶ αὐτὸς ἄρχων γενόμενος Ἀθηναίους ἐπηγάγετο"). Neither author provides further information on the circumstances or motivations behind Athens' decision to intervene. Thucydides, however, does note that the Athenians had to leave Cyprus in order for the fleet to operate in Egypt.

Diodorus, on the other hand, offers a fuller account, beginning even before Inaros' request for aid. Initially attempting to gather forces from within Egypt, and likely realizing that his army would be seriously outnumbered, Inaros began to attract foreign mercenaries. The use of the imperfect tense in the verb κατεσκεύαζε suggests that he was engaged in the process of building his forces over a period of time (Diod. 11.71.4: "οὗτος δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἐκ τῶν ἐγγυρίων κατέλεγε στρατιώτας, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ μισθοφόρους ἐκ τῶν ἀλλοεθνῶν ἀθροίζων κατεσκεύαζε δύναμιν ἀξιόχρεων").

A discrepancy thus arises between Thucydides and Diodorus regarding the timing of Inaros' appeal to Athens: whether it occurred immediately after he assumed leadership of the revolt, or only once he had realized that his forces were insufficient. Considering that the Athenian fleet was already active in the eastern Mediterranean and that the Delian League was at war with Persia, it would make strategic sense to seek an alliance from the very beginning of the rebellion. It is plausible that the embassy sent by Inaros reached Athens around 463/2 BC, aligning with Dan'el Kahn's reconstructed chronology.⁷ The Athenian fleet may therefore have arrived in Egypt well before 460 BC.

Diodorus goes on to elaborate on the nature of the assistance requested and the agreement proposed by the Egyptian side. The embassy's mission was to conclude an alliance between Athens and Inaros. This alliance did not simply entail the dispatch of troops to fight alongside the Egyptians, nor was it limited to financial support (though

⁵ Dan'el Khan, "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt", (no. 1), p. 424

⁶ P. J. Rhodes, "The Athenian Revolution" [in:] D. M. Lewis et al. (eds.), *The Fifth Century B.C.*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press, 1992 [The Cambridge Ancient History], pp. 62-95, p. 75

⁷ Dan'el Khan, "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt", (no. 1), p. 431

we may assume payment was involved). Rather, it envisioned future rewards, including a share in the eventual independent Egyptian kingdom in return for military aid. Given the presence of Greek populations in Cyrenaica and Egypt,⁸ this suggests a prospect of coexistence and collaboration in governance.

Diod. 11.71.4

ἔπεμψε δὲ καὶ πρὸς Ἀθηναίους πρέσβεις περὶ συμμαχίας, ὑπισχνόμενος αὐτοῖς, ἔάν ἐλευθερώσωσι τοὺς Αἰγυπτίους, κοινὴν αὐτοῖς παρέξεσθαι τὴν βασιλείαν καὶ πολλαπλασίους τῆς εὐεργεσίας ἀποδώσειν χάριτας.

The ambitious offer is balanced by what resembles a plea to the Athenians to liberate the Egyptians (ἔάν ἐλευθερώσωσι τοὺς Αἰγυπτίους), which makes sense if the revolt had already begun to falter. This scenario is not improbable, and is supported by other evidence: not all Egyptians supported the uprising, as some remained loyal to the Great King (Thuc. 1.104). Even if we accept an early call for help, it is unlikely that Inaros reached out to Athens before the revolt had broken out—when the strategic opportunity of a two-front war against Persia would have been most advantageous.

Finally, it should be noted that the Athenians, proud of their ancestors' legacy, may have been particularly eager to liberate a land from Persian domination.

1.2. Athens' decision to aid

The Athenian Assembly accepted Inaros' request to support the Egyptian revolt. Thucydides and Ctesias are both reticent when it comes to discussing the circumstances or motivations behind Athens' decision to intervene.⁹ It is Diodorus who provides elaboration. According to him, the Athenians' primary aim was to deliver a blow to the Persian Empire. His choice of the verb *ταπεινοῦν* does not imply a desire to destroy the empire entirely, but rather to weaken or humble it through a strategic intervention.

Diodorus 11.71.5

οἱ δὲ Ἀθηναῖοι κρίναντες συμφέρειν αὐτοῖς τοὺς μὲν Πέρσας εἰς τὸ δυνατόν ταπεινοῦν, τοὺς δὲ Αἰγυπτίους ἰδίους ἑαυτοῖς παρασκευάσαι πρὸς τὰ παράλογα τῆς τύχης

Inaros skillfully exploited the conflict between Athens and the Persian Empire to his advantage. Indeed, Athens committed itself to preparing a campaign worthy of a superpower (11.71.6: οἱ μὲν οὖν Ἀθηναῖοι μετὰ πολλῆς προθυμίας περὶ τὴν τοῦ στόλου παρασκευὴν ἐγίνοντο).

Secondly, Athens aimed to keep the Egyptians close as potential allies. The phrase *τὰ παράλογα τῆς τύχης* does not suggest political opportunism on Athens' part; rather, it reflects prudent precautions for the future and the establishment of alliances that could prove beneficial should the situation deteriorate. This approach was particularly relevant during a period of turmoil such as the one Athens was experiencing (cf. historical background).

Several reasons have been proposed for why Athens supported Inaros: securing grain supplies, protecting Greek settlements in Egypt, political opportunism, and Athens' general tendency to aid those who appealed to her, especially against a common enemy. One reason that has received less emphasis is the strategic opportunity to engage the Persian army outside Cyprus. Despite Athenian victories against Persian forces, Cyprus

⁸ S. Hornblower, *The Greek world 479-323 BC*, p. 57.

⁹ Cloché, Paul. "LA POLITIQUE EXTÉRIEURE D'ATHÈNES DE 462 A 454 AVANT J. C. (Suite)." [in:] *L'Antiquité Classique*, vol. 11, no. 2, 1942, pp. 213–33. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41642678>. (Accessed 3 June 2025), pp. 222–3.

remained under Persian control, and Athens had not succeeded in annexing the island.¹⁰ Changing the theater of war was a deliberate strategic move; Egypt offered numerous military advantages, such as the absence of mountainous inland terrain where Persian forces could take refuge, and the control of the marshlands by Amyrtaios.

None of the authors explicitly specifies who—whether an individual or a citizen body—made the decision to accept Inaros' proposal. Some scholars suggest that the decision to move the fleet was made in Cyprus by the Athenian strategos rather than by the Athenian Assembly.¹¹

Consequently, it remains a matter of debate whether Inaros' envoys reached Athens or Cyprus first to secure support. It is understood that Athenian generals were generally well-briefed on Athens' foreign policy—especially when stationed far from the city—and were expected to take initiative and seize opportunities as they arose. However, this was no mere tactical repositioning of the fleet, such as following the Phoenician fleet; it was essentially a new warfront, albeit against the same enemy, and Athens was eager to assist in a revolt against a common foe.

The strategoi in Cyprus lacked the authority to commit Athens to an alliance that could shape its foreign policy for decades; such decisions were reserved for the Assembly of Athenian citizens, the Ecclesia. Therefore, it is likely that Inaros' representatives traveled to Athens to present their case before the Assembly.

Furthermore, Diodorus records that the Athenians voted to send 300 ships to support Inaros, whereas only 200 were present in Cyprus at the time (cf. 1.3). It would have been impossible for the strategoi in Cyprus to authorize dispatching 100 additional triremes beyond those already under their command.

The transfer of the Athenian fleet from Cyprus to Egypt undoubtedly triggered a significant response from the Persians. Feeling threatened, Artaxerxes attempted to involve the Spartans to create a distraction. After their refusal (cf. 3), he proceeded to organize a military counterattack (cf. 4).

1.3 The initial unit of the Athenian forces

Thucydides states that the fleet of 200 triremes operating in Cyprus left the island and moved to Egypt (Thuc. 1.104: οἱ δὲ (ἔτυχον γὰρ ἐς Κύπρον στρατευόμενοι ναυσὶ διακοσίαις αὐτῶν τε καὶ τῶν συμμάχων) ἦλθον ἀπολιπόντες τὴν Κύπρον). This was an allied fleet, comprising forces not only from Athens but also from other city-states of the Delian League.¹²

According to Diodorus, the Athenian decree authorized provisions for 300 triremes (Diod. 11.71.5: οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ... ἐψηφίσαντο τριακοσίαις τριήρεσι βοηθεῖν τοῖς Αἰγυπτίοις). A few paragraphs later, he records that the Athenians reached Egypt with 200 ships (Diod. 11.74.3: καταπλευσάντων δὲ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν Αἴγυπτον μετὰ διακοσίων νεῶν). It is possible that while the decree authorized aid of 300 triremes, the only ships available at the time were those in Cyprus—200 vessels, as both Thucydides and Diodorus agree—and thus the fleet moved with these, with provisions made for an additional 100.

A completely different account is offered by Ctesias, who cites a fleet of only 40 ships (Ctes. XIV 36). A total aid of 40 ships would not have provoked a strong Persian reaction, so interpreting Ctesias' figure as the entire fleet is clearly incorrect. However, he might be accurate if referring to the initial assistance that reached the Nile. After the

¹⁰ P. J. Rhodes, "The Delian League to 449 B.C." [in:] D. M. Lewis et al. (eds.), *The Fifth Century B.C.*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press, 1992 [The Cambridge Ancient History], pp. 34-61, p. 50.

¹¹ P. J. Rhodes, "The Delian League to 449 B.C.", (no. 10), p. 52.

¹² J. P. Nudell *Accustomed to Obedience?: Classical Ionia and the Aegean World, 480-294 BCE*, University of Michigan: Michigan Press, 2023, p. 33.

decision to operate in Egypt—and given that the decree was to be executed swiftly to preempt any Persian attack—not all ships would have been ready to sail simultaneously on such short notice. Possibly, 40 ships were dispatched immediately, while the remainder followed days or weeks later. This initial dispatch of 40 Athenian ships would have demonstrated Athens' commitment and constituted a significant reinforcement if help was urgently needed (cf. 1.1). Jan M. Libourel proposed a different interpretation; he suggested that after the initial victories, Athens might have sought to withdraw most of the fleet, leaving only 40 or 50 ships in Egypt.¹³

None of the three sources mentions any subsequent reinforcements. Neither is there any record of communication between the Athenian commander in Egypt and the city of Athens regarding follow-up campaigns to strengthen the Athenian presence. This was probably due either to logistical difficulties, to Athenian forces being otherwise engaged in Greece, or to the realization that the expedition was a strategic 'misdirection' that diverted resources from the primary goal of asserting power in Greece.¹⁴

Around the time the disaster occurred, a squadron of 50 triremes attempted to enter the Nile Delta, but these were not part of the original plan (cf. 4.3).

2. Artaxerxes' reaction to the outbreak of the revolt

Both Thucydides and Ctesias agree that the dispatch of Athenian forces occurred before any reaction from Artaxerxes. This suggests that, with his hands full due to the revolt in Bactria, Artaxerxes only acted once he became aware of Athens' involvement in the Egyptian revolt—a development that posed a serious threat to Persian control in Egypt.

In Thucydides' account, Artaxerxes delayed his response until well after the Athenians had arrived in Egypt (Thucydides does not mention Achaemenes at all). He eventually asserted control over the region, but only after Sparta refused to cooperate (cf. 3). In 1.104, the Athenians are described as sailing up the Nile to Memphis and participating in the siege, but not in any pitched battle. It has been suggested that this portrayal implies the Athenians' involvement was not necessary.¹⁵

Continuing the narrative, the topic sentence of paragraph 1.109 describes the Athenians fighting a fierce war (Thuc. 1.104: οἱ δ' ἐν τῇ Αἰγύπτῳ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἐπέμενον, καὶ αὐτοῖς πολλὰ ἰδέαι πολέμων κατέστησαν). This sentence refers to the entire duration of the campaign, from the arrival of the Athenian troops until the final catastrophe. Thus, the Athenians did not merely siege the citadel of Memphis but also conducted raids.

The only direct evidence of raids is the epigraph M-L 33 (I. G., I², 929),¹⁶ which records that in the year 460-459 Athens suffered casualties in Cyprus, Egypt, Phoenicia, Halieis, Aigina, and Megara.¹⁷ Based on this inscription, R. J. Rhodes has suggested that Cyprus, Egypt, and Phoenicia reflect a chronological sequence: initially, Athenian forces fought in Cyprus, then moved to Egypt, then conducted a raid in Phoenicia—an event not mentioned elsewhere.¹⁸

According to Ctesias (F XIV 36), Artaxerxes intended to lead the campaign himself but was prevented by his advisors. Instead, Achaemenides, another member of

¹³ Jan. M. Libourel, "The Athenian Disaster in Egypt." *The American Journal of Philology*, vol. 92, no. 4, 1971, pp. 605-15. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/292666>. (Accessed 25 May 2025).

¹⁴ G. L. Huxley, "Thucydides on the Growth of Athenian Power." [in:] *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, vol. 83C, 1983, pp. 191-204, p. 193. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25506099>. (Accessed 2 June 2025).

¹⁵ Dan'el Khan, "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt", (no. 1), p. 432.

¹⁶ Jan M. Libourel, "The Athenian Disaster in Egypt." *The American Journal of Philology*, (no.13), p. 606.

¹⁷ D. M. Lewis, "Sources, Chronology, Method." [in:] D. M. Lewis et al. (eds.), *The Fifth Century B.C.*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press, 1992 [The Cambridge Ancient History], pp. 1-14, p. 13.

¹⁸ P. J. Rhodes, "The Delian League to 449 B.C.", (no. 10), pp. 51-2.

the royal family, was appointed commander.¹⁹ Achaemenides led an army of 400,000 infantry and 80 ships. Inaros and the Athenians won the ensuing battle, capturing twenty Persian ships along with their crews, while thirty ships were lost in the Nile. Ctesias does not mention the fate of the remaining thirty ships. Achaemenides was killed in the battle.

Diodorus' account differs regarding the timing of Artaxerxes' reaction. In his narrative, the king responded immediately upon learning of the revolt in Egypt.

Diodorus 11.73.6:

Ἀρταξέρξης δὲ πυθόμενος τὴν ἀπόστασιν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τὰς εἰς τὸν πόλεμον παρασκευάς, ἔκρινε δεῖν τῷ μεγέθει τῶν δυνάμεων ὑπερᾶραι τοὺς Αἰγυπτίους. εὐθύς οὖν ἐξ ἀπασῶν τῶν σατραπειῶν κατέλεγε στρατιώτας καὶ ναῦς κατεσκεύαζε, καὶ τῆς ἄλλης ἀπάσης παρασκευῆς ἐπιμέλειαν ἐποιεῖτο. καὶ τὰ μὲν κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον ἐν τούτοις ἦν.

Achaemenes was appointed to command the Persian forces,²⁰ which consisted of approximately 300,000 infantry and cavalry troops.

Diodorus 11.74.1:

...ἐπὶ δὲ τούτων Ἀρταξέρξης μὲν ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν κατέστησε στρατηγὸν ἐπὶ τὸν πρὸς Αἰγυπτίους πόλεμον Ἀχαιμένην τὸν Δαρείου μὲν υἱόν, ἑαυτοῦ δὲ θεῖον· τούτῳ δὲ παραδοὺς στρατιωτῶν ἱππέων τε καὶ πεζῶν ὑπὲρ τὰς τριάκοντα μυριάδας προσέταξε καταπολεμῆσαι τοὺς Αἰγυπτίους.

The Persian forces stationed near the Nile, preparing for the upcoming battle. Inaros had gathered his troops from Egypt and Libya and awaited reinforcements from the Athenians.

Diodorus 11.74.2:

οὗτος μὲν οὖν ἐπειδὴ κατήντησεν εἰς Αἴγυπτον, κατεστρατοπέδευσε πλησίον τοῦ Νείλου, καὶ τὴν δύναμιν ἐκ τῆς ὁδοιπορίας ἀναλαβὼν παρεσκευάζετο τὰ πρὸς τὴν μάχην· οἱ δ' Αἰγύπτιοι συνηθροικότες ἐκ τῆς Λιβύης καὶ τῆς Αἰγύπτου τὴν δύναμιν, ἀνέμενον τὴν παρὰ τῶν Ἀθηναίων συμμαχίαν.

Achaemenes did not attack immediately upon reaching the Nile, choosing instead to let his army rest—thus forfeiting the element of surprise and the advantage of an ambush. This hesitation benefited the Egyptian side, which was able to defeat the Persian forces. Given that the Persians were aware of Athens' decision to ally with Inaros, Diodorus criticizes Achaemenes for his lack of strategic foresight.

Despite the larger size of the Persian army, the Athenians won the battle. The surviving Persian troops were pursued and sought refuge in the White Castle of Memphis, where the siege then began.

Diodorus 11.74.4

πολλοῦ δὲ κατὰ τὴν φυγὴν γενομένου φόνου, τὸ τελευταῖον οἱ μὲν Πέρσαι τὸ πλέον μέρος τῆς δυνάμεως ἀποβαλόντες κατέφυγον ἐπὶ τὸ καλούμενον Λευκὸν τεῖχος, οἱ δ' Ἀθηναῖοι ταῖς ἰδίαις ἀνδραγαθίαις νίκημα περιπεποιημένοι συνεδίωξαν τοὺς βαρβάρους εἰς τὸ προκείμενον χωρίον, καὶ οὐκ ἀφίσταντο τῆς πολιορκίας.

¹⁹ J.M. Bigwood, 'Ctesias' account of the revolt of Inarus', [in:] *Phoenix* vol. 30, no. 1, 1976. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/1088018>. (Accessed 25 May 2025), pp. 7-9.

²⁰ Achaemenes had been the satrap of Egypt since the Egyptian revolt of 486-4; cf P. Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2002, p. 574.

3. Artaxerxes' embassy in Sparta

After the initial successes of the Athenians and Inaros, including the defeat of Achaemenes (or Achaemenides), Artaxerxes attempted to create a diversion in mainland Greece. A Persian envoy approached Sparta, offering money in exchange for a raid on Attica designed to force Athens to withdraw its forces from Egypt to defend its homeland. However, the Persian plan failed as the Spartans refused the offer. Thucydides and Diodorus concur with the key details of this event.

Thucydides, 1.109

τὸ μὲν γὰρ πρῶτον ἐκράτουν τῆς Αἰγύπτου οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ βασιλεὺς πέμπει ἐς Λακεδαίμονα Μεγάβαζον ἄνδρα Πέρσῃν χρήματα ἔχοντα, ὅπως ἐς τὴν Ἀττικὴν ἐσβαλεῖν πεισθέντων τῶν Πελοποννησίων ἀπ' Αἰγύπτου ἀπαγάγοι Ἀθηναίους. ὥς δὲ αὐτῷ οὐ προυχώρει καὶ τὰ χρήματα ἄλλως ἀνηλοῦτο, ὁ μὲν Μεγάβαζος καὶ τὰ λοιπὰ τῶν χρημάτων πάλιν ἐς τὴν Ἀσίαν ἀνεκομίσθη

Diodorus 1.74.5-6

[5] Ἀρταξέρξης δὲ πυθόμενος τὴν τῶν ἰδίων ἦτταν, τὸ μὲν πρῶτον ἀπέστειλε τινὰς τῶν φίλων μετὰ πολλῶν χρημάτων εἰς τὴν Λακεδαίμονα, καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους ἡξίου πόλεμον ἐξενεγκεῖν τοῖς Ἀθηναίοις, νομίζων οὕτω τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ νικῶντας Ἀθηναίους ἀποπλεύσειν εἰς τὰς Ἀθήνας βοηθήσοντας τῇ πατρίδι. [6] τῶν δὲ Λακεδαιμονίων οὔτε χρήματα δεξαμένων οὔτε ἄλλως προσεχόντων τοῖς ὑπὸ Περσῶν ἀξιουμένοις ἀπογνοὺς τὴν ἀπὸ τῶν Λακεδαιμονίων βοήθειαν ὁ Ἀρταξέρξης ἄλλας δυνάμεις παρεσκευάζετο: ἐπιστήσας δὲ αὐτοῖς ἡγεμόνας Ἀρτάβαζον καὶ Μεγάβυζον, ἄνδρας ἀρετῇ διαφέροντας, ἐξέπεμψε πολεμήσοντας τοῖς Αἰγυπτίοις.

Two notable differences emerge between the accounts:

1. Thucydides names the Persian envoy as Megabazus, while Diodorus refers more vaguely to “friends of Artaxerxes.” It makes sense to follow Diodorus here, as these envoys were likely close associates of the king. The mission may have been conducted in secrecy.
2. Thucydides adds an important detail: the Persian envoy departed Sparta after having spent part of the money. He does not specify who received these funds or their exact purpose. It is, however, certain that the money was intended for individuals willing to collaborate with Persia or those aiming to overthrow democracy in Athens.

The fact that the Persian king attempted to exploit the rivalry between Athens and Sparta highlights just how significant a threat the Athenian presence in Egypt posed. Notably, during the time the Athenian fleet was stationed in Cyprus—prior to involvement in Egypt—there is no evidence that Persia sought to stir conflict in mainland Greece as a distraction.

Ctesias, by contrast, makes no mention of this event. Although he had access to sources unavailable to Thucydides and Diodorus—such as imperial archives and oral accounts²¹—he seemingly lacked reliable firsthand information from the Greek city-states of mainland Greece and the islands, which Thucydides had.

It is improbable that a man of Ctesias' rank and connections did not have copies of Thucydides or Diodorus at hand. His omission of the event likely reflects the secretive nature of the diplomatic mission, known only to a select few within Artaxerxes' trusted circle. Given that the outcome was uncertain, and the failure of the mission

²¹ Jan P. Stronk, *Ctesias' Persian History*, part I: Introduction, Text and Translation, , Dusseldorf: Wellem Verlag, 2010, [Reihe Geschichte], pp.15-30.

embarrassing, the matter may have been deliberately downplayed or omitted from court records.

This diplomatic failure forced Persia to pursue a “plan B,” assembling large military forces in Egypt.

4. The end of the revolt

4.1. The operations of Megabyzus in Egypt

According to Thucydides, Megabyzus, son of Zopyrus, was appointed commander of the expedition. Although no exact numbers are given, the force was described as large. Megabyzus lifted the siege of Memphis and drove the Egyptians and Athenians away from the city. Ultimately, they were pushed back to the island of Prosopitis, located in the southern Nile delta,²² where they endured a siege lasting a year and a half.

Thucydides 1.109

Μεγάβυζον δὲ τὸν Ζωπύρου πέμπει ἄνδρα Πέρσῃν μετὰ στρατιᾶς πολλῆς: ὃς ἀφικόμενος κατὰ γῆν τοὺς τε Αἰγυπτίους καὶ τοὺς ξυμμάχους μάχῃ ἐκράτησε καὶ ἐκ τῆς Μέμφιδος ἐξήλασε τοὺς Ἕλληνας καὶ τέλος ἐς Προσωπίτιδα τὴν νῆσον κατέκλῃσε καὶ ἐπολιόρκει ἐν αὐτῇ ἐνιαυτὸν καὶ ἕξ μῆνας

Diodorus’ account provides more detail, naming two generals: Artabazus and Megabyzus and reporting an army of 300,000 men and 300 ships. Diodorus also highlights the extensive preparations the Persian army underwent before the campaign.

Diodorus 11.75

ἐπὶ δὲ τούτων κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἀρτάβαζος καὶ Μεγάβυζος ἐκπεμφθέντες ἐπὶ τὸν πρὸς Αἰγυπτίους πόλεμον ἀνέβησαν ἐκ τῆς Περσίδος, ἔχοντες στρατιώτας ἵππεῖς τε καὶ πεζοὺς πλείους τῶν τριάκοντα μυριάδων. [2] ὥς δ’ ἦλθον εἰς Κιλικίαν καὶ Φοινίκην, τὰς μὲν πεζὰς δυνάμεις ἀνελάμβανον ἐκ τῆς ὁδοιπορίας, ναῦς δὲ προσέταξαν κατασκευάζειν τοῖς τε Κυπρίοις καὶ Φοίνιξι καὶ τοῖς τὴν Κιλικίαν οἰκοῦσι. καταρτισθεῖσιν δὲ τριήρων τριακοσίων, ταύτας ἐκόσμησαν ἐπιβάταις τε τοῖς κρατίστοις καὶ ὅπλοις καὶ βέλεσι καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς πρὸς ναυμαχίαν χρησίμοις. [3] οὗτοι μὲν οὖν περὶ τὰς παρασκευὰς ἐγίνοντο καὶ γυμνασίας τῶν στρατιωτῶν ἐποιοῦντο καὶ συνείθιζον ἅπαντας ταῖς πολεμικαῖς ἐμπειρίαις, καὶ περὶ ταῦτα διέτριψαν σχεδὸν τι τὸν ὑποκείμενον ἐνιαυτόν: [4] οἱ δὲ κατὰ τὴν Αἴγυπτον Ἀθηναῖοι τοὺς περὶ τὴν Μέμφιν καταφυγόντας εἰς τὸ Λευκὸν τεῖχος ἐπολιόρκουν: ἀμυνομένων δὲ τῶν Περσῶν εὐρώστως οὐ δυνάμενοι τὸ χωρίον ἐλεῖν, ἔμειναν ἐπὶ τῆς πολιορκίας τὸν ἐνιαυτόν.

After describing the Persian army, Diodorus recounts their successes on the battlefield. First, the siege of Memphis was lifted, and then the Persians pushed their opponents toward the island of Prosopitis, where the Athenian fleet was stationed. The Persians then diverted the waters surrounding the island, allowing their infantry to access it and effectively besiege the Athenian forces.

Diodorus 11.77

ἐπὶ δὲ τούτων κατὰ μὲν τὴν Ἀσίαν οἱ τῶν Περσῶν στρατηγοὶ διαβάντες ἐπὶ τὴν Κιλικίαν ναῦς μὲν κατεσκεύασαν τριακοσίας κεκοσμημένας καλῶς πρὸς τὴν πολεμικὴν χρεῖαν, τὸ δὲ πεζὸν στρατόπεδον λαβόντες προῆγον πεζῇ διὰ Συρίας καὶ Φοινίκης: συμπαραπλέοντος δὲ καὶ τοῦ στόλου τῇ πεζῇ στρατιᾷ κατήντησαν εἰς Μέμφιν τῆς Αἰγύπτου. [2] καὶ τὸ μὲν πρῶτον τὴν πολιορκίαν τοῦ Λευκοῦ

²² P. J. Rhodes, “The Delian League to 449 B.C.”, (no. 10), p. 51.

τείχους ἔλυσαν, καταπληξάμενοι τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς Ἀθηναίους: μετὰ δὲ ταῦτα ἐμφρόνως βουλευσάμενοι κατὰ στόμα μὲν παρατάττεσθαι διέκλινον, στρατηγήμασι δὲ ἐφιλοτιμοῦντο καταλῦσαι τὸν πόλεμον. διόπερ καὶ τῶν Ἀττικῶν νεῶν ὀρμουσῶν ἐν τῇ Προσωπίτιδι λεγομένη νήσῳ, τὸν περιρρέοντα ποταμὸν διώρυξι διαλαβόντες ἤπειρον ἐποίησαν τὴν νῆσον.

When the Egyptians realized that the waters had been drained, signaling the loss of their cause, many deserted their allies and defected to the Persian side. Foreseeing their imminent defeat, the Athenians set their ships on fire, preparing to fight a final battle against the Persians and to be remembered as heroes.

Diodorus 11.77.3-4

τῶν δὲ νεῶν ἄφνω καθιζουσῶν ἐπὶ ξηρὰν τὴν γῆν, οἱ μὲν Αἰγύπτιοι καταπλαγέντες ἐγκατέλιπον τοὺς Ἀθηναίους καὶ πρὸς τοὺς Πέρσας διελύσαντο: οἱ δὲ Ἀθηναῖοι συμμάχων ὄντες ἔρημοι καὶ τὰς ναῦς ὀρῶντες ἀχρήστους γεγενημένας, ταύτας μὲν ἐνέπρησαν, ὅπως μὴ τοῖς πολεμίοις ὑποχείριοι γενηθῶσιν, αὐτοὶ δὲ οὐ καταπλαγέντες τὴν δεινότητα τῆς περιστάσεως παρεκάλουν ἀλλήλους μηδὲν ἀνάξιον πρᾶξαι τῶν προκατειργασμένων ἀγώνων. διόπερ ταῖς ἀρεταῖς ὑπερβαλλόμενοι τοὺς ἐν Θερμοπύλαις ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποθανόντας, ἐτοίμως εἶχον διαγωνίζεσθαι πρὸς τοὺς πολεμίους.

Artabazus and Megabyzus, the Persian generals, recognized that the Athenians preferred death in battle over surrender. They therefore proposed a truce: if the Athenians agreed to depart, they would be allowed to return home unharmed. Accepting these terms, the Athenians withdrew and returned home safely. Although Diodorus does not specify the length of the siege, the flow of his narrative suggests it lasted only a few days or weeks.

Diodorus 11.77.4-5

οἱ δὲ στρατηγοὶ τῶν Περσῶν Ἀρτάβαζος καὶ Μεγάβυζος, ὀρῶντες τὴν ὑπερβολὴν τῆς εὐτολμίας τῶν πολεμίων καὶ λογισάμενοι, διότι τούτους οὐ δυνατόν ἀνελεῖν ἄνευ τοῦ πολλὰς μυριάδας ἀποβαλεῖν τῶν ιδίων, σπονδὰς ἔθεντο πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, καθ' ἃς ἔδει χωρὶς κινδύνων ἀπελθεῖν αὐτοὺς ἐκ τῆς Αἰγύπτου. οἱ μὲν οὖν Ἀθηναῖοι διὰ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν τυχόντες τῆς σωτηρίας ἀπῆλθον ἐκ τῆς Αἰγύπτου, καὶ διὰ τῆς Λιβύης εἰς Κυρήνην ἀπελθόντες ἐσώθησαν παραδόξως εἰς τὴν πατρίδα.

Ctesias' account (F XIV, 38) presents a markedly different version. According to him, the Athenians held a position deemed impossible to conquer. Megabyzus, therefore, considered it wiser to negotiate a pact with Inaros and the Athenians, agreeing that they would return home unharmed and without punishment for their involvement in the Egyptian affair. The Greeks and Inaros were then taken to Artaxerxes. Despite Megabyzus' assurances, promising safe surrender and a peaceful return for the Greeks, the outcome remains unclear.

4.2. The dispatchment of 50 Athenian ships

This piece of information is attested only by Thucydides. He mentions the arrival of 50 Athenian triremes in Egypt only after the final battle had been fought and the Athenians were annihilated by the Persians.²³ A squadron of 50 ships was no small force, but the

²³ Wallace, William. "The Egyptian Expedition and the Chronology of the Decade 460-450 B.C." *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 67, 1936, pp. 252-60. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/283240>. (Accessed 5 July 2025).

purpose of their mission is not specified. It is possible that the Athenians, aware of the ongoing siege, were dispatched to engage the Persian army if necessary and to attempt to relieve the besieged forces.²⁴

The fact that the enemy was confined to a small area for a year and a half allowed the Persians sufficient time to clear most of Egypt of resistance, except for the territory controlled by Amyrtaios. There is no evidence that the 50 Athenian ships had any coordination or common plan with him. Even if the siege had been broken, Inaros would have had nowhere to turn except Amyrtaios. Given the circumstances, the revolt in Egypt was effectively over and the squadron was essentially on a rescue mission.

Thucydides, 1.110

ἐκ δὲ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς ἄλλης ξυμμαχίδος πεντήκοντα τριήρεις διάδοχοι πλέουσai ἐς Αἴγυπτον ἔσχον κατὰ τὸ Μενδήσιον κέρας, οὐκ εἰδότες τῶν γεγονότων οὐδέν· καὶ αὐτοῖς ἔκ τε γῆς ἐπιπεσόντες πεζοὶ καὶ ἐκ θαλάσσης Φοινίκων ναυτικὸν διέφθειραν τὰς πολλὰς τῶν νεῶν, αἱ δ' ἐλάσσους διέφυγον πάλιν.

4.3. Survivors

Concerning the Greeks who survived until the end, Thucydides generally states that very few escaped, making their way through Libya to Cyrene (Thuc. 1.110: οὕτω μὲν τὰ τῶν Ἑλλήνων πράγματα ἐφθάρη ἐξ ἔτη πολεμήσαντα· καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν πορευόμενοι διὰ τῆς Λιβύης ἐς Κυρήνην ἐσώθησαν, οἱ δὲ πλεῖστοι ἀπώλοντο). Diodorus, on the other hand, attributes their survival to a pact made with the Persians, which allowed the Athenians to leave Egypt and travel safely through Libya to Cyrene before eventually reaching home (Diod. 11.77.5: οἱ μὲν οὖν Ἀθηναῖοι διὰ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν τυχόντες τῆς σωτηρίας ἀπῆλθον ἐκ τῆς Αἰγύπτου, καὶ διὰ τῆς Λιβύης εἰς Κυρήνην ἀπελθόντες ἐσώθησαν παραδόξως εἰς τὴν πατρίδα).

Westlake has proposed that multiple raids may have taken place during the six years of the expedition, with some ships returning to Athens along with their crews, thus escaping the fate described by Ctesias.²⁵

According to Ctesias (F XIV 38), however, the Greeks were not permitted to return home after surrender but were taken to Artaxerxes alongside Inaros. Megabyzus may have displayed the captured Greeks to justify the lengthy siege thinking that they would be released afterwards. This didn't happen. Continuing the narrative (F XIV 39), Ctesias recounts that five years after the end of the revolt Amystris, mother of the slain Achaemenides, captured Inaros and 50 Greeks and had them killed in revenge for her son's death.

Conclusions

1. Authors' purposes and limitations

Each author shaped their narrative according to the aims of their work and the scope of their sources. Thucydides, though likely aware of or able to access more information about the Egyptian expedition, devoted only two paragraphs to it because his primary focus was the Peloponnesian War. Thus, it is unfair to criticize him for not providing a comprehensive account of the campaign. Ctesias makes no mention of the failed Persian diplomatic attempt with Sparta, reflecting his limited access to Greek sources and his perspective which was rooted in Persian imperial viewpoints. Diodorus, aiming for a

²⁴ cf. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, vol. I: Books I-III, Oxford: Clarendon Press 2003, p. 177

²⁵ H. D. Westlake, "Thucydides and the Athenian Disaster in Egypt", (no. 3), p. 211

universal history, provides a more detailed and extended narrative, consistent with his broader historiographical ambitions.

2. Despite the differences, the accounts are complementary

While there are differences among the three accounts, these variations are largely reconcilable. Rather than competing, the narratives of Thucydides, Diodorus, and Ctesias complement one another, each contributing unique details that enrich the overall understanding of the events.

3. Indispensability of Ctesias

Ctesias' account is indispensable for a fuller comprehension of the Athenian involvement in Egypt because it preserves information that would otherwise have been lost. His Persian-focused viewpoint adds insight not found in the Greek sources.

4. Impact on Athens and Persia

None of the authors discusses the expedition's aftermath in detail, either for Athens or the Persian Empire. According to Rhodes, Athens was not severely affected by the defeat.²⁶ In contrast, G. E. M. de Ste. Croix argues that Athens was at its peak during 457–454 BCE, just before the catastrophe,²⁷ a view supported by Hornblower, who describes the campaign as “the Athenian Vietnam.”²⁸ Athens' resources were undoubtedly stretched to the limit: the Delian League's treasury was moved from Delos to Athens in 453 BCE, possibly in anticipation of a Persian counterattack,²⁹ and Athens refrained from further involvement in Cyprus for some years.³⁰ Nevertheless, Athens, under similar circumstances, demonstrated military resilience; for instance, she rebuilt her fleet after the Sicilian defeat and went on to win at Arginousae in 406 BCE.

On the Persian side, despite their victory, Artaxerxes quickly sought peace after Athens dispatched a squadron of 60 triremes to support Amyrtaios (Thucydides 1.112.3). This underscores the Great King's determination to prevent further Athenian interference in Egypt.

Bibliography

Works cited

- Jan P. Stronk, *Ctesias' Persian History*, part I: Introduction, Text and Translation, Dusseldorf: Wellem Verlag, 2010, [Reihe Geschichte], pp. 338-340.
- Diodorus Siculus, vol.4-8, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd. [Diodorus of Sicily in Twelve Volumes], <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0083> (Accessed 21 May 2025).
- Thucydides, *Historiae* in two volumes. Oxford University Press 1942. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0199> (Accessed 21 May 2025).

²⁶ P. J. Rhodes, “The Delian League to 449 B.C.”, (no. 10), p. 54.

²⁷ G. E. M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, London: Duckworth, p. 60.

²⁸ S. Hornblower, *The Greek world 479-323 BC*, (no. 8), p. 64.

²⁹ P. J. Rhodes, “The Delian League to 449 B.C.”, (no. 10), p. 51.

³⁰ Barns, John. “Cimon and the First Athenian Expedition to Cyprus.” *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 2, no. 2, 1953, pp. 163–76, JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4434343>. (Accessed 2 June 2025), p. 171.

Article aids

- Barns, John. "Cimon and the First Athenian Expedition to Cyprus." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 2, no. 2, 1953, pp. 163–76. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/4434343> (Accessed 2 June 2025).
- J. M. Bigwood. "Ctesias' Account of the Revolt of Inarus." *Phoenix*, vol. 30, no. 1, 1976, pp. 1–25. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/1088018> (Accessed 25 May 2025).
- P. Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2002.
- Cloché, Paul. "LA POLITIQUE EXTÉRIEURE D'ATHÈNES DE 462 A 454 AVANT J. C. (Suite)." [in:] *L'Antiquit  Classique*, vol. 11, no. 2, 1942, pp. 213-33. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/41642678> (Accessed 3 June 2025).
- S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, vol. I: Books I-III, Oxford: Clarendon Press 2003.
- Simon Hornblower, *The Greek World, 479-323 BC*, New York: Routledge, ³2002.
- G. L. Huxley, "Thucydides on the Growth of Athenian Power." [in:] *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, vol. 83C, 1983, pp. 191-204, p. 193. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/25506099> (Accessed 2 June 2025).
- Dan'el Kahn, "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt." *The Classical Quarterly*, vol. 58, no. 2, 2008, pp. 424–40. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/27564174> (Accessed 3 June 2025).
- D. M. Lewis, "Sources, Chronology, Method." [in:] D. M. Lewis et al. (eds.), *The Fifth Century B.C.*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press, ²1992 [The Cambridge Ancient History], pp. 1-14.
- Jan M. Libourel, "The Athenian Disaster in Egypt." *The American Journal of Philology*, vol. 92, no. 4, 1971, pp. 605–15. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/292666> (Accessed 25 May 2025).
- Franco Montanari, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας*, trans. Σπύρος Κουτράκης, Δημήτρα Κουκουζίνα, Κατερίνα Σιββά, Thessaloniki: University Studio Press, 2010.
- J. P. Nudell, *Accustomed to Obedience?: Classical Ionia and the Aegean World, 480–294 BCE*, University of Michigan: Michigan Press, 2023.
- P. J. Rhodes, "The Delian League to 449 B.C." [in:] D. M. Lewis et al. (eds.), *The Fifth Century B.C.*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press, ²1992 [The Cambridge Ancient History], pp. 34-61.
- P. J. Rhodes, "The Athenian Revolution" [in:] D. M. Lewis et al. (eds.), *The Fifth Century B.C.*, vol. V, Cambridge: Cambridge University Press, ²1992 [The Cambridge Ancient History], pp. 62-95.
- Jan P. Stronk, *Ctesias' Persian History*, part I: Introduction, Text and Translation, , Dusseldorf: Wellem Verlag, 2010, [Reihe Geschichte].
- W. Wallace, "The Egyptian Expedition and the Chronology of the Decade 460-450 B.C." [in:] *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 67, 1936, pp. 252–60. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/283240> (Accessed 5 July 2025).
- H. D. Westlake, "Thucydides and the Athenian Disaster in Egypt." *Classical Philology*, vol. 45, no. 4, 1950, pp. 209–16. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/265853> (Accessed 25 May 2025).
- Ste. Croix, G. E. M. de, *The Origins of the Peloponnesian War*, London: Duckworth, 1972.

Ευρετήριο

- Αγγελάκη-Ρουκ Κατερίνα 104, 121
Αγγελάτος Δημήτρης 113, 116, 120
Αγγελής Δημήτρης 30
Αθανασιάδης Ηλίας 106, 120
Αθανασόπουλος Βαγγέλης 42, 48, 110, 116, 130, 143
Αθηνά 64
Αίας 63
Αινείας 64
Αισχύλος (Aeschylus) 63, 170
Αλέξανδρος (Μέγας) 78
Αλεξάνδρου Άρης 18
Αλμπάνης Γεώργιος 157
Αμούργης Αθηνόδωρος-Ιωάννης 9-16
Αναγνώστου Λευτέρης 104, 123
Αναστασιάδης Δημήτριος 161
Ανδρειωμένος Γιώργος 4, 6, 9, 18, 26, 130, 134, 143, 144, 146, 150, 162, 167
Ανθήλης Τάκης 143, 144
Αντζουλής Ανδρέας Π. 113, 116
Αντισθένης (Antisthène) 98, 122
Απολλώνιος ο Ρόδιος (Apollonius) 95, 97, 99, 101, 102, 110, 114, 120
Αποστολάκης Γιάννης Μ. 110, 116
Αποστολίδου Βενετία 17, 26
Αράκης Γιώργος 88, 91, 93
Αρανίτσης Ευγένιος 91
Αραπόγλου Ελευθερία (Eleftheria Arapoglou) 58, 59
Αργέστη Ελένη 145
Αργυρίου Αλέξανδρος 19, 48, 111, 113, 117, 118
Αριστοτέλης (Aristote) 97, 98, 102, 103, 106, 120, 122
Αρκουδέας Κώστας 92
Αρμάος Δημήτρης 88, 93, 132, 145
Αρτάβαζος 175, 176, 177
Άρτεμις 64
Αρχάκης Αργύρης 62, 69
Αρχιμήδης 73
Άσιμος Νικόλας 21
Ασκληπιός 64
Ασλάνογλου Νίκος-Αλέξης 88
Αυγέρης Μάρκος 163
Αυγερίδης Μάνος 21, 26
Αυγερινού Σοφία 53
Αφεντουλίδου Άννα 17-27
Αχιλλέας 63, 64
Βαβαρούτσου Μαριλίνα 29-40
Βαγενάς Νάσος 23, 26
Βακαλό Ελένη 131, 144
Βακά-Brown Δημήτρα (Demetra Vaka Brown) 58, 59
Βακχυλίδης 95, 97, 102
Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 23, 96, 113, 116, 118
Βαμβακάς Βασίλης 19, 26
Βαρβιτσιώτης Τάκης 126, 145, 150
Βαρβούνης Μιχαήλ Γ. 25
Βάρδα Χριστίνα 158
Βαρίκας Βάσος 17
Βάρναλης Κώστας 17, 18, 113, 118
Βασιάδη Άννα 135, 149
Βασιλείος Β' 71
Βεελζεβούλ 77
Βελουδής Γιώργος 98, 99, 104, 109, 116
Βενιζέλος Ελευθέριος (βενιζελικός, φιλοβενιζελικός, αντιβενιζελικός) 9, 10, 11, 13, 15, 31
Βεργωτής Παναγιώτης 96, 116
Βησσαρίων 72, 73, 74, 75, 78
Βιλλαράς Γιάννης 96, 118
Βιτσαζής Βασίλης 132, 133, 134, 145, 146, 149
Βλαβιανός Χάρης 91, 135, 149
Βλάχος Ιωάννης-Ανδρέας 128, 150
Βογιατζάκη Εύη 112, 116
Βορρές Ίων 133, 134, 145, 146
Βούλγαρης Γιάννης 19, 20, 26
Βουλπιώτης Λέανδρος (ψευδώνυμο της Μάρης Θεοδοσοπούλου) 24
Βουρνάς Αργύρης 134, 146, 150
Βουρνάς Θοδωρής 135, 146, 151
Βουρνάς Τάσος 163
Βρεττάκος Νικηφόρος 31
Γαζή Έφη 21, 26
Γαλανάκη Ρέα 89, 92
Γαλάνης Δ. Χ. 126, 141, 151
Γαλάνης Κωνσταντίνος 41-52
Γελαδάρης Πανάγος 157
Γεμιστός Πλήθων Γεώργιος 71
Γεννατάς Κ. 19
Γερμανία (προσωποποιημένη) 110
Γεωργακοπούλου Αλεξάνδρα 34, 39
Γεωργής Γ. 133, 145
Γεωργιάδης 12
Γεωργοπούλου Παγώνα 53-59
Γιανναράς Αναστάσιος 128, 150
Γιαννιός Νικόλαος 9, 10, 15, 16
Γιαννούλη Αικατερίνη 14, 15
Γιατρομανωλάκης Γιώργης 91
Γιούγκερμαν 44
Γιωργούδης Ντίνος 19
Γιάτσος Νίκος 137

Γκόλφης Ρήγας 12
 Γκόνης Θωδωρής 91
 Γλύστρας Δημήτρης 19, 26
 Γονατάς Στυλιανός 11
 Γουδέλης Γιάννης 91
 Γουδέλης Τάσος 91
 Γούναρης Δημήτριος 11
 Γούτσος Διονύσης (Dionysis Goutsos) 29, 30, 31, 34, 39, 62, 63, 69
 Γρηγοροπούλου Μαρίνα 4
 Γρίμπα Χρ. 99, 120
 Γώγου Κατερίνα 21

Δαββέτας Νίκος 92
 Δαλακούρα Βερονίκη 91
 Δάλλας Γιάννης 18, 110, 116
 Δάνδολος Στέφανος 92
 Δανιήλ 83
 Δανιήλ Γ. 143, 144
 Δάρδανος Γιώργος 99, 122
 Δαρείος Ι (Darius I) 170, 174
 Δασκαλόπουλος Δημήτρης 21, 23, 26
 Δελγιώργη Αλεξάνδρα 92
 Δελλή Δήμητρα 4
 Δελμούζος Αλέξανδρος 9, 15
 Δέλτα Πηνελόπη 31
 Δεσποτίδης Δ. 163
 Δημάδης Κωνσταντίνος Α. 132, 150
 Δημαράς Κ. Θ. 38
 Δημητράτος Παναγής 10, 12, 15
 Δημητριάδης Φωκίων 10
 Δημητρίου Ναδίν 143
 Δημητρώνα Αγαθή 91
 Δημητρώλια Ξανθίππη 30, 39
 Δημητρώλια Τιτίκα 29, 30, 39
 Δημουλά Βασιλική (Vasiliki/Vassiliki Dimoula) 96, 106, 110, 113, 119
 Δημουλά Κική 88, 129, 130, 131, 142, 143, 144
 Διαμαντόπουλος Α. Ν. 79
 Διαμαντούρος Νικηφόρος 20, 26
 Δίας 102
 Δικαιοσύνη (αφηρ. έννοια) 112
 Δικταίος Άρης 31
 Διόδωρος (ο Σικελιώτης) (Diodorus Siculus) 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179
 Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς 103
 Διόνυσος 103
 Δούκα Μάρω 92
 Δρακονταειδής Φίλιππος 88, 93
 Δροσίνης Γεώργιος 29, 31, 34, 35, 36, 39
 Δρούλια Λουκία 161, 168

Ειδικός (ψευδώνυμο) 10, 15

Έκτορας 63
 Ελευθερία (αφηρ. έννοια) 95, 96, 99, 105, 106, 112
 Εμπεδοκλής 106, 112
 Εμπειρίκος Ανδρέας 31
 Επίχαρμος (Épicharme) 97, 99, 101, 110, 114, 120
 Ευαγγέλου Ανέστης 88, 93
 Ευγένιος Δ' 72
 Ευρύκλεια 63
 Ευστάθιος Θεσσαλονίκης 111
 Εφιάλτης (Ephialtes) 170
 Έφορος (Ephorus) 169

Ζαδές Δημοσθένης 130, 143, 149, 151
 Ζακυθηνός Δ. Α. 79
 Ζαλοκώστας Γεώργιος 23, 26
 Ζαμπαθά-Παγουλάτου Φαίδρα 143, 145, 146
 Ζήρας Αλέξης 21, 22, 23, 26, 91, 128, 134, 146
 Ζώρας Γεράσιμος Γ. 104, 116

Ηρόδοτος 85
 Ηρώδης 82
 Ήρωνας 73
 Ησαΐα Νανά 31
 Ησίοδος (ησιόδειος) 100, 111

Θεοδοσία (μάρτυς) 75
 Θεοδοσοπούλου Μάρη 17-27
 Θεόδωρος Α' 71
 Θεόδωρος Β' 71
 Θεόκριτος (Théocrite) 97, 99, 101, 110, 114, 120
 Θεοτοκάς Γιώργος 31, 39
 Θεοτόκης Κωνσταντίνος 18
 Θεοφανίδης Νίκος 164
 Θεοχάρης Γιώργος Χ. 89, 90, 91
 Θεοχάρους Θέμις 129, 132, 151, 154
 Θησέας 64
 Θουκυδίδης (Thucydides) 85, 103, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180
 Θρασυδαίος 101
 Θυέστης 78

Ιακώβ Δανιήλ Ι. 97, 120
 Ίβυκος 138, 148, 151
 Ιέρων 97, 101, 102
 Ιερωνυμάκη Θάλεια 96, 116
 Ίκαρος (Icarus) 61, 108, 109, 122, 133
 Ιορδάνογλου Μηνάς 65, 68
 Ίσαρης Αλέξανδρος 88
 Ισίδωρος Κιέβου 71-79
 Ισοκράτης (Isocrates) 169

- Ιωάννης Η' 71
 Ιωαννίδης Γ. Κ. 131, 154
 Ιωαννίδης Κλείτος 146
 Ιωαννίδου Αλεξάνδρα Δ. 163, 167
 Ιωάννου Γιώργος 31
 Ιώσηπος Φλάβιος (Flavius Josephus) 81-86

 Καβάφης Κ. Π. 18, 22, 26
 Καγιαλής Τάκης 106, 122
 Καγκιλάρης Νίκος Ι. 113, 120
 Καζάκης Ιωάννης Ν. 97, 99, 116
 Καζαντζάκης Νίκος 31
 Καίσαρ Μαρία 97, 120
 Κακριδής Ι. 8. 95, 97, 116
 Καλαμαράς Κ. 133
 Καλατζής Γεώργιος 157
 Κάλβος Ανδρέας (Kalvos) 18, 90, 96, 106, 110, 113, 116, 118, 119
 Καλλιγά Χ. Α. 79
 Καλογιάννης Γ. Χ. 11, 15
 Καλπούζος Γιάννης 89, 92
 Καμβύσης (Cambyses) 170
 Καμπύλη Ευαγγελία 61-70
 Καναράκης Γ. 142, 144, 145, 146
 Κανελλόπουλος Δημήτρης Γ. 91, 92
 Καντακουζηνός Γεώργιος 25
 Καπετανάκη Σοφία 4, 155
 Καραβία Τίτια 4, 9
 Καραβίας Πάνος 97, 116
 Καραβίδας Γιάννης 134, 142, 146
 Καραγάτση Μαρίνα 43, 48
 Καραγάτσης Μ. 31, 41-52
 Καραγιώργος Πάνος 110, 116
 Καραλή Αιμιλία 163, 165, 167
 Καραντώνης Αντρέας 17, 18
 Καραόγλου Χ. Α. 107, 117
 Καραπάνου Μαργαρίτα 29, 31, 33, 34, 36, 37, 39
 Καρατζάς Διονύσης 129, 142, 145
 Καρθαίος Κώστας 140
 Καρυωτάκης Κώστας Γ. 17
 Κάσδαγλης Εμμανουήλ 127, 142
 Κασίνης Κωνσταντίνος Γ. 132, 150
 Κασκάλη Δώρα 89
 Κατίγκω 57
 Κατσαβέλη Ελένη 20, 21, 27
 Κατσαφάνης Δ. Γ. 79
 Κατσιγιάννης Χρήστος 143, 144, 151
 Κατσιμής Σπύρος 131, 144
 Καψάσκης Σωκράτης 97, 119
 Καψωμένος Ερατοσθένης Γ. 107, 111, 117
 Κεντρωτής Γιώργος 87, 90, 91, 92, 93, 96, 104, 113, 117
 Κεφαλάς Ηλίας 143, 144, 145, 146

 Κεχαγιόγλου Γιώργος 25, 96, 115, 130, 142, 143
 Κίμων (Cimon) 170, 179, 180
 Κλαίρης Χρήστος 34, 39
 Κλάρα (ψευδώνυμο του Μ. Φουρτούνη) 164
 Κογιόπουλος Κωνσταντίνος 160, 161, 167
 Κοδριχάς Παναγιώτης 31
 Κοκκίνης Σπύρος 145
 Κολέζας Νικόλαος Ανδρ. 99, 111, 117
 Κολοκοτρώνη Βασιλική (Vassiliki Kolokotroni) 53, 55, 56, 57, 59
 Κονδύλης Φώντας 96, 122
 Κονομή Μ. 99, 120
 Κονομής Ν. 99, 120
 Κοντολέων Μάνος 88, 89, 92, 93
 Κοντοσόπουλος Νικόλαος 146
 Κορδάτος Γιάννης 9, 12, 14, 48
 Κορίδης Γιάννης 133, 146
 Κορνέτης Κωστής 21, 26
 Κοροβίνης Θωμάς 91, 92
 Κοσκινάς Νίκος 110, 117
 Κοσκωτάς Γιώργος 19
 Κοτζιά Ελισάβετ 20, 21, 27
 Κοτζιάς Αλέξανδρος 18
 Κουκουζίνα Δήμητρα 169, 180
 Κουλουφάκος Κώστας 18, 162, 163, 165, 166, 167
 Κουμάντος Γ. 130, 131, 133, 143, 144, 145
 Κουμουτζής Θεόφιλος 71-79
 Κούρτοβικ Δημοσθένης 21, 23, 24, 27, 137, 153
 Κουτράκης Σπύρος 169, 180
 Κουτριάνου Ελένη 9
 Κουτσοπανάγου Γιούλα 161, 168
 Κουτσούκος Νίκος 62, 69
 Κουτσουμπέλη Χλόη 89-90
 Κουτσουρέλης Κώστας 88, 90, 91, 92, 93
 Κουτσοχέρας Γιάννης 145
 Κοφίνης Γιάννης 143
 Κρανιδιώτης Νίκος 145
 Κρεμμύδας Κώστας 91, 160, 161, 163, 164, 167, 168
 Κτησίας (Ctesias) 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180
 Κυρανούδης Χρήστος 21, 27
 Κυριακίδης Αχιλλέας 91
 Κυριακοπούλου Άννα 4, 6, 18, 26, 81-86
 Κύρκος Α. 163
 Κυρτζάκη Μαρία 88, 93
 Κωνσταντίνος ΙΑ' 71, 72, 75
 Κωνσταντίνου Ευάγγελος 145, 146
 Κωστέας Κωνσταντίνος 87-94
 Κωτόπουλος Τριαντάφυλλος Η. 90, 94

 Λαδιά Ελένη 91, 92

Λαζανάς Βασίλειος 98, 112, 117
 Λαλαγιάννη Β. 54, 58, 59
 Λάμια 133
 Λάμπρος (χαρακτήρας σολωμικού έργου) 96, 113, 114, 118
 Λάσκος Βασίλης 44
 Λεβιάθαν 45
 Λειβαδίτης Τ. 162
 Λεμέσης Π. 145
 Λένης Φίλιππος 4
 Λεοντόρης Βύρων 88
 Λευκαδίτης Π. 143, 144
 Λιαντίνης Δημήτριος 110, 117
 Λιόντης Κωστής 21
 Λίτσας Φώτιος 144
 Λογγίνος 97, 102, 103, 112, 120
 Λομβάρδος (στοά στη Θεσ/νίκη) 45, 48
 Λορεντζάτος Ζήσιμος 109, 117, 137
 Λουκίδου Ευτυχία-Αλεξάνδρα 90, 91
 Λούντζης Ν. Α. 104, 116
 Λούντζης Νικόλαος 98, 113
 Λυγγούρης Νίκος 145
 Λυσιώτης Γιώργος 141, 142, 151

 Μαβίλης Λορέντζος 96, 118
 Μαθιουδάκη Εύα Μ. 91
 Μάλαμα Αθανασία 4, 6, 18, 26, 95-123
 Μαλόβρουβα Ισαβέλλα 126, 127, 141, 142, 151
 Μανδηλαράς Β. 64, 69
 Μάνεσης Αριστόβουλος 21, 27
 Μανουήλ Β' 71, 79
 Μανούσας Μ. Ι. 79
 Μάντακα-Τριφύλλη Μ. 131, 151
 Μαργώνη Βάσω 106, 120
 Μαρινάκης Γιώργος 30, 39
 Μαριαντωνάτος Ανδρέας 99, 122
 Μαριαντωνάτος Γεράσιμος Α. 104, 123
 Μαριέτος Σπύρος 96, 121
 Μαριόπουλος Θανάσης 91
 Μαριοπούλου Άννα Χ. 111, 117
 Μαρωνίτης Δ. Ν. 63, 69, 110, 111, 117, 159, 162, 168
 Μαστοράκη Τζένη 96, 120
 Μάτσης Αντ. 104, 113, 118
 Μάτσης Παύλος 140
 Μαυρίδης Τόνυ 133, 146
 Μαυρουδή Γεωργία 108, 115
 Μαυρουδής Κώστας 91, 92
 Μέντη Αρχοντούλα (Archontoula Menti) 31, 40
 Μερεντίτης Κ. 64, 69, 99, 117
 Μεριάτης Παύλος 95, 97
 Μερκούρη Μελίνα 19
 Μηνάς Κωνσταντίνος 134, 146

Μητέρα (με θεία υπόσταση) 110, 112
 Μητράς Μιχαήλ 87
 Μήτση Ευτέρπη (Efterpi Mitsi) 53, 55, 56, 57, 59
 Μηχιώτης Χαρίλαος 134, 145, 146
 Μίγγας Δημήτρης 89
 Μιχαηλίδης Κώστας 142
 Μιχαηλίδης Τεύκρος 92
 Μιχαλοπούλου Αμάντα 89, 92
 Μιχαήλς Παναγιώτης 128, 151
 Μιχόπουλος Αρ. 144, 145
 Μοσχολέα Δήμητρα 125-154
 Μοσχονάς Νικόλαος 9, 15
 Μοσχόπουλος Γεώργιος Ν. 111, 117
 Μόσχος Ευάγγελος Ν. 108, 109, 117
 Μουλλάς Παναγιώτης 18
 Μούσα 99, 101, 106, 110
 Μπακουνάκης Νίκος 23, 27, 90, 91, 92
 Μπαμπασάκης Γιώργος-Ίαρος 90, 91
 Μπαμπινιώτης Γεώργιος 34, 39, 66
 Μπελογιάννης Ν. 161
 Μπενάκης Ιωσήφ 146
 Μπεράτης Γιάννης 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39
 Μπιτζιλέκη Διονυσία 163
 Μπιτζιλέκης Δ. 162
 Μπλάνας Γιώργος 89, 91
 Μπλέτας Μ. 79
 Μποδοσάκης (Bodossaki) 159, 168
 Μπότσαρης Μάρκος 96, 114
 Μυγδάλης Λάμπρος 99, 117
 Μυριβήλης Στράτης 113, 116
 Μωρέττης Άγγελος 96, 116

 Ναούμ Ιωάννα 106, 122
 Νάσος (χαρακτήρας αφηγήματος του Μ. Καραγάτση) 46, 47, 52
 Νέρωνας 78
 Νέστορας 63
 Νιάρχος Θανάσης 31, 134, 146
 Νίκας Κωνσταντίνος 146
 Νίκας Κώστας 133, 145
 Νικηφόρου Τόλης 87, 90, 93
 Νικολαΐδης Αριστοτέλης 127
 Νικολαΐδης Ν. 129, 142
 Νικολαΐδου Σοφία 87, 89, 93
 Νικοπούλου Ηρώ 88, 94
 Νίτσα («Η κυρία Νίτσα») 41
 Νόννος 103
 Νούτσος Παναγιώτης 10, 12, 14, 16, 163, 167
 Ντεγιάννης Γιάννης 130, 132, 143, 145
 Ντόκας Νίκος 133

 Ξενάριος Γιώργος 21, 27

- Ξένιος Νίκος 92
 Ξενόπουλος Γρηγόριος 11, 15, 41, 47
 Ξενοφών 64, 69, 85
 Ξυδόπουλος Γιώργος 62, 69
- Οδυσσέας 63, 64, 147
 Οικονομόπουλος Ιωάννης 155-158
 Οικονόμου Χρίστος Μ. 25
 Ολέμπικ (ψευδώνυμο του Μ. Καραγάτση) 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52
 Όμηρος (ομηρικός, Homer) 63, 69, 96, 97, 100, 101, 104, 105, 107, 113, 117, 121, 122
- Παλαμάς Κωστής (παλαμικός) 17, 18, 96, 99, 108, 110, 112, 116, 117, 118
 Πάλλη Αγγελική 104, 113, 118
 Πάλλης Αλέξανδρος 140
 Παμπούδη Παυλίνα 90, 91
 Παναγιωτάτου Ευλαμπία 159-168
 Παναγιωτόπουλος Βασίλης 19, 25, 26
 Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. 126
 Παναγιωτόπουλος Μ. 141
 Παναγιωτόπουλος Νίκος 91
 Παναγιωτόπουλος Παναγής 19, 26
 Παναγιωτούνης Π. 146
 Παναγόπουλος Α. 132, 151
 Παναρέτου Αννίτα 58, 59
 Πανσέληνος Αλέξης 19
 Πανσέληνος Ασημάκης 31
 Παντελοδήμος Δημήτρης (Dimitris Pandelodimos) 108, 111, 117, 122
 Παπαγγέλου Ρόης 125-154
 Παπαγεωργίου Α. 64, 69
 Παπαγιώργης Κωστής 101, 122
 Παπαδάκης Γιώργος 146
 Παπαδημητρίου Χίλντα 92
 Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος (παπαδιαμαντικός) 22, 24, 25, 26, 30, 40, 109, 117
 Παπαδόπουλος Δημήτριος 157
 Παπαδόπουλος Ιωάννης 157
 Παπαζαχαρίου Δημήτρης 62, 69
 Παπαηλιάδη Μαρία 106, 122
 Παπαθανασίου Ιωάννα 161, 168
 Παπαθανασόπουλος Θανάσης 146
 Παπαϊωάννου Άγγελος Α. 104, 117
 Παπακώστας Α. 164, 167
 Παπαλεονάρδος Γ. 162
 Παπαμάρκος Δημοσθένης 91, 92
 Παπαναστασίου Ευάγγελος 11, 12, 13, 15
 Παπαντωνίου Ζαχαρίας 10, 15
 Παππά Αμαλία 158
 Παππάς Γιάννης 112, 118
 Παρασκευοπούλος Π. 164, 167
- Παράσχος Κλέων 30
 Παρμενίδης 111
 Παρορίτης Κώστας 9, 11, 12, 13, 14, 15
 Πασχάλης Μιχαήλ 91
 Πασχάλης Στρατής 41, 90
 Πασχαλίδης Γιάννης 31, 39
 Πατίλης Γιάννης 88, 94
 Πατριάρχης Τίτος 18, 19, 31, 162, 168
 Πατρινέλης Χ. Γ. 79
 Πάτροκλος 63
 Πάτσιου Βίκυ 48
 Παύλου Κωστής 110, 122
 Πεπόνη Αναστασία-Ερασμία (Anastasia-Erasmia Peroni) 111, 119
 Περήφανος Κώστας (Kostas Perifanos) 31, 40
 Περιβολάρης Παναγιώτης 157
 Περυσινάκης Ιωάννης Ν. 97, 118
 Πεταλάς Δημήτριος Γ. 100, 118
 Πετρής Γ. 163
 Πετσόπουλος Γεώργιος 9
 Πήττας Χρήστος 146
 Πίνδαρος (πινδαρικός, pindaric, Pindar, Pindare) 64, 69, 95-123
 Πλαστήρας Νικόλαος (πλαστηρικός) 13
 Πλατής Ελ. 164
 Πλάτων (πλατωνικός, Plato, Platon) 98, 100, 104, 105, 107, 110, 111, 112, 117, 119, 121, 122
 Πλωτίνος (Plotin) 98, 122, 147
 Πολίτη Μαρία 95, 114
 Πολίτης Λίνος 41, 48, 95, 96, 97, 98, 102, 112, 113, 114, 115, 118
 Πολύβιος 83, 84, 85
 Πολυδούρη Μαρία 31
 Πολυλάς Ιάκωβος 63, 69, 140
 Πορφύρης Κ. 18, 163
 Πουρναρόπουλος Γεώργιος 143
 Πρατικάκης Μανόλης 89
 Πράτσιας Γιώργος 108, 109, 118
 Πρελορέντζος Γιάννης 107, 109, 118
 Πύρπασος Χρήστος 143
- Ραΐζης Μ. Β. 143, 144
 Ράλλη Αγγελική 62, 69
 Ραυτόπουλος Δημήτρης 18, 162, 163
 Ρεγκάκος Αντώνιος (Antonios Rengakos) 100, 122
 Ρέλια Πανώρια 136
 Ρένεση Νικολέτα (Nikoleta Renesi) 169-180
 Ρετσινάς Σάκ. 162
 Ρηγόπουλος Γιάννης 112, 118
 Ρίτσος Γιάννης 163
 Ροδόπουλος Δημήτριος 41-52
 Ροζάνης Στέφανος 113, 114, 118

- Ροΐδης Εμμανουήλ 31
 Ρώτας Βασίλης 137, 140
- Σαμαρά Μαρία 63, 69
 Σαμιωτάκης Αντώνης 133, 145
 Σαμπατάκος Γιώργος 162
 Σαραντάρης Γιώργος 30, 39
 Σαριπόλου Σοφία Ν. 99, 111, 117
 Σαχίνης Απόστολος 18, 26
 Σελλά Όλγα 22, 27
 Σερέζης Κώστας 141
 Σεφέρης Γιώργος 17, 29, 31, 35, 36, 37, 39, 109, 117, 135, 137, 149
 Σιαπκίδης Χάρης 162
 Σιββά Κατερίνα 169, 180
 Σιδέρης Αριστοτέλης 10, 11, 12, 13
 Σικελιανός Άγγελος 31
 Σιμόπουλος Π. Α. 136
 Σιμωνίδης (ο Κείος) 95
 Σινόπουλος Τάκης 18, 19, 31
 Σιώτης Ντίνος 89, 90, 91
 Σιάσσης Θωμάς 19
 Σιαθάς Αντώνης Δ. 90, 94
 Σκληρός Γεώργιος 12, 14, 16
 Σκόκος Κωνσταντίνος 42
 Σκούρα Ευαγγελία 163, 168
 Σολωμός Διονύσιος (σολωμικός, Solomos) 88, 90, 95-123
 Σολωμού-Ξανθάκη Βάσα 144
 Σομόρος Β. 127, 142, 152
 Σόφας Πέτρος 134, 146
 Σοφοκλής (Sophocle) 63, 97, 99, 101, 106, 110, 114, 120
 Σπανάκου Ζωή 63, 69
 Σπαταλάς Γεράσιμος 113, 118
 Σπυρόπουλος Βασίλης 34, 40
 Σπυροπούλου Χρύσα 23, 26
 Σταθόπουλος Θάνος 90
 Σταματάκη Ιωάννα 113, 120
 Σταμάτης Κώστας Μιχ. 131, 132, 152
 Σταματίου Κ. 137, 142, 144, 153
 Σταματίου Σταμάτης («Σταμ. Σταμ.») 42
 Σταμέλος Δημήτρης 126, 153
 Στασινόπουλος Μιχαήλ 47
 Σταυρίδη-Πατρικίου Ειρήνη 14, 16
 Σταύρου Γερ. 163
 Σταύρου Πάτροκλος 143, 145, 146
 Σταφυλάς Μιχαήλ 132, 133, 135, 144, 145, 147, 152
 Στεργιόπουλος Κώστας 18, 31
 Στράνης Λοδοβίκος 98
 Στρατηγοπούλου Δανάη 126, 150
 Συνοδινός Ζήσιμος Χ. 158
- Σύντροφος (ψευδώνυμο του Κώστα Παρορίτη) 11, 12, 13, 15
 Σωκράτης (Socrate) 98, 122
 Σωτηρίου Μαργαρίτα (Margarita Sotiriou) 101, 122
 Σωτηροπούλου Έρση 89
- Ταγκόπουλος Δημήτρης 10, 11, 12, 13, 15
 Τασάκος Χάρης 104, 120
 Τατσόπουλος Πέτρος 89, 91, 92
 Τέντας Νίκος 128, 142, 152
 Τζανετάκης Γιάννης 90
 Τζιόβας Δημήτρης (Tzionas) 17, 27, 31, 39, 113, 122
 Τικτοπούλου Αικατερίνη 30, 39, 95, 96, 98, 102, 112, 113, 114, 115
 Τοπούζης Κωνσταντίνος 63, 69
 Τουμασάτος Ηλίας 111, 117
 Τουρκοβασίλης Γιάννης 31, 40
 Τρανός Αλέξανδρος 12
 Τριανταφυλλίδης Μανώλης 9, 15, 63, 66, 69
 Τριανταφύλλου Κ. Ν. 126, 127, 128, 129, 130, 132, 141, 142, 143, 144, 153
 Τριαρίδης Θανάσης 89, 90
 Τρικούπης Χ. 159, 168
 Τρίχα Λύντια 159, 168
 Τσαγκαδάς Κωνσταντίνος 31
 Τσαλικογλου Φωτεινή 92
 Τσαντσάνογλου Ελένη 107, 113, 114, 117, 118
 Τσαούσης Κ. 126, 132, 141, 144, 154
 Τσάτσου Μαρία 99, 122
 Τσίριας Στρατής 31
 Τσιρπανλής Ζαχαρίας 161, 168
 Τσοκόπουλος Βάσις 48
 Τυπάλδος Ιούλιος 23, 26
 Τυφώνας (Γ'γαντας) 102
 Τωμαδάκης Νικόλαος Β. 96, 104, 113, 118
- Υπερίων (Hyperion) 105, 106, 107, 112, 118, 119
 Υφαντής Γιάννης 90
- Φακίνου Ευγενία 91
 Φαντάζης Λώρος 143
 Φειδάς Β. Ι. 79
 Φιλάρετος Γεώργιος 9
 Φιλιππάκη-Warburton Ειρήνη 34, 35, 40
 Φιλιππούση Κριστιάν 41, 48
 Φλαντανελάς 74
 Φουρτούνης Μανώλης 159-168
 Φραγκάκη Γεωργία 29, 30, 36, 39, 40, 62, 63, 69
 Φραγκίσκος Εμμανουήλ Ν. 99, 118
 Φωστιέρη Χριστ. 143

- Χαλκός Πέτρος (ψευδώνυμο του Γιάνη Κορδάτου) 14, 15
 Χανός Δημήτρης 164, 168
 Χάρης Γιάννης Η. 91
 Χαριτάτος Μάνος 9, 16
 Χατζηβασιλείου Βαγγέλης 21, 133, 146, 154
 Χατζηγιακουμής Μανόλης Κ. 110, 117
 Χατζηδάκη Ουρανία (Rania Hatzidaki) 61, 62, 69
 Χατζηδάκης Γεώργιος 10, 14, 15
 Χατζημανωλάκη Πόλυ 89
 Χατζής Δημήτρης 17, 26
 Χατζόπουλος Θανάσης 19, 90, 92
 Χατζόπουλος Κωνσταντίνος 12
 Χείρων 64
 Χουρμούζιος Αιμίλιος 17
 Χριστάκος Δ. 161
 Χριστιανόπουλος Ντίνος 88, 144, 146
 Χριστοδουλίδης Πάυλος 129, 144
 Χριστοδούλου Γ. Α. 143
 Χριστοδούλου Δήμητρα Χ. 90
 Χρονάς Γιώργος 90, 91
 Χρυσολωράς Μανουήλ 71
- Ψαρράς Τάσος 43, 48
 Ψυχάρης Γιάννης 10, 12, 14, 15
 Ψωμόπουλος Παναγής 145
- About Edmond (Εντμοντ Αμπού) 55
 Achaemenes (Αχαιμένης) 173, 174, 175
 Achaemenides 173, 174, 175, 178
 Adler Anthony Curtis 105, 106, 107, 118
 Agostinelli Maria Enrica 167
 Agrippa (Αγρίππας Β') 84
 Ahrweiler Helene 131, 144
 Akishin S. Y. 79
 D'Alessio G. B. 100, 121
 Alicata (Αλικάτα) 163
 Ameglio Giovanni 161
 D'Annunzio Gabriele (Ντ'Ανούτσιο) 160
 Anthony Lawrence 40
 Apollinaire Guillaume (Απολλιναίρ) 18
 Armstrong Isabel (Ιζαμπελ Άρμστρονγκ) 55
 Arrignon J. P. 79
 Artaxerxes (Αρταξέρξης) 169, 174, 175, 177, 178, 179, 180
 Aune D. E. 81, 85
 Aventinus Johann 106
- Barns John 179, 180
 Barrère Jean-Bertrand 108, 118
 Bassville Ugo 98
- Baudelaire Charles 133, 134, 148, 152
 Beaton R. 112, 118
 Beaufort Emily (Έμιλυ Μπόφορτ) 54
 Beiser Frederick C. 104, 107, 118
 Belgiojoso Cristina 58
 Bellini 96
 Bertoldi Alfonso 97, 115
 Biber Douglas 38, 40
 Bigwood J. M. 174, 180
 Bilde P. 82, 83, 85
 Blake William 99, 137
 Blasche 98
 Blunt Fanny Janet (Φάνυ Μπλαντ) 54, 56, 57, 59
 Böckh August 106
 Boeke Hanna 100, 119
 Boileau Nicolas 103
 Bonaparte Napoléon (Ναπολέον) 105, 106
 Boschenstein Bernhard 107, 119
 Bowra Cecil M. 99, 101, 119
 Breton André (Μπρετόν) 18
 Briand Michel 111, 119
 Briant P. 174, 180
 Broadie Sarah 98, 119
 Brodsky Joseph 136
 Browning Robert (Μπράουνινγκ) 139, 149, 151
 Burdorf Dieter 106, 119
 Burke Edmund 104, 119
 Burke Michael 29, 40
 Busa Roberto 61, 70
 Butturini Mattia 96, 97, 104
 Buzzati Dino (Μπουτσάτι) 164
 Byron George Gordon (Μπάιρον, βυρωνικός) 99, 112, 140, 148
- Candal E. 78
 Cannatà Fera Maria 100, 103, 119, 121
 Capranica Δομήνιος 72, 73, 76
 Carile A. R. 79
 Cazzato Vanessa 111, 119
 Chapman H. H. 83, 85
 de Chateaubriand François-René 108, 109, 119
 Chiabrera Gabriello 103
 Cicero (Ciceronian, κικερόνιος, Κικέρων) 102, 120
 Clancy Brian 62, 69
 Clarac Pierre 108, 119
 Clementi Marco 160, 168
 Cloché Paul 171, 180
 Coleridge Samuel Taylor 99, 147, 149, 151
 Constantine David 106, 119

- Cook Thomas (Τόμας Κουκ) 54
 Coutelle Louis 97, 98, 104, 119, 133, 145
 Craven Lady (Κρέιβεν) 55, 56
 Cromwell 108, 121
 Culler Jonathan 98, 100, 119
 Cummings E. E. 148, 152
- Dahler John S. 22
 Daley Robert 61, 70
 Dante (Δάντης) 105, 140, 152, 160
 Davies J. 82, 85
 Dawe Roger 144
 Dicks E. W. 82, 85
 Dilthey Wilhelm 105
 Dönt Eugen 106, 120
 Dostoyevsky Fyodor (Ντοστογιέφσκι) 41
 Drury Henry 140
 Dryden John 103
 Duff David 113, 120
 Dugan John 102, 120
- Easterling P. E. 99, 120
 Edmondson J. 83, 85
 Ehrenburg Ilya (Έρεμπουργκ) 162
 Eideneir Hans 131, 144
 Elgin Lady (λαίδη Έλγιν) 54, 56
 Eliot T. S. (Τ. Σ. Έλιοτ, ελιστινικός) 109, 127, 129, 134, 135, 136, 138, 146, 148, 149, 150, 151, 152
 Ellissen A. 78
 Éluar Paul (Ελύάρ) 18
 van Emde Boas E. 82, 86
 Ercoles Marco 103, 119
- Farnaud Christophe 146
 Faust (Φάουστ) 98
 Feldherr A. 84, 85
 Feldman L. H. 81, 85
 Ferlinghetti Lawrence 140, 148, 152
 Fichte Johann G. 107
 Fischer (Φίσερ) 163
 Fitzgerald William 107, 120
 Floria B. N. 79
 Flowerdew John 29, 40
 Flowerdew Lynne 29, 40
 Fountaine Margaret (Μάργκαρετ Φάουντεν) 55
 Fowler Robert L. 99, 101, 104, 107, 120
 Francesco II (δόγης Φραγκίσκος Β') 72, 76
 Frey-Sallmann Alma 105, 120
 Frost Robert 129
 Fuhrmann Manfred 97, 102, 103, 120
 Furet François 106, 120
- Furst Lilian R. 105, 120
- Gautier Théophile 109
 Gerosa Guido (Γζερόζα) 164, 167
 Gill J. 71, 72, 79
 Gilson Étienne 98, 122
 Girard Alain 31, 40
 Girard Jules 97, 99, 101, 110, 114, 120
 von Goethe Johann Wolfgang 98, 103, 104, 105, 109, 110, 113
 Goldsmith Kenneth 88, 94
 Gonzaga Λουδοβίκος 72
 Goodman M. 83, 85
 Gorbachev Mikhail (Μιχαήλ Γκορμπατσόφ) 20
 Grafton Anthony 99, 103, 105, 106, 120
 Gramsci Antonio (Γκράμσι) 163
 Granger Sylviane 61, 70
 Granin Daniil (Γκράνιν) 162, 163, 167
 Gray R. 81, 82, 83, 85
 Gray Thomas 99
 Green F. C. 102, 123
 Grosvenor Lady (λαίδη Γκρόβενορ) 54
 Grubner Bernadette 103, 104, 113, 120, 121
 Gundolf Friedrich 105
- Hamilton John T. 99, 103, 105, 106, 120
 Hamlet 140
 Hanak W. K. 71, 72, 73, 75, 77, 79
 Harrison Jane Ellen (Γζέην Έλεν Χάρισον) 55, 57
 Havet M. 114
 Hayles Katherine 87, 94
 Hegel Georg W. F. 107, 113
 von Hellingrath Norbert 106
 Hemingway Ernest (Χέμινγουεϊ) 162
 van Henten J. W. 82, 86
 Herder Johann G. 106
 Heym Stefan (Στέφαν Χέυμ) 162
 Highet Gilbert 96, 97, 103, 104, 105, 106, 120
 Hofmann G. 72, 76, 78
 Holden Philip 159, 168
 Hölderlin Friedrich 98, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 112, 115, 118, 119, 120, 121
 Holton David 34, 35, 40, 128, 129, 142, 143, 144
 Horatius (Οράτιος, Horace) 97, 107, 120
 Hornblower S. 99, 122, 171, 178, 179, 180
 Horsfall Nicholas 102, 120
 Hugo Victor (Ουγκώ, ουγκολατρεία) 98, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 118, 119, 122
 Huitink L. 82, 86
 Huxley G. L. 173, 180

- Ianelli Michele 130, 143
 Ide Nancy 61, 70
 Inaros (Ινάρως) 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 180
 d'Istria Dora 58
- Jacquín Renée 133, 145
 Johnson Mark 101, 121
 Jones H. S. 85
 Jones Steven E. 61, 70
 Jonquière T. M. 81, 85
 Jorga N. 78
 Jouanny Robert A. 108, 120
 Jump John D. 105, 120
- Kahn Dan'el 169, 170, 180
 Kaminski Janine 132, 133, 134, 145, 146, 152
 Kant Immanuel 104, 120
 Keats John 99, 139, 148, 149, 152
 O'Keefe Anne 30, 40, 62, 69
 King Philip 62, 69
 Kipling Rudyard (Ράντγιαρντ Κίπλινγκ) 45
 Klopstock Friedrich 106
 Knox B. M. W. 99, 120
 Koester Almut 30, 40
 Koskimaa Raine 87, 94
 Krajcar J. 78
 Krishnamurthy Ramesh 61, 70
 Kučera Henry 61, 70
 Kuhn Roman 103, 113, 120
- Lakoff George 101, 121
 de Lamartine Alphonse 98, 109
 Lane-Poole Stanley 54, 59
 Lardinois André 111, 119
 Larkin Philip 128, 147, 153
 Larson Mildred 136, 150
 Ledbetter Grace M. 100, 121
 Lefebvre Georges 96, 104, 121
 Leichtentritt Hugo 102, 105, 114, 121
 Lessing Gotthold-Ephraim 105
 Levesque Robert 112, 121
 Levi Peter 127, 128, 129, 130, 131, 135, 142, 143, 147, 150, 153
 Lewis D. M. 170, 172, 173, 180
 Libourel Jan M. 173, 180
 Liddell Henry George 63, 69
 de Lisle Leconte (Λεκόντ Ντελίλ) 108
 Locke John 96
 Londonderry (μαρκησία του Λοντοντέρι) 54
 Longfellow Henry Wadsworth 139, 148, 149, 152
 Longley Michael 139, 148, 149, 152
- Lorca Federico García 131, 137, 150
 Lory Jacques (Ζακ Λορύ) 164
 Loscalzo Donato 100, 121
 Louth Charlie 106, 121
 Lowell Robert 127, 129
 Lukács György (Λούκατς) 163, 164
- Macbeth 140
 Mackridge Peter 34, 35, 40, 104, 113, 121
 Maehler Herwig 100, 103, 115
 Mahlberg Michaela 29, 40, 61, 70
 Maia Circe 140, 147, 153
 Malaspina Anna 97
 Mallarmé Stéphane 97
 Mango Cyril 128, 142
 Mann Heinrich 109, 121
 Manovich Lev 87, 94
 Manutius Aldus (Άλδος Μανούτιος) 103
 Marchand Suzanne L. 105, 121
 Marincola J. 84, 85
 Martiny Erik 109, 121
 Martynova Olga 107, 121
 Marvell Andrew 139, 148
 Mason S. 81, 83, 85
 Mateotti G. (Ματεόττι) 164, 167
 Mazower Mark (Μαρκ Μαζάουερ) 31, 39
 McCarthy Michael 30, 40, 62, 69
 McNamara Kevin R. 102, 119
 Megabazus (Μεγάβαζος) 175
 Megabyzus (Μεγάβυζος) 176, 177, 178
 Mehmed (Μεχμέτ, Μωάμεθ Β') 73, 75, 77, 78
 Meixner Sebastian 104, 121
 Merlier Melpo 79
 Merlier Octave 79
 Meryon Charles 56
 Michelangelo 112
 Micheli (Μικέλι) 163
 Migne J. P. 79
 Misch G. A. 82, 85
 Mitscherling Jeff 98, 121
 Montagu Edward Wortley (Έντουαρντ Γουόρτλεϊ Μόνταγκιου) 53
 Montagu Mary Wortley (Μαίρη Γουόρτλεϊ Μόνταγκιου) 53
 Montanari Franco 100, 122, 169, 180
 Monti Vincenzo 97, 98, 112, 113, 115
 Mor M. 81, 83, 85
 Morgan Catherine 99, 122
 Morgan Kathryn A. 102, 121
 Morgan Lady 57
 Most Glenn W. 99, 103, 105, 106, 120
 Mour Maybell (Μέιμπελ Μουρ) 55
 Murphy Bernadette Lintz 108, 121

- Murray John 54, 59
Musil Robert (Ρόμπερτ Μούζιλ) 24
Mussolini Benito (Μουσολίνι) 160
- Nagy Gregory 100, 101, 121
Nelson Francis 61, 70
Nencini Franco (Νεντσίνι) 164, 167
Neruda Pablo (Νερούδα, Νερούντα) 126, 141, 150, 151
de Nerval Gérard 111
Niccolò V (Νικόλαος Ε') 72
Noferini Luigi 160
Novembre Alessandro 104, 121
Nudell J. P. 172, 180
- Ollier Nicole 130, 132, 143, 145
Othello (Οθέλλος) 113
Ovidius (Οβίδιος) 102
Owen Wilfred 140, 148, 152, 153
- Paquot Magali 61, 70
Pasio (Πάσιος της Bertripaglia) 72, 75, 76
Pastor J. 81, 83, 85
Pattenden Philip 128, 142
Peri Massimo 109, 122
Perrault 97
Pertusi A. 72, 76, 79
Petrarca (Πετράρχης) 160
Philippe II (δούκας Φίλιππος Β') 72
Philippides M. 71, 72, 73, 75, 77, 79
Poe Edgar Allan 97, 140, 148, 149, 152
Pollack Martyn P. 102, 123
Pound Ezra (Έζρα Πάουντ) 127, 129, 130, 131, 136, 137, 138, 140, 141, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 153
Powell J. E. 85
Prigogine Ilya 21, 22
Prufrock Alfred J. (Αλφρέδος Προύφροκ) 129
Pucci Ben Zeev M. 83, 85
- Race William H. 99, 122
de Rachewiltz Mary 130, 131, 143, 144
Rajak T. 84
Raphael (Ραφαήλ, Rafaellesca) 112
Renard Jules 109
Renouvier Charles 109
Rettberg Scott 87, 94
Rhodes P. J. 170, 172, 173, 176, 179, 180
Richard Jean-Pierre 111, 122
Richet Denis 106, 120
Ricœur Paul 101, 122
Rimbaud Arthur (Ρεμπώ) 132, 139, 149, 150, 152
Rives J. B. 83, 85
Rockwell Geoffrey 40
- Rodari Gianni 164, 167
Rodgers Z. 84, 85
Rodier Georges 98, 122
Rodis-Lewis Geneviève 98, 122
Röll W. 72, 75, 78, 79
de Ronsard Pierre 103, 105
Rotolo Vincenzo 126, 129, 141, 143
Rousseau Jean-Jacques 96, 122
Ruffel Burton 136, 150
Rutherford Ian 103, 111, 122
- Salamon (οικογένεια) 104, 113, 118
Salinari (Σαλινάρι) 163
De Sanctis Sarah 104, 121
Saunier G. 132, 145
Šćepanović Sandra 100, 122
Schadewaldt Wolfgang 100, 122
Schelling Friedrich 107, 113
Schiller Friedrich 104, 105, 106, 109, 113, 121
Schneider Manfred 107, 115
Schopenhauer Arthur 104, 121
Schreibman S. 61, 70
Scott Robert 63, 69
Settis Salvatore 99, 103, 105, 106, 120
Shadwell Thomas 103
Shakespeare William (σαίξπηρκός) 113, 137, 139, 140, 147, 149, 152, 153
Shelley Mary 57
Shelley P. B. 99, 103, 118, 139, 147, 149, 151
Shroder Maurice Z. 108, 109, 122
Siemens R. 61, 70
Sigelman Asya C. 100, 101, 122
Silvano L. 72, 75, 76, 77, 78, 79
Sinclair John 61, 62, 70
Sinclair Stéfan 40
Skene Felicia (Φελίσια Σκην) 55, 56
Smith Agnes (Άγκνες Σμιθ) 55, 56
Smith Ethel (Έθελ Σμάιθ) 55
Snell Bruno 100, 115
Solinas Franco (Φράνκο Σόλιναξ) 162
Solovyov Vladimir (Σολαβιόφ) 163
Spinoza Baruch 107
Stanhope Hester (λαίδη Στάνχοουπ) 55, 56
de Ste. Croix G. E. M. 179, 180
Stern P. 81, 83, 85
Stevens Wallace 139, 148, 149, 152
Strangford Lord (λόρδος Στράνφορντ) 54
Stronk Jan P. 175, 179, 180
Surkof Sergey (Σουρκώφ) 163
Suzuki Kazuhiko 108, 122
- Den Tandt Christophe 102, 119
de Temmerman K. 82, 86

Tennyson Alfred (Τέννυσον) 139, 147, 149, 151
Terra Stefano 164
Teubert Wolfgang 61, 70
Thackeray H. St. J. 84
Thomas Dylan 140, 148, 149, 152
Thomas Rosalind 99, 122
Togliatti Palmiro (Τολιάτι) 163, 164, 167
Tonnet Henri 134, 146
Torti Francesco 113
Travers Martin 106, 122
Tuval M. 82, 86
Tytler A. F. 136

Unsworth J. 61, 70

Valéry Paul (Βαλερύ) 18, 97, 128, 142, 150, 151, 152
Vene Gian Franco (Βένε) 164, 167
Vergilius (Βεργίλιος, βεργιλιανός) 95, 102, 120
Vespasianus (Βεσπασιανός) 81
Vigorelli (Βιγκορέλλι) 163
Villemain Abel-François 110
Visconti Ernest 98
Vitti Mario 48
Voltaire (Βολταίρος) 102, 103, 113, 120, 123

Walker Mary Adelaide (Μαίρη Άντελεϊντ Γουόκερ) 55
Wallace William 177, 180
Weinberg J. 83, 85
Welykyi A. G. 79
Wemyss Rosslyn 54, 59
Westlake H. D. 169, 178, 180
Whitman Walt 129
Whitmarsh Tim 102, 112, 113, 123
Winckelmann Johann Joachim 104, 105, 117, 123
Winnicott Donald 92
Wittmann Peter 103, 104, 113, 120, 121
Woolf Virginia (Βιρτζίνια Γουλφ) 55, 57
Wordsworth William 99, 103, 105
Worman Nancy 101, 111, 123

Xerxes (Ξέρξης) 78, 170

Yeats William Butler (Γέητς) 127, 139, 140, 147, 149, 151, 152, 153
Young Edward 103, 104

Zandel Diego 164, 168
Zola Émile (Ζολά) 108, 109, 118
Zopyrus (Ζώπυρος) 176

Πίνακας περιεχομένων

Χαιρετισμός του Κοσμήτορα της ΣΑΕΠΣ και Επιμελητή της έκδοσης.....	7
Αθηνόδωρος-Ιωάννης Αμούργης, «Το γλωσσικό ζήτημα ως πεδίο αντεγκλήσεων στις πρώιμες δημοσιεύσεις του <i>Ριζοσπάστη</i> ».....	9-16
Άννα Αφεντουλίδου, «Μάχη Θεοδοσοπούλου: από τη “μη-αντιστρεπτή θερμοδυναμική” στη λογοτεχνική κριτική των <i>Ex Libris</i> ».....	17-27
Μαρίλινα Βαβαρούτσου, «Σχεδιασμός και συγκρότηση σώματος κειμένων από τα ημερολόγια Ελλήνων λογοτεχνών του 20ού αιώνα: μεθοδολογικές αρχές και ερευνητικές προεκτάσεις».....	29-40
Κωνσταντίνος Γαλάνης, «Ο Δ. Ροδόπουλος σκιαγραφεί τον Μ. Καραγάτση. Αθησαύριστα κείμενα του δημιουργού στον περιοδικό Τύπο»	41-52
Παγώνα Γεωργοπούλου, «Ο γυναικείος περιηγητισμός και η γυναικεία ταξιδιωτική λογοτεχνία τον 18ο και 19ο αιώνα».....	53-59
Ευαγγελία Καμπύλη, «Κατασκευή ηλεκτρονικού σωματοκειμενικού λεξικού της κοινωνιολέκτου των Ελλήνων (λαγο)κυνηγών»	61-70
Θεόφιλος Κουμουτζής, «Ο Ισίδωρος Κιέβου και οι Οθωμανοί στις λατινικές επιστολές του».....	71-79
Άννα Κυριακοπούλου, «Η αφηγηματική τεχνική της προφητείας, της ιεροσύνης και της προσευχής του Φλάβιου Ιωσήφου στο <i>Bellum Judaicum</i> ».....	81-86
Κωνσταντίνος Κωστέας, «Οι σύγχρονοι Έλληνες λογοτέχνες στο Διαδίκτυο».....	87-94
Αθανασία Μάλαμα, «Το πινδαρικό υψηλό και η αρετή στο έργο του Διονυσίου Σολωμού υπό την παράλληλη προοπτική ξένων απηχήσεων: Η φαντασία, η φύση και οι καθολικές αλήθειες».....	95-123
Δήμητρα Μοσχολέα, «Λογοτεχνικές μεταφράσεις και ζητήματα μετάφρασης στο έργο του Ρόη Παπαγγέλου».....	125-154
Ιωάννης Οικονομόπουλος, «Καταλογογράφηση και αξιοποίηση αδημοσίεωτων Αρχείων: Η περίπτωση των Αρχείων της Ιεράς Μονής Βουλκάνου»	155-158
Ευλαμπία Παναγιωτάτου, «Η ζωή και το έργο του Κώου λογοτέχνη Μανώλη Φουρτούνη (1926-2019)».....	159-168
Nikoleta Renesi, «The Athenian Campaign in Egypt (460-454): Comparing narratives»	169-180
Ευρετήριο Ονομάτων.....	181-191
Πίνακας Περιεχομένων.....	193

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ 7^{ου} COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟ
ΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΤΟΥ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΜΕ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΗΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ
ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΥΠΟΓΡΑ
ΦΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ ΚΑΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΑΘΑ
ΣΙΑΣ ΜΑΛΑΜΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ ΨΗΦΙΑΚΑ ΤΟΝ
ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΤΟΥ 2025

Ο τόμος περιλαμβάνει ανακοινώσεις διδακτορικών και μεταπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών οι οποίες παρουσιάστηκαν στο 7ο ετήσιο Colloquium που οργάνωσε το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η θεματολογία των δημοσιευόμενων εργασιών καλύπτει ποικίλα ζητήματα αρχαίας και νέας ελληνικής λογοτεχνίας, γλωσσολογίας, καθώς και συγκριτικής γραμματολογίας. Η δε έκδοσή τους, υπό μορφή Πρακτικών, έχει σκοπό να παράσχει σε όσους και όσες συμμετείχαν ένα πρώτο ακαδημαϊκό-επιστημονικό βήμα και να τους ενθαρρύνει να συνεχίσουν την έρευνά τους στον χώρο των ελληνικών και συγκριτολογικών σπουδών.